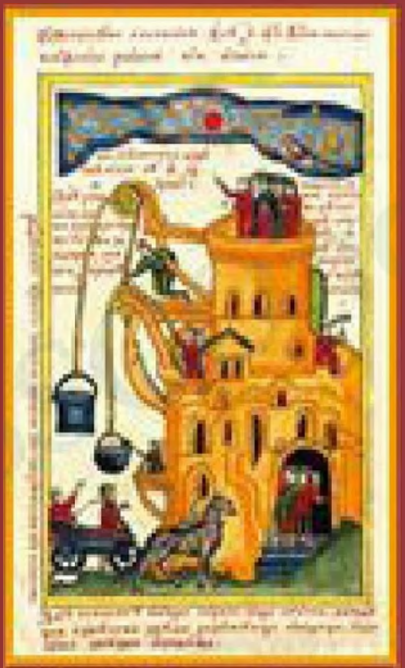
DOĞU BATI

DÜŞÜNCE DERGİSİ | YIL 17 | SAYI 68 | ŞUBAT-MART-NİSAN 2014 | ISSN: 1302-7242

Şehir Yazıları - II

DOĞU BATI

DOĞU BATI

DOĞUBATI

DOĞUBATI

DÜŞÜNCE DERGİSİ

Şehir Yazıları-II

68

DOĞUBATI
ÜÇ AYLIK DÜŞÜNCE DERGİSİ

Yerel süreli hakemli yayın.
ISSN:1303-7242
Sayı: 68
Doğu Batı Yayınları
adına sahibi
ve
Genel Yayın Yönetmeni: Taşkın Takış
Halkla İlişkiler: Bilal Akın
Dış İlişkiler Sorumlusu: Harun Ak
İstanbul Temsilcisi: Doğan Hezer
Ankara Temsilcisi: Fatih Yavuz Bakır
•
Yayın Kurulu
Halil İnalcık, Kurtuluş Kayalı, Mehmet Ali Kılıçbay,
Etyen Mahçupyan, Şerif Mardin, Süleyman Seyfi Öğün
Doğan Özlem, Ali Yaşar Sarıbay
•
Danışma Kurulu
Güçlü Ateşoğlu, Cemal Bâli Akal, Tülin Bumin,
Ufuk Coşkun, Cem Deveci, Ahmet İnam,
Hasan Bülent Kahraman, E. Fuat Keyman,
Nuray Mert, İlber Ortaylı, Armağan Öztürk ,
Ömer Naci Soykan, İlhan Tekeli, Mirze Mehmet Zorbay

Doğu Batı, yılda dört sayı olmak üzere Kasım, Şubat, Mayıs ve Ağustos
aylarında yayımlanır.
Doğu Batı ve yazarın ismi kaynak gösterilmeden alıntı yapılamaz.
Dergiye gönderilen yazıların yayımlanıp yayımlanmaması
yayın kurulunun kararına bağlıdır.

Reklam kabul edilmez.

Doğu Batı Yayınları
Yüksel Cad. 36/4 Kızılay/ANKARA
Tel: 425 68 64 / 425 68 65
Faks: 0 (312) 425 68 64
e-mail: dogubati@dogubati.com
www.dogubati.com

Kapak Tasarım
Mr. Z & Z

Tasarım Uygulama
Aziz Tuna

Baskı:
Tarcan Matbaacılık
1. Baskı: 3500 adet
Mayıs 2014

Sertifika No: 15036

Ön kapak resmi: "Babil Kulesi İnşaatı", Cosmas Indicopleustes'in *Hıristiyan Topografya* adlı eserinden.
Arka kapak resmi Matrakcı Nasuh'un kaleminden Tebriz 16. yüzyıl

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ

Suna Güven 9
Antik Kent Düşleri:
Roma, Hadrianus, Tivoli

ŞEHİR: BİR UYGARLIK ARMAĞANI VE ÇATIŞMASI

Özlem Sert 25
Izgara Plan Uygarlık; Kent Tarihi, Uygarlık Tarihi Yazımı ve Akdeniz'de Uluslararası Güç Mücadelesi

Sinan Genim 55
Şehir ve Şehir Yaşantısı Üzerine

Fatih Mehmet Berk 79
Neolitik Devrim,
İlk Şehirleşme ve Çatalhöyük

ŞEHİR TARİHLERİ

Şule Kılıç Yıldız 103
Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Entelektüellerin Gözüyle Bizans İstanbul'u

Rivka Geron Schild 127
19. Yüzyıl'da Kentsel Dönüşümün Meşruiyeti Olarak Yangın

Pınar Karababa Kayalıgil 145
Sivas'ın Tahayyülü:
Bir Şehri Baştan Yazmak

Özgür Taburoğlu 163
Ankara: Kıraç Bir Araziyi Doldurmak

Rafet Uçkan 169
Lefkoşa'da Surlariçi:
Hangi Geçmiş, Hangi Şehir?

Hakan Karagöz 181
Kuruluşundan
Osmanlı Hâkimiyetine
Bir Serhad Şehri: Vidin

YAŞA(YAMA)DIĞIMIZ ŞEHİR

Vehbi Bayhan 211
Küresel Kent, Küresel Özne ve Küresel İsyan

KENZ

İlhan Aras 235
Kadim Şehrin Son Yüzyılı:
Milletler Cemiyeti ve Birleşmiş Milletler Döneminde Kudüs Sorunu

Benvenuto Cellini. *Perseus ve Medusa*

GİRİŞ

Giovanni Paolo Pannini, *Modern Roma*, Louvre.

ANTİK KENT DÜŞLERİ ROMA, HADRİANUS, TİVOLİ

Suna Güven*

Kentler düşlerin barınağı, aynı zamanda kurucusudur. Kentler bellek sihirbazıdır, anıları ve düşleri yönlendirirler. Antik kentler de öyledir. Bir yandan imparatorluk başkenti olan Roma, diğer yandan Tivoli'deki gibi kurmaca kentler, anılar ve gerçek arasında nefes kesen bir serüven sunar. Antik Roma'nın çıplak taşları, mağrur ve dik kırmızı tuğla duvarları, yok olmuş yaşamların tanıklığını hâlâ sürdürüyor. Daha doğmamış nice gözler, ayaklar ve eller bu taşlarda gezinecek, onlara dokunacak. Tivoli'yi bugün ziyaret eden tarih gezginleri de orada saatlerce geçmişin ve bir zamanlar dünyanın en güçlü insanı olan bir Roma imparatorunun izini sürerler.

Kentlerin inşasını mühendisler, mimarlar, ustalar, hamiler, bazen imparatorlar başlatır, kent senaryosunun temel taşlarını onlar kurarlar. Yöneticiler ve başta olan yetkililer buna onay verir. Ama taşları yerli yerine oturtan, kendine göre değiştiren, kentsel yaşamı şekillendirenler orada yaşayanlardır. İnsansız kent olmaz. Taşın nesnelliğine anıların geçmişi ve düşlerin geleceği ile birlikte insanın varoluşu yansır. Zaman ve mekân içinde kent kavramının sonsuz çeşitlilik içermesi bundandır. Bazı kentlerin burçları bile var. Astrolojiye göre, Zodyak enerjisinin dağılımında Roma'nın payına düşen Aslan Burcu, gösteriş ve güzele olan tutkuyu temsil ediyor. Bu nedenle, Roma, "yerinde duramayan" ziyaretçileri tatmin edecek bir

* Prof. Dr. Suna Güven, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Mimarlık Tarihi Anabilim Dalı.

mekândır.[1] Diğer yandan, bazıları için Roma, "erkek" bir kenttir, hattâ Mehmet Ali Kılıçbay "tüm görkemine ve çeşitliliğine rağmen, İtalya'nın en erkek kentidir" der ve bunu "kendini kente dayatan Colosseum ve zafer taklarıyla, çok sayıda ulu kilisenin yarattığı otorite etkisine" bağlar.[2]

Nasıl bakılırsa bakılsın, Roma'nın bir zamanlar dünyanın merkezi (*caput mundi*) diye anılması boşuna değildir.[3] Cicero, Livius ve Plinius gibi yazarlara göre, tanrılar tarafından kutsanmış kent olan Roma, mükemmel iklimi ve her bakımdan elverişli coğrafi konumuyla dünyayı yönetecek imparatorluğun merkezi olmak için yaratılmıştır. Tarih boyunca kimse şaşırmamıştır bu duruma. Çünkü çok boyutludur Roma kenti. Hem iktidarı ve gücü, hem de insanı anlatır. En başta, uygarlık burada başlar ve kent kavramında önemli rol oynar. Dolayısıyla Roma kentinin kuruluşunda dünya (*orbis*), kent (*urbs*) ve vatandaş (*civitas*) birbirinden ayrılmaz.

Efsaneye göre, Roma'nın ilk yerleşimi (*Roma quadrata*), kentin yedi tepesinden biri olan Mons Palatinus'ta (Collis Palatium) yer alır. Arkeolojik kazılar bunu doğrular. Dört kısımdan oluşan bu erken yerleşimin tam ortasında dünyayı temsil ettiği için *mundus* olarak bilinen ve gizemli yeraltı güçleriyle bağlantı sağlayan bir çukur olduğu düşünülür. Daha sonra simgesel merkez Forum Romanum'a taşınır. İlk Roma imparatoru Augustus'un altın yaldızlı ünlü mil taşı Milliarum Aureum bu civarda Saturn tapınağının yanındadır.[4] Bütün yollar bu noktadan başlar, imparatorluk içinde bütün mesafeler bu noktadan başlayarak ölçülür. Yeni kurulan birçok Roma kenti, başlangıçtaki dörtlü kurgudan esinlenmiş, ona göre planlanmıştır. Dört girişi olan bu kentlerde kuzey-güney yönündeki ana yol (*cardo*), doğu-batı yönündeki diğer yol (*decumanus*) ile tam ortada yer alan dikdörtgen *forum* ile kesişir. İki yönlü simetri içeren bu geometrik kurgu, nerede olduğuna bakılmaksızın, mimarinin görsel kalıcılığında Roma düzeninin simgesel güvencesini hissettirir. Ama en çok başkent Roma'da eski ve yeni kent dokusu birbiriyle paslaşır. Daha sonra inşa edilen yeni anıtlar, yenilenen yapılar ve gittikçe katmanlaşan zengin ama

---

[1] *Milliyet*, Astroloji 2000 eki, s.3.

[2] Mehmet Ali Kılıçbay 2000, s. 19.

[3] Roma'yı anlatan yazılarda da bu başlıkla karşılaşırız. Bkz. Kostof 1985, s. 191.

[4] Norberg-Schulz 1978, s. 84-88. Eugenio La Rocca tarafından ilk Roma imparatoru Augustus'un ölümünün 2000. yılının anısına Roma'da Scuderie del Quirinale salonlarında 18 Ekim 2013- 9 Şubat 2014 tarihleri arasında düzenlenen görkemli sergide çok sayıda ziyaretçi imparatorluğun kuruluş döneminin tarihini mercek altına alma fırsatını buldu. Türk okuruna yönelik olarak, Roma kültür ve tarihine konunun uzmanları dışında daha çok ilgi çekmek ve bu uzun dönemi incelemek üzere *Doğu Batı* dergisi 2009 yılında 49 ve 50. sayılarını Romalılar'a ayırdı. Aynı yıl, Art Psikiyatri Tedavi Eğitim Araştırma Yayın ve Kurumsal Danışmanlık tarafından yayımlanan ülkeler, kentler dergisi *Memlekent*, ikinci sayısında çok çeşitli yönleriyle günümüz Roma kentini ve tarihini anlattı.

zengin olduğu kadar da karmaşık bir kent dokusu, simgesel yapıların hep hissedilen varlığı ile Roma'nın öne çıkan merkezci kimliğini çağrıştırır.

Roma'da kentsel tasarımın imparatorluk dönemindeki ilk adımları Augustus'la (MÖ 27-MS 14) başlar, Hadrianus'la (MS 117-MS 138) doruğa ulaşır. Kleopatra ve Marcus Antonius'a karşı zaferinden sonra, Roma'da kendine cephe alan herkesi dize getirerek, denizde ve karada Roma barışını (*Pax Romana*) pekiştiren Augustus, yeni bir çağ (*Aurea Aetas*) yaratır. Özellikle kentin kuzey batı ucunda bulunan Porta Flaminia'nın girişinden başlayarak Via Flaminia boyunca yeni imara açılan Campus Martius bölgesi, Augustus'un mimari ve ideolojik odağı haline gelir. Yeni çağ, ağırlık verilen ve imparatorluk imgesini yücelten kentsel tasarımla burada hayat bulur.[5] Görsel düzen, kentsel ölçekte imparatorluk iktidarının yansımasıdır artık. Binaların inşası ve imparatorluğun inşası birbirinden ayrılmaz.

İlginçtir ki, Augustus'un Altın Çağı, bugün antik Roma kenti üzerine yapılan bilimsel araştırmalarda yaşanıyor. 1980 ve 1990'lı yıllarda gerçekleştirilen arkeolojik kazılar kent topografyasına yeni bilgiler kazandırmış, *Lexicon Topographicum Urbis Romae*'nin altıncı ve son cildi yayımlanmış, sayısal veriler ve bilgisayarla yapılan canlandırma çalışmalarında yeni ufuklar açılmıştır. Bütün bunların bir sonucu olarak, antik Roma kentine yönelik somut veriler, şimdi çağdaş algı ile güncellenmiş durumda. Dolayısıyla daha önceleri uzmanların özelleşmiş bilgi alanında sıkışan teknik bilgiler, yaşayan Roma kentinin sürekliliğinde kesintisiz bir halka olarak daha kolaylıkla görülebiliyor.[6]

Augustus'tan sonra Roma merkezinin şekillenmesinde, tamamladığı kamu binalarıyla en büyük katkıyı yapan kuşkusuz Roma imparatoru Hadrianus'tur. Başkent Roma'ya kazandırdığı çağdaş stilde beton ve tuğladan yeni binalar yanında, geçmişe, özellikle Augustus'a gönderme yapmayı ihmal etmemiştir Hadrianus. Çağdaş ama Roma tarihinin uzun sürekliliği ile ilişki kuran ve imparatorluğun kurucularını anımsatan tasarımlarla geçmişten güç alan mimarî bir çehre oluşturmaya önem verir. Hadrianus'a gelinceye kadar, imparatorların adıyla anılan forumlar, kent merkezinde gittikçe daralan mekânlarda birbirleriyle yarışırcasına yükselmişti. Hele Traianus'un devasa Forum'u, Roma'nın merkezinde benzer başka bir projeye yer bırakmamıştı. Hadrianus bunların hiçbirine dokunmaz. Tam tersine, bunlarla birlikte varolan ve evrenin tüm tanrılarını selâmlayan alışılmadık mimarisiyle çığır açan Pantheon projesini gerçekleş-

[5] Favro 1996.
[6] Bkz. Bjorn C. Ewald ve Norena, C.F. 2011, s. 1-2.

tirir. Tanrısal mekânla Roma'nın mekânını birleştiren ve gökkubbenin yeryüzünde yansımasını temsil eden bir iradeyi devreye sokar. Çünkü Hadrianus bir cihan imparatorudur. Bilinen antik dünya onun egemenliği altındadır.

İmparatorluk genelinde de, bayındırlık ve kamu hizmetlerinin iyileştirilmesinde önemli etkisi olmuş, Hadrianopolis, Hadrianotherea, Antinopolis ve Plotinopolis gibi yeni kentlerin kurulmasını sağlamıştır. Anadolu ve Yunanistan'da Hadrianus dönemi mimarlığının çok belirgin olduğunu anımsatalım. Bu dönemde Akdeniz'i çevreleyen imparatorlukta toplam nüfusun 60 milyonu aşmadığı, 2000 civarında kentin bulunduğu düşünülmektedir.[7]

Zorunluluk veya alçakgönüllülükten mi bilinmez ama Hadrianus'un anıt mezarı Roma'nın tarih kokan merkezinde değil, Tiber nehrinin karşı kıyısında tasarlanmıştır. Campus Martius'ta bulunan Augustus'un anıt mezarı gibi daire planlı bir silindir biçimindedir. Tiber nehrinin iki kıyısında, kurucu imparator Augustus ile onun izinde Roma'yı yücelten imparatorun anıt mezarları tarih tasarımındaki işlevlerini, mimarî tasarımdaki ortaklık aracılığı ile sürdürüyorlar.

ANTİK KENTLERDE BİNA VE MİMAR KİMLİKLERİ

İnsanlığın ortak mirası olan mimarlık hangi dönemden olursa olsun, yaratıcısının izlerini barındırır. Bu izler bazen çok belirgindir; kolaylıkla okunabilirler. Ama çoğu zaman zor, bazen de olanaksız bir çabadır bu izleri okumak. Çünkü mimarlık yapıtını ilk tasarlayan ve ona yaşam veren yaratıcısının zihinsel ortamını yeniden kurgulamanın şifrelerine ulaşmanın yöntemleri yeterli olmaz. Bazen bir yöntem bile yoktur bunu yapmak için. Zamanımızdan uzaklaştıkça, farklı anlam katmanları devreye girdiğinden, izlerin okunması göreli olarak çapraşıklaşır. İzler tam olarak silinmese de, geçmişin mesafesi günümüzden geriye doğru gidildikçe uzadığı için daha bulanık hale gelirler. Hele antik kentler söz konusu olduğunda iş iyice zorlaşır. Burada hem yöntemler, hem de veriler –daha yakın dönemlere kıyasla– sınırlı olduğundan, kentsel dokunun, dolayısıyla da ardındaki mimarın, hattâ mimarı yönlendiren ve ortaya çıkan ister küçük, ister devasa yapıtların biçimlenmesinde etkili olan haminin izini sürmek epeyce zorlayıcı bir uğraştır.[8]

---

[7] Boatwright 2000, s. 3; MS 1.yüzyıl sonunda Roma'nın nüfusu bir milyon olarak tahmin edilmektedir. Bkz. Kostof 1985, s. 200.

[8] Güven 2005, s.16.

Binaların ve mimarlarının kimlikleri tam olarak bilinemezken, yalnızca biçem, malzeme ve öne çıkan bazı teknik ve kurgusal özelliklere dayanarak üretilen yorumlarla kentlere anlam yüklerken hangi mercekten bakıldığının farkındalığı büyük önem taşır. Yoksa bilimsellik adına hayalî bilgiler üretmek işten bile değildir. O kadar ki, bir toplumun mimarî anıtlarından öğrenebildiklerimizin, o toplumun gerçekliğini mi, yoksa bir yanılsamayı mı ifade ettikleri sorusunun yanıtı, duruşumuzu belirleyen etkenlerden birisi olacaktır.[9] Günümüze kadar gelebilen antik dönem yapıtlarının birçoğunun mimarı, ya da tasarımcısı bilinmemektedir. Zaten antik dönemden bilinen mimar sayısı pek fazla değildir. Bilinenlerin bir çoğu da birer isim olarak bilinmelerine rağmen yaşamları ile ilgili bilgiler günümüze ulaşmamıştır.[10] Yeni arkeolojik kazıların yapılması, ya da sürmekte olan kazıların tamamlanmasının –topografyayı açıklığa kavuşturan bilgiler ortaya çıkarsa da– bu yöndeki veri havuzunu derinleştireceğini düşünmek büyük bir olasılık gibi görünmüyor.

Buna rağmen, çok kısıtlı verilerle olsa da, geçmişin şifrelerinin çözümü, hem kentlerin yaratıcılarını, hem de kullanıcılarım mimarlık nesnesinin kendisiyle ilişkilendirerek hepsini daha iyi kavrayıp değerlendirmemizin yolunu açacaktır. Bunun sonucunda kendimizi tarih içinde konumlandırırken elle tutulabilir, gözle görülebilir ilişkiler keşfederek, yaşamımızdaki derinlik ve zenginlik kotasını arttırmak mümkün. Geçmişinden kopan veya kopartılan insanın ruhunu yitirdiği söylenmiştir. Binalar da benzer şekilde ruhlarını kaybederler, özellikle mimarlığın uzak veya yakın geçmişinden öğrenilebilecekler gözardı edildiği zaman. Bundan hareketle, mimarlığın 2500 yıllık bir süzgeçten geçerek oluşturduğu zihinsel katmanlar yok sayılırsa, kendi yarattığı yapılı çevrenin sığlığına hapsolan insanoğlu, önce düşlerini, sonra da özgürlüğünü kaybedecektir. Önceki mimarlık örneklerinin günümüz kentlerine yansımasında antik Roma'nın doğurganlığı ile yarışmak zor.

Tarihî çevrenin korunmasını ve geçmişin mimarlığının ruhları yumuşatıcı yönlerine sahip çıkılmasının ateşli savunucuları arasında İngiltere'

---

[9] Edmund Thomas, Roma mimarlığında anıtsallığın temellerini incelediği kitabının ilk satırına Robert Harbison'un *The Built, the Unbuilt and the Unbuildable* kitabından alıntıladığı (s.37) bu soru ile başlamaktadır.

[10] Bazı Yunan mimarları inşaat yanında, yapıtlarıyla ilgili yazı yazmaya önem vermişlerdir. Örneğin, Theodoros, Samos'taki Hera tapmağı, Khersiphron ve Metagenes, Efes'teki Artemis tapmağı, Pytheos, Priene'deki Athena tapmağı, Philo ise Pire'deki arsenal üzerine birer kitap yazmışlardır. Ancak metinleri günümüze ulaşmamış olan bu kitapların yazılmış olduklarının bilgisini bile Roma döneminde Vitruvius'un yazdığı *Mimarlık Üzerine On Kitap* adlı yapıtından öğrenebiliyoruz. Bkz. (VII, Giriş, 12). Çağının en büyük mimarı olarak kabul edilen ve Hellenistik dönemde yaşayan Hermogenes hakkında bilinenler daha çoktur. Bkz. Şahin 2002; Güven 1993.

nin Galler Prensi Charles da var. Hükümdar olmasa da, saraydan olması onu akla getiriyor. Aslında Charles, Roma değil, Londra'nın daha yakın dönem mimarlığı ile ilgilenmektedir. Prens Charles'ın kaygısının kaynağı, yaşadığı kentte etrafı saran ve insani duyarlıktan yoksun gördüğü çağının mimarlık üretimi idi.[11] Kendisi mimar olmasa da, güncel mimarlık uygulamalarında gördüğü aksaklıkları dile getirmenin sorumluluğunu hissetmektedir. Bunları dile getirdiği için kendisini kıyasıya eleştiren postmodern mimarlığın savunucularının eleştirilerini kirpilerin dikenlerine benzeten Prens Charles,[12] yalnızca çağının geçmişi gözardı eden yoz beğenisini değil, aynı zamanda kötü ve çirkin mimarlığın tehlikelerini de hiciv yüklü üslubuyla topa tutmuştur. Ona göre, mimarlık bilgisi konusunda tevazuya kapılıp deneyim ve bilgeliğini arttırana kadar susup beklerse, eleştiri odağındaki yapıların birinden koparak kafasına düşen serseri bir beton parçasının yaşamına son verme olasılığı vardır. Bu durumda bir daha kalemini eline almaya fırsat bulamayacaktır!

Kendisi mimar olmayan ve bina yapmayan saraylı Prens Charles, yaşadığı kenti önemsediği için yerden yere vurduğu mimarların eleştirilerine set çekmekten çekinmemiştir. Prens Charles'ın, Londra'daki güncel mimarlık pratiği ve algısında çok etkili olduğu söylenemez. Ama hünkâr mimar olursa, eleştirilerin bedeli bir yaşamın sonu olabilir. Prens Charles' tan 2000 yıl sonra, Roma imparatoru Hadrianus ve Şam kökenli mimar Apollodorus'un mimarî atışmasında, tam tersine, sonuç mimarın lehinde olmamıştır. Buna bir tür benlik çatışması demeden önce, Yunandan Roma'ya yaratıcı bireyin, özellikle mimarın üretim koşullarını daha iyi anlamak gerekiyor.

YARATICILIK, BİREY(SELLİK) VE MİMAR

Eskiçağ'ın, özellikle de Yunan arkaik ve klasik dönemlerinin sanat tarihi yazıldığında, kaynak çoğu zaman günümüze ulaşabilmiş yapıtların kendileridir.[13] Bunları kimin yaptığı genellikle bilinmez çünkü ressamların ve yontucuların bu yapıtlarda imzaları pek bulunmaz. Dolayısıyla sanat ya-

[11] "...the sheer, unadulterated ugliness and mediocrity of public and contemporary buildings and of housing estates, not to mention the dreariness and heartlessness of so much urban planning...have spawned deformed monsters which have come to haunt our towns and cities...Frankestein monsters devoid of character..." (...Günümüzün kamu yapılarının ve toplu konutlarının katıksız, çıplak çirkinliği ve sıradanlığı bir kenara, kentsel planlamanın çok büyük bölümünün duygu yoksunluğu ve sıkıcılığı, kasaba ve kentlerimize musallat olan çarpık ucubeler....Frankestein benzeri kişiliksiz ucubeler yaratmıştır.) Charles, 1969, ss. 7-9.

[12] Charles 1969, s.10: "...a territory positively bristling with porcupine-like professionals and cantankerous critics..." (aksi eleştirmenler ve kirpi misali uzmanların cirit attığı bir ortam....).

[13] Osborne 1998, ss. 9-16.

pıtlarının ardındaki görünmez bireyin yaratıcılık serüvenindeki aşamaları, zorlukları ve duyarlıkları ama hepsinden önemlisi, yapıtın şekillenmesinde rol oynayan kişisel felsefelerini ve hislerini kendi ağzından öğrenme şansından yoksunuz. Dahası yapıtların hamileri konusunda da yeterli bilgiler bulunmadığından, onların isteklerinin, ortaya çıkan yapıtın son halinde etkili olup olmadığını veya ne denli yönlendirici olduğunu genellikle bilemiyoruz. Sanat tarihçileri için çok önemli olan bu verilerin eksikliği biraz da, bu dönemlerdeki sanat yapıtlarının bugün alışageldiğimiz biçimde, onları seyirlik bir nesne olarak görme eğiliminin epeyce dışında bir anlayışla üretilmiş olmalarını algılayamayışımızdan kaynaklanır. Çünkü genellikle kamusal alanda, toplumsal işleve sahip olan sanat yapıtları, bulundukları konumda eskiçağ insanında, hayranlık, haz ve estetik duygular uyandırsa da, bireysel yaratıcılık veya salt sanat için sanat anlayışına geçit vermezler. Sanatçı da, Yunan kent-devletini düzenleyen *polis* sisteminin toplum yararını ve birlikteliğini yücelten eşitlikçi sosyal yapısında herhangi bir bireyden farklı değildir. O da herkes gibi mensubu olduğu *polis* için çalışır, sanatını *polis* için üretir. Yaratıcılığının gücünü ve bununla beslenen sanatsal kişiliğinin ona kazandırdığı ayrıcalığı toplumsal dengelerin potasında, bireyselciliğin onay görmediği ölçütlerle sınırlı tutar.

Gelgelelim, Hellenistik dönemde, siyasi erk, *polis*'in sınırlı coğrafyasını aşarken, bireyin de bir ölçüde özgürleşmesi sonucunu doğurur. Artık insanlar yalnızca kendi kent-devletlerinin değil, birçok kentten oluşan krallıkların tebaası konumundadırlar. Dünyaları genişler. Herkesin artık birbirini tanımayabildiği, bireysel girişkenliğin ve devinimin arttığı ortamda farklı olana daha çok yer ve imkân vardır. Sanat ve mimarlıkta bunun yansımaları gecikmez. Özellikle, yontu sanatında ulaşılan duygu ayarı yüksek ve insanı alışılmamış ve daha önce sanata konu olmamış halleriyle betimleme tercihlerindeki zenginlik yaratıcılığın önünü açar. Roma döneminde ise Hellenistik krallıkların yerini çok daha geniş sınırlara sahip, bilinen dünyanın neredeyse tümünü egemenliği altına alan imparatorluk sistemi alır.

Tıpkı resim ve yontu sanatçıları gibi mimarlar da yepyeni bir dünya görüşünün şekillendirdiği ortamda üretmektedirler artık. Ancak mimarın işi daha farklıdır. Çünkü mimarlık üretimi yeni bir dünya yaratma eylemidir aslında. Varolan doğayı, yine doğanın verdiği malzemelerle bir kez daha yaratır. Mimarlar insanlara kentlerde yeni yaşam ortamları inşa ederken, yeni dünyalar kurmaktadırlar aslında. Belki bu yüzden Mısır'da firavunlar dönemindeki mimarlar yalnızca rahiplerin sahip olduğu bazı yetkilerle donanmış idiler. Örneğin, Mısır kraliçesi Hatshepsut'un ünlü mimarı Senmut'un mezarında yalnızca peygamberlerin sahip olduğu bü-

tün yaratılış sırlarına vâkıf olduğu yazar.[14] Günümüzde de, resim ve heykel gibi güzel sanatlarla uğraşanlarla kıyaslandıkları zaman, mimarların daha ayrıcalıklı bir yaratı eylemi gerçekleştirdiklerini söylemek yanlış olmayacaktır. Bir tanrı olmasalar da, bir kahraman, ya da bir deha olarak karşımıza çıktıkları çok olmuştur. Hattâ bu yönleriyle romanlara ve filmlere konu olmuşlardır.[15] Çünkü yaratıcılık, cesaret isteyen bireysel bir başkaldırı, mimarlık ise bunun dışavurumunun kentsel ölçekte somutlaşmış gerçeğidir.

Roma dönemine gelindiğinde, antik Yunan dünyasından farklı olarak, somut ve bilinen binalarla ilişkilendirilebilen mimar sayısının daha çok olduğunu görürüz. Tarihlenebilen binalarla birlikte, mimarların kendileriyle ilgili daha çok bilgi bulunuyor.[16] Bilinen Roma mimarları arasında Severus, Celer, Rabirius ve Apollodorus ilk akla gelenler. Hepsi de Roma'da imparatorluk saraylarına bağlı olarak çalışmışlar. Dolayısıyla bu çevreyle özdeşleşen mimarlık üretiminde özellikle en elit kesimlerin gereksinimleri doğrultusunda konut ve kamu mimarisinin şekillenmesinde rol oynamışlardır. Konut mimarisinin, yeni mimarlık akımlarının, herkese açık kamu yapılarına kıyasla daha kolaylıkla denenebildiği ve daha kişisel zevklere hitap edebilen boyutu göz önüne alındığında, Roma saraylarının mimarlıkta yeniliğin tetikçisi olduğu söylenebilir. Bu mekânlar, yapanlara ve yaptıranlara düşlerinin mekânını sunarlar. İmparator Tiberius' un Sperlonga'daki lüks villası, deniz kenarında doğal bir serinliğin dinginliğinde, gözleri ve ruhları okşayan güzel yontular arasında imparatorun fırsat buldukça başkent Roma'nın resmiyet ve stresinden kaçabildiği yalnızca kendine ait yeryüzü cennetiydi. Ama mimarı bilinmiyor. Düş gücünün ve paranın, mimarlık aracılığı ile yaratıcılığın sınırlarını zorladığı bir başka saray, İmparator Neron'un Roma'da yaptırdığı Domus Aurea'dır.[17] Mimarlar, Severus ve Celer, bu villadan başka Baiae yakınlarındaki Avernus Gölü'nden Tiber nehrinin ağzına kadar, üzerinde kayıklarla gezilebilen bir kanal tasarımı[18] ile doğanın seyrini değiştirmekten çekin-

[14] Mısır'da firavunlar döneminde yazının bilgisi ve yetkisi rahiplerin tekelinde idi. Mimari çizimlerin de yazılı olduğu belgeler olarak bu kapsamda düşünülmektedir. Kostof 1985, s. 125.

[15] Saint 1983, ss.1-8. Ayn Rand'ın 1943'te yayımladığı kitabından esinlenen ve Gary Cooper'in canlandırdığı mimar Howard Roark'ın kişiliğinde, kendi aklının ve mantığının yolundan sapmayan bireyin savunusu yapılmaktadır. Kitabın hâlâ yeni baskılarının yapılıyor olması ve beş milyon satmış olması, bireyin birey olarak yaşadığı serüvene duyulan ilginin (hattâ özlemin) kanıtıdır.

[16] Bkz. Clarke 1963; MacDonald 1977, ss. 28-58; MacDonald 1982, ss. 122-142. Ancak, Vitruvius dışında, hiçbirinin elimize ulaşmış kitabı bulunmuyor. Bildiğimiz mimarlar Vitruvius' tan sonra yaşadıkları için, Vitruvius'un kitabında onlar hakkında bilgi bulunmuyor.

[17] Tacitus, *Annales* 15.38-43.

[18] Plinius, *Historia Naturalis* 14.61; MacDonald 1965, s. 26.

memişlerdir. Villanın bahçesi kapsamında Roma'nın orta yerinde oluşturulan yapay gölün yerine daha sonra Vespasianus döneminde, göl boşaltıldıktan sonra inşa edilen Colosseum'un ölçeği göz önüne alındığında bu proje hakkında daha iyi fikir elde edinilebilir. Gölün etrafına dizilmiş binalar ise çeşitli kentleri temsil ediyordu.[19] Seksen sekiz odadan oluşan villanın en can alıcı bölümü ise doğu kanadında bulunan ve gece gündüz gök kubbe gibi yavaşça dönen daire planlı yemek salonu idi. İstendiğinde konukları çiçek yağmuruna tutan ve içeride uzanarak dinlenmekte olanlara tavandan özel kokuların püskürtüldüğü ve şımaran bedenlerin kendini kaybettiği, sarhoş zevklerin sınır tanımadığı bir yerdi burası.[20]

Roma'nın Palatinus tepesinde ise İmparator Domitianus'un sarayı yer alıyordu. Sarayın halka açık kısımlarının gerisindeki daha mahrem bölümleri, kavisli ve yanyana dizilmiş girintili çıkıntılı tonozların cesaretle boy gösterdiği bir yerdi. Sarayın dışından algılanmadan, geleneksel bir dış kabukla çevrelenmiş olsalar da, karmaşık ve birbiri içine geçmiş hacimlerin kullanılmasıyla alışılmışın dışında devingen bir iç mekânın oluştuğu yanyana üç oda, sarayın ortasında büyük bir iç avluya bakıyordu. Saray mimarı Rabirius, yeni gelişmekte olan mimarî yenilikleri burada, saray ortamının sağladığı olanaklarla deneme fırsatını bulmuştu.

HADRİANUS VE APOLLODORUS

Mimar Apollodorus'un, İmparator Traianus döneminde *magister fabrum* unvanıyla bazı özel mimarî yetkilere sahip olduğu bilinmektedir. Uzun bir yaşam sürmüştür. Severus ve Celer ile olmasa da, büyük bir olasılıkla Rabirus'la tanışmış olmalı. Saray çevresiyle olan ilişkileri sayesinde en azından Palatinus tepesindeki güncel mimarî yeniliklerden habersiz değildir ama tutucu yönü ağır basar. Ona atfedilen yapılar arasında kuşkusuz en önemlileri Roma'da inşa ettiği Traianus Forumu ve Çarşısıdır. Ancak onu bugün ilginç kılan, daha sonra İmparator Hadrianus'un hışmına uğrayarak infaz edilmesidir. Dio Cassius'un,[21] imparatorun ölümünden neredeyse bir asır sonra kaleme aldığı öyküye göre, baş mimar Apollodorus ile Hadrianus arasında geçen olay şöyledir: Traianus'un Roma'daki Forum'u, konser salonu ve hamamlarını da içeren çeşitli yapılarda imzası bulunan Apollodorus, önce kovuldu, bunun ardından ölümle cezalandırıldı. Görünürdeki neden, İmparator Traianus'un huzurunda yapılan mimarlıkla ilgili bir toplantıda, Apollodorus'un sonra imparatorluk tahtına otu-

[19] Suetonius, *Nero* 31; MacDonald 1965, s.31; Welch 2009, s.151.
[20] Suetonius *a.g.e.*
[21] Dio Cassius, *Historia* 69.4.

racak olan mimarlık heveslisi genç veliahtın sözünü keserek yaptığı dobra eleştiridir. "Hadi oradan, bu işlerden anlamazsın sen, git balkabaklarınla uğraş daha iyi" diyen Apollodorus, genç Hadrianus'un pek gururlandığı ve alışılmamış özgün tonozlar içeren mimarlık anlayışını –dolayısıyla bilgisini– ciddiye almadığını beyan eder. Tahta çıktıktan sonra bu konuşmayı unutmayan Hadrianus, zamanı geldiğinde, Apollodorus'a inşaatına başladığı Roma'daki Venüs ve Roma tapınağını gösterir ve fikrini sorar. Amacı, büyük bir kamu projesinin, Apollodorus'un katkısı olmadan da başarılabileceğini kanıtlamak ve hıncını almaktır. Mimarın yanıtı gene kesin ve nettir. Öncelikle, tapınağın yüksek bir yere inşa edilmesi ve etrafındaki toprağın kazılmış olması gerektiğini söyler. Böyle yapılsaydı, tapınak Kutsal Yol istikametinden gelirken daha yüksek konumda algılanacağından, azametli görüntüsünün etkisi artmış olacaktı. Ayrıca tapınağın yanıbaşındaki Colosseum'da yer alan etkinlikler için gereken techizatın kalabalık yapmadan tapınağın alt kısmında depolanarak gerektiğinde getirilip götürülebileceği uygun ve büyük bir mekân kazanılmış olacaktı. Bundan başka, tapınağın tanrı yontularına gelince, iç mekânın ölçüleri yeterince hesaba katılmamıştı. Bu yüzden, azametle oturan tanrıların ayağa kalkmak istemeleri durumunda, kafaları tavana çarpmadan bunu başaramayacaklardı. Açık sözlülükle bunları belirten Apollodorus'a İmparator ateş püskürür. Ne var ki, başlayan inşaat nedeniyle artık düzeltilmesi mümkün olmayan hataları dile getiren deneyimli mimarın haklılığı su götürmez. Bunu gören İmparatror büyük bir üzüntüye kapılır. Mimar kimliği büyük yara almıştır. Ne kızgınlığına, ne de hayal kırıklığına gem vuramaz ve mimarı infaz ettirir...

Rabirius, Severus, Celer ve Apollodorus, Roma'da mimar kimlikleri ile tanınmış, kent siluetini değiştiren önemli mimarlık projeleri ile anılmışlardı. Roma'yı Roma yapan unsurlara katkıda bulundular. Klasik ve Hellenistik dönemde yaşamış meslektaşlarına kıyasla görülmemiş ölçekte iktidarı ve imparatoru taşın kalıcılığında yoğurup kendi yaşamlarını çok aşan ve hâlâ süregelen imgelere dönüştürdüler. Ne var ki, yarattıkları Roma'da yaratıcılıkları onlara dayatılanın dışına çıkamadı, hattâ onlara hükmeder oldu. Başka türlü olabilir miydi? Ya imparator, ya mimar olmak yerine, acaba hem imparator, hem mimar olunduğunda bu kısır döngü aşılabilir miydi? Erki elinde tutan, ruhunun özgürlüğünü, dizginlenmemiş yaratıcılığını taşa dökme fırsatına sahip olursa ne olur?

TİVOLİ VE VİLLA TİBURTİNA (VİLLA ADRİANA)

Roma'nın kuzeydoğusuna Via Tiburtina takip edilerek 27 km gidildiğinde Tivoli'ye ulaşılır. Hadrianus kendine Roma'da saray yapmamış, Palatinus tepesindeki imparatorluk sarayına da yerleşmemiştir. Dünyayı gezen imparator, konaklama yeri olarak Tivoli'yi seçmiştir. Traianus'un vefatıyla tahta çıkmasının ardından, burada MS 118 yılında başlayan inşaat MS 128 yılına kadar sürmüştür. Bugün bile Villa'nın doğal ve geniş bir alana yayılan iyi korunmuş kalıntıları, bir saraydan çok küçük bir kent görünümündedir. [22] Her yerini dolaşmak bugün ziyaretçilerin iki, üç saatini alabilir. İçerisinde, saraylar, hamamlar, garnizonlar, kütüphane, tapınak, spor ve sergi salonları, havuzlar, gözalıcı fıskiyeler ve su kanalları vardır. Doğanın içinde, su, ağaç, heykel, bina ve yeşillikle bütünleşen, bu nedenle görkemli Roma'dan çok farklı bir izlenim bırakır. Ancak bu sakin ve doğal görünüm bir kandırmacadır.

Binalara dikkatle bakıldığında, bütün dünyayı –hem imparator, hem mimar Hadrianus'un fethettiği bütün dünyayı avucunun içine hapsettiği görülür. Hünkâr mimar olunca, en büyük düşü, hayalindeki dünya kentini, ruhunun sığınağını, tebaasına değil, kendine yaratmıştır. Bu kentin benzeri yoktur. Belleğin hünkâr tarafından seçilmiş imgeleri, taşla sabitlenmiştir. Mesafe kavramı zihinde kaldırılmış, yok edilmiştir. Nil nehrinde, İskenderiye yakınlarında Canopus'ta boğulan (bazen intihar ettiği söylenen) Bithynia'nın Claudiopolis kentinden aziz sevgili Antinoos'u hatırlamak veya yasını tutmak için Mısır'a gitmeye gerek kalmamıştır hünkâr için. Mısır deltasındaki Serapis tapmağı ve Canopus, Villa'da yeniden yaratılmıştır çünkü. Hadrianus'un hayranı olduğu Yunan kültürünün merkezi Atina'da, Roma'dan çok önce, MÖ V. yüzyılda yaşamış ressamların eserlerinin sergilendiği revaklı sergi alanı (Stoa Poikile) da burada yeniden inşa edilmiş, hem burası, hem de villanın değişik alanları için Atina'nın ünlü heykeltraşlarının yapıtlarının villa için kopyaları üretilmiştir. Atina'daki ünlü Lyceum, Akademi ve Prytaneum'un adları ile anılan yapılar imparatorun ziyaret ettiği ve kaldığı uzak diyarlara atıfta bulunur.

Roma'da saray istemeyen Hadrian, diğer imparatorların yaptığı gibi Roma'da *forum* inşa etmemiş, ama o zamana kadar yapılmamış ölçekte kubbeli bir tasarımla Pantheon'u tamamlamıştı orada. Bütün tanrılara adanmıştı Pantheon ve tanrıların evrenine gönderme yapıyordu.[23] Tivoli' de ise, kendi kişisel "tapınağı"nı, Teatro Marittimo'yu inşa eder Hadrian.

[22] Bkz. MacDonald 1995.
[23] MacDonald 1976; MacKenrick 1960, ss. 285-289.

Suyla dolu bir hendekle çevrili olan bu yapının içine istendiği zaman yukarı çekilebilen asma köprüyle ulaşılıyordu. Tivoli'nin merkezinde sayılabilecek konumu ve Roma'nın merkezindeki Pantheon'u anımsatan dairesel planı ile çarpıcı tasarım özellikleri taşıyan bu yapı, birçok bina arasında hemen göze çarpar. Pantheon ile Teatro Marittimo'nun çapının neredeyse aynı olması (43,20m) herhalde rastlantı değildir.

* * *

Fetih, tarihte genellikle erkek iktidar sahipleri tarafından gerçekleştirilen bir olgudur. En azından tanınmış fatihlere bakıldığında böyle görünür. Bunu gerçekleştirenler veya bu konuma öykünenler sanallık ve gerçek arasında gidip gelen bir baş dönmesi yaşarlar. *Veni, vidi, vici* diyen Julius Caesar'ın, Büyük İskender'in heykeli önünde diz çökerek ağladığı söylenir. Makedonyalı kralın fethettiği uçsuz bucaksız topraklar yanında kendi başarısının kıyaslanamayacak kadar küçük kaldığını düşünür çünkü. Büyük İskender'in erişilmez gücüne öykünen benzer bir duygusal tepkiyi, Pompeius'un, dalgalı bir saç stilini benimseyerek adına "büyük" lakabını eklemesi veya Caligula'nın, Makedonyalının mezarını talan ederek giymek için ölünün zırhını çıkarmak istemesinde görebiliriz.[24] Hadrianus'a gelince, Büyük İskender'le ilgili ne düşündüğü bilinmez. Ama o bir cihan imparatoru idi. Traianus'un yönetiminde en geniş sınıra erişen Roma imparatorluğu topraklarının yöneticiliğini devralmıştı. Roma'da oturmakla yetinmemiş, yirmi bir yıl süren yöneticiliğinin on bir yılını, uzak diyarlarda, sahip olduğu imparatorluğun uçsuz bucaksız köşelerinde seyahat ederek geçirmişti. Anadolu, Yunanistan, Mısır ve daha birçok ülkede binalar, kentler inşa etmiş, Roma'nın izini bırakmıştı. Roma'nın hâkimi olarak gücünün doruğuna ulaşmış, tanrı mertebesine yaklaşmıştı.

Sıradan insanlar için erkin görünüşteki cazibesi yanıltıcıdır. Erkin sahibi için de, hele yaşlanırken, erkin pırıltısı ikilem yaratabilir. Erk sahibi kent inşa ederken, Hadrianus gibi, çarpışan duyguları buluşturmaya çalışır. Marguerite Yourcenar, *Hadrianus'un Anıları* romanında Hadrianus'un ağzından şu sözleri söyletir: "Benim kentlerim rastlantılardan, karşılaşmalardan doğmuştur. Karşılaşmalarımdan, hem imparator olarak öngördüklerimle kişisel yaşamımdaki olayların bağlarından doğmuşlardır."[25] Roma'nın en büyük mimarlarından biri olsa da, yarattığı Roma'nın Hadrianus'a sunamadığı, imgelerin dizginleri olmadan koşabilen özgür ruh idi. Tivoli ise, tam tersine, imparatora çok sevdiği balkabaklarını, içindeki mimarı, ruhunu, yaratıcılığını, düşlerini ve bedenini özgürce buluş-

[24] Woolf 2001, s. 317.
[25] Yourcenar 1984, s. 107.

turma imkânını sunan mekâna dönüştü. Bu bakımdan, imparatorluğun değil, imparatorun kenti oldu.

KAYNAKÇA

Boatwright, M.T. *Hadrian and the Cities of the Roman Empire*, (Princeton: Princeton University Press, 2000).

Charles, Galler Prensi, *A Vision of Britain*, (Londra, New York ve Toronto: Doubleday, 1969).

Clarke, M.L. "The Architects of Greece and Rome", *Architectural History*, 1963:6, ss. 9-22.

Ewald, B.J. ve Norena, C.F. *The Emperor and Rome, Space, Representation and Ritual*, (Cambridge,: Cambridge University Press, 2011).

Favro, D. *The Urban Image of Augustan Rome*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1996).

Güven, S. "Mimarlık Tarihi ve Antik Dönem Açılımları", *Eskiçağ'ın Mekânları/Zamanları/İnsanları ODTÜ Mimarlık Tarihi Yüksek Lisans ve Doktora Programı Doktora Araştırmaları Sempozyumu III, 2-3 Haziran 2003, ODTÜ, Ankara*, der. Lale Özgenel, (İstanbul: Homer Yayınevi, 2005), ss.15-29.

Güven, S. "Hermogenes", *International Dictionary of Architects and Architecture* I, (Chicago: St. James Press, 1993), ss. 381-382.

Kılıçbay, M.A. *Şehirler ve Kentler*, (İstanbul: İmge Kitabevi, 2000).

Kostof, S. *A History of Architecture, Settings and Rituals*, (New York ve Oxford: Oxford University Press, 1985).

MacDonald, W.L. *Hadrian's Villa and its Legacy*, (New Haven and London: Yale University Press, 1995).

MacDonald, W.L. "Roman Architects", *The Architect, Chapters in the History of the Profession*, der. Spiro Kostof, (Oxford University Press, 1977), ss. 28-58.

MacDonald, W.L. *The Pantheon*, (Cambridge: Harvard University Press, 1976).

MacDonald, W.L. *The Architecture of the Roman Empire An Introductory Study I*, (New Haven ve Londra: Yale University Press, 1965).

MacKendrick, P. *The Mute Stones Speak*, (New York:The Norton Library, 1976).

Norberg-Schulz, C. *Meaning in Western Architecture*, (New York: Praeger, 1978).

Osborne, R. *Archaic and Classical Greek Art*, (Oxford ve New York: Oxford University Press, 1998).

Rand, A. *Hayatın Kaynağı (The Fountainhead)*, çev. Belkıs Dişbudak, (İstanbul: Plato Film Yayınları, Altıncı baskı 2008).

Saint, A. *The Image of the Architect*, (New Haven ve Londra: Yale University Press, 1983).

Şahin, M. *Anadolu'da Bir Mimar Hermogenes*, (İstanbul: Ege yayınları, 2002).

Thomas, E. *Monumentality and the Roman Empire, Architecture in the Antonine Age*, (Oxford: Oxford University Press, 2007).

Welch, K.E. *The Roman Amphitheatre from its Origins to the Colosseum*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2007).

Woolf, G. "Inventing empire in ancient Rome," S.E. Alcock, T.N.D.Altroy, K.D. Morrison ve C.M. Sinopoli, der. *Empires:Perspectives from Archaeology and History* içinde, ss. 311-322,(Cambridge: Cambridge University Press).

Yourcenar, M. *Hadrianus'un Anıları*, çev. Nili Bilkur, (İstanbul: Adam Yayınları, 1984).

Şehir:
Bir Uygarlık Armağanı ve Çatışması

Şikago 1892

Peter Whithfield, *Cities of the World, A History in Maps*, (Berkeley and Los Angeles, California: University of California Press, 2005).

Izgara Plan Uygarlık; Kent Tarihi, Uygarlık Tarihi Yazımı ve Akdeniz'de Uluslararası Güç Mücadelesi

Özlem Sert

Kente bakış açımızın esnekliği ve kentte yaşanan değişimleri analiz kapasitemiz, uygarlık tarihine ne kadar bağlamsal ve eleştirel yaklaşabildiğimizle yakından ilişkili. Bu yazıda, kent tarihini bağlamsallıktan ve eleştirel yaklaşımdan koparan, varlar yoklar tarihi haline getiren koloniyal tarih anlayışını ve bugünün kent tarihçiliğine yansımalarını, içselleştirdiği metodolojik sorunlar ve ortaya çıktığı politik bağlam çerçevesinde inceleyeceğim. Kent tarihçiliğinde küçük ölçekli incelemelerin içine düştüğü metodolojik çıkmazların, uluslararası ölçeğin oluşturduğu bağlam sorgulanarak incelenmesini önemli görüyorum. Bu ölçekler arası yaklaşım, tarihçinin içinde bulunduğu süreçler ve bağlamlar çevresinde kendisine ve çalışmasına ayna tutarak, daha esnek ve eleştirel bir kent tarihçiliğinin patikalarını oluşturacaktır.

Ulus devlet merkezli tarih anlatısının gölgesinde, kent tarihçiliği tek bir doğrusal gelişim çizgisinde ilerleyen, aktörleri gelişmiş devletler olan bir uygarlık tarihinin parçası olarak yazıldı. Uygarlığı gelişmiş devletlerin ayak izlerinden yazmak, belli ulusları tarihin yegâne aktörü kabul edip,

onların aktörü oldukları olaylar, etkin oldukları mekânlar ve zamanlarla sınırlı bir seçki yapmaktı. Sonuçta uygarlık tarihini bu seçkilerle sınırlayan dışlayıcı, toplumları belli bir gelişmişlik azgelişmişlik hiyerarşisi içinde algılayan bir anlatı kurdu. 'Neden' sorusuna özsel bir hiyerarşiye dayalı açıklamalar üretmek, varlar yoklar ikiliğinde sığ karşılaştırmalar oluşturdu ve kapsamlı bir karşılaştırmalı tarih yaklaşımından uzaklaşıldı. Tarih anlatısı devletler arasındaki uluslararası hiyerarşilerin yansıtıldığı bazen de yeniden kurulduğu bir alan oldu. Uygarlık tarihinin aktörü olan gelişmiş devletlerin özellikleri, bağlamlarından koparılarak uygarlığın simgesi haline getirildiler.

Kent çalışmaları uygarlığa dair bu hiyerarşilendirmenin çok fazla gölgesinde kalmış, az gelişmiş ülkelerin kent tarihleri bir varlar yoklar tarihi haline gelmiştir. Bu durumun yarattığı üç büyük problem var:

1- *Retrospektif Bakış*: Kentler, bugünden geçmişe doğru bakarak değerlendirildiğinden sanki bugünün hiyerarşileri geçmişte de varmış gibi ya da bugünün hiyerarşilerine geçmişten nedenler bulmak istermiş gibi yapılmış pek çok çalışma var. Bu çalışmalar az gelişmişliğe nedenler ararlar ve tarihsellikten kopuk sonuçlara varırlar. Örneğin İslâmı kabul etmiş memleketlerin az gelişmişliğinin nedeni İslâm, Budizmi kabul etmiş memleketlerde az gelişmişliğin nedeni Budizm'dir (!) Bu sonuçlar farklı dönemlerdeki bağlamları açıklamaktan acizdir. Örneğin İslâm Ortaçağının renkli paylaşımcı entelektüel dünyasını açıklayamazlar ama bugüne derinliği olmayan bir reçete haline gelmiş kısa yollu açıklamalar sunarlar. Adeta değişim içermeyen donuk "İslâm Kenti" algısı bu bakış açısının bir ürünüdür. Bir yaptığını aynı şekilde bir daha yapamayan insanoğlunun kentlerdeki yaşamına dair kendi içinde problemleri olan bu algı, kent tarihi çalışmaları derinleştikçe, kentte yaşayan insanların tarihi olarak yazılmaya başladıkça eleştirildi. Bugün kent çalışmalarının insandan soyutlanması, kentin sadece geçmişten kalan yapıları ile değişmediği var sayılan bir kültürün devam ettirildiği mekân olarak görülmesi mümkün değil. Çünkü "insan kenti inşa ederken kendi kendisini inşa eder"[1] ve edegelmiştir. Bugün "kim var imiş biz burada yoğiken"i merak eden bir kent tarihçiliği söz konusudur.[2]

2- *İnsandan kopuk kent ya da uygarlık tarihi, ancak uygarlığın göstergesi olarak gösterilen özelliklerin bağlamlarından kopması ile mümkündür.* Örneğin 'ızgara plan'ı uygarlığın simgesi olarak göstermek, onu

[1] David Harvey, *Asi Şehirler*, (İstanbul: Metis, 2012), s.44 cross ref. Robert Park, *On Social Control and Collective Behavior*, (Chicago: Chicago University Press, 1967), s. 3.

[2] Cemal Kafadar, *Kim var imiş biz burada yoğ iken: dört Osmanlı: yeniçeri, tüccar, derviş ve hatun*, (İstanbul: Metis, 2009).

içinden çıktığı farklı bağlamlardan soyutlayarak salt uygarlık simgesi halinde fetişleştirerek yapılabilir. Bu fetişleştirme ise Antik Yunan ve Roma dönemlerinin doğrusal uygarlık tarihi içinde nasıl konumlandırıldığını anlamadan anlaşılmaz. Bu nedenle kent tarihçiliği içinde bir fetiş haline gelen "ızgara plan" örneğinin toprak mülkiyeti ilişkileri, ulaşım teknolojilerinin yollar ile ilişkisi, savunma teknolojisi ile ilişki ve yerleşimin coğrafya ile kurduğu ilişkinin tarih boyunca değişen bağlamlarından nasıl koparıldığını anlamak kurgulanan doğrusal uygarlık tarihine başından sonuna bağlamsal olarak bakmayı gerekli kılar. Bu fetişleştirme sadece bir şeyleri tarihte ön plana çıkarmak değil aynı zamanda başka şeyleri görünmez kılmayı içerir.

Örneğin bu doğrusal uygarlık anlayışında başta yerleşik olmayan, uygarlığın temeli olarak gösterilen yerleşik yaşama geçmeyen topluluklara bu tarih içerisinde yer verilmedi. Göçebelik, bir uygarlık olarak görülmedi, yerleşik hayata geçememiş kent kuramamış topluluklar olarak uygarlık tarihinin eski egemen söyleminde dışarıda bırakılan oldu. Bugün belli özneleri tarihin salt, başat öznesi olarak kabul edip tarihi bu öznelerin aktif olduğu kısıtlı mekân ve dönemlerle sınırlayan bu yaklaşım eleştiriliyor, uygarlık tarihinin sınırları yeni öznelerin bu anlatının parçası haline getirilmesi ile esnetiliyor ya da tarihte tüm insanları kapsayan yaklaşımlar var. Tüm bu eleştirel çabalar, İkinci Dünya Savaşı ile sonuçlanan ulus devlet, uygarlığın taşıyıcısı ve ötekiler söylemi ile düşmanlıklar yaratan tarihyazımına eleştirel yaklaşan UNESCO içerisinde kurumsallaştı.[3] Bugün bir Göçebe Uygarlıklar Enstitüsü ile göçebeliği uygarlık tarihi dışında bırakılmış Afrika tarihi uygarlık tarihindeki yerlerini alıyorlar. Böylece çoğulcu uygarlık tarihi entellektüel repertuarını oluşturuyor. Çoğulcu bir uygarlık tarihi, kapsayıcı aktör ve mekân tanımı ve eş zamanlı farklı gelişmeleri, kopuşları içine alan bir zaman kurgusu ile mümkün. Bu yazıda amacım adım adım bağlama eleştirel bir yaklaşım inşa ederek '*açık bir uygarlık*' tanımı yapabilmek.

3- *Karşılaştırmaların kısır bir gelişmişlik azgelişmişlik ikilemi arasında yapılarak aktif olmayan aktörler arasındaki farkın kaybolması.*

Bu problemli uygarlık tanımı ve uygarlık tarihi yazımı kent tarihçiliğinin gündemine bu simgelerin varlığı ve yokluğu üzerine yapılan çalışmalarla damgasını vurdu. Bir kentte meydan var mı yok mu, belediye bi-

[3] Göçebeliğin ve yerleşikliğin kurduğu farklı iktidar ilişkileri ve meşuiyet mekanizmaları, farklı toplumsal iş yapış şekilleri ile ve toplumların coğrafya ile ilişkisi içinde anlatan İsenbike Togan'ın çalışmaları, Türkiye'de ve dünyada doğrusal tarih anlayışının dışarıda bıraktığı alanları yeniden inceleme alanına getirmiştir. İsenbike Togan, "Atları Özgür Bırakmak", *NTV Tarih*, (Mart 2009).

nası var mı yok mu, kentte ızgara plan ve bir planlılık var mı yok mu soruları adeta değişimi sırtlanan uygarlığın taşıyıcısı bugünün "gelişmiş" devletleri ile "az gelişmiş" devletleri arasında geriye doğru anakronik tarihi süreklilikler inşa etmenin, bazı toplumların özsel olarak durağan oldukları yargısına ulaşmanın araçlarından biri haline geldi. "İslâm kenti" ve "Osmanlı kenti" gibi durağan kent tipolojileri çıkarıldı. Bugün kent tarihçiliği geliştikçe bu durağanlığın sadece bir kurgudan ibaret olduğunu fark ediyoruz. Bu kurgunun örneğin Osmanlı kenti için hangi kaynakların ne biçimde kullanılarak kurulduğu üzerine ayrı bir çalışma bundan sonraki bir yazının konusu. Bu yazıda sadece uygarlık kurgusunun aktör, zaman ve mekân anlatısı ve bunun dönemin bağlamı ile ilişkisi üzerinde duracağım.

Kapsamlı bir karşılaştırmalı tarih anlayışı, tarihyazımına hem teorik hem de bağlamsal anlamda eleştirel bir yaklaşımla oluşturulabilir. Bu çerçevede birincisi metodolojik ikincisi bağlamsal iki başlık altında sorunu inceleyeceğim. Uygarlık tarihi anlatılarının aktör ve mekân seçimi ve zaman kurgusu ile nasıl belirlendiğini tarihin öznesi olarak belli bir öznenin seçildiği uygarlık tarihi anlatısının nasıl birşeyleri çerçeve içine alırken birşeyleri dışarıda bıraktığını yazının "Uygarlık: Aktör, Zaman ve Mekân Seçimi" adlı birinci bölümde, tarihyazımının Akdeniz'deki uluslararası güç mücadelesinin nasıl bir parçası haline geldiğini ise "Uygarlık Tarihi Yazımı ve Akdeniz'de Uluslararası Güç Mücadelesi" adlı ikinci bölümde mercek altına alacağım.

Uygarlık: Aktör, Zaman ve Mekân Seçimi

Değişimi ve farkları bağlamlarında anlatan bir kent tarihçiliği, farkların ve değişimin nedenini ontolojik farklarla açıklayan indirgemeci bir yaklaşımın ötesine geçmeyi başarır ve "nasıl"ı anlamamızı sağlar. Konularından kopuk değerlendirmeler ise, bizi tarihselin nasılını anlamaktan alıkoyar, tarihi salt bir aktörler ve olaylar anlatısına indirger. Uygarlık tanımı, aktör, zaman ve mekân seçimiyle belirlenir. Örneğin farklı yolları göz ardı eden uygarlık tarihi, uygarlığı göçebelikten yerleşik hayata bir geçiş, kentlerin kurulması, Sümer ve Mısır kralları ilk kanunnameler, Antik Yunan Uygarlığı, Roma İmparatorluğu, Feodalizm, Rönesans, Reform, Aydınlanma, Endüstri Devrimi gibi dönemlerle ile özetlenebilecek, aktörü sadece batı olan, zamanı doğrusal, mekânı sınırlı bir anlatı sunar.

"Uygarlığın beşiği" olarak belirlenen dönemleri kendine mâl eden "batı merkezli" tarihyazımı, kolonizasyon sürecinde ulus devletlerin güç mücadelesinde önemli bir yer tuttu. Uygarlığın beşiği olarak belirlenen

Antik Yunan, Roma, Rönesans Avrupası ve onun uzantısı olarak Amerika Birleşik Devletlerinde bulunan ızgara plan, uygarlığın kente vurduğu damga olarak görüldü. 19. yüzyıldan itibaren bu doğrusal uygarlık tarihi kurgusu, farklı gelişimleri içine almayan egemen bir uygarlık tarihi anlatısı oluşturdu. Bu kurgunun en sağlam desteği tarih konusundaki bilgimizin azlığıydı. Uygarlık tarihinin egemen anlatısı, modernitenin başından post-modern eleştirinin post-kolonyal eleştiri ile birleştiği vakte kadar kenti ve ızgara planlı kent dokusunu uygarlığın varlığının simgelerinden biri olarak kurdu. Bu çerçevede anlatılan uygarlık tarihi, dar bir aktörler-seçkisi ile sınırlı kaldı.

AKTÖRLER

İncelenen tarih kesitlerinde aktörlerin kimler olduğu, bugün kimlere önem verildiği ile ilişkili bir seçimdir. Tıpkı borsada hikâyesi olan tahvillerin değerli tahviller olması gibi tarihçiler de değerli olan ya da değer verdikleri aktörlerin hikâyelerini anlatırlar. Tarihyazımında aktörler önceleri daha çok yöneticiler iken günümüzde sıradan insanların da tarihi yazılıyor, onların da hikâyesi var. Bu durum demokratikleşme ve sıradan insanın sözünün geçmesi ile ilgili. Nitekim bugün otoriter tarihyazımı daha fazla hükmedenin tarihini dillendirirken eşitlikçi yaklaşımlar hükmedilenlerin de tarihini yazma çabasında.[4] Tarihçinin elindeki yazılı malzemenin çoğunlukla karar alma mekanizmalarını yönetenlerce üretilmiş olması, belgeye dayanma zorunluluğu olarak meşrulaştırılmaya çalışılsa da ve aslında yönetenler açısından bir tarihyazımı belgelerin içerisinde çoğunlukla nesne haline gelmiş aktörlerin hayatını okumakta eleştirel metin analizi yöntemlerini ve ayrıntı gibi görülen birçok malzemeyi değerlendirme kapsamına sokmayı gerektirse de sıradan insanın değerinin arttığı günümüzde gerek yurt içinde gerekse yurt dışında sıradan insanların hayatlarının yazılması ile ilgili önemli bir çaba söz konusudur. Osmanlı tarihinde de köylülerin, esnafın, kadının, kölelerin tarihin aktörleri olarak ortaya konduğu çalışmalar benzer bir çağdaş demokrasi anlayışına sahip Osmanlı tarihçilerinin ürünüdür. Böylece devletler, bireysel kahramanlar olarak liderler, kurumlar ve onların yöneticilerinin yerini üreticiler, tüc-

[5] Yaşadıkları mekânlarda kendilerini gerçekleştirebileceklerine dair oluşan bu umut dolu kimlik, kentte kendilerini gerçekleştirebildikleri imkânların oluştuğu, yaratıcılığın bir kentlilik hakkı olarak kent yaşamında yer bulabildiği ölçüde insanların kent yaşamından doyum almalarını sağlar. İlhan Tekeli, "Kentlerin Kimlik Arayışını Geleceğe Yöneltmenin Tarihselliği", *Modernizm, Modernite ve Türkiye'nin Kent Planlama Tarihi*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2009): 84-87; Özlem Sert, "Tarihte Bir Yeriniz Var mı? Bir Kent Hakkı ve Yaratıcılık Hakkı Olarak Tarih Hakkı", *Cogito*, 74 (2013): 24-47.

carlar, tüketiciler, yolcular, köylüler, işçiler, kadınlar, köleler ve çocukların alması, belirli bir aktör seçiminin sonucudur.[5]

MEKÂNLAR

Tarihi yazılan mekânların sınırlarını belirlemek belirli ilişkiler demetini seçmek, bazılarını ise dışlamak ile ilişkilidir. Belli bir yerin bir bütünlük içerisinde bir bölge olarak algılanması diğer yerlerden ayrıştırılması sadece coğrafi yapılarla değil aynı zamanda ekonomik, siyasi ve sosyal ilişkiler tarihinin getirdiği bilişsel algılarla da oluşur. İnsanlar kafalarındaki bilişsel haritayı (cognitive map) oluştururken algıladıkları pek çok simgeyi ve hikâyeleri bu haritaya ekleyip bir yerin akıllarındaki haritasını anlambilimsel (semantik) ve sembolik bazı imgelerle oluştururlar.[6] Bu imgelerin oluşturduğu ilişkiler, seçilen aktörlerin yaşam mekânlarında gerçekleştiğinden ve o mekânların şartları içerisinde oluştuğundan mekân seçimi de sadece coğrafi değil aynı zamanda aktörlerle ilişkili bir seçimdir. Mekân seçimlerini, aktörlerin aktif olduğu mekânlar, bu aktörlerin mekân üzerindeki emelleri, kurdukları hiyerarşiler, kurmayı düşündükleri ilişkilerin mekân üzerindeki dağılım ve hedefleri belirler.

ZAMANLAR

Aktörlerin seçimi, belirli bir zaman seçimini de beraberinde getirir. Örneğin aktörler bireysel kahramanlar ise anlatacağınız tarih onların doğumu ve ölümleri ile bir yerden bir yere ulaşır ve kısa erimli bir tarih olur. Çevre etkenleri ve kültürel evrimi incelendiğinde ise, aktör olarak o çevrede yaşayan insanların tümünün oluşturduğu yaşam kalıpları incelendiğinden zaman ölçeği genişler ve uzun erimin (longue durée) tarihi yazılır.[7] Aktörler arttıkça uzayıp kısalan farklı zaman dilimlerini, seçilen kimlik çerçevesi içerisine alıp, tarihin farklı yaşanmışlıklarını gelecek potansiyeline katık etmek mümkündür. Bu seçimler aynı zamanda mekân seçimleri ile bir arada yapılan seçimlerdir.

Çerçeve içine alınan zaman dilimi kadar, zamanın nasıl kurgulandığı da bugün ve gelecek kurgularına yani değişimle kurulan ilişkiye bağlıdır. Örneğin geçmişi muhafaza etmek ve sürdürmek bunun yanında değişim engellenmek isteniyor ise, geçmişin yeniden üretimini destekleyen geç-

[5] Halil Berktay, Suraiya Faroqhi, Cemal Kafadar'ın başlattığı bu akım gitgide daha fazla Osmanlı tarihçisi tarafından benimsenmiş görünmektedir.

[6] Juval Portugali, "The Mediterranean as a Cognitive Map", *Mediterranean Historical Review*, Vol.19, No.2, December 2004, ss. 16-24.

[7] Bu şekilde mekânı merkeze alıp uzun erimin (longue durée) tarihini yazmak siyasal ya da kişisel kahramanlıkların yerine çevre etkenleri, kültürel evrimi inceleme girişimidir. Annales Okulu ve Akdeniz tarihçisi Fernand Braudel bu akımı temsil eder.

miş odaklı "dairesel, kapalı zaman" kurguları oluşturulur. Burada devam ettirilen ve devam ettirilmesi gerektiğine inanılan bir geçmiş vardır. Dairesel zaman kurgusu içerisinde her zaman gelecekte olacaktan ve bugünden daha iyi bir geçmiş "altın çağ" kurgusu ile bugünden geriye doğru bir bakış, bir döngü söz konusudur. Böylece bu kurguyu sürdürmekle yükümlü yöneticilerin yaptıkları hakkında hesap vermelerine ya da gelecek ile ilgili konuları kamuoyunda tartışmalarına gerek kalmaz. Bugünün ve geleceğin yönetiminde demokratik bir yapı söz konusu olamaz. Hattâ 'altın çağ' olarak belirlenen dönem geçmişte demokratik olan hayali bir toplum olsa bile döngüsel kurgu değişime kapalı olduğundan bugün bu yönetimde halkın değişikler yapmasının önü kapanmıştır.

Gelecekte değişim öngören zaman kurgularından birisi "doğrusal, yarı açık zaman" kurgusudur. Burada geçmişte ne olduğunu analiz etmiş birilerinin gelecekte daha iyisi için ortaya koydukları bir plan söz konusudur. Geçmişten gelen düz gelişme çizgisi gelecekteki gelişmenin ne olacağı konusunda kuşku taşımaz. Değişim istenen ve nasıl olacağı da belirli bir değişimdir. Determinist bir gelecek planını içinde taşıyan bu kurguda, gelecek için planlananlar kamuoyunda tartışılan bir konu olsa da yönetimde neyin gelişme olduğuna karar vererek gelişim çizgisini belirleyen, insanlar için neyin iyi olduğunu bildiği var sayılan bir bilgi otoritesi söz konusudur. Bu kurgunun tarihsel aktörü ulustur ve kendi içinde bütünlük kurgulanır; kopuşlar, boşluklar yoktur.[8]

Halkın gelecek konusunda söz sahibi olduğu "yönetişim" sistemleri ise öncelikle insanların kendileri için neyin iyi olduğuna karar verebildiği kendi kendisini yöneten ve geleceği hakkında kendi öngördüğü değişimleri yapabilen halkların yönetim biçimidir. Gelecek konusunda belirli otoritelerin değil halkın değişimler getirebileceği bu sistemde zaman kurgusu dairesel ve doğrusal olandan bağımsızlaşmış "ilişkisel zaman" kurgusudur. Bu açık zaman kurgusu, gelecek ve geçmiş arasında ilişkisel değişimi geçmiş için kabul eden ve gelecek için de değişimi öngören ilişkiler ağı kurgusudur. Bu kurgularda geçmiş, sabit olarak kabul edilmediğinden her zaman içinde gelecek için farklı yönlere yeni potansiyeller çıkarılabilecek bir repertuar olur. Geçmiş ne dairesel ne de doğrusal düz bir çizgi, içinde farklı yolların farklı olumsallıkların olduğu bağlantıları bir bitkinin kökleri (rhizome) misali çok yönlü olan bir hazinedir. Zamanın, mekânın ve aktörlerin bağlama göre Akdeniz'de uygarlık tarihi yazımında nasıl kurulduğu ve bunun nasıl değiştiğini anlamak, uluslararası ölçekte döne-

[8] Antonis Laikos, "The Construction of National Time: The Making of the Greek Historical Imagination", *Mediterranean Historical Review*, 16: 1, 27-42, ss. 28.

min güç ilişkilerine bakmayı gerekli kılar. Ulusal ekonomilerden global ekonomiye geçiş süreci içinde yaşanan değişimlere paralel olarak Akdeniz'de uygarlık tarihinin farklı şekillerde yazıldığı, buna dayanan Akdeniz kimliğinin değişik şekillerde kurgulandığı görülür.

UYGARLIK TARİHİ YAZIMI VE AKDENİZ'DE ULUSLARARASI GÜÇ MÜCADELESİ

Globalleşme sürecinde sanayi üretimi ve ulaşım teknolojilerindeki gelişmeler, *enerji, iş gücü, göç ve çevre* alanlarında önemli değişiklikler getirdi. Bu değişimlerle kurulan ilişki tarzı farklı zaman, mekân ve aktör seçimleri ile oluşan farklı uygarlık tarihi anlatılarının ve Akdeniz kimliklerinin oluşmasında önemli rol oynadı. Örneğin, sanayileşme döneminde hammaddenin hareketliliği korumacı devlet politikalarına, sömürgeciliğe, ulusal kimliklerin oluşmasına; globalleşme döneminde ise iş gücünün ve sermayenin hareketliliğindeki artış, yeni kimliklerin oluşması ve çok kimlikliliğe doğru evrilmesine yol açtı. Bu süreçte ön plana çıkan ve Akdeniz tarihi çalışmalarında belirleyici rol oynayan farklı Akdeniz kimliği kurgularının, ortaya çıktıkları dönemin bağlamında ne gibi bir şimdi gelecek ve geçmiş bağdaştırması ile hangi aktör, mekân ve zaman seçimleri oluşturduklarını inceleyeceğim.

SÖMÜRGECİLİKTEN ULUSAL BAĞIMSIZLIKLARA UYGARLIĞIN BEŞİĞİ OLARAK AKDENİZ

Modern Akdeniz'deki iletişim şekillerini belirleyen en önemli teknolojik gelişim 18. yüzyılda bulunan ısıyı mekanik enerjiye dönüştüren buhar makinesinin geliştirilerek üretimde ve ulaşım teknolojisinde kullanılması oldu. Buharlı makinelerinin sanayide kullanımı, seri üretimi yapılan ürünlerin iş gücünden ve zamandan tasarrufla daha ucuza mâl edilmelerini sağlıyordu. Buharlı gemiler ise coğrafi şartlara ve insan gücüne daha az bağımlı olarak Kuzey Ülkelerinde üretilen bu malların Akdeniz havzasına ve dünyanın diğer yerlerine ulaşımını kolaylaştırıyordu. Yine kara ulaşımında demir yolları ile birlikte buhar gücünün yaygın olarak kullanılması işlerin daha seri yürümesini sağlıyor ve enerji sağlamak için çoğunlukla kullanılan kömür madenleri, hammadde ve üretim için iç pazarları birbirine bağlamayı gerekli kılıyordu. Sanayileşmenin bu evresinde iç pazarı bütünleştirmeye yönelik eğilim, uluslararası ticaretin ve ulaşımın örgütlenmesinde ve ülke içinde demir yollarına dayalı ulaşım ağının kurulmasında önemli roller oynayıp ülkelerin ulusalcı, korumacı bir politika izlemelerini beraberinde getirdi.

Sanayileşmelerini erken tamamlayan İngiltere, Fransa, Almanya ve onları takip etmeye çalışan İtalya üretimde kullanacakları hammadde ithalatına ve mamül ihracatına dayalı kazançlı uluslararası ticaret ağları kurmuş, hattâ bu çok kazançlı ilişkileri sürdürmenin yolunu zaman zaman zor kullanmaya vardırarak sömürgeler elde etmişlerdi. 1869'da Süveyş Kanalı'nın açılmasından sonra Kuzey Avrupa ve Hint Okyanusu arasındaki geçit halini alan Akdeniz, Fransa ve İngiltere'nin Uzak Doğu ve Ortadoğu'daki sömürge politikalarından doğrudan etkilenir oldu. Cebelitarık Boğazını, Malta ve Kıbrıs'ın denetimini elinde tutan İngiltere, 1882'den sonra Mısır'da yönetime el koyarak, hem Hindistan'a doğrudan bir yol güzergâhını ele geçirdi; hem de Hindistan ve Lancashire dokuma sanayilerini besleyebilecek bol ve kaliteli bir hammadde stokunu (uzun elyaflı Mısır pamuğu) garantiye aldı.[9] Kuzey Avrupa ve Hint Okyanusu arasındaki bu yeni konumda Akdeniz ne kadar sömürge politikalarının ortasında yer aldı ise Akdeniz tarihi de bu politikaların geçmiş çerçevesinin oluşturduğu aktör, zaman ve mekân seçimleri ile yazıldı.

Sanayileşmiş ülkeler, sanayi ürünleri satıp hammadde alarak kârlı ticari ilişkiler kurdukları ülkelerde kendi varlıklarının meşruiyetini kendilerine biçtikleri uygarlık, medeniyet, modernite götüren aktör kimliği ile sağlıyordu. Kendi milletlerine biçtikleri uygarlık götüren aktör rolü çerçevesinde tarihin zirvesi olarak gördükleri zaman seçimleri ve bugün genişlemeyi düşündükleri alanlar çerçevesinde mekân seçimleri yaparak farklı kurgular ortaya koydular. Fransızlar ve İngilizler kendilerini uygarlığı dünyanın başka uçlarına taşıyan aktörler olarak görüyor, Aydınlanma ideallerinin ve Fransız Devrimi ile yayılan düşüncelerin Antik Çağ kökeni üzerinde duruyor, Antik Çağ Yunan eserleri başta olmak üzere tüm uygarlık tarihine dair eserleri sahiplenmeyi de kendilerine bir görev sayıyorlardı.[10] Gezginler Fransa, İngiltere, Almanya ve Hollanda'dan antik eserleri görmek için uzun yolculuklara çıktı. Bulunan pek çok tarihî eser Londra, Paris ve Berlin'deki müzelere taşındı. Bu nedenle Akdeniz tarihinin bugün belki en çok çalışılmış olan zaman dilimi Antik Dönem'dir.

Akdeniz tarihinde Akdeniz dışındaki ülkelerin söz sahibi olduğu bu dönemde sömürgecilik faaliyetlerinde yer edinme çabalarında olan Almanlar da Akdeniz tarihini kendi tarihleri içerisinde konumlandırmakta gecikmediler. 1900'lerde Knossos Sarayı bulununca buraya ilk Avrupa uygarlığı denmişti. 1930'larda oluşturulan Alman ulusal tezine göre uzun

[9] David Abulafia, "Küreselleşen Akdeniz", *Tarih Boyunca Akdeniz Uygarlıkları*, ed.David Abulafia, çev. Nurettin Elhüseyni, (İstanbul, Oğlak Yayınları 2004:283-312) s. 283.

[10] Michael Herzfeld, "Towards an Ethnographic Phenomenology of the Greek Spirit", *Mediterranean Historical Review*, 16/ 1 (2001): 13-26, ss. 16.

bacaklı sarışın Dorlar, Yunanistan'ı ârileştirmişti. Yâni medeniyetin kökeni ve temelleri kendi ulusları olan Âriler tarafından kurulmuştu. Böylece Almanlar Akdeniz medeniyeti olarak uygarlığın ve modernitenin temeline konulan Antik Yunan uygarlığını kendilerine mâl ediyor, günün medeniyet götürme meşruiyeti davasında İngiliz ve Fransızlar kadar yer edinmeye çalışıyorlardı. 1950'lerde Knossos'taki tabletlerin dilinin eski bir Yunanca olduğunun çözülmesi ile bu tez çürüdü.[11]

"Uygarlık tarihi" Yunan Antikçağı'ndan sonra Roma İmparatorluğu ile sürdürülüyordu. Roma dönemi de "uygarlık taşıyıcısı" sömürgecilik faaliyetlerinin kimlik repertuarında önemli bir yer tutuyordu. Akdeniz'in birlik içinde olduğu bu dönem, dönemin ünlü tarihçisi Henri Pirenne (1862-1935) tarafından uygarlıkların gelişmesini sağlayan en önemli faaliyet olan ticaretin arttığı ve kentlerin geliştiği dönemler olarak görülüyordu. Roma İmparatorluğunun yıkılmasından sonra Doğu Akdeniz'de İslâmiyet egemenliği ise ticaret hacmini düşüren ve bir gerilemeye yol açan dönem olarak görüyordu.[12] Pirenne'nin Roma vurgusu İspanya ve İtalya tarafından farklı şekillerde kullanıldı.

Örneğin, 1922'den itibaren faşist yönetim tarafından oluşturulan İtalyan ulusal kimliğinde, Akdeniz'in bir içdeniz olarak Roma yönetiminde olduğu imparatorluk dönemi yeni kurulan imparatorluğa örnek alındı. Buna referansla bir zamanlar Roma yönetimi altında yaşamış yerleri (Fransız Korsikası, İngiliz Maltası ve Yugoslav Dalmaçyası gibi) yani "henüz kurtarılmamış İtalya"'yı ele geçirme emellerinin İtalyan halklarının meşru hakkı olduğu savunuluyordu. Bu tezi savunan tarih dergileri çıkarılıyordu.[13]

Amerika ile yakın ilişkiler içerisinde olan İspanya ve Portekiz için Akdeniz'in Latin ve Katolik kimliği önemliydi. Roma yıkıldıktan sonra Latin Kilisesi Roma'nın oluşturduğu birliği din üzerinden devam ettirmiş ve özellikle İspanyollar, İslâmiyete karşı Hıristiyanlığın ve uygarlığın koruyucusu sayıyorlardı. Amerika'ya sadece uygarlığı değil aynı zamanda uygarlıkla özdeşleştirilen Hıristiyanlığı da götürmüşlerdi. Bu açıdan Katolik dünyanın güçlü olduğu Haçlı Seferlerinin yapıldığı ya da Akdeniz' de İspanya'nın Osmanlı İmparatorluğu'na karşı Hıristiyanlığın temsilcisi olarak savaştığı dönemler, bu kimliğin zaman seçimlerini belirliyordu.

---

[11] David Abulafia, "Küreselleşen Akdeniz", s. 305.

[12] Alisa Ginio, "The Mediterranean Idea: Henri Pirenne, Shelomo Dov Gotein and Fernand Braudel", *The Mediterranean World, The Idea, The Past and Present*, ed. Eyüp Özveren, Oktay Özel, Süha Ünsal ve Kudret Emiroğlu, (İstanbul: İletişim, 2006): 31-47.

[13] François Hartog and Jacques Revel, "Historians and the Present Conjuncture", *Mediterranean Historical Review*, Vol.16, no.1, June 2001: 1-12, s. 2; Abulafia, David, "Küreselleşen Akdeniz", ss. 290-291.

Hıristiyanlık merkezli bu yaklaşım tarihin öznesi olarak Katolik Hıristiyanları görüyor, Akdeniz'deki gelişmeleri bir Hıristiyanlık İslâm mücadelesi olarak anlatıyordu. Tüm bu anlatımda seçilen özne Katolik, Hıristiyanlar olduğundan Doğu Akdeniz'de Ortodoks Hıristiyanlığının güçlendiği dönemler gerileme dönemleri olarak önemsizleşiyordu. Buna bağlı olarak Bizans tarihi çok uzun zamanlar pek az ilgi gördü. Antik dönem Akdeniz kültürünü bir dünya kültürünün temeli olarak ele alıp sonraki dönemler için ise Latin karaktere önem verilmesi Batı Avrupa'da egemen Akdeniz çalışmaları tarzını oluşturdu.

Bu belli dönemlerin önem kazanması ile sınırlı kalmadı. Akdeniz kıyısında olmayan mekânların Akdeniz tarihinde önemli bir yer edinmesine de vesile oldu. Örneğin, Portekiz, klasik Latince'den üretilmiş ve Arapça sözcükler katılmış bir dilin konuşulduğu İber Yarımadası'nda İslâm'a karşı Hıristiyan mücadelesinin bir ürünü olarak görüldüğünden Portekiz de Akdeniz çalışmalarında önemli bir aktör olarak yer buldu. Güney Amerika da Akdeniz kültürünün kültürel bir uzantısı olarak görüldüğünden Latin Amerika tarihi de "Latin" Akdeniz tarihine eklemlendi. 1990' dan beri yayımlanan 1998'e kadar ABD merkezli sonra Aldershot, İngiltere merkezli çalışan Akdeniz Araştırmaları Derneği'nin etkinliklerinde ve yayın organı *Mediterranean Studies*'de çıkan çalışmalarda bu yakla-

şım belirgin olarak takip edilebilir.[14] Bu söylem, sömürgecilik döneminin ürünü olsa da bundan sonra oluşan kimliklerde de yer alır.

ÜNİTER DEVLETLER COĞRAFYASI OLARAK AKDENİZ

Kentlerde elektrik şebekelerinin kurulması, 19. yüzyılda Maxwell'in elektromanyetik alan teorisinin uygulamaları olarak ortaya çıkan telsiz, telefon, radyo, televizyon gibi gelişmelerin 20. yüzyılda yayılmaya başlaması adeta Aydınlanmanın ve uygarlığın gündelik hayatta yansımalarıydı. Bu gelişmelerin tümü batıdan geliyordu. Zamanın gelişmeleriyle pekişen bu durum geçmiş kurguları ile gelecekte kurulacak ve o zamanki mevcut mekân hâkimiyetini meşrulaştırıyordu. Tüm bu batı uygarlığının kökenine dair düz bir çizgi çizen tarih anlayışları zamanı bir gelişme çizgisi olarak gördükleri, diğer insanlar için de en iyisini bu gelişmeyi üstlenen aktörler olarak gelişmiş ülkelerin bilme ve belirleme hakları olduğuna inanıyorlardı. Kentleri aydınlatma şebekelerini az gelişmiş ülkelerde kuranlar sadece kentleri değil insanları da aydınlattıklarına o kadar emindiler ki onlara dair karar alma hakkını kendilerinde görüyorlardı.[15] Böylece uluslararası alanda ulusların birbirine müdahalesini meşrulaştıran bir gelişmiş-az gelişmiş söylemi kuruluyor. Fransa ve İngiltere Aydınlanma ve

[14] Bugün artık pek çok Akdeniz kimliği kurgusu söz konusudur ve onlar da tarih çalışmalarının çerçevelerini belirler durumdadır. Dergi de bugün bu yaklaşımın çerçevesini genişletmiştir. Cılız da olsa yapılan kongrelerde örneğin Osmanlı ile ilgili konuların konuşulduğu oturumlar bulunur.

[15] David Abulafia, "Küreselleşen Akdeniz", s. 295.

Fransız İhtilali'nin özgürlükçü mirasını taşıma ayrıcalığını kendilerinde görüyorlardı.

Aydınlanma ve Fransız İhtilali'nin getirdiği özgürükçü fikirler bilgi ve düşünceye dair mülkiyetin olmadığını ispatlar bir biçimde sömürgeci ülkelerin "medeniyet götürme" adı altında yaptığının sömürü olduğunu aydınlattı. Sömürgeci müdahaleye tepkiler ulusal bağımsızlık mücadelelerini ve yeni aydınlanmaları doğurdu. Bu özgürlük mücadeleleri sırasında Antik Yunan, Roma, Rönesans, Aydınlanma ve Fransız Devrimi bir insanlık mirası olarak benimsendi ve bu doğrusal zaman kurgusu ulusal kimlik kurguları içine alındı. Örneğin, Türkiye'de Nev Yunanîlik Antik Yunan mirasını bir insanlık mirası olarak benimseyen, seküler bir bağımsızlık akımı oldu. Mısırlı Taha Hüseyin'in 1937 yılında yazdığı ve Mısır' da İslâmi ya da Arap kimliği yerine Firavunlar sonrası Yunan ve Roma mirasına önem veren bir Akdeniz kimliğini vurguladı.[16] Zamanla Cezayirli yazar Albert Camus'nün başını çektiği "*Seküler hümanist Akdeniz*" kimliği ile uygarlığın temeli olarak öznesini gelişmiş devletlerin oluşturduğu kimliğe karşı kendi modernizmini üreten devletlerin özne haline geldiği bir hareket oluştu.[17]

Ancak ulusal bağımsızlık fikrinin gerçekleşmesi, bu fikrin benimsenmesi kadar hızlı olamıyor, gerçekleştirilmesi zorlu bir başka mücadeleyi gerektiriyordu. Hattâ bağımsızlık savaşı yeni başlıyordu. Sanayileşme sonrasında kurulan ticaret ilişkilerinde tarım ürünleri karşısında değişimi yapılan sanayi ürünlerinin kâr marjı öylesine yüksekti ki oluşan eşitsiz dağılım günümüzün gelişmiş az gelişmiş ülkeler arasındaki uçurumunu oluşturdu. Dışarıda sanayileşmesini önce tamamlamış ülkelerin mamülleri varken iç sanayide yeni baştan bu mamüllerin yapılması ve sanayileşme daha zorlu bir süreçti. Dışarıdan gelen daha ucuz ve zaman içerisinde daha gelişmiş ve kalitesi artmış mallarla rekabette ülke içindeki üretimi korumak için farklı yollar izlendi. İç piyasada desteklenen sanayi üretimlerinin içeriğine göre farklı gümrük politikaları izlemek bunlardan birisiydi. Diğer bir yol ise ülkeyi dış piyasaya tamamen kapatmaktı. Böylece

[16] 1990'lı yıllarda Akdeniz hümanizminin yeniden önem kazandığı Mısır'da Taha Hüseyin'in 1937 yılında yazdığı eserin 1996 yılında Dar el Maaref matbaasınca yeniden yayımlandığı görülür. Irad Malkin, "Introduction", *Mediterranean Historical Review*, 18/2 (2003):1-8, s.1; David Ohana, "Mediterranean Humanism", *Mediterranean Historical Review*, 18/1 (2003): 59-75; Antonis Laikos, "The Construction of National Time: The Making of the Greek Historical Imagination", *Mediterranean Historical Review*, 16: 1, 27-42.

[17] Akdeniz hümanizminin önemli temsilcileri olarak Albert Camus'den başka Albert Memmi, Tahar Ben-Jelloun, Jorge Semprún, Necip Mahfuz ve Edmond Jabès sayılabilir. David Ohana, "Mediterranean Humanism", *Mediterranean Historical Review*, 18/1 (2003): 59-75.

üniter devletlerin bağımsızlık mücadeleleri kutuplaşmalardan güç bularak, kutuplaşmalarla eş zamanlı olarak ilerledi.

Doğu Akdeniz'de seçilen yol emperyalizm karşıtı, komünist bir yoldu. Bu ülkelerin ne kendilerine uygarlık taşıyıcısı olarak bir rol biçip başka mekânlara göz koyacak mecali ne de tarihin öznesi olarak bir batı uygarlığı olarak kendilerini görüp Latin-Katolik merkezli bir tarihyazımım destekleyecek durumları vardı. Çoğunluğu Ortodoks olan bu ülkelerde Ortodoks kilisesinin Akdeniz'de yayılması konusuna pek de Batı Avrupa'da Katolik Kilisesinin yayılmasının temel argümanı oluşturduğu durum gibi yer verilmedi. Osmanlı İmparatorluğu yönetimindeki geçmiş unutulmak isteniyordu fakat Ortodoks Kilisesinin güçlenmesi Osmanlı himayesinde gerçekleşmişti. Bu süreçte diğer milletlerin Ortodoks kiliselerinin, örneğin Bulgarların, Yunan kilisesine bağlanmış olması katmerli bir bağımlılık dönemi anlatısı idi ki bu ulusların bağımsız gelecek perspektifinde pek yer alamazdı. Bu nedenle Balkan uluslarının Osmanlı yönetimi süresince yaşadıkları bu ülkelerin tarihyazımında 1980'lere kadar ihmal edildi.

Akdeniz, II. Dünya Savaşı'nda önemli bir rol oynadı. Almanların burada müttefiklerden İngiliz ve Amerikan birliklerine yenilmesinden sonra İtalya'da 1943'te generaller bir darbe ile Mussolini'yi indirdiler. Böylece müttefikler İtalya'ya girdi, Mussolini kuzeye kaçtı. Müttefikler Alman istilası döneminde çok zorluk çeken ve Yugoslavya'da sol direniş örgütleri kuran Sırplar ile işbirliğine girerek Almanya'ya İtalyan desteğini kestiler. İtalya ve Avusturya sınırında Arnavutluk'u da içine almaya çalışan Slovenler, Hırvatlar, Boşnaklar, Sırplar ve Makedonları içine alan bir komünist devlet ortaya çıktı. Tito, Stalin'in her dediğini yapmak niyetinde olmayan 1950'lerde ABD ve NATO ile iyi geçinen, onlar ve Komitern yani Sovyet Bloku arasında üçüncü bir yol olarak bağlantısızlar hareketinin (Hindistan, Mısır) başını çekti ve 1980'de ölünceye kadar farklı grupları bir arada tutabilmiş bir rejim kurdu. Rusya'nın Akdeniz hayalleri Tito'nun bu tavrı ile sarsıldı. Tito'nun Arnavutluk'u yutmayı düşündüğünü sezen Enver Hoca Tito'ya karşı koydu ve bu sürede SSCB ile yakınlık kurup Stalinci bir tavır sergiledi. Stalin'in büstleri dikildi. Sonra ise Enver Hoca daha Maocu bir tavra dönerek Çin ile yakınlaştı. Bu arada SSCB'deki Kruşnev ve Brejnev'i "sosyal faşist" ilân ettiler. Böylece Arnavutluk sanayileşmesi için Çin'in desteğini buldu ve BM'de Çin'in sözcüsü oldu. 1971'de başlayan bir içe kapanma Mao'un 1976'da ölümü ile Çin BM ilişkileri askıya alınınca Çin için Arnavutluk'un önemi de kalmadı ve sonra Arnavutluk içe kapandı.[18] Bu iki bloklu dönemde bir yandan

[18] David Abulafia, "Küreselleşen Akdeniz", s. 294-295.

kendisini farklı şekillerde tanımlayan ulusal kimlikler oluşurken, diğer yandan Avrupa'nın büyük ülkeleri için bu hassas dengede Doğu Avrupa ülkelerini Sovyet Bloğuna karşı kendi yanlarında tanımladıkları ortak bir coğrafya olarak Akdeniz kimliği de eş zamanlı olarak oluştu.

Doğu'da komünist blok oluşurken güneyde ise ulusal kurtuluş mücadeleleri, petrolün önem kazanmasıyla artan müdahale ve İsrail sorununun da alevlendirdiği Arap milliyetçiliği ve İslâm kimliği önem kazandı. Bu sırada dıştan yanmalı buhar ısıtmalı motorların yerini içten yanmalı gaz ısıtmalı motorların alması ve 20. yüzyılda içten yanmalı motorlarda petrol kullanılması ile petrole olan talep gitgide arttı. Petrol üretimi de yeni bulunan petrol kaynakları ve buralarda kurulan rafineriler ile müthiş bir hızla arttı ve henüz II. Dünya Savaşı sırasında petrol kaynakları önemli hedefler haline geldi. Kömür 1950'lere kadar temel enerji maddesi iken 1950'den sonra petrol kullanımı büyük bir hızla arttı. II. Dünya savaşı sırasında geliştirilen savaş uçağı denemeleri 1950'lerin sonlarında ve 1960'ların başlarında geliştirilerek randımanlı yolcu uçakları inşa edildi. 1960'lardan sonra daha hızlı jet uçakları yapıldı. Hava, deniz, demir ve kara ulaşımı ucuzladı, Avrupa'da hava yolculuğu gündelik yaşama girmeye başladı.[19] Tüm bu gelişmeler, bir yandan ülkeler arasındaki ilişkilerin mekâna bağımlılığını esnetiyor ve kültürler arasında iletişimi arttırarak küreselleşmeyi getiriyor diğer yandan da gitgide daha fazla petrolün kullanımını beraberinde getiriyordu. İngiltere ve Fransa gibi 1930-1945 sürecinde Akdeniz'in güç dengelerinde önemli yer alan Rusya ve Amerika için Orta Doğu politikaları çok önemli oldu.

Fas, 1956'da Fransız ve İspanyol denetiminden kurtuldu. 1956'da ise Tunus bağımsızlığını ilân etti. Fransa, Cezayir'de 1954-1962 arasında kendisine bağlı grupları destekleyerek ülkeyi bir iç savaşa sürükledi. 1958'de Cezayir'i terk etmeye karşı çıkan generallerin desteği ile Charles de Gaulle iktidara geçti. Ancak sorunlar bitmedi ve 1965'te yapılan bir referandum ile Fransa Cezayir'den çekildi. Burada 1965-78 arasında otoriter sosyalist yönetimler kuruldu. Ekonomik sorunlar Fransız dönemi sömürüsüne bağlansa da çözümsüz kaldılar. 1990'da yöneticiler ve İslâmcılar ve Araplar ile Berberîler arasındaki gerginlikler büyük katliamlara yol açarken 2000'lerde durum sakinleşti.[20] İşte bu ortam artık tarihin öznesi olarak uygarlık yayan gelişmiş devletlerin yerini tarihin öznesi olarak ulusların aldığı ulusal kurtuluş savaşlarının yazıldığı bir dönem oldu.

[19] David Abulafia, "Küreselleşen Akdeniz", s. 306.
[20] *A.g.e.*, s. 295.

Böylece 20. yüzyıl Akdeniz'de faşizm ve demokrasi, komünizm ve kapitalizm, İslâm ve Yahudi ya da Hıristiyan bloklaşmaları içerisinde üniter devlet kimlikleri kurgulandı. Bu ulusal bağımsızlık ve sanayileşme döneminde kapitalizm komünizm, İslâm Hıristiyanlık, gibi kutuplarda yer alan tek tek ülkelerin çatışma alanı, *"üniter devletler coğrafyası"* olarak Akdeniz kimliği öne çıktı. Gelişmiş devletler kendi üniter devletlerinin coğrafya üzerindeki yayılımını gelişmişlik az gelişmişlik, gelişmiş batı medeniyeti gelişmemiş doğu medeniyeti, ya da gelişmiş kuzey az gelişmiş güney söylemleri üzerinden meşrulaştırmaya çalışırken az gelişmiş ülkeler de kendi hükmedebildikleri sınırlarda varlıklarını ulusal kimlik kurguları ile meşrulaştırmaya çalışıyorlardı.

KÜLTÜREL DEĞİŞİM ALANI OLARAK AKDENİZ

Avrupa'daki ulusal kimlik projelerinden ve faşist yönetimlerden darbe yiyen milletler farklı zaman mekân ve aktör seçkileri ile kimliklerini savunma yoluna gittiler. Örneğin İspanya'da iktidarı ele geçirerek Katalan ve Baskları bastıran Franco rejiminde Katalanca basın yasaklanınca Ortaçağ tarihi Katalanlar için önemli oldu. Katalanların tarihte önemli bir aktör olarak bulunduğu zamanların tarihini yazan Ortaçağ tarihçileri çok ünlendiler.[21] Avrupa'daki ulusal kimlik projelerinden ve faşist yönetimlerden en büyük darbeyi yiyen Yahudiler oldu. Aydınlanmanın dinî hiyerarşileri sarsan eşitlikçi anlayışının yanısıra Avrupa'da Yahudi karşıtı bir hareket olarak antisemitizm de başlamıştı. Bilimsel ırkçılığın da yükseldiği bu dönemde artık dinsel ayrımcılığın yerini ırka dayalı ayrımcılık aldı. Avrupa'da Yahudilere karşı şiddet olayları başladı. Rusya'da 1880-1914'te, Selanik'te 1931'de ve son olarak da Almanya'da 1938'de başlayan pogrom[22] olayları Yahudilerin dalga dalga göçüne neden oldu ve Almanya'da Holokost ile sonuçlandı. Kaçan Yahudiler çoğunlukla Osmanlı yönetimindeki Filistin'e gitti ve burada 1870, 1878 ve 1882'den başlayarak tarımsal komünler kurdular. Bu harekette bir toprakta çalışarak sonra o toprakta hak iddia etmek gerektiğini savunan, solcu antisemitistler tarafından dışlanan solcu Yahudiler önemli rol üstlendiler. 1897'de düzenlenen ilk Siyonist Kongre'de kendi geleceklerini tayin edecekleri kendilerine ait topraklar fikrini dillendirseler de hem Osmanlı İmparatorluğu hem de Avrupa bu işe pek sıcak bakmadı. Ancak I. Dünya Savaşı sırasında Almanlara karşı Yahudiler'den aldığı destek karşılığında İngiliz Hükümeti

[21] *A.g.e.*, s. 292.

[22] Bu hareketlere Rusçada şiddet anlamına gelen "pogrom" denildi. Pogrom, etnik ya da dinî ya da siyasi bir gruba yapılan ve devlet tarafından desteklenen yağma, darp, tecavüz ve öldürme gibi şiddet olaylarının tümüne verilen addır.

(Lord Balfour) 1917'de Yahudilere Filistin'de bağımsız bir İsrail devleti vaadinde bulundu. 1921 ve 1929'da Araplar Yahudilere saldırınca önce solcu sonra da sağcı milis güçleri kuruldu. Avrupa'da özellikle Almanya' daki baskılar sonucunda 1938'den sonra Yahudi göçü hızla arttı. Hitler 1933'te ilk geldiğinde Yahudileri ülkenin ekonomik zorlukları nedeniyle ülkeyi terk etmeye zorladı. Artan Yahudi göçü 1936-1939'dan Filistin'de Arap Ayaklanmasını doğurdu. Olayların Arapları karşılarına almak olduğunu gören İngilizler duruma el koyup Yahudiler ve Araplar için İngiliz bir komisyon yönetiminde iki ayrı bölge oluşturdular (1936-1937). İngiltere, 1939'da göçü sınırlandırıp 1940'ta Yahudilerin Filistin topraklarının % 95'inde toprak sahibi olmasını yasakladı. 1941'de Irak'ta yaşananlar, 1939-1945 arasında Avrupa'da yaşanan Holokost Yahudiler'de derin yaralar açtı ve 1945-1947 arasında İngiliz yönetimine karşı başlayan ayaklanma 1948'de İsrail Devletinin kurulması ile sonuçlandı. Bu Arap dünyasında büyük yankılar uyandırdı. 1952'de Mısır'da Abdülnasır'ın yönetiminde bir komite Mısır'da yönetimi ele geçirdi. Kendisini sömürgecilik karşıtı, Arap dünyasının savunucusu olarak tanımlayan bu komite, Mısır' da yaşayan Yahudiler başta olmak üzere Arap olmayan diğer tüm grupları ülke dışı edip mallarına el koydu. Böylece İsrail'e yeni göçler oldu. İsrail iç politikasında ilk kuruluş aşamasındaki etkin kibutzcu grup ve yeni gelenler arasındaki farklılıklar, İsrail iç politikasında değişik renkler oluşmasına neden oldu. Bu arada Filistinli Araplar Mısır kontrolündeki Gazze şeridine ve Ürdün kralının 1948'de ele geçirdiği Batı Yakasına sığındılar. Ahmed Şukeyri yönetiminde Filistin Kurtuluş Örgütü kuruldu ve katılım arttı. İsrail kurulduğunda bunu hemen tanıyan SSCB ve ABD oldu. Ancak SSCB kibutzcuların sosyalizminin kendi sosyalizminden farklı bularak Araplara destek olmayı seçti. Abdülnasır'ın Süveyş Kanalını millileştirme hareketine destek oldu. Süveyş kanalının millileştirilmesi İngiltere'yi artık o kadar da rahatsız etmiyordu, çünkü Hindistan bağımsızlaşmış ve ulaşımda uçaklar kullanılmaya başlanmıştı. 1967'den sonra on yıl boyunca kanalın kapalı kalması İngiliz ticaretini ciddi ölçüde sarsmadı. 1967'de Mısır İsrail gemilerine Kızıldeniz'deki Tiran Boğazı'nı kapatınca ortaya çıkan Altı Gün Savaşı'nda Mısır, Sina'yı, Suriye Golan'ı, Ürdün ise Batı Yakası ve Doğu Kudüs'ü kaybetti. Mısır'ın yeni cumhurbaşkanı Enver Sedat ve İsrail'in sertlik yanlısı Menahem Begin hükümetleri arasında barış anlaşmaları sonucunda Sina 1982'de Mısır'a verildi. 1969' da Libya'da Kaddafi Yeşil Devrim'i ilân etti ve Sosyalizm İslâm karışımı

bir sistem kurdu. Arapça dışındaki dillerin kamusal alanda konuşulmasının yasaklandı, petrol zenginlerinin gelirlerine sınır konuldu.[23]

Tüm bu üniter devlet kurguları, genişleme politikası ya da belli bir coğrafyada öteden beri varlık ile meşruiyet arayışına giderken yeni kurulan Yahudi devleti farklı bir yol izledi. Çevredeki ülkelerle de yaşadığı meşruiyet krizi içerisinde kimlik politikasına özel bir önem verdi ve dönemine göre tarihin öznesi, vurgulanan dönem ve mekân konusunda görece farklı bir tarihyazımını başlattı. Aktörler tarihte hemen hemen belirli bir coğrafyada hiç egemen olmamış olduğundan bu grubun dağıldığı tüm coğrafya ile etkin oldukları tüm dönemler incelendi. Bu, tarihin sadece küçük ölçekli bir bölgesini çerçeveye almaktan ya da sadece belirli bir dönemini altın çağ olarak hiyerarşiye koymanın biraz daha ötesine giden bir yaklaşımdı. Coğrafya Yahudilerin yayıldığı kadar geniş bir coğrafya, zaman ise farklı dönemlerde etkin olunan her dönem olunca Akdeniz tarihi çalışmalarında önemli gelişmeler oldu. Bu çalışmaları dönemin diğer egemen kimlik anlayışına üniter devlet sınırları üzerinden geçmişe bakan yapısı konusunda eleştirmek mümkün ise de bu kadar geniş bir ölçek tarihçiliğe önemli bir katkıydı.

Ulusal kimlikler kurgulanırken milli sınırlar çerçevesinde tarih kurguları oluşturuldu. Yahudilerin farklı coğrafyalarda olmaları onların ulus tarihlerinin kurgusunda mekâna daha geniş perspektiften bakmayı zorunlu kılıyordu. Ayrıca oluşan çatışma ortamı içerisinde kendilerine medeniyete yaptıkları katkılar çerçevesinde kimlik oluşturmak bu coğrafyada gelecek için de medeniyetin garantörlüğünü üstlenme vaadini taşıyordu. Bu yaklaşımın 1923'te Almanya'dan göçüp İsrail'e yerleşen tarihçi Shelomo Dov Goitein (1900-1985) tarafından genel hatları ile oluşturulduğu söylenebilir. Pirenne'den sonra Akdeniz tarihçiliğine damgasını vuran bir isim olarak Goitein, Akdeniz'de İslâmi egemenlik döneminde ticaretin farklılaşarak sürdüğü ve Yahudilerin bu süreçteki uygarlık taşıyıcısı rolünü vurgulayıp, düşüşün İslâm'ın yükselmesi ile değil Moğol akınları ile olduğunu savundu.[24] Bu göçebeliği uygarlık öncesi bir yaşam tarzı olarak gören dışlayıcı uygarlık anlatısı ile de örtüşüyordu ve bu yaklaşımın kent tarihçiliğindeki yaklaşımlara etkisi büyüktür. Bugün Akdeniz tarihi çalışmalarında en etkin dergi olan *Mediterranean Historical Review*, Tel Aviv merkezli tarihçiler tarafından çıkarılır ve Goitein'in genel hatlarını çizdiği yaklaşım sürdürülür. Dergi 1986'da meslek hayatına modern İspanyol

[23] *A.g.e.*, s. 298-300.

[24] Alisa Ginio, "The Mediterranean Idea: Henri Pirenne, Shelomo Dov Gotein and Fernand Braudel", *The Mediterranean World, The Idea, The Past and Present*, ed. Eyüp Özveren, Oktay Özel, Süha Ünsal ve Kudret Emiroğlu, (İstanbul: İletişim, 2006): 31-47.

tarihi uzmanı olarak başlamış sonra İsrail siyasetinde aktif bir kişilik olmuş Şlomo Ben-Ami tarafından yayınını sürdürmüştür. Akdeniz çevresindeki ülkelerin tarihi tek tek ülkelerin tarihi olarak bakıldığından Akdeniz birçok ayırıcı özelliği olan bir bölge olarak görünür. İşte bu ortamda Akdeniz'deki ekonomik, dinsel ve kültürel değişimin taşıyıcıları olarak Akdeniz ticareti ve diğer deniz bağlantılı ticaret bağlamında Yahudilerin oynadığı rolün önemi vurgulanır. Aktör olarak Yahudilerin seçilmiş olması bu kurguda aktörde sınırlamanın mekânda ve zamanda genişleme ile bir arada gittiği görülür.

GLOBALLEŞME VE BİRLİKLER

ORTAK COĞRAFYA OLARAK AKDENİZ

Doğu Blokuna karşı Akdeniz'de bir birlik kimliğini öne çıkaran (UN ve AB'nin başını çektiği) yaklaşımlar ve II. Dünya Savaşı'nda yaşanan çatışmaların Avrupa'yı alt üst etmesi bir daha aynı olayların yaşanmaması amacıyla oluşturulan (UNESCO'nun başını çektiği) barışçıl yaklaşımlar çerçevesinde ortak bir coğrafya olarak Akdeniz kimliğini ortaya çıkardı. II. Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında oluşan parçalı yapı içerisinde "ekonomi politikalarının yaklaştırılmaları yoluyla bir ortak pazarın kurulması, ekonomik faaliyetlerin uyum içinde gelişmesi, dengeli ve sürekli bir gelişme sağlanması, istikrarın artması" amacıyla Avrupa Ekonomik Topluluğu 25 Mart 1957 tarihinde imzalanan Roma Antlaşması ile kurulmuştu. AB politikaları, Güney İtalya, İspanya'nın az gelişmiş bölgeleri ve Yunanistan'a kaynak aktarımını, daha sonra Slovenya, Malta ve Kıbrıs'ın adım adım AB içine alınması Doğu Avrupa, Slovenya, Estonya gibi ülkelerin AB'ye alınmasını kapsıyordu. Bu sadece Avrupa'nın gelişmiş devletlerinin kendi aralarında kurdukları bir batı ya da gelişmiş kuzey birliği oluşturma politikası değil aynı zamanda Rusya'ya karşı doğuda kendisine bir tampon bölge yaratmaya çalışan bir politikaydı. Bu süreçte Yunanistan Doğu Akdeniz'deki istikrarın güvencesi olarak diğer Avrupa ülkelerinden destek gördü ve 1981'de Avrupa Ekonomik Topluluğu'na girdi. İşte daha önceleri tarihyazımında ihmal edilen Doğu Roma (Bizans) dönemine ilgi ancak bu dönemde, II. Dünya Savaşından sonra yaşanan Soğuk Savaş yıllarında başladı. Böylece daha önce ilgilenilmemiş dönemlerden biri tarihyazımında önemli bir rol üstlendi.[25]

[25] Yunan ulusal kimliği oldukça ilginç bir kolaj oluşturur. Bir yandan batı ve Latin olan Yunan olana karşıt olarak görülür ve Ortodoks Kilisesi'ne yakınlık ve Katolik ve Protestanlığa uzaklık vurgulanır, Ortodoks kilisesine yakınlık dolayısı ile doğululuk, Katoliklik ve Protestanlıktan uzaklık dolayımı ile batıdan uzaklık öne çıkar, diğer yandan batı medeniyetinin beşiği olarak Antik Yunanlılık vurgulanır. Ayrıca Yunanlılık kimliğinin tarihsel gelişim sürecinde öne çıkan

Bu süreçte coğrafyayı ve zamanı genişleterek bu çatışma alanında bir barış projesi çerçevesinde "ortak bir coğrafya olarak Akdeniz" kimliği oluştu. Nitekim Akdeniz tarihçiliğinin babası diyebileceğimiz Fernand Braudel (1902-1985), tüm diğer Akdeniz kimliği kurgularının etkisinden kaçamayacağı bir ortak coğrafya vurgusu yapmıştır. Onun çalışmalarından sonra yazılan tüm Akdeniz tarihleri ortak coğrafyaya rağmen ya da onunla birlikte yapılan kurgular çerçevesinde oluşturulur. Braudel'in Akdeniz tarihi yazımı ile bir parçası olduğu Annales Okulu, büyük insanların tarih yaptığına inanan ve devletler ve kahramanlar tarihi yazan "büyük insan" ekolüne karşı çıkar, "olayları siyasal etkenlerden çok çevre etkenleriyle ve bireysel kararlardan çok uzun erimli kültürel evrimle açıklamaya çalışır." Böylece uzun dönem tarihi ve geniş coğrafya ölçeği ile kurgulanan tarih, ortak coğrafya olarak Akdeniz kimliğinin temellerini oluşturdular.

ÇATIŞAN KÜLTÜRLER COĞRAFYASI OLARAK AKDENİZ

1960-1980 arasında geç sanayileşen ülkelerde köylerden kentlere göç yaşanırken 1980 sonrasında az gelişmiş ülkelerden gelişmiş ülkelere göç arttı. Fas üzerinden Batı Afrika yolu, İtalya üzerinden kuzey doğu yolu, Türkiye üzerinden doğu yolu ile Avrupa'nın Fransa, Almanya, Hollanda İspanya başta olmak üzere pek çok ülkesi göç almaya başladı. 1960'larda sanayileşen ülkelerde bir yandan köyden kente göç yaşanırken diğer yandan sanayileşmiş ülkelerde iş gücü ihtiyacı talebi ile başlayan uluslararası göç ulaşım imkânlarının artması ve ailelerin daha elverişli yaşam koşullarında bir araya gelmesini sağladı. Cezayir'in bağımsızlığının ilânından sonra burada yaşayan Yahudiler Fransa'ya yerleşti ve bunun ardından pek çok Cezayirli, Faslı ve Tunuslu Fransa'ya yerleşti. 1990'larda Fransa'da göç karşıtı sağcı aday Jean-Marie Le Pen Ulusal Cephe ile güçlendi. Fransa'da Kuzey Afrikalılar ve benzer bir şekilde Almanya ve Hollanda'da Türkler ve Faslılar Doğu ve Güney Akdeniz'den göçü Avrupa ülkelerindeki siyasi gelişmelerde önemli bir siyaset unsuru haline getirdi.

20. yüzyıl sonuna doğru üretimde bilgisayar teknolojisinin kullanılması, üretimin daha hareketli olup gelişmiş ülkelerden iş gücünün daha ucuz olduğu ülkelere kayma sürecini başlattı. Üretimin kayması göç olgusunu yavaşlatan bir süreç olsa da bu süreçte gelişmiş ülkelerde ortaya çıkan işsizlik problemi, bu ülkelerde neo faşizan partilerin güçlenmesi ve kültürel

---

kavramlar için bkz Antonis Laikos, "The Construction of National Time: The Making of the Greek Historical Imagination", *Mediterranean Historical Review*, 16: 1, 27-42; Irad Malkin, "Networks and the Emergence of Greek Identity", *Mediterranean Historical Review*, Vol.18, No.2, December 2003, ss. 56-74; Pace, s. 127-131; D. Abulafia, *TBAU*, s.300-301.

kimliğin dışlayıcı olarak muhafazakâr partilerce kullanıldığı bir süreci beraberinde getirdi. 1989-1990'da Berlin Duvarı'nın yıkılması ile Doğu Avrupa'da kominist rejimler birer birer yıkılırken Sovyet tehdidine karşı Akdeniz'de bir birlik fikri önemini kaybetti. II. Dünya Savaşı sonrasında kurulan birlikler ve onların ortak coğrafya söylemini Soğuk Savaş sonrasında yaşanan politik değişimler ve üretim süreçlerindeki değişiklikler çerçevesinde çatışan kültürler söylemi aldı. 2002 Fransız Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde Le Pen'in Jacques Chirac'ın ardından ikinci olması ardından Almanya'da Angela Merkel göçmen karşıtı söylemlerle başa geçmesi, Hollanda ve Avusturya'da yaşanan gelişmeler, 2000'lerde Avrupa'da sağcı ve göçmen karşıtı politikaların güçlenmesini gösteren en belirgin olaylardı.[26] Bu yaklaşımlar vurguyu coğrafyaya değil kültüre yapmaya başladılar ve çatışan kültürler coğrafyası olarak Akdeniz doğu ve batı Akdeniz olmak üzere iki parçalı olarak görülmeye, coğrafya dolayısıyla yaşamlardaki benzerlikler değil farklı kültürlerden gelen yaşam tarzlarına vurgu arttı. Kuzey-güney doğu-batı ayırımları temelde kültür üzerinden yapılsa da başka verilerle desteklendi. Sömürgecilik döneminden beri süregelen eşitsiz ticaretin sonuçları ve bu eşitsizliğe karşı mücadele çerçevesinde oluşan kutuplaşmalar bu eşitsizliğin nedeni olarak görülmeye başlandı. Bu anakronik algı barışa dair verilecek emeği anlamsızlaştırmanın, eşitsizliği doğallaştırıp sürdürülmesini meşru kılan bir söylem inşa ediyordu.

Soğuk Savaş yıllarında Avrupa Birliği'ne Türkiye gibi ülkeleri almaya daha sıcak bakan ülkeler politikalarını değiştirdiler. Artık Avrupa Birliği'ni genişletmek yerine Türkiye gibi ülkelerle ilişkileri Akdeniz Birliği gibi Avrupa Birliği'nin alt kurumlarına üyelikle geçiştirmek daha kolay geldi. 1995 Barselona Süreci sonrasında Avrupa Birliği içerisinde Akdeniz Birliği fikri daha fazla desteklenmeye başlanıldı.[27] Güvenlik konusunun uluslararası politikanın merkezinde konumlanmasına neden olan 11 Eylül 2001 saldırılarından sonra *"çatışan kültürler coğrafyası olarak Akdeniz"* daha fazla sözü edilen bir kimlik haline geldi. Kimlikler arasındaki farklar ve ortak bir kimliğin oluşturulması ya da imkânsızlığı güvenlik konusunun içinde bir konu oldu. 2007 Fransa seçimlerinde Sarkozy, Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne üyeliği konusuna bir alternatif olarak Avrupa Birliği gibi ortak enstitüleri ve hukuku olan bir Akdeniz İçin Birlik kurma fikrini dillendirdi. Akdeniz Birliği artık barışçıl bir söylemin parçası değil iç

[26] David Abulafia, "Küreselleşen Akdeniz", s. 296, 298.
[27] Bu süreç öncesindeki ve sonrasındaki söylemlerin analizi için bkz. Pace 1996, s.14.

politikada ayrımcılığın desteklenmesinin ve Avrupa Birliği'ne bir "doğu" kültürünün alınmamasının parçası olarak görülüyordu.

Çatışan kimlikler coğrafyası olarak Akdeniz, Akdeniz'in ticari ilişkilerine gelecek perspektifi sağlayacak bir politika amaçlamasa da iç politikalarında oy avcıları için değerli bir malzeme sunuyor, dış politikada ise müdahalenin meşruiyeti sonuçların neden, nedenlerin sonuç olduğu istatistiklerle desteklenerek sağlanıyordu.[28] Bu kurguda ulus devletler, gayrı safi milli hâsıla, kişi başına düşen milli gelir, kişilerin sağlık, eğitim vb. gibi hizmetlere ulaşabilmeleri, devlet yönetimlerinin demokratikliği, sivil toplum örgütlerinin gücü gibi ölçütler göz önüne alınarak gelişmiş devletler ve azgelişmiş devletler olarak ikiye ayrıldılar. Bu ölçütlleri sağlamayan devletler Akdeniz içerisinde işlevini yitirmiş, vasıfsızlaşmış ve yardıma muhtaç konumda tanımlandıklarından kaçınılmaz olarak bu alandaki politikaların belirleyicisi yardım yapacak olan gelişmiş devletler ya da Avrupa Birliği gibi birlikler oldu.[29] Akdeniz ticaretinin farklılıkların beslediği bir ticaret olması, örneğin Mısır ve Türkiye'nin bu ticarete katkısının çok farklı alanlarda olmasına rağmen aralarındaki farkın vasıflarına (qualitative) dayalı değil sayısal (quantitative) bir farka indirgenmesi ticaretin gerçeklerine pek uygun değildi ve Akdeniz'de ticaret durmadığı gibi pazara uygun kimlikler de eşzamanlı olarak üretildi.

GLOBAL MARKETTE EGZOTİK BİR KİMLİK OLARAK AKDENİZLİLİK

1960'lardan sonra uçağın daha sık kullanılması ve zamanla paket turların artmasıyla geniş bir kitleye hitap eden turizm sektörü, farklı kültürleri bir araya getirdi. Turizm merkezleri arasında Akdeniz bölgesi en çok tercih edilen yerlerdendi. Akdeniz'deki turizm merkezlerinin geleneksel gündelik yaşamından kesitler, yeme içme alışkanlıkları, müzikleri, danslarından örnekler egzotik ögeler olarak turistlere sunuldu. Bu kimliğin özellikle turizm sektöründe bu kadar benimsenmesinin ardında mekânın unutulduğu kent yaşamlarından kaçış olarak Akdenizlilik kimliği içinde her zaman mekân ile ilişkisinin önemli yer tutması etkilidir. Bu dönemde *global markette egzotik bir kimlik olarak Akdeniz* kimliği başta İtalya sonra Yunanistan olmak üzere turizm sektöründen pay almaya çalışan her ülke tarafından kullanıldı. İtalya hem turizm sektöründe hem de yemek sektöründe başarılı oldu. Bununla birlikte 1980'lerde daha önce İtalyan gele-

[28] Özlem Sert, "Güvencesizleştirerek Güven Verme Politikaları Kapalı Kimlikler ve Tarih Anlatısı, Türkiye-Avrupa", *Birikim Güncel,* 8.02.2012.

[29] Gelişmişlik-az gelişmişlik yardım konuları ve işsizlik güvenlik konuları için bkz. Pace, s. 58-63.

neksel şarkıları olarak görülen Napoliten şarkıları Akdeniz müziğinin bir parçası olarak görülerek popüler kültür içine alındı. İtalya'nın güneyinde daha çok geleneksellikle bağdaştırılan yemek ve müzik kültürünün Akdeniz kültürünün geneliyle tanımlandığı bu yeni kimlik güney İtalya kültürünü tanımlama, bir yerlere koyma çabasının bir parçası idi.[30] Bu yeni kimlik İtalyan mutfağının Akdeniz mutfağı olarak küreselleşmesinin önünü açtı. Buna durum bir beslenme devrimi olarak da görülebilir. Nitekim 1000'li yıllarda Araplar sayesinde Turunçgiller gibi egzotik ürünlerin gelmesi, 1500 gibi mısır, patates, domates gibi Yeni Dünya ürünlerinin Avrupa'ya, gelmesinin ardından 2000'li yıllarda Akdeniz mutfağının Akdeniz ötesine aktarılması beslenme alışkanlıklarında önemli değişiklikler yarattı.[31] Ayrıca egzotik bir kimlik olarak Akdeniz, birbirinden çok farklı geleneksel ürünlerin global pazara açılmasında adeta bir marka olarak kullanılıyor.

İLİŞKİ AĞLARI COĞRAFYASI OLARAK AKDENİZ

Uzak Doğu'da ulus devletler gelişme için farklı yollar izledi. Örneğin, Japonya'da devlet kendi iç pazarlarında özel şirketlerin üretimini düzenleyip destekleyerek sanayileşmeyi başardı. Çin ve Kore'de ise yine benzer bir şekilde kontrolün yanında, ucuz işgücü ile parça üretimine dayalı sanayi üretimini ülke içine çekme politikası uygulandı. Üretimde bilgisayar teknolojisine geçilmesinin yarattığı esneklik sayesinde iş gücünün daha ucuz, çevre konusundaki duyarlılığın zayıf olduğu az gelişmiş Uzak Doğu ülkeleri üretim merkezleri haline geldi. Bugün Akdeniz ticaretinde Çin, Hindistan, Kore ve Japonya ürünleri önemli bir yere sahip. Akdeniz sadece Brüksel ve Frankfurt değil Uzak Doğu ve Amerika'ya bağlanan bir küresel ekonomi havzası. Bu durum birçok başka kimliği içinde barındıran çok kimlikli bir ortamda bir üst kimlik olarak ilişkiler ağı coğrafyası olarak Akdeniz kimliğinin giderek önem kazanmasını beraberinde getiriyor.[32] Kore'den Kanada'ya kadar dünyanın farklı köşelerinde Akdeniz çalışmaları merkezleri kuruluyor ve bu merkezler artık Akdeniz'i bir kültür alışveriş merkezi olarak algılayıp farklı iletişim ağlarını öne çıkarıyorlar. Örneğin 1997'de Güney Kore'de Pusan Üniversitesi Foreign Studies bölümüne bağlı bir enstitü olarak açılan Institute for Mediterrenean Stu-

[30] Franco Fabbri, "Nowhere Land: The Construction of a 'Mediterranean' Identity in Italyan Popular Music", http://www.umbc.edu/eol/MA/index/number6/fabbri/fab_0.htm.
[31] David Abulafia, "Küreselleşen Akdeniz", s. 312.
[32] Ada Lonni, "Mediterranean Identity. Lessons from Comparative Experiences", *International Conference on the Convergence of Knowledge, Culture, Language and Information Technologies*, December 2-6, 2003, Alexandria, Egypt; David Abulafia, "Küreselleşen Akdeniz", s. 302.

dies'in yayın organı *The Mediterrenean Review* bunlardan birisi. 2008'de yayın hayatına başlayan Slovenya merkezli dergi International Journal of Euro Mediterrenean Studies, kültürler arası ilişki, güvenlik, çevre gibi konuları işliyor. Lübnanlı ticaret adamı ve ünlü politikacı Issam Fares tarafından Tufts Üniversitesi ABD'de kurulmuş olan The Fares Center for Eastern Mediterrenean Studies de önemli Akdeniz çalışmaları merkezlerinden birisi. Doğu'da, Avrupa'da Kanada ve Latin Amerika'da ticari ilişkileri olan bu işadamı benzer ilişkiler ve onların alt yapısını Lübnan için uluslararası düzeyde de kurmaya çalışmış. Daha çok Akdeniz tarihinde ortak olan, coğrafi benzerlikler, ekonomi, zihniyet gibi konular çalışılıyor. Merkezin yayın organı PHORAS 2002'den beri yayımlanıyor. Orta Doğu coğrafyası ve kültürler arası iletişim ve ilişkilere ağırlıklı olarak yer veriyor. Ürdün, Lübnan, Suriye ve komşularını merkeze alıyor. Bölgenin tarihi ile de ilgileniyor fakat temel olarak uluslararası ilişkiler konuları önem kazanıyor.[33] 1996'da kurulan The Canadian Institut for Mediterrenean Studies ve 1980'de kurulan Society for Mediterranean Studies ile ortaklaşa *Scripta Mediterranea* adlı dergiyi çıkarıyor ve armaları Fenikelilere ait bir damga.[34] Fenikeliler, kurdukları ticaret ağı, ilişkiler ağı coğrafyası olarak ve kültürler arası ilişkiler söylemi içerisinde doğu batı ilişkisinin kuruluşuna yapılan önem bakımından dikkate değer bir seçim. Çatışmalar yerine ilişkileri öne çıkaran bu dergide Hümanist Akdenizlilik kimliğine de yer verilmesi bir rastlantı değil. Nitekim bugün bir yandan Arap ülkeleri ve Kuzey Afrika'da Lübnan, Mısır, Fas Tunus, Cezayir'de ulusal kimlik tanımları sürecinde din ve milliyetçilik önemli bir rol oynarken Akdenizlilik kimliği Avrupa ile ilişkiye bir referans olarak kullanılıyor.[35]

20. yüzyılın başlarında idealize edilen mükemmel, soğuk, donuk Yunan klasik çağ imgelerinin yerini yüzyılın sonlarına doğru daha Diyonisosçu yaklaşımlar alıyor. Bunu önce sanat akımlarında ve edebiyatta zamanla da tarihçilerin ilgi alanlarında takip etmek mümkün. Örneğin D.H. Lawrence romanlarında daha az idealleştirilmiş bir İtalya betimlemesini ve Etrüsk'ü över. Giacometti gibi sanatçılar da Roma yerine Etrüsk dönemini kendilerine esin kaynağı olarak alırlar. Modern sanatçılar klasik dönemden etkilenirken postmodern dönemin esin kaynağı Antik Sardinya

[33] http://farescenter.tufts.edu/publications/pharos/fall02.pdf
[34] David Abulafia, "Küreselleşen Akdeniz", s. 312.
[35] Pınar Bilgin, "A Return to 'Civilisational Geopolitics' in the Mediterranean? Changing Geopolitical Images of the European Union and Turkey in the Post-Cold War Era", *Geopolitics*, Vol. 9, No.2 (Summer 2004): 269-291, s.272-273.

MÖ 12-8. yüzyıl heykelleri oldu.[36] Sanat, tarihyazımından daha özgür bir alan olduğundan henüz 19. yüzyılın ikinci yarısında akademinin getirdiği tekniklerle duygudan yoksunlaşmış bir resim sanatına doğru gidildiğini düşünen empresyonist sanatçılar ilkel toplumlardaki sanatın sadeliğini ve Japon çay kutularındaki resimlerin sadeliğindeki duygu yoğunluğunu resimlerine yansıtmaya çalışmışlardı.[37] Bu tutumun sanat müzelerini yöneten akademi mensuplarınca benimsenmesi biraz zaman aldı. Ancak günümüzde daha önceleri etnografya müzesinde farklı kültürleri sergilemek için tutulan nesneler sanat müzelerinde yer almaya başlıyor.[38] Bugün Akdeniz tarihinde de Antikçağ Yunan toplumu ve Roma toplumu kadar Sardunya, Etrüsk, Fenike toplumları da önemli bir role sahip. Akdeniz tarihinin aktörleri ile incelenilen zamanlar da farklılaşıyor, çoğalıyor, zenginleşiyor. Akdeniz'de daha önce ihmal edilen zamanlar örneğin 18. yüzyıl üzerinde duruluyor.[39] Daha önce ihmal edilen mekânlar farklı iletişim ağları çerçevesinde tarihyazımına giriyor. Böylece Akdenizlilik iletişim ağının her yerel noktasında farklı tanımlanan, zaman içinde yeniden tanımlanabilen çok kültürlü/kimlikli bir hal alıyor.

Ancak buna rağmen oluşturulan Akdenizlilik kolajlarında çatışan kültürler coğrafyası olarak Akdeniz algısı önemli bir yer tutuyor. Örneğin, hâlâ Akdeniz çalışmalarının ve Euro Med çerçevesinde yapılan çalışmaların bilişsel haritalamalarına ulus devlet, doğu-batı ve kuzey-güney ayırımları temel teşkil ediyor. Yapılan çalışmalar da bu çerçeve içinden sorulan sorular ile şekilleniyor. Böylece anlatılanlar temele aldıkları ayrımları kültür, din, demokratiklik, dışa açıklık konusunda yeniden üretmekten öteye gidemiyor. Bunu 2010 Anna Lindh Raporunda birebir izleyebiliriz. Rapor ne kadar Akdeniz'deki ilişkileri ve dostluğu güçlendirmek üzerine iyi niyetle ve ortaklığın ipuçlarını aramak için yapılmış bir araştırmaya dayansa da, sorulan soruların doğu ve güney Akdeniz ülkeleri ve Avrupa olarak iki kategoride sonra da kendi içinde analiz edilmiş olması, ne gerçekçi anlamda bir analizin alt yapısını ne de gerçekliği barışçıl bir çerçevede geliştirebilmenin alt yapısını oluşturuyor. Farklı ülkelerden insanlara Akdeniz'den ne anladıkları ve Akdenizliliğin onlar için ne ifade ettiği ya da kendilerini nasıl tanımladıkları başka Akdenizliler hakkında ne düşündükleri, kendileri için ve çocukları için gelecek planlarında önem-

[36] David Abulafia, "Küreselleşen Akdeniz", s. 303.
[37] E. H. Gombrich, *Sanatın Öyküsü*, çeviren: Erol Erduran ve Ömer Erduran, İlk Basım 1950, (İstanbul: Remzi Kitapevi, 1997), s. 550-554.
[38] Larry Shiner, *Sanatın İcadı Bir Kültür Tarihi*, çev. İsmail Türkmen, (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2004).
[39] Jane Hathaway, "Rewriting Eighteenth-Century Ottoman History", *Mediterranean Historical Review*, 19/1 (June 2004): 29-53.

sedikleri konular soruluyor. Verilen cevaplar Avrupa ülkeleri için güney ve doğu Akdeniz ülkeri için iki ayrı tabloda değerlendiriliyor. Raporun kalitesi yapılan bu anketleri farklı açılardan değerlendirip aslmda Avrupa içerisinde ya da doğu ve güney Akdeniz ülkeleri içerisinde benzeşmeler ve farklılıklara dikkat çeken iyi makalelerden geliyor.[40] Ancak Akdenizlilikten ne anlaşıldığı ve diğer Akdeniz ülkeleri hakkındaki fikirler bu ülkelerde işçi olarak çalışanlar, öğrenci olarak bulunanlar ve turist olarak bulunanlar arasında önemli bir fark gösterebilecek ve ülkeler arasında önemli bir benzerliğe işaret edebilecekken, insanların algılarını oluşturan süreçler göz ardı edilerek ülkeler arasındaki farklılıklar ortaya konuluyor. Algılar arasındaki farklılıkların oluşum süreci analiz edilmediğinden de değişmez ya da insanların doğasına dair olduğu var sayılan kültürel ya da dinî farklar ortaya çıkıyor. Bu söylemin bittiği noktadan geriye doğru derinleşerek bir çözüm bulmak mümkün. Bu açıdan din ve kültür üzerine tarihî ve antropolojik çalışmalarla ilişki kurabilecek, insanın ve yaşanmışlıkların benzerliklerine dair konuları ortaya koyabilecek önemli alanlar olarak ortaya çıkıyor. Eleştirel realist bir anlayışla söylemin bittiği nokta olan kültür ve din üzerine derinleşen, farklı bağları ortaya koyan, antropolojik ve tarihî çalışmalar, zamanın bir bitki kökü gibi algılandığı, aktörlerin sıradan insanları da içerdiği, mekânın genişeyerek karşılaştırmalara elverdiği ölçüde farklarla kendine dair bilgi dağarcığının zenginleştirildiği tarihyazımı, çoğulcu bir uygarlık anlayışının harcını oluşturuyor.

Sonuç

Uygarlık, toplumların daha güzel bir yaşama doğru attıkları biribirinden farklı ve çeşitli adımlar olarak tanımlanabilir. Bu, toplumlar arasındaki farklılıkları kapsayıcı uygarlık tanımı tarihin değişik yol alış biçimlerini, "her toplumun farklı bir yoğurt yiyişi" olduğunu kabul etmiş *çoğulcu açık bir uygarlık tarihini* beraberinde getirecektir. Bu uygarlık tarihinin zaman algısı, bir bitkinin kökleri (rhizome) gibi uygarlık tarihinin farklı süreçlerini içine alacak, doğrusal bir uygarlık tarihi gibi dışlayıcı bir zaman kurgusu üzerine kurulmayacaktır. Böylece, uygarlığı güzele doğru bir adım olarak gören bir bakış açısı, bir konuyu bağlamından koparıp aktörler arasında bir hiyerarşilendirme aracı haline getirmez. Kent tarihçiliği varlar yoklar tarihi olmaktan çıkıp uluslararası bağlamda üretilen hiyerarşilendirmelerin bir parçası olmaktan öteye geçerek çok yönlü karşılaştırmaların yapılabildiği bir alan olur. Tam elinizdeki derginin ismi gibi Doğu ve

[40] Euromed Intercultural Trends, *2010 The Anna Lidh Report.*

Batı arasında kent tarihçileri 'doğu kenti' ve 'batı kenti' arasındaki gerçekleri fark etmiş durumda. Öyle ki uygarlık tarihini doğu batı, varlar yoklar ikileminde incelemek bir kum havuzuna ızgara gibi bir eleği daldırıp eleğin üzerindekilerle tarih yazmak kadar sığ olur.

Bu, tarihi sadece eleğin üzerinde kalanlar ile okumak değil aynı zamanda fetişleştirilen eleğin üzerinde kalanları bağlamından koparmaktır. Bütünselliği göremediğinden seçkinlerin okuması da yarım kalır. Örneğin, bu doğrusal uygarlık tarihi anlatısında bir fetiş haline getirilmiş 'ızgara plan'ın ortaya çıktığı tarihsel ve coğrafi bağlamları şu açılardan görmezden gelmek anlamına gelir:

Yunan kentlerinin kısıtlı hinterlandı onları denize ve ticarete bağımlı hale getirmiş ve ticaret gelişmiştir. Ancak kentliler belli bir büyüme noktasından sonra kara ulaşımının kaldıramayacağı nüfus yükünü koloniler kurarak başka yerlere aktarmışlardır. Izgara plan genellikle toprağın bu şekilde önceden paylaşıldığı koloni kentlerinin ürünüdür ve bize bir toprak mülkiyeti ilişkisini anlatır. Yollar idealize edildiği gibi her zaman aynı genişlikte ve dik açıda değildir.[41] Roma döneminde ise aynı genişlikteki yollar ve birbirine çok benzeyen mimari yapı Roma imparatorluğunun tarihsel koşullarının bir ürünüdür. Öncelikle Pax Romana kurulmuş, imparatorluk karada atlı araba taşımacılığı ile birbirine bağlanmıştır. Ticaret ve kontrolü atlı arabalarla yapan kentler sisteminde kentlerde dik açılı yollar olması taşıma teknolojisine bağlı olarak gelişen bir alt yapıdır. Aynı dönemde taşımayı sıcağa dayanıklı soğuğa dayanıksız develerle yapabilen Arap yarımadasında kurulan diğer kentlerde buna ihtiyaç duyulmamıştır. Timgad gibi kastrum örneği olan askerî üslerde ise ızgara plan aynı zamanda bir savunma sisteminin parçasıdır. Nitekim soğuğa dayanıklı Orta Asya develeri ve bu develerin melezlenmesiyle soğuğa dayanıklı develerin Anadolu'da kullanılmaya başlanması sonucunda Anadolu'daki Roma yolları kullanılmaz hale gelmiş, ticaret alt yapısını oluşturan kervansaraylar bir kervanın bir günde katedebileği yol düşünülerek biribirine bağlanmış ve içlerinde kaç devenin hesap edilerek çömelebileceği büyüklükleri belirlenmiştir.[42] Erken modern dönemde ise 'ızgara plan', yöneticiler için iktidarlarının meşruiyetini kentlere kazımaktır. Geometrik planda yapılan kentler, yöneticileri için tanrının kurduğu ve bir makina gibi

[41] E. J. Owens, *The City in the Greek and Roman World*, (London and New York: Routledge, 1991).
[42] Richard W. Bulliet, *Cotton, Climate and Camels in Early Islamic Iran A Moment in World History*, (New York: Columbia University Press, 2009).

kusursuz işleyen yeryüzünde hâkimiyetlerinin meşruiyetini simgeler.[43] Kuzey Avrupa'da ızgara plan aynı zamanda altı bataklık olan bir coğrafyada toprağı kuru ve yerleşilebilir hale getirme tekniğidir.[44] Yirminci yüzyılın gelişmişlik simgesi haline gelen Amerika kentlerinin hemen hemen hepsinin ızgara planlı olması ızgara planın bugün fetişleştirilmesinde önemli bir rol oynar. Ama bu aynı zamanda Amerika'ya yerleşme sürecindeki kolonyal toprak mülkiyeti paylaşımını görmemek, Amerika'ya yerleşimin buharlı gemilerin kullanılmaya başlanmasına dek çoğunlukla Kuzey Avrupa'dan olduğunu ve buradaki şehircilik teknolojisinin Amerika'da su rejimini kontrol etmekte nasıl kullanıldığını görmemek, tek merkezli kentlerin oluşturduğu yoğunluğa karşı bir hareket olarak ortaya çıkan 'bahçe şehir' ve onunla kol kola giren Amerikan rüyasını ve yaygınlaşan otomobil teknolojisinin Amerikan kentlerini şekillendirmesinin tarihini görmemek demektir.[45]

Bugün tarihte ızgara planını bir gelişmişlik simgesi olarak aramak ise tüm bu tarihsel süreçte yerleşimin coğrafyayla kurduğu ilişkiyi, insanların bu ilişkide eğim, rüzgâr, güneş ile nasıl ilişki kurduğunun tarihini görememektir. Yerleşim Vitrivius'tan önce de sonra da insan ve coğrafya ilişkisini ahenkli bir biçimde kurmaya çalışma çabasıdır. Yerleşime sadece yolları gösteren bir haritadan ya da kuş bakışı yukarıdan bakmak, aşağısını düz gibi görüp topoğrafyanın konturlarını takip eden yerleşim mantığını gözden kaçırmamıza neden olur. Kent tarihçisi, insan ve coğrafyanın kurduğu ilişkiyi indirgemeci, retrospektif ve bağlamsallıktan kopuk doğrusal dışlayıcı uygarlık anlayışından azad edebilmelidir. Kent tarihçisinin, egemen uygarlık tarihyazımının oluşturduğu fetişlerden kurtulmak kente coğrafya ile ilişkisi içerisinde eleştirel karşılaştırmalı bir yaklaşımla bakabilmek için eleştirel bir uygarlık tarihine ve açık bir uygarlık tanımına ihtiyacı vardır.

KAYNAKÇA

http://farescenter.tufts.edu/publications/pharos/fall02.pdf

Euromed Intercultural Trends *2010 The Anna Lidh Report.*

[43] Spiro Kostof, *The City Shaped: Urban Patterns and Meanings Through History*, 1st North American ed (Boston, Mass: Little, Brown and Co, 1991), ss. 15, 16.

[44] Piet Lombaerde, Charles Van Den Heuvel, *Early Modern Urbanism and the Grid: Town Planning in the Low Countries in International Context: Exchanges in Theory and Practice, 1550-1800*, (Turnhout: Brepols, 2011).

[45] Peter Whithfield, *Cities of the World, A History in Maps*, (Berkeley and Los Angeles, California: University of California Press, 2005); Mark Girouard, Cities and People, (New Haven and London: Yale University Press, 1985): s. 363.

David Abulafia, 'Küreselleşen Akdeniz', *Tarih Boyunca Akdeniz Uygarlıkları*, ed.David Abulafia, çev. Nurettin Elhüseyni, (İstanbul, Oğlak Yayınları 2004:283-312).

Pınar Bilgin, "A Return to 'Civilisational Geopolitics' in the Mediterranean? Changing Geopolitical Images of the European Union and Turkey in the Post-Cold War Era", *Geopolitics*, Vol.9, No.2 (Summer 2004): 269-291, s.272-273.

Richard W. Bulliet, *Cotton, Climate and Camels in Early Islamic Iran A Moment in World History*, (New York: Columbia University Press: 2009).

E. H. Gombrich, *Sanatın Öyküsü*, çeviren: Erol Erduran ve Ömer Erduran, İlk Basım 1950, (İstanbul: Remzi Kitapevi, 1997), S. 550-554.

Franco Fabbri, "Nowhere Land: The Construction of a 'Mediterranean' Identity in Italyan Popular Music", http://www.umbc.edu/eol/MA/index/number6/fabbri/fab_0.htm.

David Harvey, *Asi Şehirler*, (İstanbul: Metis, 2012).

Jane Hathaway, "Rewriting Eighteenth-Century Ottoman History", *Mediterranean Historical Review*, 19/1 (June 2004):29-53.

Cemal Kafadar, *Kim var imiş biz burada yoğ iken: dört Osmanlı: yeniçeri, tüccar, derviş ve hatun*, (İstanbul: Metis, 2009).

Spiro Kostof, *The City Shaped: Urban Patterns and Meanings Through History*, 1st North American ed. (Boston, Mass: Little, Brown and Co, 1991).

Antonis Laikos, "The Construction of National Time: The Making of the Greek Historical Imagination", *Mediterranean Historical Review*, 16: 1, 27-42.

Piet Lombaerde, Charles Van Den Heuvel, *Early Modern Urbanism and the Grid: Town Planning in the Low Countries in International Context: Exchanges in Theory and Practice*, 1550-1800, (Turnhout : Brepols, 2011).

Ada Lonni, "Mediterranean Identity. Lessons from Comparative Experiences", *International Conference on the Convergence of Knowledge, Culture, Language and Information Technologies*, December 2-6, 2003, Alexandria, Egypt

Alisa Ginio, "The Mediterranean Idea: Henri Pirenne, Shelomo Dov Gotein and Fernand Braudel", *The Mediterranean World, The Idea, The Past and Present*, ed. Eyüp Özveren, Oktay Özel, Süha Ünsal ve Kudret Emiroğlu, (İstanbul: İletişim, 2006):31-47.

Mark Girouard, *Cities and People*, (New Haven and London: Yale University Press, 1985).

François Hartog and Jacques Revel, "Historians and the Present Conjuncture", *Mediterranean Historical Review*, Vol.16, no.1, June 2001: 1-12.

Michael Herzfeld, "Towards an Ethnographic Phenomenology of the Greek Spirit", *Mediterranean Historical Review*, 16/ 1 (2001): 13-26.

Irad Malkin, "Introduction", *Mediterranean Historical Review*, 18/2 (2003):1-8.

"Networks and the Emergence of Greek Identity", *Mediterranean Historical Review*, Vol.18, No.2, December 2003, S.56-74;.

David Ohana, "Mediterranean Humanism", *Mediterranean Historical Review*, 18/1 (2003): 59-7.

E. J. Owens, *The City in the Greek and Roman World*, (London and New York: Routledge, 1991).

Juval Portugali, "The Mediterranean as a Cognitive Map", *Mediterranean Historical Review*, Vol.19, No.2, December 2004, pp.16–24.

Laikos Antonis, "The Construction of National Time: The Making of the Greek Historical Imagination", *Mediterranean Historical Review*, 16: 1, 27-42.

Özlem Sert, "Tarihte Bir Yeriniz Var mı? Bir Kent Hakkı ve Yaratıcılık Hakkı Olarak Tarih Hakkkı", *Cogito*, 74 (2013): 24-47.

"Güvencesizleştirerek Güven Verme Politikaları Kapalı Kimlikler ve Tarih Anlatısı, Türkiye-Avrupa", Birikim Güncel 8.02.2012.

Larry Shiner, *Sanatın İcadı Bir Kültür Tarihi*, çev. İsmail Türkmen, (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2004).

İlhan Tekeli, "Kentlerin Kimlik Arayışını Geleceğe Yöneltmenin Tarihselliği", *Modernizm, Modernite ve Türkiye'nin Kent Planlama Tarihi*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2009): 84-87.

İsenbike Togan, "Atları Özgür Bırakmak", NTV Tarih, (Mart 2009).

Peter Whithfield, *Cities of the World, A History in Maps*, (Berkeley and Los Angeles, California: University of California Press, 2005).

ŞEHİR VE ŞEHİR YAŞANTISI ÜZERİNE

Sinan Genim

Aristoteles bir konuşmasında şehri "soylu bir amaç için ortak yaşam" olarak açıklar. Burada kastedilen soylu amaçtan ne anlatılmak istenmiştir? Sanırım, yüz yıllarca sonra bir yazısında Ahmet Hamdi Tanpınar, "Şehir bir terbiyenin ve zevkin etrafında teşekkül eden müşterek bir hayattır" diyerek bu amacı açıklar. Tüm düşünür ve yazarlar şehir yaşamının insanlığa kazandırdığı değerlerden bahseder. Örneğin bir şehir ürünü olan yazı insanlığın günümüz teknolojisine ulaşmasındaki en önemli buluştur. Şehirde her türlü düşünceye yer vardır. Şehir yaşantısı insanları dil, din, ırk ve renk olarak tasnif etmez, edemez. Eğer eder ise zaten o yerleşmeye şehir denmez.[1] Sanırım içinde yaşadığımız pek çok şehrin gettolar halinde yaşayan, tüm çabalarımıza rağmen bir bütün haline gelemeyen görüntüsü bu anlayışın bir sonucudur.

Şehirde rekabet vardır, ancak bu rekabet hiçbir zaman bir çatışma, kavga anlamına gelmemelidir. Rekabet aynı zamanda bir dinamiktir, eğer bu dinamizm uzlaşma ile harekete geçirilebilirse yeni bir kültürün oluşumu sağlanabilir. Aksi takdirde amaçsız bir şekilde sürüp giden rekabet, çatışmaya dönüşür ve insanı yorar. Gündemi sürekli olumsuz görüşler ile doldurulan insan hayatı çekilmez hale gelir ve bu da içinde yaşanılan şehirlerin yaşanmaz olmasına yol açar.

---

[1] Aristoteles, 1993, 32.

Yüzbinlerce yıl avcılık ve toplayıcılıkla varlığını sürdüren insanoğlu, nasıl olur da soylu bir amaç uğruna bir araya gelip, sabit yerleşimler oluşturmaya, giderek şehirler kurmaya başlarlar? Yakın bir zamana kadar ilk şehirlerin Fırat ve Dicle nehirleri arasındaki alt bölgede kurulmaya başlandığı konusunda genel bir kabul varken, 1961 yılında başlayan Çatalhöyük kazıları ile bu düşünce değişmiş ve dünyanın en eski yerleşim merkezlerinin Anadolu'da ortaya çıktığı fikri yaygınlaşmıştır. 1995 yılında Şanlıurfa'ya 15 kilometre uzaktaki Göbeklitepe'de yapılmaya başlanan kazılar ve ortaya çıkan buluntular ise bambaşka bir tartışmayı gündeme getirmektedir.[2]

Göbeklitepe kazıları sonrası, çok uzun bir süredir insanoğlunun yerleşim alanları kurmaya başlaması ile ortaya çıkan anıtsal yapı faaliyetinin çok daha önceleri var olduğu gerçeği ile karşılaştık. Günümüzden 12.000 yıl öncesine uzanan bu buluntular insanlık tarihinin yeniden yazılması anlamına gelecek sonuçlar içermektedir.

Son zamanlara kadar hayatta yerleşik olmayan üç şeyin önemli olduğu kabul edilmekte idi; korunmak, beslenmek ve soyun devamını sağlamak... Her tür canlının temel amacı olan bu basit kaygıların yanı sıra insan olmanın getirdiği başkaca kaygılar da olduğunu görmekteyiz. Göbeklitepe buluntusu bu kaygılara başka ekler yapılması gerektiğini ortaya koymaktadır. Sanırım Göbeklitepe benzeri kutsal alanların oluşumu bir süre sonra bu alanları denetleyecek, bakımını yapacak, ziyaret için gereken ritüelleri ve onların devamlılığını oluşturacak ruhban sınıfının ortaya çıkmasına yol açmıştır. Ruhban sınıfının oluşması ise yerleşik hayata geçmeyi hızlandırmış olmalıdır. İlkel içgüdülerin oluşturduğu kaygılara artık insanoğlunun kendi oluşturduğu kaygılar da eklenmekte ve yerleşik hayatın getirdiği yaşam giderek daha karmaşık hale gelmektedir. İnsanoğlu kişisel olarak daha iyi korunmak yerine koruma ve kollama görevini üstlenen yeni bir sınıfı, daha iyi yiyecek yerine daha kaliteli yemek ve yemek kültürünü, soyun devamının yanı sıra sevgi ve aşkı tanımaya başlar. Beğenisi artan ve gelişim yolunda ilerleyen insanoğlu zaman içinde köyler, kasabalar ve nihayetinde şehirleri ortaya çıkarmayı başarır.

İlk insanın yürümeye başladığı günden günümüze kadar 5.000.000 yıllık süreci 24 saat (1440 dakika) olarak kabul edersek, bu süreçte yerleşik düzene geçmemiz son üç dakika içinde gerçekleşmiştir. Yani insansı varlığın insan olma süreci içinde şehir yaşamı 1/500'lük bir süreyi yansıtmaktadır. Görüleceği gibi şehir yaşamının daha çok başlarındayız... Zaman bize şehirlerin nasıl bir değişim göstereceğini, şehir yaşantısının in-

[2] Sepici 2013, 61.

sanoğlunun hayatını nasıl etkileyeceğini gösterecektir. Şehir hayatının başlangıcından günümüze kadar geçen bu çok kısa süreyi değerlendirmekte zorluk çekiyoruz. Sanırım var olmamızda uzun bir süre tutan avcılık ve toplayıcılıkla geçen bin yıllar bizi hâlâ etkilemeye devam ediyor. Bu nedenle bir arada olmanın getirdiği bazı problemleri karşılamakta ve çözüm üretmekte sıkıntılarımız var.

Türkçede şehir kelimesinin yanı sıra sıkça kent sözcüğü de kullanılır. Farsça "şehr" kelimesinden dilimize aktarılan şehir sözcüğü "insanların toplu olarak yaşadığı yerleşim yerlerinden yönetim bakımında köy ve kasabadan en büyük olanı, halkının büyük kısmının ticaret, sanayi ve yönetim işleriyle uğraştığı, tarım alanları kısıtlı kalabalık yerleşim merkezleri" olarak tanımlanmaktadır. Örneğin Eskişehir, Kırşehir, Nevşehir (Yenişehir) gibi yerleşmeler ile son dönemde sıkça görülmeye başlanan Atakent, Sahilkent, Esenkent gibi görece daha ufak yerleşmeler şehir veya kent sözcüğünden türetilmiş tamlamalar olarak görülmektedir. Şehir kelimesine karşılık olarak kullandığımız "kent" sözcüğü ise İslâmiyet öncesi pagan kabileleri ile Uygur lehçesinde kullanılan bir sözcüktür. Soğdcadan dilimize geçen bu sözcüğün aslının "kand" olduğu belirtilmektedir. Oğuzlar ve onlarla birlikte olanlar arasında kent örneğin Fergana'nın merkez yerleşmesine Özkent, kendimize, özümüze ait kent denilmektedir. Benzer bir yerleşme ise ismini sık sık duyduğumuz Semerkand'dır.[3] Bu yerleşme adını büyüklüğü nedeniyle Farsça "semiz kent – besili kent" nitelenmesinden almaktadır. Adını hemen hemen çoğumuzun bildiği bir başka yerleşme ise Taşkend'tir. Uygurca kent sözcüğünün erken dönem karşılıklarından biri ise "balıq – balık" sözcüğüdür. Bu nedenle Uygurların en büyük kentlerinden birine "beş balıq – beş kent" denilmiştir. Başka bir yerleşmenin adı ise "yangı balıq – yeni kent"tir.[4]

Şehir kelimesinin Arapça karşılığı ise, dilimizde çokça kullandığınız medeniyet kelimesinin doğmasına neden olan "medîne" sözcüğüdür. Bir dönem Bağdat şehri için kullanılan Medînet-üs Selâm veya Endülüs'de kurulan yeni bir şehrin Medînet-ül Zehra olarak isimlendirilmesi... Medenî sözcüğü de bu kökenden gelir "medenî"; medîneden, medîneye yani şehre mensup, şehir halkından, şehirli insan.[5] Mecazi anlamda ise medenî sözcüğü terbiyeli, görgülü, kibar ve nazik insanı tarif için kullanılır. Şehir karşılığı olarak Arapça belde, anlamına bilâd ve büldân kelimeleri de sıkça kullanılan sözcüklerdir.

[3] Kâşgarlı Mahmud 2005, 304.
[4] *A.g.e.*, 169; Sümer 1994, 1.
[5] Ayverdi 2005, 1975; Devellioğlu 1993, 598.

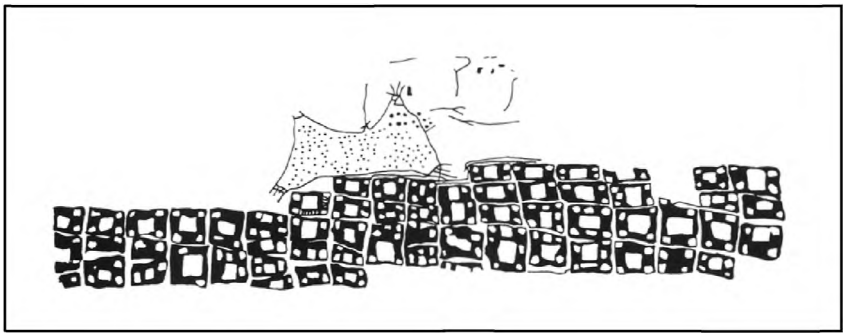
Batı dillerinde özellikle Hellencede şehir veya yerleşme anlamında kullanılan sözcük ise "polis"tir. Konstantinopolis, Neapolis... Hellence, şehir kurmak anlamında "Polizo" fiilinden türetilen "polis" kelimesinin yanı sıra "Polion" kentçik veya yerleşim anlamına gelen "Polisma" sözcükleri de sıkça kullanılan terimlerdir.[6]

Özellikle Neandertal'ler üzerine yoğunlaşan son araştırmalar bize göstermiştir ki, bazı topluluklar uygun bir yeri, yalnızca belirli bir dönem ve süre içinde olsa, kendileri için bir yerleşim yeri olarak seçmişler. Buralarda kısa bir zaman boyunca başka yere göçmeden, akşamları aynı yere geri dönerek yaşamayı sürdürmüşlerdir. Aynı toplulukların özellikle bakıma muhtaç yaralıları tedavi ettikleri ve uzun süreli olarak besledikleri görülmektedir. Bu davranışlar ve toplumsal dayanışmanın belli bir kültürel gelişmenin sonucu olduğu kabul edilmektedir. [7] Tarımsal üretime ve bazı hayvanların evcilleştirilmesi dönemine geçmeden çok önceleri sıklıkla kullanılmaya başlayan benzeri alanlar ve onların yakın çevreleri anlaşılan ilk yerleşim yerleri olmaktadır.

Günümüzden yaklaşık 10.000 ila 14.000 yıl önce son buzul devri, jeolojik adı ile Pleistosen (Buzul Çağı), kültürel adı ile Paleolitik olarak sınıflandırdığımız dönem biter ve Holosen (Yeni Isı) dönemi başlar. Bu dönemin başlaması ile birlikte Akdeniz havzası çevresinde yer alan üç değişik bölgede uygarlıklar yeşermeye başlar. Son zamanlarda yapılan kazılar ve ortaya çıkan buluntular dönemin Anadolu uygarlıklarının Mezopotamya ve Mısır'dan daha ileri düzeyde olduğunu göstermektedir.

Güneydoğu Anadolu'da Göbeklitepe, Nevali Çori, Çayönü, Cafer Höyük, Orta Anadolu'da Çatalhöyük, Can Hasan, Âşıklı Höyük, Göller bölgesinde Bademağacı gibi yerleşmelerde saptanan tarım, hayvancılık, çanak çömlek üretimi, mimari oluşum, sanatsal objeler, ölü gömme âdetleri ve maden filizleri ile metal parçacıkları gelişmişlik düzeyini belirten buluntulardır.[8] Bu ilk yerleşmelerin oluşumunda doğal koşullar ve yerleşim yerinin konumunun önemli rol oynadığı anlaşılmaktadır. Yabancı toplulukların tehdidine karşı deniz, göl, nehir veya dağlar ve geçitler gibi coğrafi engeller veya boş ve barınması zor geniş topraklarla çevrili coğrafyalarda çoğunlukla basit, dağınık düzende evler ve küçük köylerde yaşanırken, çevresi kalabalık, her zaman için istilaya açık coğrafyalarda yaşayan toplulukların birbirine bitişik ve etrafı korunaklı duvarlarla çevrili yerleşmeler oluşturduğunu görmekteyiz. Bu gelişmiş yerleşmeler gelecekte köyleri ve giderek şehirleri oluşturacaklardır. Kalabalık toplulukların sağ-

[6] Umar 193, 671.
[7] Arsebük 2012, 38.
[8] Bilgi 2004, 281.

Resim 1
MÖ 6000 sonlarında Çatalhöyük

ladığı tarımsal ürün artışı ve onun devamında ortaya çıkan ticaret ve zanaat, bu yerleşmelerin gelişmesini sağlamıştır.[9] Bu yerleşmelerin öncülerinden olan ve günümüzden 9000 yıl kadar önce nüfusu 3000 ile 8000 arasında bir büyüklüğe erişen Çatalhöyük'ün özel bir önemi vardır.[10] Tapmak olarak kabul edilen bazı yapılar ile açık avluların çevresinde oluşan birbirine bitişik konutlara çatılarında bulunan açıklıklardan girilmektedir.[11] Gelişmiş bir tarım üretimin yanı sıra sanatsal objeler ve renklendirilmiş duvar resimlerinin de bulunduğu bu yerleşimlerin tapınak olarak sınıflandırılan bir yapısında bu yerleşime ait bir de harita benzeri renkli bir resim bulunmaktadır[12] (Resim: 1).

Muhtemelen böylesi yoğun mesken düzeni ve giderek artan nüfus çok sayıda sorunun ortaya çıkmasına yol açmıştır. Sağlık koşulları, yapılara erişim, ulaşım ve bir yapının dayanıksızlığının komşu yapıları tehdidi gibi sorunlar toplumsal düzeyde başa çıkılması gereken problemleri oluşturmaktadır. Anadolu'nun bu döneminde yazının olmaması değerlendirmelerin yalnızca ortaya çıkan buluntular çerçevesinde yapılmasına olanak vermektedir. Ancak insanlığın bu evresine ait önemli bir tespit; bundan böyle erkeksi aletlerin mızrak, yay, bıçak, baltanın yanına kadınsı aletlerde diyebileceğimiz kap kacak gibi hayatı kolaylaştıracak ve giderek yüzeyleri pürüzsüz hale gelecek kullanım eşyalarının ortaya çıkmasıdır.[13]

Tarım ile uğraşan insanlar doğal olarak fatih değildirler ve fetih gibi bir eyleme girişemezler. Toprakla uğraşmak zaman alır. Ama toprak, bu

[9] Tuna 2001, 33.
[10] Hodder 2006, 7.
[11] *A.g.e.* s. 93.
[12] *A.g.e.* s. 162
[13] Mumford 2013, 28.

işle uğraşanlardan yani tarım yapanlardan daha çok kişiyi besler.[14] Anadolu coğrafyasındaki benzeri yerleşmelerin çoğalması, artı değerin ortaya çıkması ve ticaretin artması çevre yerleşmeler hattâ çok uzak coğrafyadaki yerleşmeler ile ilişkilerin gelişmesini doğurmuştur. Avcılık ve toplayıcılıkla uğraşan topluluklar, zaman zaman karşılıklı olarak birbirlerine armağanlar sunarlar. Bin yıllar boyunca devam eden bu törensel alışkanlık ticaretin doğmasına yol açar.[15]

Ticaretin giderek gelişmesi ise yazı denilen ve o güne kadar ihtiyaç duyulmayan, insanlık için yeni bir buluşun ortaya çıkmasını sağlamıştır. Uzak coğrafyalarla yapılan ticaretin kayda geçmesi, alışveriş tutanakları, isteklerin belirtilmesi yazının kısa sürede ticaret odakları arasında yaygın olarak kullanıma girmesini gerektirir. Bundan böyle yerleşmelerin tarihini ve sosyolojisini yalnızca kazılar sonucu ortaya çıkan buluntuların değerlendirmesi ile değil yazılı kaynakların bize ilettiği bilgiler doğrultusunda da öğrenmemiz mümkün olacaktır.

Günümüzden 5.000 yıl önce Lagaş Kent Devleti, başkentin dışında olasılıkla her biri bir tapınağın etrafında kümelenmiş küçük kasabalardan oluşan bir topluluğu içermektedir. Genelde Lagaş sakinleri çiftçiler ve besiciler, kayıkçılar ve balıkçılar, tüccarlar ve zanaatkârlardan oluşmaktadır.[16] Tarım alanları verimsiz ve topraklar çok sayıda kişi tarafından bölüşülmüşse sayıca çok fakat nüfusu az yerleşmeler görülmektedir. Buna karşı topraklar ne kadar az bölünmüş ise nüfus artmakta ve sayıca az bu yerleşimler organize kasabalara, giderek şehirlere dönüşmektedir. Sanırım bu değerlendirmeyi yapan Sümer toplumları, toprağı teoride bütün yurttaşlar adına onu denetleyen kentin tanrısına yani olasılıkla tapınağın mülkiyetine bırakmışlardı. Tapmak yöneticileri tarafından üreticilere kiralanan bu toprakların değerlendirilmesi, başarı veya başarısızlık, zenginlik veya fakirlik geniş ölçüde kişisel gayrete ve girişime bağlıydı.

Bu karmaşık organizasyon aynı tarihlerde bugüne kadar bilinen ilk meclisinde ortaya çıkmasına yol açar. Bizim modern meclislerimize benzer şekilde iki bölümden oluşan bu meclis; bir senato ve yaşlılar meclisi ile silah taşıma gücüne sahip bütün yurttaşların oluşturduğu bir alt bölümden oluşmaktadır.[17] Hellen demokrasinin oluşmasından 2000 yıl önce Yakın Doğu'da ortaya çıkan bu demokratik yönetim Sümer ekonomisinin hızla gelişmesine ve ticari ilişkilerin artmasına imkân verir. Bu dönemden günümüze ulaşan bir şiirden öğreneceğimiz çok şey bulunmakta. Kiş kra-

[14] Tuna 2011, 34.
[15] Sédillot 1983, 12.
[16] Kramer 1992, 59.
[17] *A.g.e.*, 46.

lı, Uruk'luları kendisini hükümdar olarak tanımaları için uyarır. Bu konuda karar vermek üzere Uruk'un iki kurulu toplantıya çağrılır. İhtiyarlar ve Yurttaşlar Meclisi, ünlü kral Gılgamış önce İhtiyarlar Meclisi'ne danışır, doğası gereği temkinli olan İhtiyarlar Meclisi bu çağrıya boyun eğmeyi önerir ve savaşa karşı çıkar. Kararı beğenmeyen Gılgamış bu kez Yurttaşlar Meclisi önüne çıkar ve isteklerini anlatır ve savaş kararı çıkar. Silah taşıyan insanların oluşturduğu bir meclisin boyun eğmeyi kabul etmesi elbette düşünülemez. Çünkü onlar varlıklarını savaşmaya, güçsüz gördükleri tarım insanlarını ve zanaatkârları korumaya borçludurlar. Kendilerine gerek duyulduğu zaman bu görevden kaçınmak varlıklarını inkâr etmek olacaktır. Avcılık ve toplayıcılıkla yaşayan toplulukların, küçük tarım yerleşmelerinin yerine giderek daha organize toplumların ve büyüyen kaygıların aldığını görmekteyiz. Elbette bu gelişime bağlı olarak yerleşmelerin fiziksel yapısı da değişmeye başlar. Artık yerleşmenin merkezinde daha organize ve büyük tapınaklar yer almaktadır. Erken dönemde görülmeyen sokaklar ve yerleşmeleri çevreleyen surlar yeni bir şehir yapısının ortaya çıkmasına yol açar. Toplumsal organizasyonda küçük yerleşmelerdeki liderlerin yerini, üretimin büyük bir bölümün muhafaza altına alındığı, ticaretin denetlendiği tapınakların rahipleri almakta, bunların silah taşıyan yurttaşlarla işbirliği sonucu rahip-krallar ortaya çıkmaktadır.

Mezopotamya bölgesinin en önemli şehri hiç şüphesiz ünü günümüze kadar ulaşan Babil şehridir. MÖ 3000'lerde küçük bir yerleşme birimi olarak ortaya çıkan 2000'lerde Rahip-kral Hammurabi'nin başkenti olarak önem kazanır. Fırat nehri kıyısındaki bu erken yerleşmenin etrafı hem savunmayı kolaylaştırmak hem de ticarete destek vermek için çok daha sonraları sanayi şehirlerinde de göreceğimiz gibi ulaşımı sağlayan, taşımayı kolaylaştıran kanallarla çevrilidir.[18]

Mezopotamya bölgesinde ortaya çıkan bu ilk şehirler bir anlamda 2000 yıl kadar aradan sonra ortaya çıkacak Hellen şehirlerinin yani site devletlerinin öncüleridir. Hemen hemen aynı tarihlerde ortaya çıkan Mısır yerleşmeleri ise nerede ise başlangıcından itibaren Yukarı ve Aşağı İmparatorluk olarak iki ayrı organize devlet olarak görülür. Mezopotamya'da küçük yerleşmeler halinde gelişen kültür ve onun getirdiği serbest ve cesur atılım gücü büyük bir coğrafyanın ticari olarak organize olmasına imkân verir. Buna karşı merkezî idarenin güçlü baskısı altında kalan Mısır'm büyük bir ticari hinterlandı bulunmamaktadır. Ticaretin getirdiği avantajları kullanan Mezopotamya insanları Anadolu, İran ve Hindistan'a kadar uzanan geniş coğrafyada ticaret kolonileri kurmaya, kendi kültürlerini

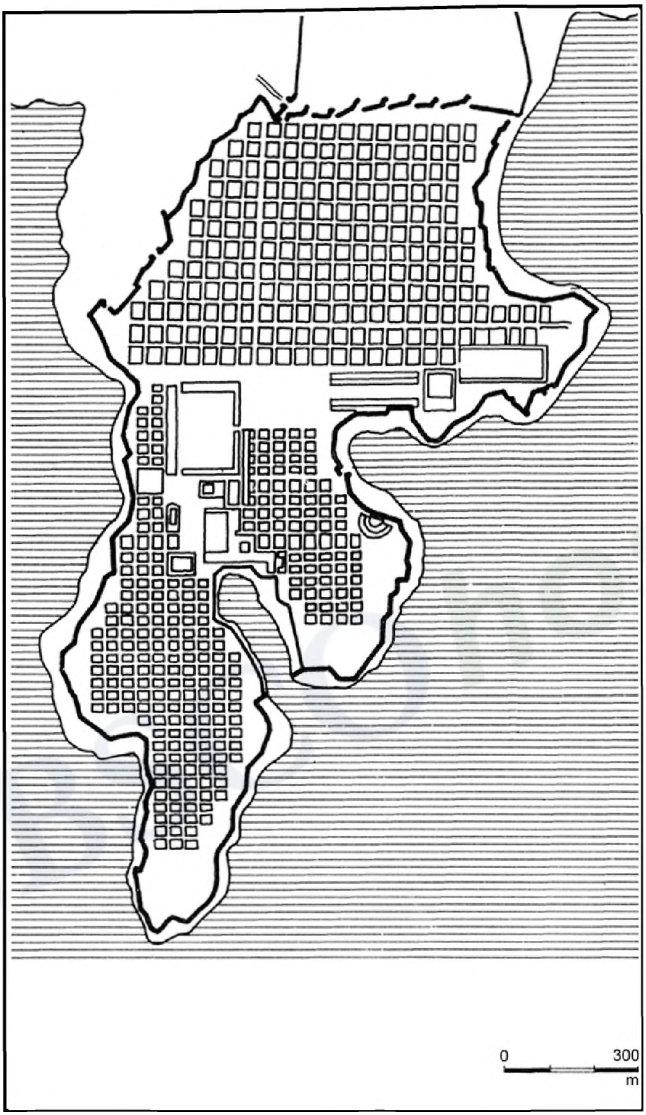
[18] Bayhan 1969, 31.

ve yazılarını bu alanlarda yaymaya başlarlar. Kısa süre sonra bazı bilgilere semavi kitaplardan da ulaştığımız Akdeniz uygarlığı gelişmeye başlar. Artık yalnızca kara yolculukları ve nehirler yoluyla yapılan ticaret daha büyük tekneler vasıtası ile denizlere de açılma imkânına kavuşur. Fenike yazısı ve dili, yeni bir yazı ve etkileri günümüze kadar devam eden, dönemi için evrensel bir dil olarak ortaya çıkar. Artan ticaret hacmi ve onun getirdiği zenginliklerin artık şehir devletlerin koruması altında sürdürülmesi mümkün değildir. Mısır'ın yanı sıra Mezopotamya ve Anadolu'da imparatorluklar oluşmaya başlar. Büyük orduların, organize devletlerin himayesi altında küçük yerleşmeler kasabalara, kasabalar şehirlere dönüşmeye başlar. Bu arada o güne kadar görülmemiş bir yeni şehir türü başkentler doğar. Tapınakların yanı sıra anıtsal nitelikli saraylar mimarinin yeni ürünleri olmaktadır.

Günümüzden 3000-3200 yıl önce insanlığın gelişiminde önemli roller alma fırsatı bu kez, Girit ve Hellen anakarasına geçer. Girit'te ortaya çıkan ve Anadolu'ya yönelmiş bu eski uygarlık Neolitik kültüre ait izler taşır. Krallar tarafından yönetilen bu toplumda, Homeros destanlarında "büyük şehir" olarak gösterilen Knossos, Mallia, Faystos ve Zakro gibi yerleşmeler ve bu yerleşmelerde büyük saraylar bulunmaktadır.[19] Aynı dönemde Hellen anakarasında görülmeye başlayan benzer yerleşmeler, giderek büyük şehirlere dönüşür ancak Girit'in tersine bu yerleşmeler küçük site devletler olarak şekillenir. Erken dönemlerden itibaren Anadolu bir geçiş güzergâhıdır. Gerek Kafkaslar üstünden gerekse Balkanlar üzerinden birbirine ters istikamette pek çok kavim göçü ile karşı karşıya kalan Anadolu, bazıları günümüze kadar devam eden, bazıları ise zaman içinde yok olan pek çok yerleşmeye ev sahipliği yapmaktadır. [20]

Özellikle günümüz Suriye, Lübnan ve Filistin kıyılarına konuşlanan topluluklar ve buradaki limanlardan denize açılan Fenikeliler tüm Akdeniz havzasını büyük bir ticaret alanına dönüştürürler. Giderek büyüyen bu ticaret ağının Cebelitarık Boğazı dışına çıkarak Afrika kıyıları boyunca ve kuzeye doğru Britanya adalarına kadar ulaştığı bilinmektedir. Elbette bu kadar büyük bir ticaret ağını yöneten uluslar zenginleşecek ve daha gelişmiş şehirlere ve organizasyonlara sahip olacaklardır.[21] MÖ 1200'lü yıllarda Hellen anakarasından Anadolu'ya doğru bir hareketlenme başlar. Giderek artan bu göç sonrası özellikle Ege havzasında ve Suriye yöresine Hellence hâkim olmaya başlar.

[19] Mansel 1971, 29.
[20] Ramsay 1961; Stewig Tarihsiz.
[21] Ball 2014, 47-64.

MÖ IV. yüzyılda Milet
Harita 1

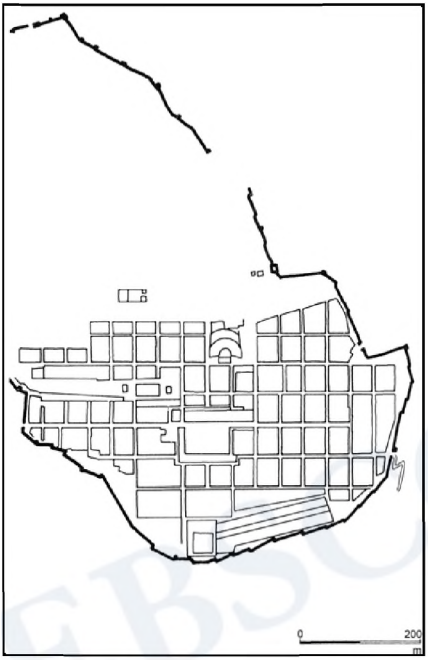
Helenlerin Anadolu'ya göçleri ile birlikte yeni şehirler kurulur veya bazı eski yerleşmeler yeni anlayışa göre şekillenmeye başlar. O güne kadar hemen hemen tüm dünyadaki şehirler, düz bir alanda da inşa edilseler bile karmaşık sokak dokusuna, çoğunlukla merkezden uzaklaştıkça çıkmaz sokakların oluştuğu bir şehir dokusuna sahiptirler. Örneğin MÖ 2. binin

ortalarından itibaren yerleşme izleri görülün ve Arzawa adı ile tanınan bir Hitit kenti olan, Milawada ve Milada olarak da bilinen şehrin bir Hellen kolonisi olan Miletos'a dönüşmesi yalnızca kültür olarak değil muhtemelen şekil olarak da farklılaşmasına yol açmıştır.[22] (Harita: 1)

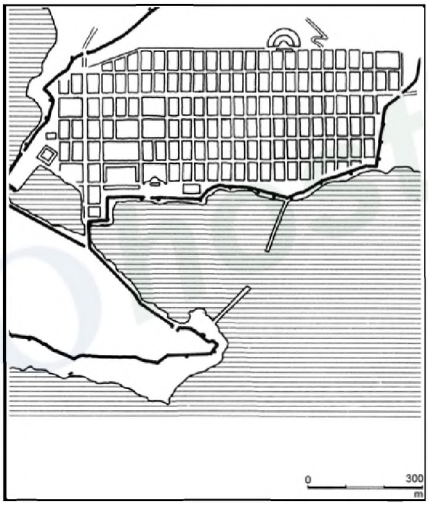
MÖ 7. yüzyıldan beri Anadolu'nun özellikle kıyı şehirlerinde görülen farklı bir yerleşme biçimini Miletli Euryphon oğlu Hippodamos (MÖ 498-408) popülerleştirmeye başlar.[23] Burada unutulmaması gereken bir noktaya değinmekte fayda görmekteyim, günümüze kadar gerek ismi gerekse mensubu olduğu şehir açısından Hippodamos'un bir Grek olarak kabul edildiği görülmektedir. Halbuki o bir Anadolulu olup, aynı zamanda Pers yurttaşıdır.[24] Çeşitli kaynakların Hippodamos'un ilk şehirci olarak adlandırılmasına karşı Aristoteles onu devlet üstüne yaptığı konuşmalar ile tanındığını aktarır: "En iyi Devlet (Şehir) üstüne ilk konuşan odur".[25] Hippodamos bir şehri mahallelere ayırmayı önerir, ideal bir şehir üçe ayrılmalıdır; işçiler, tarım yapanlar ve silah taşıyanlar. Tüm bu grupların hepsinin tam ve eşit yurttaşlık hakları bulunmalıdır. Ancak, çiftçilerin silahı yoktur, işçilerin ise silahı da yoktur, toprağı da; bu durum onları silah sahibi olanların uşağı haline getirir, devlet görevlerini ve bunun getirdiği şerefi/refahı eşit olarak paylaşmaları olanaksızdır. Aynı şehirde yaşayan kişilerin eşit ve tam yurttaşlık hakları olmadığı takdirde bir arada yaşamaları nasıl mümkün olacaktır. O halde şehir ve sahip olduğu topraklar üç bölüme ayrılmalıdır. Hippodamos'un Pire şehri için MÖ 450 dolaylarında tasarladığı yerleşim planı merkezde büyük bir agora (kamusal alan) ve bunun çevresinde birbirini dik açılarla kesen sokak ve caddelerin oluşturduğu ızgaralar şeklinde yerleştirilmiş ortalama 2400 m^2 büyüklüğünde yapı adalarından oluşmaktadır. Buradaki agora fikri hem kentin hem de toplumun merkezi görevini konumundadır. Aristoteles'in şehir üzerine en iyi konuşan demesine rağmen, Hippodamos'dan yaklaşık 2500 yıl önce Sümer kentleri çok daha demokratik düzenlemeler içermektedir. Hippodamos'un toplum içinde önemli bir güç olarak sınıflandırdığı silah taşıyanlar, yukarda belirtiğimiz gibi Sümer toplumunda alt meclisi oluşturan gruplar içinde yer almaktadır. Anlaşılan geçen zaman içinde hem silah teknolojisindeki gelişmeler, hem de toplulukların nüfus olarak büyümesi silah taşıyanları şehir yaşantısı içinde önemli bir güç haline getirmiştir. Büyük imparatorluklara dönüşmeyen şehir devletleri içindeki bu güç odakları egemen tutumlarını devam ettirebilmek için şehirler arasında

[22] Umar1993, 572.
[23] Mumford 2013, 217.
[24] Ball 2014, 58.
[25] Aristoteles 1993, 48; Usta 2005, 95-110; Akurgal 1998, 444-461.

problemlerin ortaya çıkmasına ve gerginliklerin büyümesine neden olmuştur. Belki de bu itici güç gerek Hellen ana kıtasındaki gerekse Anadolu koloni şehirlerin Akdeniz ve Karadeniz'in çeşitli noktalarında birbirinden bağımsız koloniler kurmasına yol açar. Muhtemelen sürekli çatışma yerine ticaretin getirdiği barış ortamı içinde zenginleşme tercih edilmiştir.

Helenistik Devirde Priene

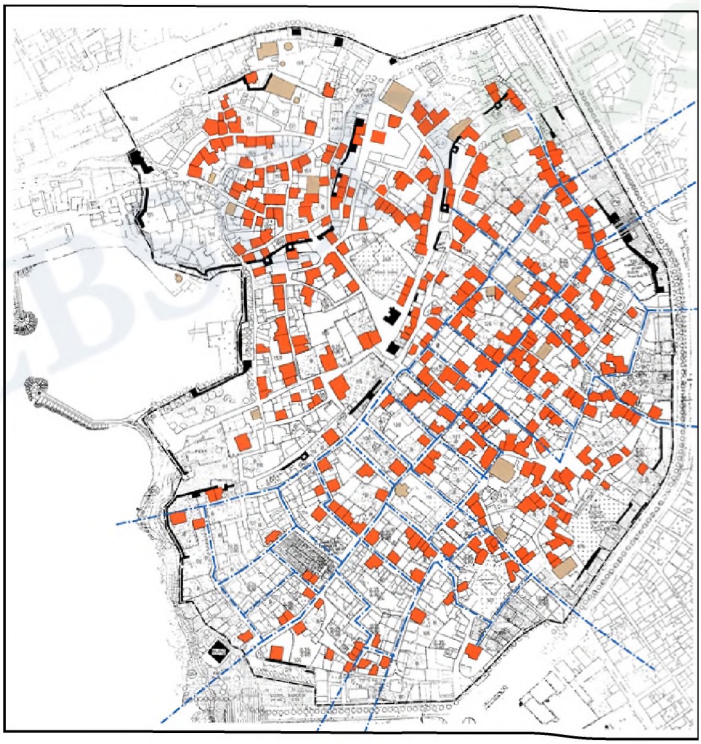
MÖ IV. yüzyılda Knidos

Harita 2

MÖ 350 tarihinde Priene, Hippodamos'un geliştirdiği ve çeşitli şehirlerde uyguladığı planlama anlayışına göre kurulmaya başlanır. Ekrem Akurgal'ın "Hellen dünyası içinde söz konusu planın en eski ve en güzel örneği bu şehirde görülmektedir" demesine karşın Anadolu şehirleri içinde bu planlama anlayışının daha erken dönemlerde kısmi olarak uygulandığı başka şehirler bulunmaktadır. Merkezinde Athena Tapmağı, Agora, Zeus Olympios Temenosu, Bouleutirion, Prytaneion, Mısır Tanrıları Temenosu, Tiyatro, Yukarı Gymnasion gibi şehrin önemli yapılarının yer aldığı merkez etrafında ızgara planlı bir yerleşim düzenine göre oluşan Priene şehrinin etrafı geniş surlarla çevrilidir[26] (Harita: 2). Daha sonraki bir ta-

[26] Akurgal 1988, 428-444.

rihlerde aynı plan anlayışı esas alınarak Bergama Kralı II. Attalos (MÖ 159-138) tarafından Attaleia (Antalya) kenti kurulur (Harita: 3). Ancak son dönemlerde yapılan kazılar sonrası ızgara planlı şehirlerin ilk örneklerinin Güney İtalya ve Sicilya'da bulunduğu gerçeğini ortaya çıkartmaktadır. Muhtemelen ilk ızgara planlı yerleşme MÖ VI. yüzyılda kurulan İtalya'daki Paestum (Poseidonia) kentidir. Hellen anakarasında herhangi bir örneği görülmemesine rağmen MÖ VII. ve VI. yüzyıllarda Akdeniz havzasında kurulduğu ileri sürülen bazı Hellen kolonilerinin ızgara planlı, düzenli yapısı ilgi çekicidir. Muhtemelen bu şehirlerin ilk çekirdeği Fenike kolonisi oldukları dönemde şekillenmiş olmalıdır. Örneğin bir Fenike kolonisi olarak kurulan Tunus'taki Kerkouane yerleşmesinin düzenli aralıklarla birbirini dik kesen sokakları, bir dama tahtası görüntüsü sergileyen yapısı uzun yıllardır var olan bir kabulün yeniden irdelenmesini gerektirmektedir.[27]

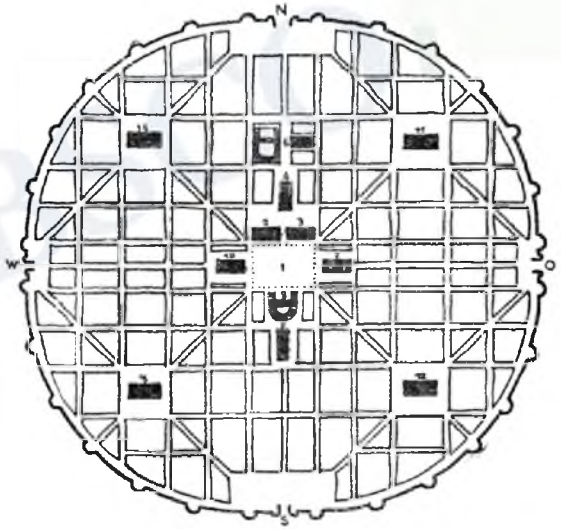

MÖ 150'den 2000'e Antalya Kaleiçi
Harita 3

[27] Ball 2014, 58-59.

Mısır hariç genellikle kent devletlerinin oluşturduğu bu yerleşmeler bir zaman sonra gelişimlerini geniş bir imparatorluğun şehirleri olarak sürdürür. Roma şehirlerinin hemen hemen tümünün geçmişi çok eski zamanlara uzanmaktadır. O nedenle çoğunun ana omurgası, kutsal yapıların, tiyatro ve stadyum gibi sosyal alanların yerleri bellidir. Milet, Priene, Attelia, Knidos vs. gibi birbirini dik kesen yollar ve dikdörtgen yapı adalarının oluşturduğu yerleşmeler ile çevresi surlarla çevrili, karmaşık bir yerleşim düzenine göre oluşmuş Roma, Bzantion, Antakya gibi şehirler, Roma İmparatorluğu'nun önemli kentleri olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir.

MÖ 1. yüzyılda Romalı Marcus Vitrivius Pollio, *Mimarlık Hakkında On Kitap* isimli eserinde yeni bir şehir modeli geliştirir. Kulelerle pekiştirilmiş surlarla çevrili, tam bir daire şeklindeki bu yerleşmenin merkezinde anıtsal yapılar yer almaktadır. Şehir yer yer küçük meydanların birbirine diagonal yollarla bağlandığı birbirini dik kesen cadde ve sokaklardan oluşmakta olup dış dünyaya kuzey-güney ve doğu-batı ekseninde yer alan dört kapı ile açılmaktadır[28] (Harita: 4).

Vitrivius'a Göre Şehir Planı
Harita 4

Roma İmparatorluğu'nun geniş bir coğrafyada sağladığı huzur ortamı ve ticaretin gelişmesi, bilinen dünyadaki diğer şehirlerin de gelişmesine ve

[28] Vitruvius 1990, 12-16; Bayhan 1969, 49; Erder1971. 43-46.

giderek kalabalıklaşmasına yol açar. Bu arada çeşitli nedenlerle Milet, Priene, Knidos gibi düzenli bir plana göre kurulmuş şehirler giderek terk edilmekte ve her ne kadar yeni kurulan bazı şehirlerde bu plana sadık kalınsa da genellikle giderek karmaşık bir düzen hâkim olmaktadır.

Özellikle surlarla çevrili ve yerleşim alanları kısıtlı şehirlerde karmaşık görüntü hızla artmakta, yeni yapılan yapılar mevcut yollara doğru büyümekte ve şehir giderek sıkışmaktadır. 5. yüzyılın başlarında kaleme alınmış olan *Notitia Urbis Constantinopolitanae*'de "Caddelerin en az üç ila altı metre genişliğinde, cumbaların yan binadan açıklığının en az üç metre olması ve yerden en az dört buçuk metre yüksek olması" istenmektedir.[29] Bin seneyi aşkın süre sonra Osmanlı İstanbul'u için de benzeri hükümler olduğunu bilmekteyiz.[30]

Geç Roma, Roman, Gotik ve Osmanlı şehirlerinin yer seçme özellikleri ve şehir şemaları değişik özellikler göstermektedir. Savunma amacı ile tepelere, ulaşımı oldukça zor dik yamaçlara, denetim amacıyla akarsu geçitlerinin başlarına yapıldıkları gibi, çoğunlukla her ne kadar surlarla çevrilseler de, genişlemeye müsait düz alanlara kuruldukları da görülmektedir. Bu dönemde şehir devleti özelliklerini sürdüren günümüz Almanya coğrafyasında kurulan Strehlen, Rottweil, Reichenbach, Neu-Brandenburg gibi surlarla çevrili yerleşmeler, antik dönem şehirlerine benzer şekilde sokakların birbirini dik kestiği şemalara sahiptir. Düz alanda kurulan bu yerleşmelerin yanı sıra tepelerde kurulan şehirlerde topoğrafyanın elverişsizliği yüzünden aynı şemayı uygulamak mümkün olamamakta, arazinin olanaklarının elverdiği şekilde bir yerleşme, şehir düzenine hâkim olmaktadır.[31]

Rönesans düşüncesinin ortaya çıkmasıyla, yerleşmeler kendi içlerinde evrim geçirmiş, özellikle İtalya şehirlerinde ön plana çıkan, şehir merkezlerinde geniş bir kamusal alan–meydan yaratma eylemi şehir dokularını oldukça etkilemiş ve daha önceki pek çok yapının yok olmasına sebep olmuştur. Günümüz İtalyan şehirlerinin hemen hepsinde görülen bu değişim bir anlamda Rönesans'ın getirdiği bir anlayışın sonucudur. Batı şehirlerinin büyük oranda yenilendiği bu dönem, aynı zamanda inanç dünyasında yeni bir dünya görüşünün ortaya çıkması ile de bağlantılıdır, bu dönemde kilisenin ağırlıklı olarak mimariye yön vermesi ve Protestan inancının yaygınlaşması, kamusal yapıların ön plana çıkmasına yol açmıştır. Sienalı Martini (1284-1344), Leon Battista Alberti (1404-1472), Albert

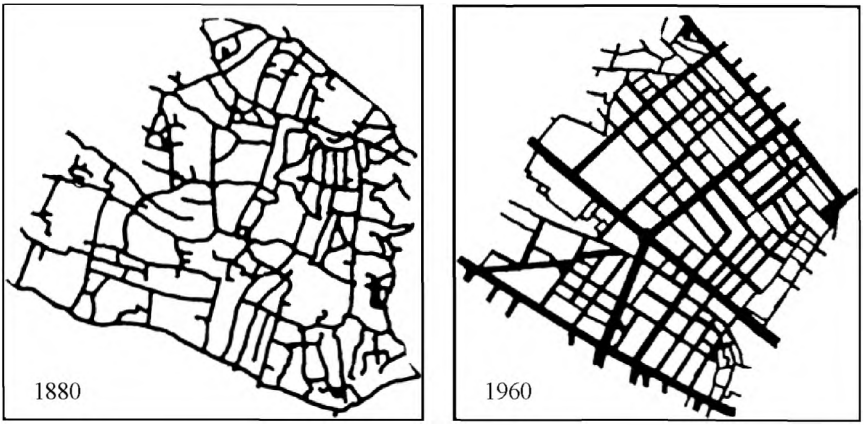
[29] Runciman 1961, 186.
[30] Refik 1935, 58-59. 1539 tarihli bir fermanda surlara ev yapılmaması, sokak genişliklerine tecavüz edilmemesi için İstanbul kadısı ve subaşısının dikkati çekilmektedir.
[31] Bayhan 1969, 54.

Dürer (1471-1528), Andrea Palladio (1508-1580), Vincenzo Scamozzi (1548-1616) yazı ve uygulamaları ile yeni şehir düşüncesinin gelişmesinde önemli görevler üstlenirler.[32]

2 Eylül 1666 günü başlayan ve üç gün süren Büyük Londra Yangını sonrası, Mimar Christopher Wren (1632-1723) Londra şehrini yeniden planlar ve pek çok anıtsal yapının tekrardan inşasına başlar. Yeni planlanan Londra'da birbirini dik kesen cadde ve sokakların yanı sıra, diyagonal yolların kesiştiği ve varlıklarını günümüze kadar koruyan yeni merkezler oluşturulur. Yeni Londra planlaması, iki yüz yıla yakın süre sonra Paris, Barselona gibi şehirlere yapılan radikal müdahalelerin başlangıcı olarak kabul edilmelidir. Giderek zenginleşen ve güçlenen İngiltere ve özellikle Fransa gibi ülkeler eski şehirlerini yeniden düzenlemekte, anıtsal yapılar ile ülke imajının güçlendirmeye çalışmaktadırlar. Bu çalışmalara örnek olarak özellikle Paris gösterilir. En çok tahrip olmuş Ortaçağ kenti olarak anılan Paris, Baron Hausmann olarak bilinen Georges Eugène Hausmann'ın (1809-1891), 1853-70 yılları arasındaki yeniden düzenleme çalışmaları sırasında geçmişe ait varlığının en az % 60'ını kayıp ettiği söylenir. Günümüzde geniş caddeleri, muntazam yapı adaları, anıtsal binaları, geniş yeşil alanları ile örnek bir kent olarak toplumun beğenisini kazanan Paris, anlaşılan bu özelliğini geçmişte yapılan büyük yıkımlar ve kültürel kayıplara borçludur. Yüzyılın sonuna doğru, özellikle insanı ve onun yaşam arzusunu görmezden gelen, merkezi otoritenin arzuları doğrultusunda büyük acılara karşı oluşturulan Paris ve benzeri kentlere karşı, Ebenezer Howard (1850-1928) "Garden City-Bahçe Şehir" teorisini gündeme getirir. O güne kadar ideal şehir olarak kabul edilen geometrik düzenli kentlerden farklı toplumsal yaşamı ön plana alan, insanın doğa ile ilişkisini artırmaya çalışan bu kent modeli, sıkışık ve yerleşim alanları kısıtlı Avrupa yerine Amerika'da uygulama alanı bulur ve yaygın olarak yeni şehirlerin oluşmasına veya eski yerleşimlerin, merkez dışındaki bölümlerinin bu teori çerçevesinde oluşmasına yol açar.

20. yüzyılın başlarından itibaren şehir yaşamı ve şehircilik artık bir bilim dalı olarak kabul edilir ve mimari eğitim içinde önemli bir ağırlık kazanır. Yüzyıllardır düşünürlerin zaman zaman ütopya olarak sundukları şehir yaşamı ve şehir oluşumu üzerinde ciddi çalışmaların yapıldığı, pek çok bilim dalının birikimine ihtiyacı olan bir çalışma alanı olmuştur. Sanırım üzerinden 2000 yıl geçtikten sonra Vitruvius'un bir mimar için gerektiğini ileri sürdüğü özellikler, bir bilim dalı için gerekli olmaktadır.[33]

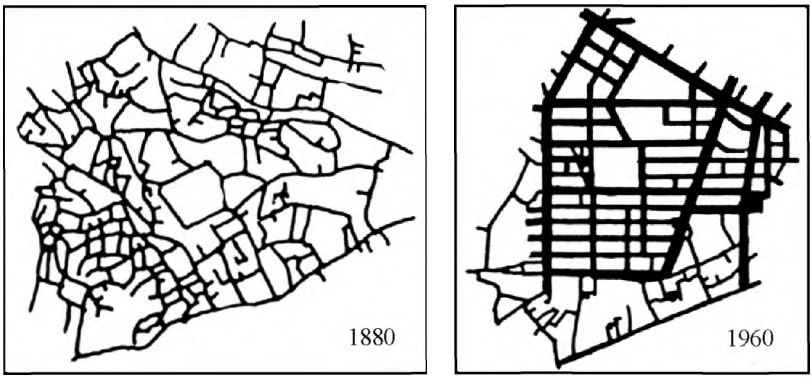
[32] *A.g.e.*, 68-69.
[33] Vitruvius 1990, 4.

Atikali Mahallesi
Harita 5

Roma İmparatorluğu'nun başkentini Nea Roma'ya (Konstantinopolis) taşımasından itibaren İstanbul, yaşadığımız coğrafyanın egemen ve model şehri olur. Dış dünyanın tesirleri, değişen moda anlayışı, yeni düşünceler bu coğrafyaya İstanbul yolu ile dağılır ve ilk örneklerini İstanbul'da gösterir. Örneğin hemen herkesin İstanbul'u katletti dediği Adnan Menderes istimlaklerinin ve İstanbul içinde iki ana arter açma düşüncesinin temeli 19. yüzyılın ilk yarısına kadar geriye gider.[34] Helmuth von Moltke'nin 1839 tarihli İstanbul için öneri planının gerçekleşmesi yüzyılı aşkın süre sonra gerçekleştirilir ve büyük bir eleştiri alır. Hemen hemen aynı tarihlerde başlayan yenileşme hareketleri ile birlikte bundan böyle yangın sonucu boşalan alanlarda, topoğrafyanın el verdiği olanaklar içinde birbirini dik kesen sokakların oluşturduğu yeni bir yerleşim düzenine geçilecektir[35] (Harita: 5 ve 6). Örneğin aynı tarihlerde iskâna açılan Teşvikiye, Nişantaşı ve giderek Şişli mahalleleri o güne kadar alışılmamış bir şekilde birbirini dik kesen cadde ve sokaklardan oluşan bir plan düzenine sahiptir (Harita: 7).

[34] Çelik 1996, 85.
[35] Stewig 1965, 21.

Altımermer Mahallesi
Harita 6

Osmanlı İmparatorluğu'nda, yapılar, yollar ve benzeri inşaat işleri erken dönemlerden itibaren şehir mimarlığı adı ile anılan bir yöntemle denetlenmektedir. Şehir mimarlığı veya mimarbaşılık statüsü 1831 tarihine kadar devam eder. Bu tarihte mimarbaşılık kaldırılıp 1868 tarihine kadar devam edecek olan yeni bir düzen, Ebniye-i Hassa Müdürlükleri kurulur.[36] Bu arada 1848 yılında Ebniye Nizamnamesi (Yapılar tüzüğü) adı altında şehirleşme biçimi ve yeni yapılacak yapıların uyması gereken kurallar belirlenir. 1864 tarihinde Ebniye Nizamnamesi, yeni bir tüzükle geliştirilir. Turuk ve Ebniye Nizamnamesi (Yollar ve Yapılar Nizamnamesi). Görüldüğü gibi her iki metinde günümüz anlamı ile birer yönetmeliktir. Şehir oluşumu ile ilgili ilk kanun 1882 yılında yürürlüğe giren Ebniye Kanunu'dur. 1925 yılında 642 sayılı kanun ile Ebniye kanununda bazı değişiklikler yapılırsa da, imparatorluk döneminden kalma bu yasa 1933 yılında yürürlüğe giren Belediye Yapı ve Yollar Kanuna kadar geçerliliğini korur. Bu arada Ankara'nın düzenli bir şekilde iskânı amacı ile 1928 yılında 1351 sayılı Ankara Şehri İmar Müdüriyeti Teşkilat ve Vazifelerine Dair Kanun yürürlüğe sokulur. Daha önce sorumlusu belli "Mimarbaşı veya Şehir Mimarı" olan yapı faaliyetleri 1831'den itibaren giderek bürokrasi içinde anonim bir faaliyete dönüşecek ve sorumlusu açık ve net olarak belirlenemeyen şehirlerimiz hızla dejenere olacaktır. 1933'de Belediye Yapı ve Yollar Kanunu, 1957 yılında 6785 sayılı İmar Kanunu, 1983 yılında yeni İmar Kanunu ve bu kanunlarda yapılan çok sayıda değişiklik, özellikle de 2011 yılı ortalarında birbiri peşi sıra yürürlüğe sokulan kanun

[36] Orhonlu, 1984, 25-26.

kuvvetindeki kararnameler giderek karmaşayı artırmakta ve dejenerasyonu hızlandırmaktadır.

1945'de Nişantaşı Teşvikiye
Harita 7

Çatalhöyük'ten itibaren gelişmeye başlayan şehir düzeninin hem toplumsal hem de yerleşim açısından oldukça yol aldığı görülmektedir. Birbirine bitişik, sıkışık, herhangi bir yol düzeni ve yeterli kamusal alanı olmayan yerleşmeler, giderek gelişmekte ve karmaşık, bir anlamda kendi kendine gelişen bir dokuya sahip olan bu yerleşim düzeni yerini merkezî bir planlama anlayışının olduğu şehirlere bırakmaktadır. 1960'lı yıllarda İstanbul için yaptığı bir araştırma da Reinhard Stewig binlerce yıldır var olan bu karmaşık şehir dokusunu Doğulu/Osmanlı bünye olarak niteleyecektir.[37]

Erken dönemlerde kurulan veya esaslı olarak yenilenen ve çoğunluğu daha sonra terk edilerek günümüzde ören yerine dönüşmüş, çoğunlukla Anadolu'nun Batı kıyılarındaki şehirlerde görülen ve Hippodamos planı olarak açıklanan bu yerleşim düzeni ülkemizin diğer bölgelerinde görül-

[37] Stewig 1965.

mez. Anadolu'da yaygın olarak görülen şehir anlayışı Prehistorya'dan bu yana Doğulu/Osmanlı denilen düzende gerçekleşir. Bu yerleşim düzeninin yaygın olarak kullanılmasının bir nedeni de çok az şehir dışında genellikle nerede ise tüm şehirlerin, tepe ve vadilerin oluşturduğu korunaklı alanlarda kurulmuş olmasıdır. Erken çağlardan itibaren iki yönlü geçişler ve istilalar ile yüz yüze kalan bir coğrafyanın düz ve korunması zor alanlarda şehirler kurması da düşünülemez. Anadolu coğrafyasında milattan önceki tarihlerde kurulan şehirler dışında nerede ise günümüze kadar yeni bir kent kurulmaz. Zaman içinde gelişen, büyüyen, erken dönemlerde, hatta çoğunluğu 19. yüzyılın başlarına kadar surlarla çevrili bu kentlerin hemen hepsi Cumhuriyet sonrası hızla uygulamaya konulan imar planları ile değişime uğramış ve günümüzdeki kaos ortaya çıkmıştır.

> Tavas, yılankavi kıvrımlı eğri yolları, çıkmaz sokakları, hem evin mahremiyetini korumak hem de gölge ve serinlik sağlamak üzere caddeye veya komşu evlere karşı yüksek duvarları olan içerlek evleriyle, bu bölgedeki yerleşimin tipik bir örneği idi. Bütün bu evler, hiçbir kurala uymadan mozaik taşları gibi rengârenk ve karmakarışık dizilmişlerdi, sanki oyun oynarken etrafa saçılmış gibiydiler. İslami şehir anlayışının ev ve avlu yapımı kurallarına, Anadolu ortamında uyum sağlamışlardı.
>
> Daha ilk incelemelerimde, mevcut yasaya uyulduğu takdirde,[38] yolların ve evlerin büyük bir kısmının ortadan kalkabileceğini gördüm. Yolların yönü nasıl isteniyorsa öyle değiştirilebilir, iskân dışı alanlarda isteğe göre farklı ölçülerde tutulabilirdi. Maalesef yasa adaların ölçülerini de belirlemişti. Çaresiz kalmıştım. 1939'un ortalarında hazırladığım taslağı Tavas belediye başkanına gönderdim, fikrini ve itirazı olan hususları bildirmesini rica ettim. Bir ay sonra Tavas'a giderek konuyu karşılıklı görüşmeyi düşünüyordum. Bir ay sonra Tavas'a gittim, ama gördüğüm yeri tanıyamadım.
>
> Taslağı yollamamdan sonraki süre içinde şehir, ortasından geçirilen düz, dar bir yolla acımasızca ikiye ayrılmıştı. Yeni caddenin sağında ve solunda kalan bütün eski evler yok olmuştu ve cadde boyunca yeni evler inşa edilmişti. Dehşet içinde kalmıştım.[39]

Mesele basit değil midir? Bir dönüm içinde bir kır evi disiplinine göre bir metre arsa fiyatının bir lirada karar kıldığını düşünürseniz, aynı yerde bitişik ve dört katlı apartman sistemi bu fiyatı on liraya, yirmi li-

[38] 21.06.1933 tarih ve 2290 sayılı Yapı ve Yollar Kanunu.
[39] Egli 2013, 110-11.

raya çıkarır. Müsaadeyi verenler spekülasyoncularla ortaktırlar. Onun için nerede arsacılar lehine bir plân değişikliği duyarsanız, hemen hırsızlığa hükmediniz. Ankara'da milyonlar çalınmıştır. İstanbul'da milyonlar vurulmaktadır. Sabit olmuştur ki, Mustafa Kemal, şapka ve Lâtin harfleri devrimlerini başarabilecek kadar kuvvetli bir idare kurmuş, fakat bir şehir planını tatbik edebilecek kuvvette bir idare kuramamıştır.[40]

1941 yılında Şehircilik dersleri vermek üzere Güzel Sanatlar Akademisi'ne gelen Prof. Olsner ilk derste öğrencilerine sorar:

– *Bana söyler misiniz, Türk halkı ne yapmalıdır?*
– *Dua etmelidir!*
– *Türk halkı ne için dua etmelidir?*
– *Belediyelerin kasalarındaki imar planlarını tatbik edecek yöneticiler çıkmasın diye dua etmelidir! Eğer bu imar planları tatbik edilirse, bu ülke birkaç asır belini doğrultamayacaktır*.[41]

Prof. Oelsner ne kadar haklıymış diye düşünmüşümdür her zaman, ama dua etmek bizi kurtaramadı, yeteri kadar dua edemedik sanırım çünkü bir kısmımız inşaat yapmaktan dua etmeye vakit bulamadı.

Benzer bir tespit ise Ernst A. Egli tarafından yapılır. 26-28 Mart 1954 tarihinde Konya civarına yaptıkları biz gezi sırasında uğradıkları Cihanbeyli için; "...bu ilçenin henüz elektriği yoktu, ama bir imar planı vardı" demektedir.[42]

1930'lu yıllara kadar mevzi düzenlemeler ve komşuluk ilişkileri içinde gelişen şehirlerimiz önce Yapı ve Yollar Kanunu, daha sonra da İmar Kanunu ile yeniden düzenlenmeye çalışılmıştır. Ekonomik açıdan güçsüzlük, yeni şehirlerin oluşmasında da kendini gösterir. Üretimin olmadığı bu yerlerde sermaye birikimi için yapılacak tek şey, imar spekülasyonudur. Özellikle 14.04.1930 tarih ve 1530 sayılı Belediye Kanunu ile yetki verilen belediye meclisleri yüzyılların birikimini pervasızca harcamaya başlarlar. Üstelik ellerinde etkili bir araç da vardır; Çağdaşlaşmak, uygar dünya seviyesine ulaşmak. Binlerce yılların badiresini atlatmış, uyanık ve akıllı Anadolu halkı sermaye birikimi için kendine yeni bir yol bulmuştur; arsa spekülasyonu ve inşaat. Üstelik 1930'larda başlayan bu acımasız yolculuk, şehirlerimizin artan nüfusuna paralel olarak hızlanmış ve gide-

[40] Atay 2010, 538.
[41] Prof. Oelsner'in 1943 yılında Akademi'de şehircilik dersine başlarken öğrenciler ile arasında geçen konuşma. Bkz. Cansever 1994: 102.
[42] Egli 2013, 172

rek önüne geçilemez hale gelmiştir. Özellikle son yıllarda TOKİ, Kiptaş ve benzeri kamu kurumları bile arazi spekülasyonu yaparak sermaye birikimi sağlamak veya kâr etmeyen kamusal projeleri gerçekleştirmek düşüncesindedir.

Geçmişi bin yılları aşan yerleşim alanlarını amansızca tahrip eden bu tutum, herkesin infial duyduğu bir eyleme dönüşmesine rağmen kendi bildiği yolda hız kesmeden ilerlemektedir. Artık akıllı insanların ortaya çıkıp bu yolu sonsuza kadar kapatmaları, bunun yerine yeni yerleşim alanlarının açılmasına yardımcı olmaları gerekmektedir. Ancak bu konuda da sıkıntılar vardır. Hemen her şeye karşı çıkan bir grup, yeni yerleşim alanlarının açılmasına da karşıdır. Tarım arazisi, ormanlık alan, sulak bölge gibi nerede ise yüzlerce gerekçe ile yeni yerleşim alanları açılmasına karşı çıkanlar ortaya çıkan bu durumda tepki göstermektedirler.

Şehir yaşantısı bu yazının başından beri söylemeye çalıştığımız gibi uzlaşma isteyen bir yaşamdır. Uzlaşmak ve aklın yolu ile ortaya çıkan problemlere çözüm üretmek.

Sanırım toplumumuzun büyük bir kısmının şehirli olmak için alacağı çok uzun bir yol var. Başta şehirlerimiz olmak üzere, her türlü problemimizi çözebilmemiz için önce uzlaşıyı ve aklı ön plana alacak bir düşünce yapısına kavuşmamız gerekiyor.

Sanırım bunun için Prof. Olsner'in önerdiği gibi, dua etmemiz şart ama bu kez hepimiz birlikte dua etmeliyiz ve Descartes'ın 400 yılı aşkın süre önce dile getirdiği bozulmayı hep birlikte tedavi etme yoluna gitmeliyiz. "*Kanunların çokluğu çoğu zaman ahlâk bozukluklarına özür teşkil ettiğinden, kanunları pek az olan, fakat sıkı sıkıya uygulanan bir devlet, en güzel düzenlenmiş devlettir.*"[43]

Nasıl ki bir tarım kültürünün oluşturduğu şehir, sanayi toplumunun yenilediği şehre benzemez ise elbette bilgi toplumunun şehirleri de bunlardan farklı olacaktır. Günümüzden 10.000 yıl önce oluşmaya başlayan Tarım Devrimi, yüzbinlerce yıl süren toplayıcılık ve avcılık dönemini kısa süre içinde büyük oranda yok eder. Yaklaşık 200-250 yıl önce ortaya çıkmaya başlayan Sanayi Devrimi de kendinden önceki politik yapıların çoğunun yıkılmasına veya artık gereksiz hale gelmesine yol açar. İçinde yaşadığımız ve hızla büyük atılımlar yapan Bilgi Devrimi ve onun harekete geçirdiği değişim dalgaları tüm dünyada yeni toplumlar, yeni şehirler oluşmasına yol açmaktadır. 1975 yılında dünya üzerinde nüfusu 10.000.000'un üzerindeki şehir sayısı üç iken bu sayı 2007'de 19'a yükselir.

[43] Descartes 2005, 178.

Bugün yaşı kırkın üzerinde olanlar eski bir uygarlığın son, yeni bir uygarlığın ilk nesli olmanın sıkıntılarını yaşamaktadır. Ülkemizde ise bu sıkıntı daha da büyüktür. 1980'lerin başından itibaren hızla şehirlere yerleşmeye başlayan tarım kültürü kökenli insanlarımızın şehirle ve şehirli insanla çatışmaları devam ederken, bir anda ortaya çıkan yeni bir değişim dalgası çatışmayı artırmakta, bu çatışma ortamı da hepimizi karamsarlığa sürüklemektedir. Bizim dışımızda hızla bir şeyler olmakta ve bizler bu hızlı değişimi anlamakta, algılamakta sıkıntı çekiyoruz, kendimize olan güvenimiz kayboluyor. Toplumsal ve kişisel olarak erozyon yaşıyoruz.

Bir toplumda öncelikle düşünürler, yazarlar, sanatçılar gelecek dalgasını ve onun getirdiği değişimi ilk sezen insanlardır. Toplumumuzda bu konuda sıkıntı var. Özgür düşünceyi savunması gereken insanlarımızın büyük bir çoğunluğu daha önceki dönemlerdeki atılımların gölgesi altında kalmış ve ileri doğru farklı açılımlar yapmanın mümkün olmadığına inanmaktadırlar. Halbuki hayat devam etmekte ve kısa aralıklı büyük değişim dalgaları tüm geçmişin üstünü örtmekte ve yeni gerçekliklerin ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Yapılması gereken erozyona uğramış birikimleri yeni yöntemlerle tedavi etmek ve verimli kılmak için çalışmaktır.

Bir toplum iki ya da daha çok dev değişim dalgalarının altındaysa ve bunların herhangi biri henüz egemen duruma gelememişse, insanların geleceğe ilişkin düşünceleri çok farklı olmaktadır. Bu farklı gelecek kaygıları günümüz haberleşme araçlarının yaygınlığı ile toplumun hemen her kesimine hızla ulaşmakta ve hepimizi derinden etkilemektedir. İçinde yaşadığımız karmaşanın büyüklüğünden rahatsız olan ve geleceğin saçma, acımasız ya da anlamsız olduğuna inanan pek çok birey ise ya uhrevi dünyaya yönelmekte veya psikolojik sıkıntılar içinde boğuşmaktadır.

Hâlâ kaçınılmaz bir şekilde toprağa bağlılığını devam ettirmeye çalışan bir kuşak yaşamını sürdürürken, biraz da toplumumuza geç ulaşan sanayi dalgasının oluşturduğu yaşam biçimine ve şehirlere adapte olmakta sıkıntı çeken bir toplumun hızla oluşan ve kısa sürede tüm dünyayı etkisi altına alan yeni akıma, bu akımın getirdiği düşünce yapısına, değişen yaşam anlayışına uyumu elbette sıkıntılı olacaktır ve olmaktadır. Ama elbette güçlü bir irade bu sıkıntıları aşmakta topluma yol gösterecek ve genç kuşakların güvenle izleyebilecekleri bir yol belirleyecektir.

KAYNAKÇA

Akurgal, Ekrem, *Anadolu Uygarlıkları*, İstanbul, 1988.

Aristoteles, *Politika*, Çev. Mete Tunçay, İstanbul, 1993.

Arsebük, Güven, *Tarih Öncesi Dönemden Bazı Yansımalar*, İstanbul, 2012.

Atay, Falih Rıfkı, *Çankaya,* İstanbul, 2010.

Ayverdi, İlhan, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük,* İstanbul, 2005, 3 Cild.

Ball, Warwick, *Arabistan'dan Öteye Fenikeliler, Araplar ve Avrupa'nın Keşfi,* Çev. Ahmet Aybars Çağlayan, İstanbul, 2014.

Bayhan, İrfan H., *Şehir Plânlaması,* İstanbul, 1969.

Bilgi, Önder (Editör), *Anadolu Dökümün Beşiği,* İstanbul, 2004.

Cansever, Turgut, *Ev ve Şehir,* İstanbul, 1994.

Çelik, Zeynep, *Değişen İstanbul,* İstanbul, 1996.

Descartes, René, *Usûl Hakkında Nutuk,* Çev. İbrahim Edhem Mesut (Dırvana), İstanbul, 2005.

Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat,* Ankara, 1993.

Egli, Ernst A., *Genç Türkiye İnşa Edilirken,* Çev. Güven Göktan Uçer, İstanbul, 2013.

Erder, Cevat, *Tarihi Çevre Kaygısı,* Ankara, 1971.

Hodder, Ian, *Çatalhöyük - Leoparın Öyküsü,* Çev. Dilek Şendil, İstanbul, 2006.

Kramer, Samuel Noah, *Tarih Sümer'de Başlar,* Çev. Kaan İren, İstanbul, 1992.

Mahmud, Kâşgarlı, *Divânü Lugâti't Türk,* Çev. Seçkin Erdi-Serap Tuğba Yurtsever, İstanbul, 2005.

Mansel, Arif Müfid, *Ege ve Yunan Tarihi,* Ankara, 1971.

Mumford, Lewis, *Tarih Boyunca Kent,* Çev. Gürol Koca – Tamer Tosun, İstanbul, 2013.

Pollio, Marcus Vitruvius, *Mimarlık Üzerine On Kitap,* Çev. Suna Güven, Ankara, 1990.

Ramsay, W. M., *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası,* Çev. Mihri Pektaş, İstanbul, 1961.

Refik, Ahmet, *On Altıncı Asırda İstanbul Hayatı,* İstanbul, 1935

Runciman, Steven, *Byzantine Civilization,* Londan, 1961.

Sédillot, Réne, *Değiş Tokuştan Süpermarkete,* Çev. Esat Nermi Erendor, İstanbul 1983.

Sepici, Levent, Göbekli Tepe, İstanbul, (2013).

Stewiğ, Reinhard, *İstanbul'un Bünyesi,* Çev. Ruhi Turfan-M. Ş. Yazman, İstanbul, 1965.

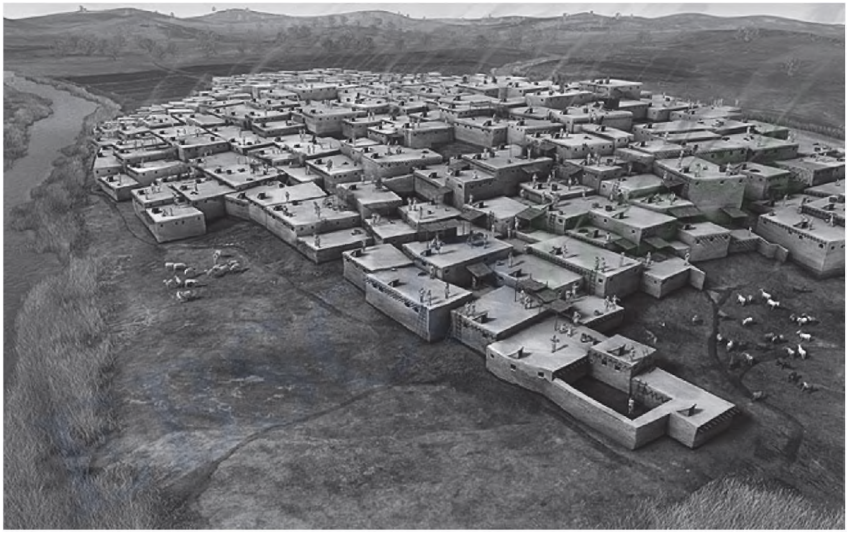
Stewig, Reinhard, *Batı Anadolu'nun Kültürel Gelişmesi: Kartografik Bilgiler,* Çev. Ruhi Turfan, İstanbul, Tarihsiz.

Sümer, Faruk, *Eski Türklerde Şehircilik,* Ankara, 1994.

Tuna, Korkut, *Şehir Teorileri,* İstanbul, 2011.

Umar, Bilge, *Türkiye'deki Tarihsel Adlar,* İstanbul,1993.

Usta, Sadık (Der. ve Çev.), *Platon'dan Jambulos'a Antikçağ Ütopyaları,* İstanbul, 2005.

Çatalhöyük

Kaynak: matricien.files.wordpress.com

NEOLİTİK DEVRİM, İLK ŞEHİRLEŞME VE ÇATALHÖYÜK

Fatih Mehmet Berk

GİRİŞ

Başlangıçtan günümüze insanlık tarihi incelendiğinde, insanın eylemleri ve edinimlerine bağlı olarak toplumsal ilişkilerinde mekânsal bir yönelim olduğu görülür. Mekânla bağlantılı olarak, yaşanan toplumsallıklarda evrimsel gelişme, aynı zamanda mekânın tarihselliğinin oluşmasını da sağlar. Bu çizgi üzerinde zaman zaman yaşanan önemli ve köklü değişiklikler tarihin dikkat çekici dönemeçlerini oluşturmuştur.[1] Medeniyet öznesi insan ile, medeniyeti inşa ederken nesne konumunda karşısında yer alan mekân arasında karşılıklı bir ilişki vardır. Bu bağlamda Fernand Braudel, uygarlık ve mekân arasındaki ilişkiye dikkat çeker ve *uygarlıktan söz etmenin, mekânlardan, topraklardan, bitki örtülerinden söz etmekle eş değer olduğunu ifade eder.* Bu nihayetsiz oyunların oynandığı sahne, onların akışına kısmen hükmetmekte, insanlar gelip geçmekte, sahne aşağı yukarı aynı kalmaktadır. Braudel'in şu cümlesi mekânın uygarlıklar üze-

[1] Mehmet Karakaş, "Tarihsel Gelişim Sürecinde Kent: Kısıtlı Tarihsellik Anlayışı Üzerine Eleştirel Bir Yaklaşım", *AKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt III, Sayı 1. Afyon, 2001, s. 124.

rine etkisini çok güzel özetler: "Mısır, Nil'in armağanıysa,[2] Fenike, Eski Yunan'ın, Roma Akdeniz'in armağanıdır".[3]

Toplumların tarih içinde ulaştıkları belli bir üretim düzeyi ve bunun gerektirdiği toplumsal örgütlenmelere bağlı olarak şehirler ortaya çıkmış, şehir ve şehirleşme toplumların gelişmeleri ile birlikte yürümüştür.[4] Şehir fenomeninin toplumsal alanda ön plana çıkması *dört* temel nedene dayanmaktadır. Birincisi, *şehirleşme her ne kadar çok eskilere dayanmakla birlikte şehir ve şehirleşme, tarih içinde dil ve din gibi diğer kavramlara göre daha yeni bir olgudur.* İkincisi, *şehirleşme sosyal hayatın tüm alanında devrimsel bir değişim yaratmıştır. Ekonomik ve teknolojik gelişmenin bir ürünü olarak karşımıza çıkan şehirleşme varlığın tüm alanını etkilemiştir.* Şehirlerdeki toplumsal ilginin üçüncü nedeni ise, *şehirlerin kurulduktan sonra, tarımsal ve kırsal bölgenin gücü her ne oranda olursa olsun, güç ve etkinin merkezi olma yönünde ilerlemeleridir.* Dördüncü neden ise, *şehirleşme süreci halen devam etmektedir ve şehirleşme ile ilgili problemler hâlâ çözülememiş ve gelecekte belirsizliğini koruyan sorunların mevcudiyeti hâlâ devam etmektedir.*[5]

Şehir, insanın hayatını düzenlemek üzere meydana getirdiği en önemli, en büyük fizikî ürün ve insan hayatını yönelten, çerçeveleyen yapının adıdır. Platon, *insanın en büyük erdeminin şehir inşa etmek* olarak nitelendirir. Şehir, ahlâkın, sanatın, felsefenin ve dinî düşüncenin geliştiği ortam olarak, insanın bu dünyadaki vazifesini, en üst düzeyde varlığın anlamını tamamladığı ortamdır.[6]

Yazılı tarih, tarih öncesi dönemle kıyaslandığı zaman oldukça düşük bir hacimle karşımıza çıkar. Tarih öncesi dönemin temel alanlarından olan Arkeoloji, Eski Çağ vb. bilim dalları yazılı tarihin neredeyse yüz katı uzunluğundaki bir dönemi inceler. İlk kentselleşme hareketleri de, bahsedilen bu uzun dönem olan tarih öncesi dönemde başlamıştır. Bu süreçte insanoğlu, yararlı araçları geliştirmesi sonucunda varlığını sürdürmeyi ve çoğalmayı, elde etmiş ve uygarlığın temel aşamalarından birisi olan kentselleşmeye doğru adım atmıştır.[7]

---

[2] Bu ifade Heredotos'a aittir.

[3] Fernand Braudel, *Uygarlıkların Grameri* (Çev. M. Ali Kılıçbay), İmge Kitabevi, Ankara, 1996, s. 34.

[4] Korkut Tuna, *Toplum Açıklama Girişimi Olarak Şehir Teorileri*, İz Yay, İstanbul, 2011, s. 9.

[5] Kingsley Davis, The Origin and Growth of Urbanization in the World, *American Journal of Sociology*, Cilt. 60, No. 5, Chicago,1955, s. 429.

[6] Turgut Cansever, *İslam'da Şehir ve Mimari*, Timaş Yay, İstanbul, 2012, s. 105.

[7] Gordon Childe, *Tarihte Neler Oldu*, (Çev. A. Şenel, M. Tunçay), Kırmızı Yay., İstanbul, 2005, s. 19-20.

İki yüz yıl önce dünyanın en büyük kentsel yerleşim alanlarının nüfusları bir milyondan az iken, günümüzde nüfusu on milyonu aşan on kadar kent olması, yüz bini aşan binlerce kent olması, kentsel yaşamın dünyada kurduğu egemenliğin bir göstergesi olarak karşımıza çıkar. Kentlerin işlevleri, boyutları ve yapıları değişikliğe uğramasına rağmen, kökleri binlerce yıllık bir geçmişe dayanan kent olgusu temel bazı özelliklerini korumuştur. Tarım devrimi ile başlayan süreci tamamlayan kentleşme devrimi, insanoğlu ve doğa arasındaki dayanışma ve yakınlığa son vermiş ve tarım ve kentleşme uygarlığın dayandığı temel süreçlerden biri olmuştur.[8]

Batı, dünya tarihini kendi ilişkilerinin ve egemenliğinin ağır bastığı dönemlerde başlatmış ve şehirleşmeye de bu perspektifte bakarak Sanayi Devrimi'ni şehir ve şehirleşmenin miladı olarak görmüştür. Ancak, son iki yüz yıllık bir zaman kesitine özgü olan Sanayi Devrimi'nden önce şehirleşmenin ilk adımlarının en az beş bin yıllık bir geçmişe sahip olduğu bilinen bir gerçektir.[9] Bugüne kadar elde edilen gerek arkeolojik gerekse yazılı kaynaklar doğrultusunda "Doğu"nun yadsınamaz yaratıcı gücü sayesinde "kent" oluşumunun ortaya çıktığı herkes tarafından kabul edilir hale gelmiştir.[10]

İslam kültüründe "uygarlık" anlamına gelen "medeniyet" kavramının kökeni Medine kentine dayanırken, Latince'de kent sakini anlamında gelen "civitas" aktif uygar olma sürecini ifade etmektedir. Doğu ve Batı medeniyetlerinde gözlemlenen bu "kent-uygarlık" ilişkisi kentselleşmenin uygarlıktaki inkâr edilemez rolünü tanımlar. Spengler'e göre "Kültürün engellenemez kaderi uygarlıktır".[11] Uygarlık, bu anlamda tarihte oluşan eğitim, edebiyat, sanat, devletleşme ve şehirleşme gibi olguların bütünüdür. Bu adlandırmada avcı ve toplayıcı yaşam biçimiyle kültürün gelişmeyeceği, uygarlığın yerleşik hayat ve şehirleşme ile ortaya çıkacağı öngörüsü vardır.[12]

Tarihin ilk yıllarından itibaren Fenikeliler, Yunanlılar ve son olarak Romalılar aracılığıyla uygarlığı Doğu'dan alan Batı, İslamiyet'in ortaya çıkışı ile Doğu ile Batı'yı birleştiren, bir zamanlar Roma gölü olan Akdeniz'i kaybedince, kendi öz kaynaklarıyla yaşamaya mecbur kalmış ve

[8] J. Louis, J. P. Huot, Thalman, D. Valbelle, *Kentlerin Doğuşu*, İmge Kitabevi, Ankara, 2000, s. 11-12.
[9] Korkut Tuna, *Toplum Açıklama Girişimi Olarak Şehir Teorileri*, İz Yay, İstanbul, 2011, s. 11.
[10] Özlem Çevik, *Arkeolojik Kanıtlar Işığında Tarihte İlk Kentler*, Arkeoloji ve Sanat Yay., İstanbul, 2005, s. VII.
[11] Oswald Spengler, *Batı'nın Çöküşü*, Dergâh Yay, İstanbul, 1997, s. 45.
[12] Vefa Taşdelen, "Medeniyet: İnsanlığın Ortak Dili", *Hece: Medeniyet Özel Sayısı*, Öncü Basımevi, Ankara, 2012, s. 10.

kendi şehirlerinin temellerini atmaya başlamıştır.[13] Şehirler, Avrupa'da ortaya çıkan ticaret ve sanayi rönesansının ekonomik etkileri altında kendiliğinden doğmuştur. Ticaret ve sanayinin yeniden doğuşu, tüccarların toplanması, elverişli coğrafya koşulları Ortaçağ şehirlerinin yeniden canlanmasına neden olmuştur.[14]

Hiçbir uygarlık, kent yaşamı, ticaret ve teknolojiden bağımsız olarak gelişmemiştir. Ne antik çağda ne de modern zamanlarda bu kuralın dışında kalan bir durum olmamıştır. Bu doğrultuda *artı ürün-hidrolik toplum kuramı, ekonomik kuramlar, askerî kuramlar* ve *dinsel kuramlar* kentsel oluşumu hazırlayan etkenlerdir.[15]Artı ürün hidrolik toplum kuramına göre Neolitik Dönem'de toprağın işlenmesine imkân veren teknolojik yeniliklerin çiftçiler tarafından kullanılması sonucu büyük bir yiyecek fazlası (artı ürün) ortaya çıkmış ve kenti ortaya çıkaracak oluşum hazırlanmıştır. Ayrıca artı ürüne ilave olarak artı ürünü sağlayan mekanizmanın, yani coğrafi mekânın da önemi unutulmamalıdır.[16] Bu yapılanma şehirleşme süreci ile devam etmiş, toplumda yeni işlevlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. G. Chabot şehirlerin bu işlevlerini şu şekilde sıralamıştır: *Askerî, ticarî, sınaî, entelektüel ve dinî, idarî, tedavi ve turizm.*[17]

Yakın Doğu ve Avrupa'nın tarih öncesi arasındaki ilişkileri araştırmaya yönelenlerden birisi de Gordon Childe'dır. Avrupa kültürü, kökleri Yakın Doğu'da olan tarımdan Hıristiyanlığa pek çok karakteri kümülatif olarak içine almış ve yeniden yorumlamıştır. Saban, tekerlekli araba, atlar, yünlü tekstil ürünleri, alkollü içecekler ve metalurjik özellikler gibi farklı oluşumlar, Kentsel Devrim'in sonunda Avrupa'ya gelmiştir. Doğu Akdeniz üzerinden erken dönem tüccarları ile yapılan iletişim sonucu Avrupa'nın tarih öncesi toplumlarının şartları oluşmuştur. Tarih öncesi arkeolojinin temel görevlerinden olan Yakın Doğu ile Avrupa arasındaki bu ilişki, zengin bir donanıma sahip olan G. Childe tarafından dile getirilmiştir.[18]

---

[13] Tuna, *a.g.e.*, s. 82.
[14] Tuna, *a.g.e.*, s. 86-87.
[15] H. Carter, *An Introduction to Urban Historical Geography*, Edward Arnold Press, London, 1983, s. 3.
[16] Karakaş, *a.g.e.*, s. 125.
[17] Tuna, *a.g.e.*, s. 38.
[18] Andrew Sherratt, Gordon Childe: "Archaeology and Intellectual History", *Past & Present*, No. 125, 1989, s. 184.

NEOLİTİK DEVRİM VE GORDON CHILDE

Ruth Benedict, tarihin tek bir gruba ya da insana aitmiş gibi yazılamayacağını ve medeniyetin kademe kademe oluşturulduğunu belirtip bu bağlamda tüm medeniyetin sadece Avrupalılara atfedilemeyeceğinin altını çizer. Batı'yı merkeze alan "Avrupa merkezci" anlayış, Doğu'yu ikinci plana iter. Gerçekte ise Doğu, modern Batı medeniyetinin yükselişinde önemli bir rol oynamıştır. Antik Yunan medeniyetinin köklerini Antik Mısır'dan alırken, Doğu'nun yarattığı küresel ve ekonomik iletişim ağı sayesinde Doğu'nun "kaynak değerleri" sonradan asimile olacakları Batı'ya yayılmıştır.[19] Voltaire bu etkileşimi şu sözleriyle özetler: "eğer bir filozof dünya üzerinde olan biteni anlamak istiyorsa, önce bütün sanatların beşiği, Batı'nın her şeyi borçlu olduğu Doğu'ya dönmelidir yüzünü" der.[20] Oscar Montelius, John Myres, Arthur Evans ve Gordon Childe "Ex Oriente Lux (Işık Doğudan Yükselir)", özdeyişini desteklemişlerdir. Bu yazarlara göre "medeniyet" adı verilen kültürel yapılar dokusunun kökeni Yakın Doğu'dur. Avrupa'nın, medeniyeti Yakın Doğu'dan aldığı yadsınamaz bir gerçektir. Ege Medeniyeti, Mısır ve Güneybatı Medeniyetinin bir benzeridir.[21] Fakat bu bakış açısını kabullenmekte Batı dünyası pek istekli görünmemiş, Doğu'dan almış oldukları kültür ve medeniyeti görmemezlikte gelmeye çalışmışlardır.

İnsanlık tarihinde meydana gelen oluşumlar, C. Fouier, C. J. Thomsen, D. Wilson, J. Lubbock, E. B. Taylor, Marx, Engels, G. Childe vb. onlarca bilim insanı tarafından farklı ölçütler kullanılarak sınıflandırılmaya çalışılmıştır. Aydınlanma çağı düşünürleri, kentin, zanaatın, bilimin ve devletin bulunduğu Batı toplumunu "uygar toplum", sömürgeleştirdikleri, kendilerine göre kurumlarını oluşturmamış toplumları ise "yabanıl topluluklar" diye adlandırmaya çalışmışlardır. Bu anlayışın destekçisi olarak Fouier *Le Nouveau Monde Industriel et Sociétaire* adlı eserinde toplumun tarihsel gidişatını "ilkellik, yabanılllık, ataerkillik, barbarlık ve uygarlık" olarak beş aşamaya bölmüştür. Sömürgecilik faaliyetleri esnasında ilkel toplumlarla karşılaşan Batılılar, Darwin'in evrim teorisinden de etkilenerek kendilerinin de evrim sonucu uygar bir toplum yapısına büründüklerini dile getirmeye çalışmışlardır. İnsan toplumlarının geçmişine evrimci

[19] John M. Hobson, *Batı Medeniyetinin Doğulu Kökenleri,* (Çev. Esra Ermert), YKY, İstanbul, 2011, s. 17.
[20] John James Clarke, *Jung and Eastern Thought: A Dialogue With the Orient,* Routledge Pub., New York, 2001, s. 29.
[21] Martin Bernal, *Black Athena Writes Back: Martin Bernal Responds to His Critics, Duke University Press,* Durham, N.C., and London, 2001, s. 347.

bakış açısıyla yaklaşıp, insanlığı teknolojik bir ölçütle (taş çağı, tunç çağı vb.) sınıflandıran kişi C. J. Thomsen'dir. Daniel Wilson ise yazıya göre bir sınıflandırma yaparak yazılı dönem öncesine "tarih öncesi" (prehistoric times), yazılı dönem sonrasına "yazılı tarih (historic times) adlarını verir. Teknolojik ölçüte göre sınıflandırmaya John Lubbock, yeni ilaveler yapmış, bu ayırımı sonunda "Eskitaş Çağı, Ortataş Çağı, Yenitaş Çağı, Tunç Çağı ve Demir Çağı" olmak üzere beşe bölmüştür.[22]

Tarih, bir taraftan teknolojik ve kültürel ölçütlere göre çağlara bölünürken, Gene Lubbock, tarihteki toplumları *ekonomik yaşamları* açısından sınıflandırmaya çalışmıştır. Bu sınıflandırmaya göre insanlık, *1. avcılık, balıkçılık, toplayıcılık, 2. çobanlık, 3. tarım, 4. uygarlık* aşamalarından geçmiştir. Edward B. Taylor ise Fouier'nin 1829 yılında yaptığı çalışmadan 52 yıl sonra insanlık tarihini *1. yabanıllık, 2. barbarlık, 3. uygarlık* dönemlerine ayırmıştır. Marksist teoriye göre toplum tarihinin geçirdiği aşamalar, *ilkel komünal toplum, köleci toplum, feodal toplum, kapitalist toplum ve komünist toplum* olarak sınıflandırılır. Tüm bahsedilen ölçütlerin devamında Gordon Childe, *Dawn of European Civilization* adlı eserinde (1925), "yiyecek üretimi" ölçütünü temel alarak uygarlık öncesi dönemde meydana gelen *üretim öncesi* ve *üretim sonrası* dönemlerindeki farklılığa dikkat çekip "Neolitik Devrim" kavramını öne sürmüştür.[23]

On bin yıl önce insanoğlu küçük ve mobilize gruplar halinde yaşarken, yaşamını vahşi bitkiler ve hayvanlarla idame ettiriyordu. Dünyanın birkaç bölgesinde erken dönemin avcı toplumları, yaşam tarzlarını çiftçiliğine dönüştürmek için yerel bitkileri ve hayvan türlerini evcilleştirmeye başladı. Tarımsal yaşama, genişleyen yerleşik hayat ve artan nüfus eklenmeye başladı. Ticaret ve göçle oluşan çiftçiliğe dayanan (Neolitik) yaşam tarzı, farklı alanlara yayılarak çoğalma sürecine girdi. Bu çiftçi toplumlar, ilerleyen yıllarda şehirler, politik devletler ve sınıf eşitsizliklerinin karakterize ettiği daha karmaşık sosyal sistemlere dönüştüler.[24] İnsanoğlu, uzun zaman beslenebilmek için avlanmış ve yabani meyve toplamıştır. Ancak bitkileri yetiştirmeye ve hayvanları evcilleştirmeye başladığı andan itibaren tam anlamı ile beşerî bir hayata geçebilmiştir.[25]

Tarım, insanlık tarihinin kaçınılmaz bir yazgısı olarak tanımlanır. Sanki ilahî bir müdahale sonucu ortaya çıkmış bir vakıadır. Uygun iklim şartları ve toprak, güvenlik (örneğin devlet teşkilatı), sermaye ve emek,

---

[22] Alaaddin Şenel, *İlkel Topluluktan Uygar Topluluğa*, Bilim ve Sanat Yay., Ankara, 1995, s. 20.
[23] Şenel, *a.g.e.*, s . 21-22.
[24] Michael E. Smith, "V. Gordon Childe and the Urban Revolution: An Historical Perspective on a Revolution in Urban Studies", *Town Planning Review* Cilt. 80, 2009, s. 4.
[25] Tuna, *a.g.e.*, s. 187.

sabit yerleşim alanları tarımsal üretim için gerekli olan şartlardan bir kaçıdır. Tarımsal ürünler, halkı bir bölgeye yerleşmek zorunda bırakır. Bu hayat tarzı birbirine yakın sağlam evler inşa etmek şeklinde gelişir. Bu şehirlerin biçimlenmesidir. Tarımsal ürünlerin toplamı ve ekili alanların genişliği şehirlerin nüfusunu belirler. Tarımsal üretim fazlası ürünün koşullandırılması ile oluşan şehirlerin gerçek kurucuları sanayiciler değildir.[26] Teknolojik yeniliklerin çiftçiler tarafından tarımda kullanılmasına paralel olarak ihtiyaç fazlası ürün elde edilmiş ve bu gelişme kentselleşmenin temellerini atmıştır. Gordon Childe, artı ürün üretme olanağını, Neolitik ekonominin özü olarak tanımlar. MÖ 3000'den önceki bin yıllık dönem, faydalı keşif ve icatların ortaya çıkması bakımından MS 16. yüzyıla kadar süren insanlık tarihindeki dönemden daha üretkendir.[27]

Neolitik Devrim, teknolojik ilerlemeler ile sosyal dönüşümleri birleştirirken, *Kentsel Devrim*, sosyal kurumlar ve uygulamaların bir dönüşümüdür. Gücü elinde bulunduran krallar ilk kez sahneye çıkmış, devlet kurumlarının oluşumu ve sosyal tabakalaşma bunu takip etmiştir. Her alanda ekonomik aktiviteler geniş çapta artmış ve ilk şehirler inşa edilmeye başlanmıştır. Toplumların meydana geldiği süreçte şehirler, bu oluşumun sadece bir yapı taşıdır.[28]

MÖ 6000-4000 yıllarında ortaya çıkan *tekerlekli araba, saban, sulama, yeni bitkilerin evcilleştirilmesi, güneş takvimi vb.* yenilikler şehirleşme olgusunu ortaya çıkaran etkenlerdi. İklimin, toprağın, suyun ve topografyanın uygun olduğu bölgelerde bu zenginleşmiş teknolojiden faydalanılarak ortaya çıkan sonuç, şehirleşmenin olmazsa olmazı olan üretken ekonomiyi doğurdu. Galilei'ye kadar tarihin hiçbir döneminde bilgi gelişimi bu kadar hızlı olmamıştır. Bu dönemde büyük buluşlar ortaya çıkmıştır.[29] Saban kültürü ve taş aletlerin yerini metal aletlerin alması büyük dönüşüme neden olmuştur.[30] Neolitik Dönemin çiftçisi, tarım ve hayvancılık sayesinde tabiatın güçlerini ele geçirmiş ve kendisi için biyokimyasal mekanizmayı çalışır hale getirmiştir.[31] Tüm yaşanan bu gelişmelere ilave olarak şehirleşmenin gerçekleşebilmesi için çiftçilerin ürettikleri ürünü kullanabilecek, satın alabilecek bir sosyal toplum oluşmuştur. Böylece, yaşamı toprağa bağlı olmayan *hükümet yetkilileri, rahipler, tüccar-*

[26] Tuna, *a.g.e.*, s. 34.
[27] Childe, *a.g.e.*, s. 85.
[28] Smith, *a.g.e.*, s. 7.
[29] Davis, *a.g.e.*, s. 430.
[30] Mumford, *a.g.e.*, s. 33.
[31] Gordon Childe, "Archaeological Ages as Technological Stages", *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, Cilt 74, No. ½, 1944, s. 8.

lar, esnaflar vb. sosyal tabaka şehirde yaşamaya başlamış ve çiftçilere ilave güç katıp, şehir yaşamının sürdürülebilirliğine katkıda bulunmuşlardır.

Gordon Childe, meslektaşları olan arkeologların aksine sadece kazı alanlarına yoğunlaşıp, tek bir dönemle sınırlı kalmamış, tarih öncesi dönemi farklı bölgelerle birlikte yorumlamaya çalışmıştır. Aynı konunun farklı dallarını, bir araya getirmekle kalmayıp, arkeoloji bilgisinden elde edilen sonuçları uygun bir dille anlatan bir form yakalamıştır. Arkeoloji için Childe'ın elleri sadece geçmişi bir araya getiren bir fonksiyondan öteye geçerek, insanlık tarihinin geçmişiyle ilgili temel sorulara cevaplar bulmaya çalışmıştır. Yeteneği ve iradesiyle arkeolojiyi, akademik ve rüstik dünyanın durgun sularından alıp, düşünce dünyasına katmış ve bundan dolayı da *Cambridge Economic History, The European Inheritance* ve *The Oxford History of Technology*'de tarih öncesi gelişmeleri yazmak için editörlerin vazgeçemediği kişi olmuştur. Burada yazdığı eserler sayesinde kendi disiplini olan arkeolojinin dışında da bilinirliği artan birisi olmuştur.[32]

Avrupa Medeniyetinin Doğuşu (The Dawn of European Civilisation) adlı eserinde Avrupa Medeniyetinin kuruluşunu, *insanlık ruhunun özgün ve bireysel bir manifestosu* olarak tanımlar. Michael Rowlands, Childe'ın bu çabalarını *Batı'nın Yükselişi*'nin bilinen hikâyesini, tarih öncesine doğru itekleyen bir çaba olarak görür.[33] Childe, tarih öncesi kültürlere ait çok sayıda yerel oluşumu düzene sokmuş ve bunu bütünsel bir resim halinde sunmaya çalışmıştır. Bu çalışmaların anlaşılması için sosyal ve ekonomik modeller inşa etmenin temel ilkelerini araştırmaya çalışmıştır. Childe, bitip tükenmek bilmeyen enerjisi ile tüm Avrupa'daki müzeleri dolaştıktan sonra eşsiz bir bilgiye sahip olmuştur. Kültürlerin yerel halkalarını çözümledikten sonra diğer uzak bölgelerle ilgili çıkarsamalar yapmaya başlamıştır. Bu çalışmayı Avrupa'da uyguladıktan sonra benzer bir metodolojiyi elde ettiği sinoptik bilgiler ışığında Yakın Doğu'da uygulamış ve Asuroloji ve Mısır Bilimi'nden elde ettiği gözlemleri, önceki bilgileri ile sentezlemesinin ardından tarih öncesi ve erken dönem ile ilgili genel bir yorum yapabilme gücüne ulaşmıştır. Zengin görsel arşivi sayesinde Yakın Doğu'da teknoloji ve toplum arasındaki ilişkiyi daha net gözlemleme şansına sahip olmuş ve bu bölgenin tarih öncesine Marksist bakış açısıyla incelenebileceği sonucuna varmıştır. İlerleyen yıllarda bu temaları, tarih ve toplumsal evrim bağlamında detaylandırarak Avrupa'nın tarih öncesini yeniden inşa etmeye çabalamıştır.[34]

---

[32] Sherratt, *a.g.e.*, s. 151-153.
[33] Sherratt, *a.g.e.*, s. 159.
[34] Sherratt, *a.g.e.*, s. 175-176.

"Kentsel Devrim" ve "Neolitik Devrim" teorileri ile 20. yüzyıla damgasını vuran Gordon Childe (1892-1957), *Kendini Yaratan İnsan* (Man Makes Himself, 1936) ve *Tarihte Neler Oldu?* (What Happened in History, 1942) kitaplarıyla geçmiş tarihe ışık tutmaya çalışmıştır. Aynı zamanda Fırat, Dicle ve Nil Vadisi gibi büyük akarsu boyları ile bu bölgedeki vahaların üretim devriminin gerçekleşmesinde önemli bir etken olduğunu dile getiren *Vaha Teorisi* (Oasis Propinquity Theory)'sini savunan ve destekleyen kişidir.[35] MÖ 3000 yıllarında Mısır, Mezopotamya ve Indüs vadisinde ortaya çıkan toplumsal değişiklikler, Child tarafından "Kentsel Devrim" olarak nitelendirilmiştir.[36]

Gordon Childe, tarih öncesi zamanlarda meydana gelen değişim sürecini tutarlı analiz çalışmaları ile katkıda bulunan bir bilim insanıdır. Arkeologlar, Gordon Childe'a kadar tarih öncesi dönemde kullanılan araç gereç ve teknolojiye dayalı olarak elde ettikleri verilerden toplumlar hakkında yorum yapıyorlar ve *tunç çağı, demir çağı vb.* adlandırmalarla sadece kısmi bir dönemi karakterize etmeye çabalıyorlardı. Bu süreçte sosyal kurumlar ve sosyal değişim üzerine pek fazla kafa yorulmuyordu. Gordon Childe ile birlikte arkeolojik veriler yeniden kavramsallaştırıldı ve topluma yeni düzenlemeler getiren "Neolitik Devrim" ve "Kentsel Devrim" kavramları bunun sonucunda ortaya çıktı.[37] Kentsel Devrim ile başlayan Sanayi Devrimi ile günümüzdeki halini alan şehirleşme konusundaki G. Childe'ın görüşlerine Emry Jones da katılır ve tarih öncesi şehirler için geçerli olan bu yaklaşımın günümüz Batı şehirleri içinde geçerli olacağını ifade eder.

Childe, tarih öncesi dönemin iki önemli sosyal değişimini "Sanayi Devrimi" ile kıyaslayabilmek için *devrim* terimini isteyerek tercih etmiştir. Childe'a göre bu devrimler insan hayatının tüm aşamalarını etkileyen gerçek devrimlerdir. *Neolitik Devrim*, avcılık ve toplayıcılıktan çiftçiliğe, tarıma geçişi tanımlar. Bu süreç, dünyanın yedi ya da sekiz ayrı bölgesinde bağımsız olarak meydana gelen vahşi hayvanların ve bitkilerin evcilleştirilme sürecidir. Tamamen vahşi yaşama dayalı hayattan evcilleştirilmiş yiyeceklere dayalı bir hayata geçiş, insan hayatında temel ve geniş çaplı değişikliklere neden olmuştur. Birçok toplumun göçebe hayatı terk ederek yerleşik hayata geçmesi paralelinde nüfus artışı da meydana gelmiştir. Aileler genişlemiş, köyler oluşmuş ve tarımsal hayat tüm dünyaya

[35] Alan H. Simmons, *Neolithic Revolution in the near East: Transforming the Human Landscape*, University of Arizona Press, Tucson, AZ, USA, 2011, s. 11.
[36] Gordon Childe, *Kendini Yaratan İnsan*, (Çev. F. Ofluoğlu), Varlık Yay., İstanbul, 2007, s. 146.
[37] Smith, *a.g.e.*, s. 5.

yayılmaya başlamıştır. Bu değişim, iş hayatında daha karmaşık bölümlerin oluşmasına ve sosyal eşitsizliklerin meydana gelmesi için zemin hazırlamıştır.[38]

İnsan ekonomisini tümden değiştiren bu ilk *Neolitik Devrim*, insanı besin kaynağına egemen kılmıştır. İnsan, ekip biçmeye, bitki yetiştirmeye başlar. Karşılığında ise besin, barınak ve bakım sağlayarak bazı hayvanları evcilleştirmeyi başarır. Devamında ortaya çıkan besin üretimi ekonomisi, her ne kadar kanıtlayıcı istatistiksel bilgiler olmasa da nüfus artışına neden olur.[39] "Neolitik Dönem" olarak adlandırılan bu dönemde toplumlar, doğa ile olan mücadelelerinde daha örgütlü birlikler haline dönüşmüştür. Ortaya çıkan toplumsal dönüşüm çobanlık ve tarıma dayalı bir iktisadi hayatın sonuçları olarak görülmektedir. Tarıma dayalı beslenme, insanların denetim altına aldığı ve geliştirebildiği bir faaliyet olarak, insanlığın uzun zaman tek ve aşılamayan zenginlik kaynağı olmuştur.[40] Tarımın ortaya çıkmasıyla birlikte insanlar sosyal iletişimlerini organize etmeye başlamış ve bunun sonucunda meslekler ortaya çıkmaya başlamıştır.

Sanayi Devrimi insanlık tarihi için nasıl bir dönüm noktasıysa, tarih öncesi için artan nüfusa paralel olarak insanın çevresel faktörlere olan bağımlılığından kurtulması da bir devrimdir. Tarımla birlikte ilk köy toplumları oluşurken, çanak çömlek, marangozluk ve dokumacılık gibi meslekler oluşmaya başlar. Ekonomiler ticarete ve takasa bağımlı kendi alanında uzmanlaşmış alanlara dönüşür. Yerleşim yerleri daha büyük, dayanıklı ve surlarla çevrili hale gelirken, bu yeni alanda içinde farklı meslek gruplarını barındıran bir toplum oluşur. Yönetici, rahip ve meslek gruplarının tarımsal çalışmanın üretim fazlası ile desteklendiği yeni bir sosyal tabakalaşma meydana gelir. Devletin ve dinin gücü mimari ile simgeleştirilmeye başlar. Oluşan kurumlar ve kişiler arasındaki işlemler yazıya dökülmeye başlanır ve tüm bu gelişmeler insanoğlunun elde ettiği bilgide devrimsel sonuçlar doğurur.[41] Avcının, köylünün ve çobanın yanısıra kente diğer ilkel meslek grupları da girer ve kentin varlığına katkıda bulunur. Madenci, oduncu, balıkçı, her biri başka koşullar altında biçimlenmiş alet, edevat, yetenek ve hayat alışkanlıklarını beraberinde getirir. Bu meslek gruplarına ilaveten askerler, bankerler, tüccarlar, rahipler ortaya çıkar. Böylece kent, bu karmaşıklıktan üst düzey bir birlik yaratmıştır. Bu kentsel karışım, insan yeteneklerinin her yönde muazzam ölçüde gelişmesiyle sonuçlanmıştır. O zamana kadar dağınık ve örgütsüz olan birçok işlev

[38] Smith, *a.g.e.*, s. 5.
[39] Childe, 2007, *a.g.e.*, s. 54.
[40] Tuna, *a.g.e.*, s. 189.
[41] Sherratt, *a.g.e.*, s. 179.

sınırlı bir alanda bir araya getirilmiş ve topluluğun bileşenleri dinamik bir gerilim ve etkileşim durumunda tutulmuştur.[42]

NEOLİTİK DEVRİM VE DİN ALGISI

Yerleşime duyulan gereksinim sadece hayatı idame ettirmekle alâkalı olmayıp, kutsallıkla ilişkilidir. Bu doğrultuda *Neolitik Devrim*'in tarımsal ekonomiden ziyade *dinsel bir tecrübe* sonucu ortaya çıktığını iddia edenler de vardır. Fransız arkeolog Jacques Cauvin, *Tanrıların Doğumu ve Tarımın Kökeni* (The Birth of Gods and The Origins of Agriculture) adlı kitabında dinin ekonomiden daha etkin olduğunu vurgular[43].

Kentin ilk tohumları, insanların hac amacıyla gittikleri bir törensel toplanma yeri olarak atılmıştır. Gidilen kutsal mekânlar, sahip olunan doğal avantajların yanında belli ruhani veya doğaüstü güçleri, hayatın alelade süreçlerine kıyasla daha büyük bir kozmik anlam taşıyan, daha sürekli ve daha kudretli güçleri tek bir noktada topladığı için aile veya kabile gruplarının dönemsel olarak kendisine doğru çektiği yerler olmuşlardır.[44]

İnsanlar, kentleri kurmadan önce pratik ihtiyaçları için gittikleri yerlerden biri de kutsal mekânlar olmuştur. *Mekke, Roma, Kudüs, Benares, Peiping, Kyoto, Lourdes* hâlâ bu ilk amaçları hatırlar ve onlara hizmet etmeyi sürdürürler. *Mıknatıs, kaptan önce gelir*. Dinsel içgüdü bir çekim merkezi olmuştur. Din, kent sakini olmayanları karşılıklı ilişkiye geçmeleri için kendine çekmesi ve manevi bir uyarıcı rol üstlenmede ticaretten aşağı kalmaması, kentin temel ölçütü olma vasfını kazanmıştır.[45]

Şehirler ilk ortaya çıktıklarında toplumun dinî merkezi olarak tanınmıştır. Toplumda oluşan yeni örgütlenme ve kazanılan başarıların ifadesi olarak şehirler, tanrıların ve hizmetlilerin ikamet merkezi olarak karşımızda bulunmaktadır.[46] Mezopotamya kentleri tanrıların bir armağanıdır. Kentlerin kökenlerinin tanrılara uzandığını gösteren bol miktarda metin vardır. Françoise Bruschweiler tarafından derlenen bir metinde bu ilişki açık bir şekilde ortaya konur:[47]

> *Ey Uruk, tanrıların eseri!*
> *E. anna, gökten inmiş tapınak,*
> *Büyük tanrılar tarafından bölüm bölüm biçim verildiler.*

---

[42] Mumford, *a.g.e.*, s. 45-47.
[43] Jacques Cauvin, *The Birth of Gods and the Origins of Agriculture* (Çev. Trevor Watkins), Cambridge University Press, 2007, s. 4.
[44] Mumford, *a.g.e.*, s. 21.
[45] Mumford, *a.g.e.*, s. 20-21.
[46] Tuna, *a.g.e.*, s. 214.
[47] Huot, *a.g.e.*, s. 251-252.

Uruk'ta *An*, Nippur'da *Enlil*, Eridu'da *Enki*, Ur'da *Nanna (Sin)*, Larsa ve Sippar'da *Utu (Şamaş)* kentlerin tanrıları olarak karşımıza çıkar.[48] Sümerolog P. Anton Deimel, Adam Falkenstein, T. Jacobsen, *Asur-Babil Krallığının Dinî Karakteri* adlı kitabın yazarı René Labat, *Krallık ve Tanrılar* adlı kitabın yazarı H. Frankfort, *Doğu Despotizmi* adlı eserinde Karl Wittofogel, Sümer'de başlayan kentleşme olgusunda din olgusuna vurgu yapmışlardır.

Aşağı Mezopotamya'da tarımın ancak sulamanın örgütlenmesi ve denetlenmesi ile gerçekleşebileceğinden dolayı toprak, özel kişilerin değil, tanrıların mülkiyetindedir. Sümer kenti Lagaş'ta yaklaşık yirmi tapmak ekilebilir arazilerin tamamına hükmediyordu. İktisadi yaşam, toprağın ve onun ürünlerinin sahibi olan tapınağa bağlı bulunmakta ve Mezopotamya dünyasının siyasi tarihi, *ruhban sınıfı* ile *krallık* arasında aşama aşama gerçekleşen ayrışma biçiminde tanımlanmaktaydı. Dolayısıyla Mezopotamya'da Sümer tapınak-kentlerinde var olan ilkel hidrolik sermayesi, *hiyerokratik* (kutsal nitelikli) yönetim tarafından idare edilmekteydi.[49]

Neolitik Dönem ve Cinsel Devrim

Neolitik Dönemde yaşanan bir diğer devrim ise "Cinsel Devrim"dir. *Yuva ve anne* Neolitik Çağ tarımının her dönemine damgasını vurmuştur. Cinsel bir devrim yaşanmıştır. Erkeğin egemenliğinden kadının egemenliğine doğru bir geçiş vardır. Çevik, atak, her an öldürmeye hazır avcı erkek, yerini daha pasif, çocuklarına bağlı, her türlü canlının yavrusunu koruyup besleyen kadına teslim etmiştir. Güvenlik, karşısındakini anlama yeteneği, sarmak, beslemek vb. kadına ait işlevler bu dönemde sıklıkla rastlanmış, ev, köy ve kent kadınının fermanı olarak ortaya çıkmıştır. Toprağı belleyip çapalayan, bahçe ürünlerine bakan, yabani türleri ıslah ederek besin değeri yüksek ürünlere dönüştüren, ilk kap kacakları yapan, ilk sepeti ören kadın olmuştur.[50]

Toprağın biçimlendirilmesi kentin biçimlendirilmesinin ayrılmaz bir unsurudur ve kentin ortaya çıkmasından daha önce ortaya çıkmıştır ve bu dönemde de kadının egemenliği ön plana çıkmış, taştan ve çamurdan yapılan kapların, testilerin, çömleklerin, sarnıçların, ambarların evlerin yapımında kadının katkısı kolektif bir çalışmanın unsuru olarak gözükmüştür (Mumford, 1961: 28). Kadının çocuk ve bitki bakımına duyduğu ilgi, endişeli, ürkek ve kuruntulu ilk çağ insanını değiştirmiş, ileriye güvenle

[48] Huot, *a.g.e.*, s. 255.
[49] Huot, *a.g.e.*, s. 72-76.
[50] Mumford, *a.g.e.*, s. 23-24.

bakabilmesini, soyunun devamından büyük ölçüde emin olabilmesini sağlamıştır. Günümüzde nükleer çağ kadını kendi çocuklarının ve dünyanın geleceğinden endişe duymak için ne kadar haklı sebeplere sahipse, Neolitik Çağ kadını da kendi katkılarıyla övünmek için o kadar sebebe sahiptir.[51]

Günümüzde etrafı surlarla kaplı kent, teknolojik ilerlemeler sonucu dışa doğru bir patlama yaşamış, kentin içi, dışına çıkmış ve karmaşık organları çevreye yayılmıştır. Aşırı doğurganlık sonucu kendi kaynakları ve fırsatları altında ezilen bir uygarlık oluşmuştur. Kentin oluştuğu ilk yıllarda ise, şu anki durumun tersi bir yapılanma mevcut olup, dışa doğru bir patlama yerine içe doğru bir patlama söz konusudur. Topluma ait olan birçok unsur sur duvarlarının içine sıkıştırılmış, kent, içe patlamayı yaratan bir kaba dönüşüp, oluşan yeni güçleri bünyesinde barındırmıştır.[52]

Kökleri Doğu'da atılan şehirleşme hareketini, Antik Yunan siteleri, Roma dönemi şehirleşmesi, Roma'nın yıkılışı sonrası şehirleşme hareketinin Batı'da görülmeyişi, XI. yüzyılda Avrupa'da şehirlerin yeniden ortaya çıkışı, Ortaçağ, Rönesans ve Sanayi şehirleri takip eder. Neolitik Çağ'da tetikleyici bir unsur olan Kentsel Devrim'in benzeri, Sanayi Devrim'i ile yaşanmış, Avrupa'da şehircilik açısından milat olmuştur.[53]

NEOLİTİK BİR KENT: ÇATALHÖYÜK

Şehri tanımlayabilmek oldukça zordur. Georges Perec, bu bağlamda şehri tanımlamak için acele etmememizi, şehrin tanımının çok geniş bir perspektif gerektirdiğini ve bundan dolayı şehir tanımlamalarında eksiklik olabileceğine işaret eder.[54] İçinde bulunduğu coğrafi mekâna göre dünyanın farklı uygarlık alanlarında ortaya çıkan kent ve kentsel yasam, tarihsel ve toplumsal koşullar açısından genel bir birim oluşturmasına rağmen, farklılıkları ve özgünlükleri de barındıran bir yapıyı ifade etmektedir. Bu anlamda kent, uygarlık anlamında, Yunancada *polis*, Fransızcada *cite*, Arapçada *medine*; Almanya ve Saksonya'dan İskandinavya'ya kale ya da oturma alanı anlamında *burgh* ya da *borough*; Latince'de ise yurttaşlık anlamında *urbs* ve *civitas* kelimeleriyle isimlendirilmiştir. Kent, yaşam biçimleri toplumsal ilişkilere göre tanımlanmış *sosyolojiden ekonomiye,*

[51] Mumford, *a.g.e.*, s. 40.
[52] Mumford, *a.g.e.*, s. 51.
[53] Tuna, *a.g.e.*, s. 121-123.
[54] G. Perec *Espèces d'Espaces.* Paris, 1974, Galilée (Ne pas essayer trop vite de trouver une définition de la ville; c'est beaucoup trop gros, on a toutes les chances de se tromper." (Don't be too hasty in trying to define the city; it is much too big, and there is every likelihood that you will get it wrong).

mimarîden arkeolojiye, antropolojiden etnografyaya, coğrafyadan tarihe birçok disiplinin ortak konusu olmuştur.[55]

Toplumların tarih öncesi dönemlerde karşılaştıkları güçlük ve açmazları çözme yolundaki gayretleri sonucu elde ettikleri deneyimler, üzerinde yaşadıkları yeryüzünün karakteristiğine bağlı olarak farklı ilişkilere yol açtığı bilinmektedir. Bu çerçevede insan topluluklarının çözmeye çalıştığı ilk sorun, yaşamını sürdürebilmek olmuştur. İnsanların hayat boyunca karşılaştıkları ve tek başlarına çözemedikleri güçlük, sorun ve imkânsızlıkların toplum içindeki ilişkilerle çözümlenmek istenmesi ve sonra ileri bir safhaya geçilmesi tarihte ilk şehirlerin ortaya çıktığı sürecin bir oluşum aşamasıdır.[56]

Ormanlık alanlar, maden yatakları ve ticaret ağı şehirleşmeye zemin hazırlayan unsurlardan birkaçıdır. *Mezopotamya, Anadolu ve Mısır* bu karakteristiklerin görüldüğü coğrafya olarak karşımıza çıkar. Uzak yerler arasında ilişkilerin kurulmasına yol açan ticaret, ilk şehirlerin üretim ve yönetim durumuna bağlı olarak şehir çözümünün yaygınlaşmasına ve yeni uygarlık merkezlerinin ortaya çıkmasına yol açacaktır.[57] *Maden yatakları, ormanlık alanlar ve ticarete* ilave olarak şehirlerin oluşumuna katkı sağlayan bir diğer etken *sudur*. *Su*, tarih boyunca insanların yaşamını etkileyen şekillendiren önemli bir faktördür. Medeniyetler genelde göl, ırmak, deniz vb. su kenarlarında kurulmuştur. Büyük Akarsu Uygarlıkları olarak adlandırılan dönemde alüvyonlu toprakların ekim yapmaya uygun hale gelmesiyle birlikte Mezopotamya'da *Dicle ve Fırat*, Hindistan'da *Indus ve Ganj*, Çin'de *Sarı Irmak*, Orta Asya'da *Seyhun*, Avrupa'da *Tuna*, Anadolu'da *Kızılırmak* önemli uygarlık merkezleri oldular. Tarihin babası olarak adlandırılan Heredotos, *Mısır'ı Nil'in bir armağanı* olarak nitelendirmiştir. Uygarlığın erken dönemlerinde ortaya çıkan *Çayönü*, *Âşıklı*, *Çatalhöyük* gibi yerleşmeler küçük dere ve çay boyu uygarlıkları olarak ortaya çıkarken Mısır, Mezopotamya ve Hindistan'da ortaya çıkan Büyük Su Boyu uygarlıklarının ortaya çıkması için 3-4 bin yıllık bir zamana ihtiyaç vardır.[58] Çatalhöyük'te diğer tüm uygarlıklarda görüldüğü üzere Eski Konya Gölü'nün kuruması ile oluşan verimli topraklarda, Çarşamba Nehri'nin kıyısında kurulmuştur.[59]

---

[55] Karakaş, *a.g.e.*, s. 122.
[56] Tuna, *a.g.e.*, s. 186.
[57] Tuna, *a.g.e.*, s. 202.
[58] Hasan Bahar, *Uygarlıkların Kaynağı Su*, Su Medeniyeti Sempozyumu, Bahçıvanlar Basım, Konya, 2010, s. 152.
[59] Tahsin Tapur, "Eski Konya Gölü'nün İlk Yerleşmelere Etkileri", *Karadeniz Araştırmaları*, 6: 23, 2009, s. 115.

Çatalhöyük, uygarlığın ilk adımlarını anlamak için oldukça önemlidir. Titiz ve ayrıntılı sanatı, ölülerin evlerin altına gömülmesi vb. pek çok olay, ilk yerleşik tarım hayatı ve köyden şehir hayatına geçiş süreci hakkında bilgi vermektedir. Orta Anadolu'da ve Burdur Gölü civarında Çatalhöyük ile çağdaş olan pek çok yerleşim yeri vardır ve hattâ Âşıklı Höyük'teki yerleşim Çatalhöyük'ten bin yıl öncedir. Fakat, Çatalhöyük'ün pek çok sentezi bir arada barındırması ve sahip olduğu zengin buluntular sayesinde Orta Doğu'nun Neolitik ve daha sonraki dönemleri, Çatalhöyük'ten elde edilen bulgular aracılığıyla yorumlanmıştır.[60]

2012 yılında UNESCO Dünya Miras Listesi'ne alınan Çatalhöyük, yaklaşık 9000 yıl önce kurulmuştur. Türkiye'nin en eski yerleşmelerinden birisi olan, tarihin yorumlanmasında ve tarih öncesi insanı tanımamızda etkin bir rol oynayan Çatalhöyük, deniz seviyesinden yaklaşık 1000 metre yükseklikte, Toros Dağları'nın kuzeyinde, Anadolu Platosu'nda Konya'nın 52 km güneydoğusunda, Çarşamba Çayı kenarında ve Eski Konya Gölü üzerinde ortaya çıkmıştır.

1958 yılında James Mellaart tarafından keşfedilinceye kadar Anadolu' nun tarih öncesi MÖ 3000'lere kadar uzandığı, Neolitik Döneme ait yerleşim yerinin Anadolu'da olmadığı düşünülüyordu. 1961-1965 yılları arasında kazılara başlayan James Mellaart "Verimli Hilal" olarak bilinen Mezopotamya Bölgesi haricinde Neolitik Dönem'e ait izler bulup, Çatalhöyük'ün dünya çapında tanınmasını sağladı. 1960 yılından itibaren Çatalhöyük'ten elde edilen veriler ışığında bilim insanlarının Orta Doğu'daki Neolitik yerleşim yerleri hakkındaki görüş ve düşünceleri değişmeye başladı.[61]

Çatalhöyük ile birlikte Anadolu tarihinin MÖ 5000-9000'lere kadar uzandığı ortaya konuldu. James Mellaart'a göre bu şehir, temel yaşamsal sorunlarını aşmış, asgari 5-6 bin nüfusa sahip müreffeh bir şehirdir. Zanaatkârlar gösterişli duvar resimleri çizerken, mühendislik harikası etkileyici tapmaklar inşa edilmiş, uzak ve yakın bölgelerdeki kaynaklardan faydalanılmıştır. Çatalhöyük'ü ilginç kılan yönü ise Mezopotamya'daki şehirlerden bile öteye giden dokuz bin yıllık bir tarihe sahip olmasıdır. Bilim insanları medeniyetin ortaya çıkışını Sümer'de MÖ dördüncü bin yıla

[60] Ian Hodder, "Probing religion at Çatalhöyük: An Interdisciplinary Experiment", *Religion In The Emergence of Civilization: Çatalhöyük As A Case Study* (Edited by Ian Hodder), Cambridge University Press, New York, 2010, s. 2-3.
[61] Hodder, *a.g.e.*, s. 106.

tarihlerken, medeniyete ait ilk izler Çatalhöyük'te Uruk ve çağdaş şehirlerinden 3 bin yıl önce bulunmuştur.[62]

Nüfus, tek başına bir yerin şehir olarak tanımlanması için yetersizdir. Nüfusa ilave olarak kompleks bir yapı ve entegrasyon gereklidir. Çatalhöyük, üretken ekolojik nişin, bir şehir kompleksi içinde ortaya koyduğu çabanın ve eski çağ insanının yaratıcılığının adıdır. Bir toplumun uygar bir toplum olarak adlandırılabilmesi üretim gücü ve yaratıcılık becerisine sahip olması ve artı üretim yapabilecek kapasiteye sahip olması gerekir. Çatalhöyük'te avcı ve göçebe bir yaşam tarzından yerleşik bir hayata geçilmiş ve bahsedilen şartlar sayesinde şehirleşmenin ilk adımları atılmıştır. Arkeolojik veriler ışığında geniş ve farklı kesimlerden oluşan bir nüfusa sahip olduğu tespit edilen Çatalhöyük'te düzen ve intizama sahip sabit bir toplumun varlığı ve bu toplumun ortak bir inancın etrafında kümelendiği, uzak mesafeler ile ticaret yaptıkları, iyi beslendikleri ortaya konulmuştur. Farklı işlevler birleşmiş, dinamizm içinde organize olmuş ve ilerleyen yıllarda gelişimini tamamlayacak bir şehir prototipi inşa edilmiştir.[63]

Çatalhöyük düzenli bir kent planına sahiptir. Filistin'de Protoneolitik dönemi araştırılmış olan kulübe vb. yapılardan oluşan plansız yerleşmeden oldukça ileridir. Düzen ve planlama, panolar, girişler, ocak ve fırınların yüksekliği, odaların, evlerin ve tapınakların standart planları gibi pek çok ayrıntıda egemendir. Evler dikdörtgen planlı olup, ailenin ihtiyaçlarına göre değişmektedir.[64] Yerleşik hayata geçilmesi ile ilk yerleşim ve mimarî faaliyetler ortaya çıkmıştır. Çatalhöyük mimarî yapısı incelendiği zaman, bitişik planlı yapıların bal peteği şeklinde birbirine yapışık ve dışa kapalı bir şekilde inşa edildiği görülmektedir. Çatalhöyük evleri güneşte kurutulmuş çamur ve saman karışımı dörtgen kerpiçten, kamış ve ağaç direk ve sıva kullanılarak inşa edilmiştir. Bölgede bataklıktan da faydalanılarak kerpiç ve kamış kolayca bulunmuştur. Günümüzde Anadolu'daki kerpiç evlerin mimarisiyle benzer özellikler taşıyan Çatalhöyük evlerinin duvarları arasında ağaç dikmeler bulunmaktadır. Bu dikmeler üzerine gelen kirişler düz tavanı taşırken, tavan üst örtüsü kamış üzerine sıkıştırılmış beyaz, ince ve yapışkan bir kil ile kaplanmıştır. Avluların etrafında yer alan binalar mahalleleri oluştururken, mahallelerin birbirine eklenmesi ile Çatalhöyük kenti kurulmuştur. Kentte sokaklar mevcut değildir ve

---

[62] Pamele J. Vafi, *Çatalhöyük A Prelude to Civilization*, A Thesis Presented to the Faculty of California State University, 2005, s. 1.

[63] Vafi, *a.g.e.*, s. 1-3.

[64] James Mellaart, *Çatalhöyük Anadolu'da Neolitik Bir Kent*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2002, s. 47.

burada yaşayan insanlar evlerin çatılarından geçişi sağlamışlar ve ayrıca evlerin içine de bu çatılar aracılığıyla girmişlerdir. Ev duvarları ortaklaşa kullanılmıştır. Evlerde bulunan toprak yükseltiler, Türk evlerindeki sofa ve divanların prototipidir. Oturmak, günlük işleri yapmak, uyumak için kullanılmışlardır. Bu platformların altına ölüler gömülmüştür.[65]

Çatalhöyük'te duvarda kapısı bulunmayan, birbirine yaslanmış evlerin, yerleşim yerini çepeçevre kuşatıp ortak bir cephe oluşturması, diğer kentlerde görülen surlara benzetilip, bir savunma sistemi olarak telakki edilmiştir. Bu savunma sistemi sayesinde herhangi bir yağma izine rastlanmamıştır.[66] Yerleşim alanının genişliği ve buna bağlı olarak nüfusun hesaplanması, köy statüsünden çıkartılıp şehir statüsüne sokulmasına neden olmuştur. Çatalhöyük'te kullanılan bazı eşyaların ince işçilik gerektirmesi sıradan bir ev içi üretim olmadığının bir göstergesidir. Buradaki kazılardan son derece çeşitlenmiş zanaatkârlık ürünü ağaç veya cilalanmış taştan kap kacak, kemik veya hasırdan çeşitli eşyaların yanı sıra, dövme bakırdan veya nadide taşlardan üstün nitelikli kuyumculuk eserleri elde edilmiştir. Mellaart, "Çatalhöyük'te üretilen eşyaların Neolitik Dönem'e ait diğer hiç bir kentle kıyaslanamayacağını" savunmuştur. Zanaatkâr sayısının yerleşim yerinin toplam nüfusuna oranı tam olarak tespit edilemediği için Çatalhöyük'ün kent olarak nitelendirilmesine karşı çıkanlar da bulunmaktadır.[67]

Evrenin tabiatını, düşünce dünyamızda yorumlamak mündemiçtir. İnsanın evreni anlamada çektiği zorluk, balığın içinde bulunduğu suyu anlamada çektiği zorluğa benzemektedir.[68] Tarih boyunca insanoğlu içinde bulunduğu evreni sorgulamaya çalışmış, evrende ne olduğunu, kimlerin bulunduğunu ve nasıl çalıştığını merak etmiştir. Bu ilginin ilk sonuçlarını Neolitik Dönem'de elde etmeyi başarmıştır. Neolitik Dönem'de ortaya çıkan tarım, kutsal sayılmış ve insanlık kendisi için yeni bir anlayış kazandıran ruhsal bir uyanışla karşı karşıya kalmıştır. Toprağın, bütün yaratıkları- bitkiler, hayvanlar ve insanlar-tıpkı yaşayan rahim gibi içinde barındırdığını fark etmişler ve tohumların toprağın derinliklerine gömülmelerini izledikçe, farklı bir yaşam biçimine doğru yol aldıklarını gözlemlemişler ve gizli bir gücün varlığını keşfetmişlerdir.[69]

---

[65] Mellaart, *a.g.e.*, s. 37-40.
[66] Mellaart, *a.g.e.*, s. 48.
[67] Huot, *a.g.e.*, s. 34.
[68] K. Paul Watson, "The Neolithic Cosmos of Çatalhöyük", *Religion In The Emergence of Civilization:Çatalhöyük As A Case Study* (Edited by Ian Hodder), Cambridge University Press, New York, 2010, s. 268.
[69] Karen Armstrong, *Mitlerin Kısa Tarihi*. Alfa Yayınevi, İstanbul, 2014, s. 36.

İnsanoğlu, bütün evreni kaplayan yaratıcı bir enerjinin mevcudiyetini Neolitik Dönem'de hissetmiştir. Yeryüzünün varlığı ilk başlarda ayrışmamış kutsal bir güç iken, Neolitik Dönemle birlikte somut ve koşullara bağlı bir hale bürünmüştür. Gökyüzünü yüceltme nasıl Gök Tanrı'mn kişileştirilmesini ortaya çıkardıysa, anaç, besleyici toprakta, Ana Tanrıça'ya dönüşmüştür. Ana Tanrıça, Mezopotamya'da Sümerler'de *İnanna*, Mısır'da *İsis*, Yunanistan'da ise *Hera, Demeter* ve *Afrodit* olarak karşımıza çıkmıştır. Bu dönem, erkeği çaresiz ve edilgen yaparken, kadın, ölümle savaşan, insan soyuna yiyecek getiren tanrıça olarak aktif bir konuma yükselmiştir.[70] Çatalhöyük'te görülen duvar resimleri, figürinler, dünyevi hayatın organize edilmesi, evlerin ortaya çıkışı ve kullanılan sistemler kozmolojinin yansıması olarak değerlendirilmiştir. Çatalhöyük'te yaşayan insanlar, höyüğün giderek yükselmesinden ve eskilerden kalan ürünlerle karşılaşmaları sonucu, zamanın geçişini, süresini ve geçmişi kavrama becerisini, kısaca tarihin varlığını sezinlemişlerdir. Bir zamanlar bedensel bir varlık olarak karşılarında duran kişilerin yok oluşlarına tanıklık etmek ve bunlardan kalan hatıralar, zamana karşı ufuklarını genişletmiş ve onlara farklı bir bakış açısı kazandırmıştır.[71]

Sonuç

Tarih ve coğrafya dünyaya farklı gözlerden bakan yollardır. Fakat o kadar iç içedirler ki birbirlerini ihmal etme lüksleri yoktur. James Bryce, "Coğrafyayı, tarihin anahtarı olarak görür".[72] Braudel'e göre "Uygarlıklar, coğrafya ile belirlenmiş alana sıkı sıkıya bağlıdır".[73] Will Durant, medeniyetin oluşmasına katkı sağlayan nedenlerden birisini "Coğrafya" olarak tanımlar. Tropikal bölgelerin sıcaklığı ve burada oluşan sayısız olumsuzluklar medeniyetin oluşumuna engel olurlar. Eğer bir coğrafi alan yiyecek ve tabii kaynaklar bakımından verimli ise, eğer nehirler ulaşımı kolaylaştırıyorsa ve hepsinden önemlisi bir millet Atina, Kartaca, Floransa ve Venedik gibi dünya ticaretinin ana yolu üzerindeyse, o zaman coğrafya tek başına bir şey yaratmazsa da, medeniyete gülümser ve onu destekler.[74]

---

[70] Armstrong, *a.g.e.*, s. 39.
[71] Watson, *a.g.e.*, s. 272-273.
[72] R. H. Alan Baker, *Geography and History: Bridging the Divide* (1st Edition). Cambridge University Press, Cambridge, 2003, s. 16-17.
[73] Fernand Braudel, *Tarih Üzerine Yazılar* (Çev. M. Ali Kılıçbay), İmge Kitabevi, Ankara, 1992, s. 104.
[74] Will Durant, *Medeniyetin Temelleri* (Çev. Nejat Muallimoğlu), Birleşik Yayıncılık, İstanbul, 1996, s. 257.

Anadolu, Eski Çağ'daki adıyla Küçük Asya, uygarlık tarihi açısından pek çok ilklere imza atmıştır. Medeniyet, bu coğrafyaya tarih boyunca gülümsemiştir. Bu bölge Eski Çağ'ın en zengin ülkesi olarak tanımlanır.[75] Şehirleşmenin ilk hareketlerinin görüldüğü Neolitik döneme ait pek çok yerleşime ev sahipliği yapması bunun en açık göstergesidir. Ramsay, bu doğrultuda *coğrafyanın bir ülkenin fizikî yapısı ve konumunun üzerinde yaşadığı insanlara etkisi olarak değerlendirildiği takdirde bunu tanımlayabilecek tek ülkenin Küçük Asya olacağını dile getirerek, Anadolu'nun o dönemdeki insanlık tarihindeki vazgeçilmez rolünün altını çizer.*[76] Cicero ise Anadolu için "Topraklarının verimliliği, ürünlerinin çeşitliliği ve ihraç mallarının bolluğu açısından birçok ülkeyi geride bırakır" der.[77]

Spykman'a göre *medeniyetler ilk başta Doğu'da neşv ü nema bulmuş, daha sonra Doğu'dan Batı'ya doğru hareket etmiştir.* Bu medeniyet hareketi, hangi yolu seçerse seçsin Avrupa'dan Asya'ya ulaşılabilecek en kısa yol, Anadolu üzerinden geçmek zorunda kalmıştır.[78] İnsanlığın ilk çocukluk dönemi Asya'da, gençliği Yunanistan'da ve yetişkinlik dönemi de Roma'da yaşanmıştır.[79]

Anadolu'da filiz atan insanlık, yetişip büyüdükten sonra Yunanistan'a ve oradan da Roma'ya geçmiştir. Doğu-Batı arasında köprü vazifesi gören Küçük Asya'da var olan bu iletişimden dolayı birçok fikirler doğmuştur. Büyük İskender ile birlikte Grek düşüncesi Doğu'ya yayılmıştır. Ramsay, *Anadolu'nun sadece arabulucu rol oynamadığını, aynı zamanda yaratıcı bir role bürünerek önemli bir ayağı temsil ettiğini söyler.* Anadolu tarihi incelendiğinde karşıt güçler ve topraklar arasında sadece köprü olmamış, aynı zamanda dış dünyayı etkileyebilecek büyük göçlere ev sahipliği yapmıştır.[80]

18. yüzyılda ortaya çıkan Sanayi Devrimi'ne kadar insanlık tarihindeki en büyük devrim olarak nitelendirilen Neolitik Devrim ve bu devrim sonucu ortaya çıkan ekonomik ve ticari gelişmeler, tarih boyunca uygarlık ve şehirleşme açısından milat olarak görülmüştür. Anadolu bu anlam-

---

[75] W. M. Ramsay, Geography and History in a Phrygo-Pisidian Glen, *The Geographical Journal*. C. 61. No. 4, 1923, s. 279.

[76] W. M. Ramsay, "The Geographical Conditions Determining History and Religion in Asia Minor", *The Geographical Journal*. Vol. XX. No. 3, 1902, s. 257.

[77] Cicero, *On Pompei & Apos; Command* (Edit. Albert Curtis Clark). Oxonii. e Typographeo Clarendoniano. Scriptorum Classicorum Bibliotheca Oxoniensis, 1908, s. 6:14. (Asia vero tam opima est ac fertilis ut et ubertate agrorum et varietate fructuum et magnitudine pastionis et multitudine earum rerum quae exportentur facile omnibus terris antecellat).

[78] N. John Spykman, "Geography and Foreign Policy I". *The American Political Science Review*. C. 32. No. 1, 1938, s. 45.

[79] Ali Bulaç, *Tarih, Toplum ve Gelenek*, Yeni Akademi Yayınları, İzmir, 2007, s. 30.

[80] Ramsay, *a.g.e.*, s. 270.

da başta Çatalhöyük olmak üzere pek çok tarih öncesi yerleşim alanı ile gerek Neolitik gerekse Kentsel devrimlere şahitlik etmiş, tarih öncesi döneme kadar uzanan şehirleşme hareketlerine ev sahipliği yapma şansına sahip olmuştur. Neolitik bir yerleşim yeri olan Çatalhöyük de şehirleşme hareketlerinin görüldüğü ilk yerlerden biri olarak tarihte yerini almıştır.

KAYNAKÇA

Armstrong, Karen, (2014), *Mitlerin Kısa Tarihi*. Alfa Yayınevi. İstanbul.

Bahar, Hasan, (2010), *Uygarlıkların Kaynağı Su*, Su Medeniyeti Sempozyumu, Bahçıvanlar Basım. S. 42-69, Konya.

Baker, R. H. Alan, (2003), *Geography and History: Bridging the Divide* (1st Edition). Cambridge. Cambridge University Press.

Bellwood, P., (2005), *First Farmers: The Origins of Agricultural Societies*, Oxford, Blackwell.

Bernal, Martin, (2001), *Black Athena Writes Back: Martin Bernal Responds to His Critics, Duke University Press.*

Braudel, Fernand, (1996, *Uygarlıkların Grameri* (Çev. M. Ali Kılıçbay), Ankara, İmge Yay.

Braudel, Fernand, (1992), *Tarih Üzerine Yazılar* (Çev. M. Ali Kılıçbay). Ankara, İmge Yay.

Bulaç, Ali, (2007), *Tarih, Toplum ve Gelenek*. Izmir, Yeni Akademi Yayınları.

Cansever, Turgut, (2012), *İslam'da Şehir ve Mimari*, İstanbul, Timaş Yay.

Carter, H., (1983), *An Introduction to Urban Historical Geography*, London, Edward Arnold Press.

Cauvin, Jacques, (2007), *The Birth of Gods and The Origins of Agriculture* (Çev. Trevor Watkins), Cambridge University Press.

Childe, Gordon, (1935), Changing Methods and Aims in Prehistory: Presidential Address for 1935, *Proceedings of the Prehistoric Society*, 1, 1–15.

Childe, Gordon, (1944), Archaeological Ages as Technological Stages, *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, Vol.74, No. ½, s. 7-24.

Childe, Gordon, (2005), *Tarihte Neler Oldu*, (Çev. A. Şenel, M. Tunçay), İstanbul, Kırmızı.

Childe, Gordon, (2007), *Kendini Yaratan İnsan*, (Çev. F. Ofluoğlu), İstanbul, Varlık Yay.

Cicero, (1908), *On Pompei & Apos*; *Command* (Edit. Albert Curtis Clark). Oxonii. e Typographeo Clarendoniano. Scriptorum Classicorum Bibliotheca Oxoniensis.

Clarke, John James, (2001), *Jung and Eastern Thought: A Dialogue With the Orient*, New York, Routledge Pub.

Çevik, Özlem, (2005), *Arkeolojik Kanıtlar Işığında Tarihte İlk Kentler*, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yay.

Davis, Kingsley, (1955), The Origin and Growth of Urbanization in the World, *American Journal of Sociology*, Vol. 60, No. 5, s. 429-437.

Durant, Will, (1996), *Medeniyetin Temelleri*. (Çev. Nejat Muallimoğlu). İstanbul, Birleşik Yayıncılık.

Hobson, John M., (2011), *Batı Medeniyetinin Doğulu Kökenleri,* (Çev. Esra Ermert), İstanbul, YKY.

Hodder, Ian, (2007), Çatalhöyük in the Context of the Middle Eastern Neolithic, *Annual Review of Anthropology.* s. 105-120.

Hodder, Ian (2010), Probing religion at Çatalhöyük: An Interdisciplinary Experiment, *Religion In The Emergence Of Civilization:Çatalhöyük As A Case Study* (Edited by Ian Hodder), New York, Cambridge University Press.

Huot, J. Louis., Thalman, J. P. , Valbelle D., (2000), *Kentlerin Doğuşu*, Ankara, İmge Kitabevi.

Karakaş, Mehmet, (2001), Tarihsel Gelişim Sürecinde Kent: Kısıtlı Tarihsellik Anlayışı Üzerine Eleştirel Bir Yaklaşım, *AKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt III, Sayı 1.

Mellaart, James, (2002), *Çatalhöyük Anadolu'da Neolitik Bir Kent*, İstanbul, YKY.

Mumford, Lewis, (1961), *Tarih Boyunca Kent: Kökenleri, Geçirdiği Dönüşümler ve Geleceği*, İstanbul, Ayrıntı Yay.

Perec, G., (1974), *Espèces d'Espaces.* Paris: Galilée.

Ramsay, W. M., (1902), The Geographical Conditions Determining History and Religion in Asia Minor. *The Geographical Journal.* Vol. XX. No. 3. 257- 275.

Ramsay, W. M., (1923), Geography and History in a Phrygo-Pisidian Glen. *The Geographical Journal.* Vol. 61. No. 4. 279-296.

Sherratt, Andrew, (1989), V. Gordon Childe: Archaeology and Intellectual History, *Past & Present*, No. 125, pp. 151-185.

Simmons, Alan H., (2011), *Neolithic Revolution in the near East : Transforming the Human Landscape,* Tucson, AZ, USA, University of Arizona Press

Smith, Michael E., (2009), *V. Gordon Childe and the Urban Revolution: An Historical Perspective on a Revolution in Urban Studies*, Town Planning Review 80.

Spengler, Oswald, (1997), *Batı'nın Çöküşü*, Dergâh Yay.

Spykman, N. John, (1938), Geography and Foreign Policy I. The American Political Science Review. Vol. 32. No. 1. 28-50.

Şenel, Alaaddin, (1995), *İlkel Topluluktan Uygar Topluluğa*", Ankara, Bilim ve Sanat Yay.

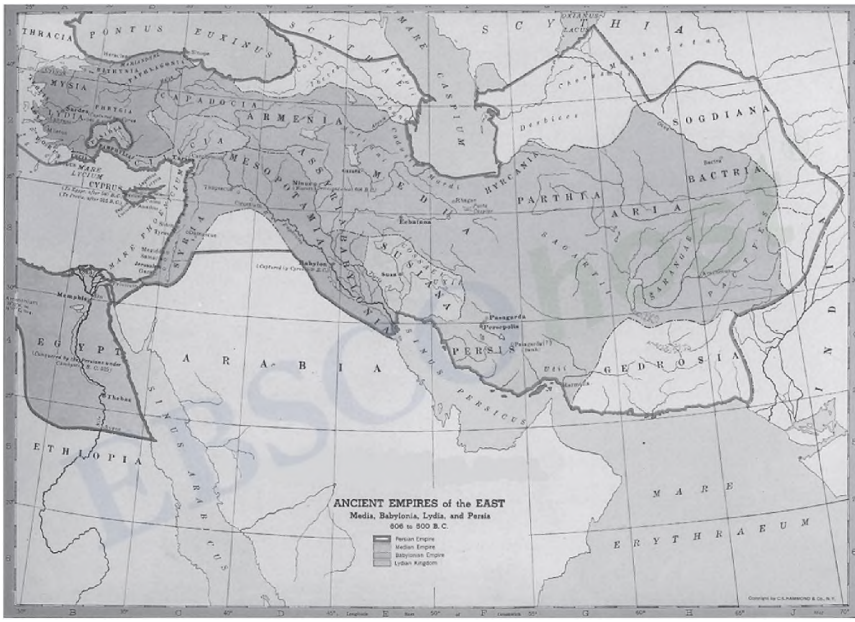
Taşdelen Vefa, (2012), Medeniyet: İnsanlığın Ortak Dili, *Hece: Medeniyet Özel Sayısı*, Ankara, Öncü Basımevi.

Tapur, Tahsin, Eski Konya Gölü'nün İlk Yerleşmelere Etkileri, *Karadeniz Araştırmaları*, 6:23, 2009, s. 99-115.

Tuna, Korkut, (2011), *Toplum Açıklama Girişimi Olarak Şehir Teorileri*, İstanbul, İz Yay.

Vafi, Pamele, J., (2005), *Çatalhöyük A Prelude to Civilization*, A Thesis Presented to the Faculty of California State University.

Wason, Paul K. (2010), The Neolithic Cosmos of Çatalhöyük, *Religion In The Emergence Of Civilization:Çatalhöyük As A Case Study* (Edited by Ian Hodder), New York, Cambridge University Press.

Milattan Önce 606-500 Antik Dünya Haritası

Kaynak: definelerim.com

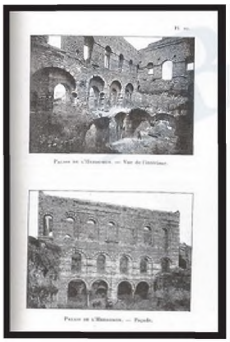
Şehir Tarihleri

Sol: Celal Esad, *Constantinople*, resim 20,"Obelisque de Theodosius".
Orta: Ahmed Refik, ***Büyük Tarih-i Umumi***, C.4, s. 108." Teodozyus Sütunu".
Sağ: Mehmed Ziya, ***İstanbul ve Boğaziçi***, C.2, s. 168. "At Meydanı'ndaki Taşın Seksen Sene Evvelki Hali".

Sol: Celal Esad, *Constantinople*, resim 20. "Hebdomon Palace".
Orta: Ahmed Refik, ***Büyük Tarih-i Umumi***, Cilt.4, s. 145. "Hebdomon (Tekfur) Sarayı"
Sağ: Mehmed Ziya, ***İstanbul ve Boğaziçi***, Cilt.2, s. 110-111. "Tekfur Sarayı: dâhili kısmı ve şimal cephesi".

OSMANLI'DAN CUMHURİYET'E ENTELEKTÜELLERİN GÖZÜYLE BİZANS İSTANBUL'U

Şule Kılıç Yıldız*

> "...Hiçbir güzel tasvir edilemez ki; hüsnü ve cazibesi, revnak ve letafeti, ziynet ve ihtişamı nefretler ve alaylarla yâd edilsin. Hiçbir şehir tasvir olunamaz ki, tabiatın en müstesna, en taze, en saf güzelliklerini ihtiva ettiği halde, tarihin insafsız eleştirilerine hedef olsun. Ancak bu talihsizliğe, bu haksızlıklara maruz kalan yalnız bir şehir vardır: Bizans."

Bu sözler, Osmanlı İmparatorluğunun son döneminde ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında faaliyet gösteren en önemli tarihçi ve eğitimcilerinden biri sayılan Ahmet Refik (Altınay)'ın (1881-1937), *Bizans İmparatoriçeleri* (1915) adlı eserinden alınmıştır.[1] Ahmed Refik'in bunca güzelliğine ve ihtişamına rağmen, haksız eleştirilerin hedefi haline gelen bir güzel [kadın] ve kent olarak tanımladığı "Bizans şehri", hem bir imparatorluğu hem de bir kenti, dolayısıyla hem tarihî, hem de güncel olanı temsil etmekteydi. Yazarın bu eseri yazdığı dönemi, yani yirminci yüzyılın ilk çeyreğinde Osmanlı İmparatorluğu'nun başkentinin politik ve fizikî ko-

* Yazar, bu makalenin hazırlanmasında desteğini esirgemeyen Prof. Dr. Suna Güven'e teşekkürü borç bilir.

[1] Ahmed Refik, *Bizans İmparatoriçeleri* (İstanbul: Muhtar Halid Kitabhanesi, 1331 [1915], 1. tab'), s.3

şullarını göz önüne alırsak, İstanbul'a yöneltilen eleştirilerin güncel olanı, 19. yüzyıl ortalarından itibaren imparatorluktan kopan bölgelerde yeni ulus devletlerin ortaya çıkışı, içeride ise Müslüman-Türk kimliği yaratma çabaları ile yakından ilgilidir. Bu dönemde, özellikle Jön Türk hareketinin önemli figürlerinin tarihyazımında, İstanbul'un Bizans'tan devralman bir miras olarak "kozmopolit" yapısının açıkça olumsuzlandığım görürüz. Örneğin, *Tarihi-Tedenniyat-ı Osmaniye, Mukadderat-ı Tarihiye* adlı kitabında, İstanbul'u Rum, Ermeni, Arap ve Yahudilerden oluşan "Bizans rezalet beldesi" olarak tanımlayan Celal Nuri, çöküntü bir kentin daha fazla İmparatorluğu yönetemeyeceğini belirtir.[2] Benzer şekilde, bir diğer önemli figür Mizancı Murat, İstanbul'u her iki medeniyetin bütün kötülüklerini barındıran "Osmanlı Bizans'ı" olarak adlandırır. [3]

Dönemin diğer aydınları gibi, imparatorluğun içinde bulunduğu tarihsel koşulları anlamaya çalışan bu yazarlara göre, Osmanlı'nın çöküş nedenlerinden birisi de kadim Bizans etkisi idi.[4] Bizans'ı, "kötü ahlâkın temsil-i müşahhası" ve daha kuruluş döneminde "kolera mikrobu gibi cemiyet-i Osmaniye'ye nüfuz eden bir illet" olarak betimleyen bu yazarların Bizans İmparatorluğuna ilişkin ürettiği tarihsel bilginin kaynağı, Voltaire, Montesquieu, Gibbon gibi 18. yüzyıl Aydınlanma yazarlarıydı. Bu dönemde "otoriter" ve "doğulu" özellikleri nedeniyle, görkemli Roma İmparatorluğu'nun bozulmuş bir biçimi şeklindeki Bizans imgesi giderek yaygınlaşmış, 19. yüzyılda neredeyse evrensel bir hale gelmişti. Osmanlı

---

[2] Celal Nuri, *Tarihi-Tedenniyat-ı Osmaniye, Mukadderat-ı Tarihiye*, (İstanbul, 1331 [1912-3], s. 291-301.

[3] Mehmed Murad, *Tarih-i Ebulfaruk*, Cilt.5, s. 353; Cilt.2, s. 33; Birol Emil, *Son Dönem Osmanlı Aydını*, (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2009), s. 494-97.

[4] "Bizans kötü ahlakın bir temsil-i müşahhası idi. Kolera mikrobu gibi, Bizans yolsuzlukları, cemiyet-i Osmaniye'ye girdi. Vakâ, hali evlad-ı Osmaniyeliler bunu hissedemediler. Galip mevkiinde bulunduklarından Türkler bu tavrı-ı istihkar [hor görmek] ile millet-i mağlubiyeye ancak kahka-i istihza [eğlenme] fırlattılar. Fakat Turan'dan gelmiş harp ve darp ile yorulmuş Türkler, nazenin [ince, güzel] Bizans'ın cazibesine işvesine dayanamadı. Yavaş yavaş ve hisolunamaz derecede, onun aguşuna [kucağına] atıldılar. Türkler Bizans'ı değil, Bizans Türkleri zapt etti. Türk cemiyeti Arap ve Acem inhitatını [düşme, çöküş] temadi [devam] ettirdiği gibi, Bizans inhitatını da temadiye vasıta ve alet oldu". Celal Nuri, *Tarihi Tedenniyatı Osmaniye*, s. 89. "Osmanlıların sosyal ve idari bünyesinde Bizans ile İran tesiri daha devletin kuruluşunda ortaya çıkan bir inkıraz sebebidir. Osmanlılar başlangıçta iki, daha iyisi ikiz bir tesire maruz kalmışlardı: Önce Bizans, sonra da İran tesiri... Hele İstanbul'un fethinden sonra bu tesirler daha da ağır basmağa başlamış ve Osmanlıların asli mizaçlarını değiştirecek kadar müteessir olmuştu. Türk-Müslüman İstanbul'da bile Bizans rüzgârları esiyor, İran saraylarının hatırası en kötü siyaset ve ahlak düşüklükleri şeklinde kol geziyordu..." Mehmed Murad, *Tarih-i Ebulfaruk*, 7. Cilt (İstanbul, 1916), s. 7-8; Birol Emil, *Son Dönem Osmanlı Aydını Mizancı Murad Bey*, s. 492-493.

yazarlarınca da benimsenen Bizans'a yönelik bu olumsuz bakış açısı, 19. yüzyıl ortalarından itibaren Osmanlı tarihyazımında da yerini almıştı.[5]

Bununla birlikte, tarih boyunca homojen bir Bizans algısından söz etmek mümkün değildir. Osmanlı/Türk yazarları da Bizans İmparatorluğu'nun çeşitli yönlerini ve tarihi dönemlerini farklı yaklaşımlarla ele almışlardır. Özellikle 19. yüzyıl sonu ile 20. yüzyıl başında, İstanbul'un Bizans mirasına farklı bir perspektiften bakan, kentin geçmişinin ve temsil ettiği değerlerin farkında olan ve bu konuda hemşehrilerini aydınlatmayı amaçlayan az sayıda İstanbul yazarının varlığı dikkat çekicidir. İmparatorluktan Cumhuriyet'e geçiş döneminde, Bizans mirası üzerine bilgi üretimi konusunda öncülük eden üç yazar; ülkenin ilk sanat tarihçisi olarak bilinen Celal Esad [Arseven] (1876-1971), tarihçi ve Darülfünun müderrisi Ahmed Refik [Altınay] (1880-1937), yazar ve eğitimci Mehmed Ziya (1871-1930) tarafından üretilen metinler bu yazının konusunu oluşturur. Bu metinler yoluyla, söz konusu dönemde Bizans İstanbul'unun tarihsel topoğrafya ve mimari mirasına ilişkin bilginin kapsamı ve kaynağı ile Bizans arkeolojisinin ve görsel malzemenin metinlerde nasıl bir işlev üstlendiği incelenmektedir.

Bizans kentini yazmak: çerçeve

Kuruluşundan itibaren Konstantinopolis'in sahip olduğu "antikiteler", hem Avrupalı hem de Müslüman seyyahların ilgisini çekmiş, kente ilişkin üretilen efsanelerin kaynağını oluşturmuştur. Rönesans döneminin klasik antikiteyi yeniden keşfi kapsamında Konstantinopolis'in antik mirası ile ilgilenen Avrupalı hümanistlerden farklı olarak, Müslüman seyyahların bakış açısının, daha ziyade geç dönem Bizanslılarınkine benzediği söylenebilir. Cyril Mango, kökeninde kente duyulan sevgi ve sivil erdem bulunan ve genellikle imparatorluk zaferinin anısına kentin kamusal alanlarına yerleştirilen heykellerin ya da anıt sütunların, 9. ve 10. yüzyıllardan itibaren orijinal anlamını kaybettiği, bunun yerine tılsım ya da büyü ile ilgili anlamlar kazandığını belirtmektedir.[6] Benzer bir biçimde, 10. yüzyıldan itibaren Konstantinopolis'i ziyaret eden Müslüman ya da Arap

[5] Bakınız Michael Ursinus, "Byzantine History in late Ottoman Turkish Historiography, *Byzantine and Modern Grek Studies*, 10/1 (1986), 211-222; "Der schlechteste staat: Ahmed Midhat Efendi (1844-1913) on Byzantine Institutions" *Byzantine and Modern Greek Studies*, 11/1, (1987), 237-244; "From Süleyman Pasha to Mehmet Fuat Köprülü: Roman and Byzantine History in Late Ottoman Historiography", *Byzantine and Modern Greek Studies*, 12/1, (1988), 305-314.

[6] C. Mango, "Ancient Statuary and the Byzantine Beholder", *Dumbarton Oaks Papers*, 17 (1963): 58-60.

seyyahların anlatılarında da, bu anıtların efsunlu hikâyeleri geniş yer tutar.[7] Erken modern dönem boyunca, Bizans İmparatorluğunun kendisinden ziyade, temsil ettiği görkemli Roma geçmişi, evrensel imparatorluk ideolojisine sahip Avrupa monarşileri için sembolik ve politik öneme sahip olmuştur. Bizans İstanbul'unun tarihi ve topoğrafyasına ilişkin ilk kapsamlı araştırmaların, doğrudan imparatorların desteğiyle bu dönemde ortaya çıkması tesadüf değildir. Bunlar arasında, özellikle Fransız hümanist Petrus Gyllius (1490-1555) ve tarihçi Charles Dufresne Du Cange (1610-88) tarafından gerçekleştirilen çalışmalar, sonraki yüzyıllarda yapılan araştırmaların da temelini oluşturmuş, hataları dâhil en çok tekrar edilen eserler olmuştur.[8] Osmanlı İmparatorluğu için de her ne kadar Roma imparatorluk mirası politik açıdan önem taşısa da, 17. yüzyılda Kâtip Çelebi ve Hüseyin Hezarfen'in dikkat çeken çalışmaları dışında[9], 19. yüzyıl ortalarına değin Osmanlı yazarları Bizans İstanbul'u ile mitler ve efsaneler düzeyinde ilgilenmeyi sürdürmüştür. Özellikle mimari ve sembolik önemi bulunan Ayasofya, bir taraftan görkemli kubbesiyle mimarlara ilham verirken, diğer taraftan tarihçilerin zihinlerini meşgul etmiş, Bizans döneminin efsane ve tarihlerinin evirilmesi yoluyla Ayasofya'nın tarihi yeniden üretilmiştir.[10]

19. yüzyıl başından itibaren genellikle Avrupalı elçilere eşlik ederek İstanbul'a gelen, araştırmacı ve seyyahların Bizans İstanbul'unu "yeniden keşfi" ile kentin topoğrafyası, tarihi ve mimari anıtlarını inceleyen eserle-

---

[7] Bu konuda bakınız, N.M. El-Cheikh, *Byzantium Viewed by the Arabs*, (Cambridge, Mass., 2004), s. 62-71; M.T. Mansouri, "Büyük Rakibin Bakışı: Müslümanların Gözünde Konstantinopolis", *Konstantinopolis 1054-1261: Hıristiyanlığın Başı, Latinlerin Avı, Yunan Başkenti*, ed. A. Ducellier and M. Balard (İstanbul, 2002); Koray Durak, "Through an Eastern Window: Muslims in Constantinople and Constantinople in Early Islamic Sources," in *From Byzantion to Istanbul. 8000 Years of a Capital,* June 5-September 4, 2010, (Sabancı University: Sakıp Sabancı Museum, İstanbul), s. 102-111.

[8] Petrus Gyllius, *De topographia Constantinopoleos et de illius anitquitatibus libri quatuor* (Lyon, 1561; Leiden, 1661); Pierre Gilles (1490-1555) *The Antiquities of İstanbul*, trans. John Ball, (New York: Ithaca, 1988) ; Kimberly Byrd, "Pierre Gilles and the Topography of Constantinople", in *Myth to Modernity İstanbul,* ed. N. Başgelen and B. Johnson, (İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2002), 1-16; Charles Dufresne Du Cange, *Constantinopolis Christiana: Seu Descriptio Urbis Constantinopolitanae* (Paris, 1680). Ayrıca bakınız, Jean-Michel Spieser, "Du Cange and Byzantium" in *Through the Looking Glass: Byzantium through British Eyes,* Papers from the Twenty-ninth Spring Symposium of Byzantine Studies, London, March 1995, ed. Robin Cormack and Elizabeth Jeffreys, (Ashgate, Variorum, 2000).

[9] Kâtip Çelebi ve Hüseyin Hezarfen'in Bizans kroniklerinin Latince edisyonlarının Türkçeye çevirisi yoluyla yazdıkları eserler için bakınız, Hüseyin Cafer Hazerfen, *Tarih-i Düvel-i Rumiyye, Tenkih lif-tevarih,* 1960; Kâtip Çelebi, *Târih-i Konstantiniyye ve Kayâsıre,*.ed İbrahim Solak, (Konya: Gençlik Kitabevi, 2009).

[10] Stefanos Yerasimos, *Konstantiniye ve Ayasofya Efsaneleri*, çev. Şirin Tekeli, (İstanbul: İletişim, 1993).

rin sayısında belirgin bir artış olur.[11] Tanzimat sürecinde Osmanlı tarihyazıcılığında meydana gelen dönüşümle birlikte, Osmanlı ve İslam tarihi dışındaki medeniyetlerin tarihine ilgi duymaya başlayan Osmanlı yazarları, sınırlı da olsa Bizans mirasının çeşitli yönleri, özellikle de Osmanlı Devleti'ne etkileri üzerine yazmaya başlarlar. İstanbul'un Bizans geçmişine ilişkin en erken çalışmaların, daha ziyade İmparatorluğun Rum vatandaşları ile İstanbul'da yaşayan Avrupalı yazarlar tarafından gerçekleştirildiği bilinmektedir.[12] Bu çalışmaların ortaya çıkışında İstanbul'un kozmopolit entelektüellerini barındıran bilimsel ve kültürel cemiyetlerin rolü büyüktür. Bunların en önemlilerinden biri sayılan Hellenikos Philogikos Syllogos (Helen Edebiyat Cemiyeti), Yunan tarihi ve edebiyatına ağırlık vermesine rağmen, İstanbul'un Bizans dönemi arkeolojisine ilişkin öncel yayınların ortaya çıkmasına katkı sağlamıştır.[13] Cemiyetin üyelerinden birisi olan Alexandros G. Paspates'in *Byzantinai Meletai topographikai kai historikai* (1877) adlı çalışması, uzun yıllar Avrupalı ve Osmanlı yazarlarca en çok yararlanılan eserlerden birisi olmuştur.

Celal Esad'ın orijinalde Osmanlıca yazdığı kitabı, doğrudan yazarın kendi tercümesiyle ilk olarak 1909 yılında Paris'te *Constantinopolis de Byzance a Stamboul* adıyla yayımlanır.[14] Kitap, biri tamamen Bizans Konstantinopolis'ine diğeri ise Osmanlı İstanbul'una odaklanan iki ayrı bölümden oluşur. *A Traverse Byzance* başlıklı birinci bölümde, kentin özet bir tarihi ile tarihsel topoğrafya ve mimarisi ayrı başlıklar altında incelenir. İstanbul'un tarihini "fetih öncesi", "fetih hazırlıkları" ve "fetih" olarak tamamen Türk merkezli bakış açısı ile veren ilk kısmı haricindeki diğer alt bölümler, Bizans İstanbul'u üzerine daha önce Batı'da yapılan çalışmaların genel çerçevesini izler. Örneğin, İstanbul'un tarihsel coğraf-

[11] Robert Ousterhout, "The Rediscovery of Constantinople and the Beginnings of Byzantine Archaeology: A Historiographic Survey", *Scramble for the Past: A Story of Archaeology in the Ottoman Empire, 1753-1914*, ed. Zainab Bahrani, Zeynep Çelik, Edhem Eldem, (Istanbul: SALT, 2011), s. 181-211,

[12] Bu dönemde 1857 tarihli anonim *Feth-i Kostantiniyye ve Tarif-i Ayasofya* gibi İstanbul'un kuruluşu ve Ayasofya'nın inşasına ilişkin erken dönem efsanelerini tekrar eden eserler olmakla birlikte, Konstantinidi Paşa'nın (Alexander Constantinidis) (?-1890) *Târih-i Ayasofya* (1868) adlı eseri gibi yapının inşası ile Bizans ve Osmanlı dönemlerinde geçirdiği tamirlere ilişkin bilgiler içeren yayınlar da söz konusudur.

[13] Haris Eksertzoglou, H. *Osmanlı'da Cemiyetler ve Rum cemaati, Dersaadet Rum cemiyet-i edebiyesi* çev. F. Benlisoy, S. Benlisoy, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2004); Paul Moraux, *Bibliothèque de la Société Turque d'histoire Catalogue des manuscrits Grecs : fonds du syllogos*, (Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1964); Elçin Macar, " İstanbul'dan Ankara'ya: İstanbul Helen Edebiyat Cemiyeti (Syllogos) Kütüphanesi'nin İzinde", *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimleri Dergisi*, Yıl:12 Sayı:23 (Bahar 2013):139-149.

[14] Celal Esad, *Constantinople de Byzance á Stamboul*, (Paris: H. Laurens, 1909); Celal Esad Arseven, *Sanat ve Siyaset Hatıralarım*, ed. Ekrem Işın, (İstanbul: İletişim, 1993).

yasının yedi tepe ve yedi vadiden oluşan on dört bölüme ayrılarak incelenmesi, İstanbul'un surlarının ve kapılarının detaylı tarifi, İstanbul'daki Bizans mimarisinin kiliseler, saraylar, sarnıçlar gibi tipolojik bir sınıflama içerisinde betimlenmesi, ilk olarak Petrus Gyllius'un 16. yüzyıla tarihlenen çalışmasında görülür.[15] Esasen Celal Esad'ın Bizanslı tarihçilerin eserlerinin modern baskıları dâhil, tarih, mimari ve arkeoloji alanında üretilmiş Batılı kaynakların yardımıyla kaleme aldığı kitabı, pek çok açıdan öncel çalışmaları takip eder niteliktedir.[16] Peki, bu kitabı önemli kılan şey nedir? Bu sorunun ilk cevabını, Celal Esad'ın kitabına önsöz yazan iki değerli yazardan birisi olan Fransız Bizantolog Charles Diehl dile getirmiştir. Diehl'e göre, daha önce Osman Hamdi Bey'in klasik arkeoloji disiplininde gerçekleştirdiği öncü rolü, şimdi başka bir Osmanlı/Türk aydını Bizans alanında gerçekleştirmektedir.[17] Bir başka deyişle, o güne değin yalnızca Avrupalı ya da imparatorluğun gayrimüslim entelektüellerinin faaliyet gösterdiği bir alana, aslında tiyatrodan sinemaya, resimden mimariye geniş bir ilgi alanı olan bir Osmanlı/Türk entelektüelinin doğrudan katılımı söz konusudur.

Celal Esad'ın kitabını önemli kılan ikinci özelliği ise diğer önsöz yazarı J. H. Mordtmann tarafından ima edilir. Bu ise, kitabın Osmanlı dönemini de kapsamasıdır. Mordtmann'a göre, "Bizans devriyle birlikte onu takip eden dört yüzyılı kapsayan böyle bir eseri ortaya koymaya, Hammer ve Scarlatos Byzantios'tan sonra kimse cesaret edememiştir"[18]. Gerçekten de, İstanbul'un tarihsel topoğrafyasına odaklanan Avrupalı yazarlar, kentin bugününü çoğu zaman görmezden gelmiş, Osmanlı dönemi boyunca meydana gelen değişimlere eserlerinde yer vermemişlerdir. Bu durumun farkında olan Celal Esad'ın, kitabının "A Travers İslambol" başlıklı Osmanlı İstanbul'una odaklanan ikinci bölümünü, özerk ve özgün bir Osmanlı mimarlığının varlığını ortaya koyabilmek amacıyla yazdığı iddia edilebilir. Özünde kent tarihi olarak kurgulanan bir kitabın daha başında, Osmanlı/Türk mimarlığının kökenlerinin ve başlıca özelliklerinin betimlendiği bir giriş bölümü bulunması da bunu destekler niteliktedir. Celal Esad'a göre "Avrupa'da hala Türk sanatı; İran, Bizans ve Arap sanatlarının bir taklidi olarak görülmektedir, ancak bu görüş tamamen gerçek dı-

[15] Gilles, *The Antiquities of Constantinople*, 35-72.
[16] Celal Esad, *Constantinople*, 279-281.
[17] "*Il est intéressant de voir un Ottoman faire à son tour une place à son pays dans ces études, comme Hamdy-bey la lui a faite, voilà longtemps déjà, dans le domaine de archéologie classique*" Celal Esad, *Constantinople*, s. iii.
[18] Celal Esad, *Constantinople*, v.

şıdır."[19] Böyle bir eleştirel giriş ile başlayan bu bölüm boyunca Celal Esad, Osmanlı/Türk mimarisinin Bizans'ın kopyası olduğuna ilişkin Batı Avrupa'da yerleşik söyleme karşı tezler geliştirmeye çalışır. Bunu yaparken de, büyük oranda 1873 Viyana Evrensel Sergisi için bir grup Osmanlı bürokrat ve aydını tarafından hazırlanan *Usul-u Mi'mari-i Osmani* adlı kitaptan yararlanır.[20] Dolayısıyla, Celal Esad'ın kitabındaki, Bizans Konstantinopolis'i ile Osmanlı İstanbul'unun yan yana, fakat bir arada olmayan sergileme yöntemi de, Bizans ile Osmanlı mimarisi arasındaki farkları sergilemek için uygun bir karşılaştırma zemini sağlamış olur.

Celal Esad, kitabın orijinalini ancak 1912'de *Eski İstanbul: Abidat ve Mebanisi. Şehrin Tesisinden Osmanlı Fethine Kadar* başlığıyla yayımlayabilmiştir.[21] Adından da anlaşılacağı üzere Osmanlıca baskısı yalnızca Bizans dönemini içermektedir. Bu yıllarda, Osmanlıca okuyucuların kentin Bizans geçmişine olan ilgisinin görünür bir biçimde artışına tanık oluruz. Örneğin, Fransız tarihçi Charles Diehl tarafından Cenevre'de verilen bir konferansa katılan Cenevre Türk Yurdu'nun üyesi Münir Mazhar, konferans sırasında tuttuğu notları İstanbul'a göndermiş, *Yeni Mecmua* dergisinde Bizans tarihi, sanatı ve "Bizans Konstantinyyesi" üzerine bir yazı dizisi yayımlamıştır.[22] Bu yazıların "Bizans'a ilgi duyan gençler için faydalı olabileceğini düşünen" Münir Mazhar, bu amaçla yazısının sonuna Batılı kaynaklardan oluşan kısa bir bibliyografya eklemiş, Osmanlıca kaynak olarak ise okuyucuları tarihçi Ahmed Refik'in *Büyük Tarih-i Umumi* ile *Bizans İmparatoriçeleri* isimli eserlerine yönlendirmiştir. [23]

İlk cildi 1911/12 yıllarında yayımlanan Ahmed Refik'in altı ciltten oluşan *Büyük Tarih-i Umumi*'sinin Bizans'a ayrılan dördüncü cildi, Osmanlıca okuyucular için bu dönemde Bizans tarihi üzerine bilgi veren en önemli kaynaklardan birisidir. Bizans İmparatorluğunun politik ve kültürel tarihinin yanı sıra, Bizans İstanbul'unun bölgeleri, surları, caddeleri, sarayları, camiye dönüştürülen kiliseleri ve anıt sütunlarının kent içindeki

[19] "Bien que l'art turc soit parfoit encore considéré en Europe comme une servile imitation des arts persan, arabe, et byzantin, cette opinion est contraire à toutes les réalités." Celal Esad, *Constantinople*, s. 151.

[20] *Usul-u Mimari-i Osmani* hakkında bakınız, Ahmet Ersoy, "Architecture and the Search for Ottoman Origins in the Tanzimat Period" *Muqarnas: An Annual on the Visual Culture of the Islamic World*, 24 (2007): 126-130.

[21] Celal Esad Arseven, *Eski Istanbul Abidat ve Mebaisi*, ed. Dilek Yelkenci, (İstanbul: Celik Gülersoy Vakfı, İstanbul Kütüphanesi, 1989).

[22] Münir Mazhar, "Bizans Tarihine ait İki Ders", *Yeni Mecmua*, Cilt. 2/51, (1918): 489-495; Münir Mazhar, "Bizans Konstantiniyyesi (1)", *Yeni Mecmua*, 3/ 61, (12 Eylül 1918): 168-176; "Bizans Konstantiniyyesi (2)", *Yeni Mecmua*, 3/63, (3 Ekim 1918): 214-216; "Bizans Sanatının Teşekkül ve İntişarı", *Yeni Mecmua*, 3/59, (29 Ağustos 1918): 126-128.

[23] Münir Mazhar, "Bizans Tarihine Aid İki Ders", 489-495.

konumlarını, Bizans ve Osmanlı dönemindeki isimleri ile birlikte betimleyen yazar, kentin geçmişi ve bugünü arasındaki tarihsel sürekliliğe dikkat çeker.[24] Bizans tarihine ilişkin diğer yazılarında da Ahmed Refik, Bizans ve Osmanlı arasındaki politik ve kültürel bağlara işaret eder. Örneğin, tamamı Fransızca bir eserin tercümesi olan *Bizans İmparatoriçeleri*[25] isimli kitabına giriş olarak yazdığı "Bizans Tarihine Medhal" bölümünde şu ifadeleri kullanır:

> Çünkü Osmanlı, saltanatını Bizans toprağında tesis etmiş. Osmanlı âdet ve ananelerine Bizanslıların büyük tesirleri olmuştur. Bizans imparatorlarının asırlarca idare ettiği topraklar, Bizans halkının beraber yaşadıkları unsurlar halen sevgili vatanımızda mevcut.[26]

İleride bu konuya yeniden değinileceği üzere, gazete ve dergilerde yayımlanan yazılarında vatanseverlik kavramını etnisite ya da din birliği açısından değil ortak coğrafya üzerinden tanımlayan Ahmed Refik'e göre, Bizans ve Osmanlı imparatorluğuna başkentlik yapan İstanbul, her iki medeniyetin ortak kültürel mirasına sahip olması nedeniyle Osmanlılık için önem taşımaktadır.

Celal Esad ve Ahmed Refik'in kitaplarının yayımlanmasından yaklaşık sekiz yıl sonra, 1920 yılında, Mehmed Ziya'nın *İstanbul ve Boğaziçi: Bizans ve Osmanlı Medeniyetlerinin Âsar-ı Bakiyesi* adlı 300 sayfalık eseri, *Maarif-i Umumiye Nezareti, Telif ve Tercüme Dairesi* tarafından 84 adet basılır. Kitabın ikinci cildi, 1928 yılında yayımlanır.[27] Gerek referans verdiği Avrupa ve Osmanlı kaynakları, gerek modern araştırma ve yazım metodu ile İstanbul'un Bizans dönemine ait tarihsel topoğrafyasını ve mimari mirasını Osmanlı döneminde geçirdiği değişimlerle birlikte ele alan Mehmed Ziya'nın bu eseri, Bizans İstanbul'una ilişkin bir Osmanlı/Türk yazarı tarafından o zamana değin yazılmış en önemli kaynaktır.

Eserin en etkileyici bölümlerinden birisi, hem Avrupa'da, hem de Osmanlı devletinde o zamana değin İstanbul üzerine yapılan çalışmaların bir değerlendirmesini yaparak adeta bir Bizans çalışmaları tarihi sunan "Medhal" kısmıdır. Pierre Gilles, Du Cange, Gibbon, Salzenberg, Charles

---

[24] Ahmed Refik, *Büyük Tarihi Umumi*, Cilt 4, s. 214-217, 254-257.

[25] Ahmed Refik'in bu kitabı büyük oranda Charles Diehl'in *Figures Byzantines* adlı kitabından yapılan tercümelere dayanmaktadır. Charles Diehl, *Figures Byzantines*(Paris: Librarie Armand Colin, 1906) (http://archive.org/details/figuresbyzantin00diehgoog (erişim 15.02.2013).

[26] Ahmed Refik, *Bizans İmparatoriçeleri*, s. 4.

[27] Harf İnkılabı ile aynı yıla denk gelmesi ve 1920'deki ciltte yer alan içindekiler ve dizin gibi sayfaların bu ikinci ciltte yer almaması nedeniyle Semavi Eyice bu kitabın tamamlanmamış olduğunu düşünmektedir. Bakınız Semavi Eyice, "İhtifalci Mehmed Ziya, Hayatı, Mezarı ve Eserleri", *Eyüp Sultan Sempozyumu Tebliğleri VI*, (İstanbul, 2003), s. 172.

Texier, Charles Diehl, Swainson, Van Millingen ve diğerleri tarafından İstanbul'un topoğrafya ve anıtlarım inceleyen çalışmaların bir değerlendirmesini yapan Mehmed Ziya, İstanbul'un fiziki çevresi ve yapıları üzerine az sayıdaki Osmanlıca eserlerin öneminden de bahseder.[28] Bunlar arasında, İstanbul'da camiler ve çevresindeki yapılar hakkında kapsamlı bilgi veren Ayvansarâyî Hüseyin Efendi'nin 18. yüzyıl sonuna tarihlenen Hadîkatü'l-cevâmî adlı eseri geniş yer tutar.[29] Hadîkatü'l-cevâmî'nin ardından kentin İslami anıtları üzerine yazma geleneğini en güçlü şekilde devam ettiren, aslında bir Osmanlı subayı olan Mehmed Raif (1863-1917)'in[30] 19. yüzyıl sonuna tarihlenen *Mir'at-ı İstanbul* (1898-99) adlı eseridir.[31] Mehmed Ziya tarafından anılan diğer eserler, Osman Hacı İsmail Zâde'nin *Mecmua-i Cevâmi* (1886)[32] ile Ahmed Muhtar Paşa'nın *Fethi-i Celil-i Kostantiniyye* (1898) adlı eserleridir.[33]

Celal Esad'ın *Eski İstanbul*'unu son yıllarda yapılan önemli bir çalışma olarak anmasına rağmen, Mehmed Ziya çalışmalarına başlarken başka bir kitabı kendisine model olarak almıştır. Bu, İstanbul'da Patriklik yapmış Konstantinos (1770-1859) tarafından orijinalinde Grekçe yazılıp (1836), *Divan-ı Zaptiyede* tercüman olarak görev yapan Yorgaki Petropoulo tarafından Türkçe'ye tercüme edilerek *Heyet-i Sabıka-ı Konstantiniyye* adıyla 1860 yılında basılan eserdir. Bizans İstanbul'u hakkında yazılan ilk Türkçe eser olarak kabul edilen *Heyet-i Sabıka-ı Konstantiniyye* bu dönemde büyük ilgi görmüş olmalı ki, 1863 yılında Karamanlıca, 1868 yılında İngilizce, 1872 yılında ise Türkçe tercümesi yeniden basılmıştır.[34] Bir süre sonra, bu kitabın da yetersiz kaldığını gören Mehmed Ziya, "Fransızca, Almanca ve Yunanca diğer kaynakları ya doğrudan inceleyerek, ya da önemli bölümlerini tercüme ettirerek" çalışmasını önemli ölçü-

[28] Mehmed Ziya, *İstanbul ve Boğaziçi*, 1. Cilt, "Medhal"

[29] Bakınız Howard Crane (ed.), *The Garden of the Mosques: Hafiz Hüseyin al-Ayvansarayi's Guide to the Muslim Monuments of Ottoman İstanbul*, (Leiden, Boston: Brill, 2000).

[30] Semavi Eyice, "Mehmed Raif, Davutpaşalı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Cilt 28, (Ankara, 2003), 513-514.

[31] Mehmed Raif, *Mirat-ı İstanbul*, ed. Günay Kut, Hatice Aynur, (İstanbul: Çelik Gülersoy Vakfı Yayınları, 1996).

[32] Osman Hacı İsmail Zade, *Mecmua-i Cevami*, (İstanbul: Karabet ve Kasbar, 1304 [1886]).

[33] Mirliva Ahmed Muhtar, *Fethi-i Celil-i Kostantiniyye*, (Malumat Kitaphanesi, Tahir Bey Matbaası, Kostantiniyye, 1316 [1898])

[34] Konstantinos, *Heyet-i Sabıka-ı Konstantiniyye* (İstanbul, Tercüman-ı Ahval Matbaası, 1861); John P. Brown, (çev), *Ancient and Modern Constantinople*, (London, 1868); Semavi Eyice, "İstanbul'un Fethinden Önceki Devre Ait Eski Eserlerine Dair Bir Kitap Hakkında", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 5, (1953), s. 85-90; Johann Strauss, "The Greek Connection in the Nineteenth Century Ottoman Intellectual History" *Greece and the Balkans: Identities, Perceptions and Cultural Encounters since the Enlightenment*, ed. Dimitris Tziovas, (Aldershot, England; Burlington, Vt.: Ashgate, 2003), s. 50-51.

de geliştirmiştir.[35] Böylece ortaya çıkan kitabın birinci cildi tamamen İstanbul'un tarihsel topoğrafyasına adanmış, kentin kırsal ve askeri bölgeleri, surları, kapıları ve limanlarını kapsamıştır. Bizans ve Osmanlı İstanbul'unun kentsel merkezine odaklanan ikinci cildinde ise saraylar, anıt sütunlar, sarnıçlar, kiliseler, şapeller, camiler, mescitler, türbe ve sebillerden oluşan tek yapılar detaylı olarak anlatılır. Kitabın giriş bölümünde bahsedildiği gibi, bu yöntem bilinçli bir seçimdir. [36]

Bizans İstanbul'u üzerine önceki çalışmalardan farklı olarak, *İstanbul ve Boğaziçi*'nde kentin Bizans geçmişi ile bugünü birbirine sıkı sıkı bağlıdır. Yazar kimi zaman Bizans dönemindeki yapıların Osmanlı döneminde geçirdiği değişimleri, kimi zaman da şimdiden hareketle kentin Bizans dönemindeki durumunu anlamaya çalışır. Kitabın bir diğer önemli özelliği, neredeyse metin içinde verilen bilgiler kadar kapsamlı dipnotlarıdır. Örneğin, metinde bahsi geçen tarihsel kişilik ya da olaylar hakkındaki açıklayıcı bilgiler, bir yapının tanımlanmasına ilişkin farklı yazarlar tarafından dile getirilen görüşler dipnotlara bırakılır. [37]

KENTİN SOKAKLARINDA, ÂSÂR-I ATÎKA'NIN İZİNDE

İstanbul ve Boğaziçi'nin yazarı Mehmed Ziya'nın en önemli özelliklerinden birisi, Bizans kentine ilişkin bilginin sadece tarihsel ve yazılı olanı ile yetinmeyip, "eski eser ilminin" yardımıyla, kentsel doku ve tekil yapıların doğrudan yerinde gözlemlemesi, deneyimlemesi ve çoğu zaman fotoğraf ya da çizimlerle güncel durumunu belgelemesidir. Bu yöntem sayesinde yazar, kentin geçmişi ile var olan organik bağı görünür bir biçim-

[35] "...İstanbul'un eski devirleri ile Osmanlı eserleri ve abideleri hakkında yıllardan beri inceleme ve yazımda bulunuyorum. Bu hususta araştırma yapanların kabul ettikleri gibi, uzun süren ve yorgunluk veren bir çalışmanın ürünü olan bu eserime başlarken Konstantiniad'ı temel almışsam da, araştırma ilerledikçe, bunun yetersizliği anlaşıldığından, Fransızca, Rumca ve Almanca bazı eserleri gerek doğrudan doğruya incelemek ve gerek önemli madde ve bölümleri tercüme ettirmek suretiyle kitabımı genişlettim..." Mehmed Ziya, *İstanbul ve Boğaziçi*, 1. Cilt, "Medhal".

[36] "...Bu gibi büyük eserlerde çoğu yazarın takip ettikleri tarza uygun olarak, ben de eserimi iki kısma ayırarak birinci kitabı - şehrin genel durumunu daha yakından inceleyebilmek için - İstanbul'un mıntıkaları ile surlarına ve bu münasebetle Konstantiniyye'nin fethine ait geniş bilgiye ve şehre yakın bölgelerdeki bazı önemli ve tarihi Osmanlı eserleri ve kalıntılarının anlatım ve tariflerine ayırdım. Saraylarla eski, su kemerlerini, mahzenlerini, sütunlarla hamamlarını, özellikle camilerle, Osmanlı medeniyet tarihinde ihtişamıyla özel bir yer edinen sebillerle çeşmeleri, meşhur türbe ve medreseleri, Boğaziçi, Üsküdar ve Adaların Bizans ve Osmanlı devirlerine ait eserlerini, ikinci kitaba bıraktım." Mehmed Ziya, *İstanbul ve Boğaziçi*, 1. Cilt, "Medhal"

[37] Mehmed Ziya, *İstanbul ve Boğaziçi*, s. 15-30, 110- 135, 235-255.

de okuyucuya sunmaya çalışır.[38] Herhâlde burada asıl önemli olan, kitabın genel çerçevesi ve bölümlerin organizasyonunda olduğu gibi, kentin geçmişine ilişkin bilgi edinme yönteminin de değişim göstermesi ve kitabın giriş bölümünde yazarın bunu okuyucuyla paylaşmasıdır. Burada kendisini "eski eser araştırmacısı" olarak tanıtan Mehmed Ziya'ya göre, o zamana dek İstanbul'un tarihi ve mimarisine dair yazılan kitaplar övgüyü hak etmekle beraber, "Batılı büyük bilim kurumlarının önemli bilim adamları gözünde eşsiz bir yer kazanmış olan ve düşüncenin terbiyesi ve özellikle uluslararası alanda bilgi yakınlaşmasının kurulması noktasında önemi aşikâr olan eski eser ilmindeki son gelişmeleri dikkate almadıklarından dolayı yetersizdir."[39] Yine yazara göre, "bir memleketin tarihi müesseselerini sadece anmak, eski eser âlimlerinden beklenen faydaları sağlamayacağından", özellikle tarih ilminin yardımına muhtaç olan eski eser uzmanları, "İstanbul'un eski toplumsal hayatına ve tarihi dönemlerine ait oldukça detaylı incelemelerde bulunarak kıymetli eserler meydana getirmişlerdir". [40] İşte bu çalışmaların yardımıyla Mehmed Ziya, kimi zaman kent surlarını ve sarnıçları yerinde inceler, kimi zamansa yalnızca kalıntıları ayakta duran yapıların ya da mescit olarak kullanılan şapellerin Bizans dönemindeki durumlarını tespit etmeye çalışır. "Âsâr-ı Atîka İlmi" nin zorunlu derslerden biri olduğu Sanayi-i Nefîse Mektebi'nden mezun olan Mehmed Ziya hem genel olarak arkeoloji disiplinindeki gelişmelerden, hem de İstanbul'un Bizans arkeolojisi alanında gerçekleştirilen faaliyetlerden haberdardır. Aldığı eğitimin yanı sıra, İstanbul Şehri Muhibleri Cemiyeti (kuruluşu 1911) ile Muhâfaza-i Âsâr-ı Atîka Encümeni'nin (kuruluşu 1917) aktif bir üyesi olması da, Mehmed Ziya'nın kentin tarihi, arkeolojisi ve mimarisi hakkında ilk elden bilgi sahibi olmasına önemli katkısı olmuştur.

---

[38] "Zaman içerisinde meydana gelen değişimleri dikkate aldığımda, sadece yazı kaynaklarda verilen bilgilerle yetinemezdim, bu nedenle, pek çok sarnıcı, kuleleri, bazı yer altı evlerini bizzat yerinde inceledim. Hatta bir keresinde Yerebatan Sarnıcında kayıkla ilerlerken az daha hayatımı kaybediyordum" Mehmed Ziya, *İstanbul ve Boğaziçi*, 1. Cilt, "Medhal"

[39] "...Çoğunluğu tarihi olaylardan bahseden adı geçen yazarların emek ve çalışması övgüye layık olmakla beraber, özellikle eski eser ilminin zamanımızda kazanmış olduğu önem, bilimsel bir şekil alarak batılı büyük bilim kurumlarının önemli bilim adamları gözünde eşsiz bir yer kazanmış olması ve düşüncenin terbiyesi ve özellikle uluslararası alanda bilgi yakınlaşmasının kurulması noktasında aşikâr olan öneminden dolayı adı geçen eserler, eski eser araştırmacısı birçok âlim için düşüncenin aydınlanmasında yeterli görülmüyor. Bugün, eski eser araştırmaları birçok ilmin yardımına muhtaçtır" Mehmed Ziya, *İstanbul ve Boğaziçi*, 1. Cilt, "Medhal".

[40] "Bir memleketin tarihi müesseselerini sadece anmak, eski eser âlimlerinden beklenen faydaları sağlamaz. Bu gerçeğe istinaden, son zamanlarda eski eser uzmanları, özellikle Bizans tarihi uzmanları, İstanbul'un eski toplumsal hayatına ve tarihi dönemlerine ait oldukça detaylı incelemelerde bulunarak kıymetli eserler meydana getirmişlerdir". Mehmed Ziya, *İstanbul ve Boğaziçi*, 1. Cilt, "Medhal".

Yirminci yüzyılın ilk yarısında İstanbul'da kurulan bu cemiyetler dışında, Mehmed Ziya'nın böyle bir eseri üretebilmesine zemin hazırlayan Osmanlı Devleti'nin arkeoloji ve kültürel mirasa yaklaşımındaki değişim ise biraz daha geriye, 19. yüzyıl ortalarına gider. İlk olarak 1869 yılında çıkarılan ve 1874, 1884 ve 1906 yıllarında yeniden düzenlenen eski eserler yasası, Osmanlı topraklarındaki yabancı kazılar üzerindeki kontrolün artırılması, 1881'de Müze-i Hümayun'un kuruluşu ve arkeolojik kazılara başlanılması bu alanda atılan önemli adımlardır. Osmanlı devletinin arkeolojiye olan ilgisinin, büyük oranda Osmanlı topraklarındaki Batı Avrupa ülkelerinin arkeoloji faaliyetlerinin hegemonyasına bir tepki olarak ortaya çıktığı genellikle kabul edilen bir görüştür. Belki de bu nedenle arkeoloji pratiğinde Batı Avrupa ile Osmanlı Devleti benzer bir politikayı takip eder. Osmanlı topraklarındaki ilk arkeolojik araştırmalar için klasik dönem kentlerine yoğunlaşan Fransız, Alman ya da İngiliz arkeologları gibi,[41] Osmanlı Müzesi adına kazıları yapan Osman Hamdi'nin gerçekleştirdiği ilk bilimsel kazılar da, genellikle Helen ve Fenike medeniyetlerine ait yerleşimlerde yapılmıştır.[42]

Öte yandan 1881 ve 1906 yılında yapılan düzenlemelerde detaylı olarak örneklendirilen eski eser tanımı içinde "bazilikalar, kiliseler, manastırlar, kent surları ve kuleleri, hipodromlar, sarnıçlar, obeliskler ve ikonalar" da bulunduğuna göre, Bizans mirasının da, korunması gerekli kültür varlığı olarak tanımlandığı anlaşılır.[43] Bu dönemde Müze-i Hümayun'un koleksiyonlarında da önemli miktarda Bizans dönemine tarihlenen eser olduğu görülür.[44] Bordeaux Üniversitesi'nden "*Kadim Yunan, Romen ve*

---

[41] Osmanlı İmparatorluğu ile İngiltere arasındaki göreceli olumlu politik ve ekonomik ilişkiler nedeniyle, Anadolu'da gerçekleştirilen arkeolojik faaliyetlerde İngiltere öncü rolü üstenmiştir. İngiliz arkeolog Charles Fellows'un (1799-1860) 1840'lı yıllarda Xanthos'da gerçekleştirdiği çalışmalar Osmanlı topraklarındaki ilk arkeolojik faaliyetlerdendir. 19. yüzyılın sonuna doğru, Almanya ve Amerika gibi diğer devletler de, çeşitli yerlerde arkeolojik araştırmalar yapmaya başlarlar. Bakınız Margarita Diaz-Andreu, *A World History of Nineteenth Century Archaeology: Nationalism, Colonialism, and the Past*, (Oxford: Oxford University Press, 2007); D. Gill, "The British School at Athens and Archaeological Research in the Late Ottoman Empire", *Archaeology, Anthropology and Heritage in the Balkans and Anatolia: the Life and Times of F.W. Hasluck, 1878-1920* ed. David Shankland, Cilt 1, (İstanbul: İsis Press, 2004), s. 223-256.

[42] Mustafa Cezar, *Sanatta Batıya Açılış ve Osman Hamdi*, (İstanbul: Erol Kerim Aksoy Kültür Eğitim, Spor Sağlık Vakfı, 1995), s. 273-277; Afife Batur, "Arkeoloji Müzeleri Binaları", *İstanbul Ansiklopedisi*, 1. Cilt (İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1993), s. 310-312.

[43] *Âsâr-ı Atîka Nizamnamesi*, Hazine-i Evrak, 3026, (Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1966), s. 6.

[44] Solomon Reinach, *Ministére de l'Instruction Publique: Catalogué du Musée Impérial d'Antiquités* (Constantinople: Imprimerie Levant Times, 1882); André Joubin, *Musée impérial ottoman: Catalogue des sculptures grecqués, romaines, byzantines et franques*, (Constantinople: Mihran, 1893); Gustave Mendel, *Catalogue des sculptures grecqués, romai-*

Bizantin Asarı" uzmanı olarak getirilen Gustave Mendel[45] tarafından 1912 yılında hazırlanan kataloğa göre, müzenin güney kanadında Helenistik ve Bizans dönemine ait rölyefler, lahitler ile birlikte orijinalde şehir surları ya da diğer yapıları süsleyen Medusa başı ve haç gibi mimari parçalar sergilenmektedir.[46]

Dolayısıyla her ne kadar yabancı ya da yerli arkeolojik kazılar doğrudan Bizans dönemini hedeflemese de, Bizans tabakası da bulunan klasik dönem yerleşmelerinde gerçekleştirilen arkeolojik kazılardan elde edilen eserler İmparatorluk Müze'sinde koruma altına alınmıştır. Bununla birlikte, Müze'nin Bizans koleksiyonunun büyük çoğunluğu, imparatorluğun farklı bölgelerinde yapılan inşaat çalışmaları sırasında tesadüfen bulunan parçalardan oluşmaktadır. Örneğin 1894 yılına tarihlenen bir belgeye göre, İstanbul'un Fatih İlçesi Çarşamba Mahallesinde yapılmakta olan bir tekkenin temel kazısı sırasında bulunan mermer bir lahit, görevlilerinin Bizans dönemine tarihlemesinin ardından Müze'ye nakledilir. Gene aynı tarihlerdeki İstanbul, Göksu Küçüksu'da bir fırının temel kazıları sırasında rastlanan Bizans dönemine ait üç adet amforanın Müze'ye nakline karar verilir.[47] 1899'da, İstanbul'da bir tren istasyonu yakınında demiryolu inşaatı sırasında ortaya çıkan Bizans dönemi buluntuları da Müze'nin koleksiyonlarına katılır.[48] Dolayısıyla Bizans arkeolojisi imparatorluk müzesinin önceliği olmasa bile dışlanmış bir alan da değildir.

Mehmed Ziya gibi Âsâr-ı Atîka cemiyeti üyesi olan Celal Esad da, en azından yüzyıl başından beri kentin Bizans arkeolojisi ile ilgileniyordu. Daha kitabını yazmaya girişmeden önce, uluslararası bir sergi için, İstanbul'un surları, ana yolları, ayakta kalan Bizans yapılarını gösteren "Konstantinopolis'in Arkeoloji Planı'nı" hazırlamıştır.[49] Celal Esad *Eski İstanbul*'un yayımlandığı 1912 yılında, İstanbul Şehremini'nde Galata Tahrîr-i Müsakkafât Reisliği görevini yürütmekte idi. Bu görev ona Galata bölgesinin yapılarını inceleme fırsatı vermiştir. Bu incelemelere dayanan *Eski Galata ve Binaları* adlı yazı dizisi, ilk olarak *Servet-i Fünun* dergisinde

---

nes, byzantines, 3 Cilt (Constantinople: Musé Imperial, 1912-14.) Batur, "Arkeoloji Müzeleri Binaları", s. 310-312.

[45] BOA, BEO, 4232/317388, 20 Zilhicce 1331 (20 Kasım 1913). İmzalanan iş sözleşmesine göre Mendel, katalog hazırlamanın yanı sıra eserlerin bilimsel olarak sergilenmesi, kazılara refakat edilmesi ve taşradaki eski eserlerin kontrolünden sorumludur.

[46] Batur, "Arkeoloji Müzeleri Binaları", 310-312.

[47] BOA, MF.MKT, 195/89, 6 Şaban 1311 (12 Şubat 1894).

[48] BOA, MF.MKT, 441/51, 22 Zilkade 1316 (3 Nisan 1899).

[49] Bu planın yayım tarihi tam olarak bilinmemesine rağmen, Charles Diehl önsözde bahsettiğine göre 1909'dan önce olmalıdır. Ayrıca bakınız Semavi Eyice, "İstanbul'un Ortadan Kalkan Bazı Tarihi Eserleri", *Tarih Enstitüsü Dergisi* (Prof. Dr. Tayyib Gökbilgin Hatıra Sayısı), 12, 857.

fasiküller halinde yayımlanmasının ardından 1913 yılında kitap olarak basılmıştır.[50] Bundan sonraki yıllarda, Celal Esad'ın sanat tarihi araştırmalarındaki yörüngesi Bizans'ın aleyhine olacak şekilde Osmanlı/ Türk sanatına kaysa da[51] İstanbul'un arkeolojisine olan ilgisi Cumhuriyet'in ilk yıllarına kadar devam etmiştir. 1927 yılında *Hayat* dergisinde "Sultanahmed Meydanı Hafriyatı Münasebetiyle: İstanbul'da Bizans Sarayları"[52] isimli bir yazı yayımlayan Celal Esad, yapılan arkeolojik kazı hakkında detaylı bilgi vermese de,[53] bu alanda yıllar evvel çıkan bir yangın sonrası yaptığı incelemeler neticesinde tespit ettiği yapı kalıntıları hakkında bilgi vermektedir.[54] Türkiye Cumhuriyeti'nin başkenti Ankara'nın imarı çalışmaları için Ankara'da bulunduğu sıralarda[55] ve kendine özgü bir Türk mimarlığının varlığını ortaya koyduğu *Türk Sanatı* (1928) kitabını yayımladığı bir dönemde bile, Celal Esad'ın İstanbul'daki Bizans arkeolojisine dair gelişmeleri takip ettiği belirtilebilir.

---

[50] Celal Esat, "Eski Galata ve Binaları", *Servet-i Fünun*, Cilt 45, (8 Ağustos 1329/1913), 346 - 351, "Eski Galata ve Binaları (Galata'daki Camiler)", *Servet-i Fünun*, Cilt 46, (7 Ekim 1329/ 1913), 45-47; Celal Esad Arseven, *Eski Galata ve Binaları*, (İstanbul: Tureng Yayınları, 1989).

[51] Celal Esad, ilk olarak 1928 yılında yayımladığı *Türk Sanatı* adlı kitabında, Bizans ile Osmanlı/Türk sanatı arasında her hangi bir etkileşim olabileceği fikrini reddeder. İkisi arasında yaptığı yüzeysel bir karşılaştırma sonucunda, Osmanlı mimarlığının Bizans mimarlığının "hastalıklı hüznü" ile hiçbir ilişkisi olmadığını ifade etmektedir. Bakınız, Celal Esad Arseven, *Türk Sanatı*, (İstanbul: Akşam Matbaası, 1984 (1st ed. in 1928), s. 83.

[52] Celal Esad Arseven, "Sultanahmet Meydanı Hafriyatı Münasebetiyle: İstanbul'da Bizans Sarayları", *Hayat*, 1/24, (Ankara, 12.05. 1927), 469-471.

[53] Bu çalışma, Stanley Casson, D.T. Rice, G.F. Hudson ve A.H.M. Jones'dan oluşan ekibin British Academy adına 1927 yılında Hipodromda yapılan arkeolojik kazı olmalıdır. Bakınız "*Preliminary Reports upon the Excavations carried out in the Hippodrome of Constantinople in 1927*" by S. Casson, D.T. Rice, G.F. Hudson and A.H.M. Jones, (London: Oxford University Press, 1928).

[54] "Yangından sonra iş daha kolaylaştı. Yangını müteakip şehremaneti heyeti fenni müdüriyetinde bulunmalığım hususuyla yangın yerinde mahallen yaptığım tetkikat neticesinde yanan evlerin altında birçok kemerli mahzenler ve galeriler bulmuştum. Hatta *domus* odaları namıyla meşhur olan *Domus imperiali* yani imparatorların evinden gelmesinden geldiği aşikâr bulunan mahalde sarayın "Hirisu Tiklinyum"denilen en meşhur bir kısmına aid harabeleri ve kemerleri bulmuştum. O vakiden beri maa't-teessüf ciddi bit tarhiyat (yazma) ve hafriyat yapılamadı. Eski baytar mektebinin altındaki mahzenler ve yangın yerinde bulunacak duvar ve kemer bakayasıyla eski Bizans sarayının şekil ve vaziyetini doğru olarak tayin etmek mümkün olabilecektir. Bizans tarihinin en mühim vakasına sahne olan bu sarayın ehemmiyeti aşikârdır. İşte resmimiz mahallen yaptığımız tetkikata göre tanzim edilen plandan bilmukayesi yapılmış münazırı bir görünüştür. Mamafiye tarihlerde yakından beri zikir ettiğimiz asırlarda ismi geçen mübaninin mukaleri tamamı tamamına yerlerinde olduğuna hâkim edilemez. Herhalde biraz hayalidir. Fakat sarayın umuminesi ve belli başlı aksamı hakkında bir fikir verir." Celal Esad, "Sultanahmed Meydanı Hafriyatı", 470-471.

[55] Celal Esad, Ankara'nın şehir planı için 1927 yılında düzenlenen yarışmanın jüri üyelerinden birisidir. Bakınız Gönül Tankut, *Bir Başkentin İmarı Ankara 1929-1939*, (Ankara, ODTÜ Yayınları, 1990); Celal Esad, *Sanat ve Siyaset Hatıralarım*.

BİZANS MİRASINI SERGİLEMEK: KENTİN GÖRSEL TEMSİLİ

Ahmed Refik'in *Büyük Tarih-i Umumi* (1912) isimli altı ciltlik kitabının Bizans'a ayrılan bölümünde yer alan bilgilerin çoğu, Fransız tarihçiler Alfred Nicolas Rambaud ve Ernest Lavisse tarafından 1891-1900 yılları arasında on iki cilt olarak yayımlanan *Histoire Générale du IVe siècle jusqu'à nos jours* adlı on iki ciltten oluşan tarih dizisine dayanmaktadır.[56] Fakat Ahmed Refik'in kaynak kitabı tarih anlatısını tümüyle kelimeler yardımıyla kurgularken, Ahmed Refik bunu yoğun bir biçimde fotoğraf, çizim, harita gibi görsel malzeme ile desteklemiştir. Esasen bu dönemde okutulan tarih kitapları arasında *Büyük Tarih-i Umumi*'nin öğrenciler arasında özel bir ilgiyle karşılanmasının en önemli nedeni de budur.[57]

Bizans tarihini hüküm süren sülalelere göre dönemlere ayırarak anlatan metinde yer alan fotoğraf ve çizimler; imparator, imparatoriçe ve asker portrelerinden, müzede yer alan arkeolojik eserlere, tek yapılardan panoramik kent fotoğraflarına uzanan çeşitliliktedir. Yazılı metin ile görsel malzeme arasındaki ilişki her zaman doğru olarak kurulamasa da, Bizans tarihinin her bir dönemi, mümkün olduğunca ilgili fotoğraflar ve çizimler yardımıyla betimlenmiştir. Örneğin, imparator "Konstantin'den Herakles'e 4-7. yüzyıllar" başlıklı bölümde, Theodosius Surları, Ayasofya, Theodosius Anıtı, Boukoleon Sarayı, bir Bizans askeri portresi, II. Konstantin'in portresi, Theodosius heykeli, imparator Justinanus'un ve imparatoriçe Theodora'nın Ravenna'da bulunan mozaiklerinin fotoğrafları yer almaktadır.[58]

Büyük Tarih-i Umumi'nin yayıncısı İbrahim Hilmi'nin, eserin birinci cildine yazdığı önsözde ifade ettiği "toplumun en az eğitim gören kesimleri dâhil" kitabın hedeflediği geniş okur kitlesi dikkate alındığında, görsel malzemenin bu denli yoğun kullanımının en önemli amacı, tarihsel olayları görselleştirerek daha anlaşılır hale getirmektir. Ancak Ahmed Refik ve yayıncısı İbrahim Hilmi'nin "resimli bir tarih"ten beklentileri

[56] Şule Kılıç Yıldız, "Byzantium Between "East" and "West": Perceptions and Architectural Historiography of the Byzantine Heritage", ODTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mimarlık Tarihi Lisansüstü Programı, yayınlanmamış doktora tezi, Aralık, 2013.

[57] Ahmed Refik'in öğrencisi olan Hasan Ali Yücel, *Büyük Tarih-i Umumi*'den şöyle bahsetmektedir:"...O zamana kadar elimizde bulunan küçük Osmanlı tarihinde kavuklu, basmakalıp padişah resimleri görmekten bıkan ve alakasızlaşan gözlerimiz; ancak bu kitabın sayfalarında Roma tapınaklarının, Mısır firavunlarının, Hint ve Çin mazisine ait belgelerin resimlerine hayret ve hayranlıkla tesadüf etmişti", Muzaffer Gökman, *Tarihi Sevdiren Adam Ahmed Refik Altınay: Hayatı ve Eserleri*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1978), s.12.

[58] Ahmed Refik, *Büyük Tarihi Umumi*, 4. Cilt, s. 93-130.

yalnızca bu değildir. Onlara göre Osmanlı İmparatorluğunda o zamana dek yazılan "eski usul" tarih kitapları, Avrupa'da yazılanlar gibi vatanseverlik duygusunu pekiştirmede yeterli değildir. Oysa "yeni tarih" bu ideallere göre yazılmaktadır. Bu nedenle, *Büyük Tarih-i Umumi*'yi oluşturmak için, "Almanya da, Avusturya Macaristan'da, Fransa ve İngiltere'de yayımlanan en meşhur ve en büyük tarih kitaplarından yararlanılmıştır."[59] Buradaki ifadelerden anlaşıldığı gibi, 19. yüzyıl Avrupa'sında doruk noktasına ulaşan ulus devlet yaratma sürecinde tarihyazımının araçsal kullanımının bilincinde olan yazarlar, görsel malzemenin de kimlik, aidiyet ve bağlılık duygusunu pekiştirmedeki rolünün farkına varmışlardır. Bu amaçla, "bir tarihi umumi ne kadar mufassal ve resimli olursa, kıymet ve ehemmiyeti de o kadar artar."[60]

Ahmed Refik'e göre, tarihçinin görevi geçmiş olayları yalnızca kelimeler ile tekrar etmek değildir.[61] Aidiyet hissi ve belleği canlı tutmada görsel imgelerin yaratacağı etkinin farkında olan yazar, hemen her fırsatta, hatta mimariye ilişkin olmayan yazılarında dahi Ayasofya, Kariye Camii, Dikilitaş, Surlar gibi İstanbul'un Bizans anıtlarının fotoğraflarına yer vermiştir.[62] Böylece aslında İstanbulluların, belki de her gün önünden geçtikleri Bizans dönemi yapılarını görmelerini sağlamak, bu mimari mirasın kentin önemli bir bileşeni ve Osmanlı kimliğinin de bir parçası olduğunu göstermeye çalışmaktadır. Bu görüşlerini, yine yukarıda alıntıladığımız *Bizans İmparatoriçeleri* aldı kitabına yazdığı önsözde şöyle ifade etmektedir: "... Payitahtımızı sevmek, geleneğimizin bir dereceye kadar menşeini öğrenmek için Bizans'ı tetkik edelim. Gözlerimizin önünde, grubun ateşin ziyaları arasında simalara doğru yükselen abidelerin kıymetini anlayalım! ...Osmanlıların en büyük felaket sebeplerinden biri de topraklarına, yurtlarına bağlı olmamalarıdır. Yurda bağlılık, vatan topra-

[59] İbrahim Hilmi "*Neşrin İfadesi*", ***Büyük Tarihi Umumi***, 1. Cilt, (1912).

[60] İbrahim Hilmi "*Neşrin İfadesi*", ***Büyük Tarihi Umumi***, 1. Cilt, (1912), Ayrıca bakınız Zeynep Çelik, "Defining Empire's Patrimony: Late Ottoman Perceptions of Antiquities", *Scramble For the Past: A Story of Archaeology in the Ottoman Empire, 1753-1914*, ed. Zeynep Çelik, Zainab Bahrani, Edhem Eldem, (İstanbul: Salt, 2011), s. 464.

[61] Ahmed Refik, "Müverrihte İlim" *İkdam*, (21 Ekim 1920); "Müverrihte Sanat", *İkdam*, (25 Ekim 1920).

[62] 1936 yılında Akşam gazetesinde yayımlanan "Kafes ve Ferace Devrinde İstanbul" adlı yazı dizisinde Bizans tarihi ve anıtlarına da yer vermiştir. Örneğin, "Kafes ve Ferace devrinde İstanbul: At Meydanı" *Akşam*, (17.2.1936); "Kafes ve Ferace devrinde İstanbul: Kiliseler ve Hıristiyanlar", *Akşam*, (17.5.1936) "Kafes ve Ferace devrinde İstanbul: Balıklı Manastırı" *Akşam*, (21.9.1936) "Kafes ve Ferace devrinde İstanbul: Binbirdirek ve leylek tılsımı", *Akşam*, (31.8.1936) "Kafes ve Ferace devrinde İstanbul: İstanbul Surları", *Akşam*, (6.5.1936) "Kafes ve Ferace devrinde İstanbul: Ayasofya ve etrafındaki eserler" *Akşam*, (28.3.1936) "Kafes ve Ferace devrinde İstanbul Yerebatan Sarayı", *Akşam*, (10.8.1936); Gökman, *Tarihi Sevdiren Adam*.

ğını ekip biçmekle, vatan kıymetini takdir etmekle, geçmişini yüceltmekle mümkün olabilir. Bize bu yüce hisleri ancak Bizans, Osmanlı ve İslam tarihleri kazandıracaktır.[63] Burada yazar açıkça ifade etmektedir ki; İstanbul'u sevmenin yolu Bizans'ı anlamaktan geçer. Bizans'ı anlamak ise her gün önünden geçilen abideleri "görmekle" başlar.

Celal Esad ve Mehmed Ziya da, eserlerinde Bizans İstanbul'unun görsel tasvirine önem vermişlerdir. Celal Esad'ın eserinin 1909 baskısında kullanılan görsel kaynaklar nispeten sınırlı ve metinle doğrudan ilişkili değildir.[64] Kitabın 1912 baskısında ise özellikle iç mekân fotoğraflarının sayısında artış söz konusudur. Mehmed Ziya'nın *İstanbul ve Boğaziçi*'nde ise, fotoğraf, gravür, plan ve harita gibi çeşitli türdeki görsel malzemenin metin içindeki kullanımı oldukça özenlidir. Daha da önemlisi, çoğu öncel çalışmada olduğu gibi Bizans İstanbul'u artık yalnızca Ayasofya, Surlar, Hipodrom ile değil, daha az bilinen manastırlar, çeşmeler, mescide dönüştürülen şapellerin gravürleri ile de tasvir edilmektedir.[65] Burada dikkati çeken bir başka nokta da, bazı yapıların genellikle yüzyıl başındaki gravürleri ile mevcut durumlarını gösteren fotoğrafların bir arada verilerek, kentin fiziki dönüşümünün yansıtılmaya çalışılmasıdır.[66]

Bu dönemde türlü çeşitlikteki görsel materyallerin nasıl temin edildiği merak konusu olabilir. "Eski toplumlar ve kültürlerin, en iyi onları temsil eden görsel materyallerle anlatılabileceğine" inanan Ahmed Refik ve İbrahim Hilmi, metindeki bilgileri olduğu kadar görsel imgeleri de farklı kaynaklardan derlemek için büyük çaba göstermişler, "hatta bir tek fotoğraf için beş liralık tarihi [kitabı] parçalamak" zorunda kalmışlardır.[67] *Büyük Tarih-i Umumi*'nin önsözünde biraz da övgüyle bahsedilen bu durum, fotoğraf baskı ve çoğaltma teknolojisinin henüz çok gelişmediği bir dö-

[63] Ahmed Refik, *Bizans İmparatoriçeleri*, 13- 14.

[64] Örneğin, İstanbul surlarının anlatıldığı bölümde, Tophane Camisi ile Galata Kulesi'nin fotoğrafları yerleştirilmiştir. Celal Esad, *Constantinople*, s. 17.

[65] Mehmed Ziya, *İstanbul ve Boğaziçi*, 1. Cilt (1920), s. 107, 248, 251.

[66] Mehmed Ziya, *İstanbul ve Boğaziçi*, 1. Cilt. (1920), s. 115, 140-141.

[67] "Bununla beraber bir tarihi umumi, resimden, haritadan mümkün olduğunca yararlanması gerekir. Çünkü şimdiki tarih en çok taş vesaire gibi her nevi bakiye-i asara göre vücuda getirildiği için bunların resimleri, o zamanın adet ve ahlakını gösteren tabloların da bulunması şarttır. Bir tarihi umumi ne kadar mufassal ve ne kadar resimli olursa kıymet ve ehemmiyeti de o kadar artar. Bunun içindir ki Almanya ve İngiltere 'de yirmi kırk ciltten tarihi umumiler vücuda getiriliyor. Böyle bir çalışma çok büyük emek ve masraf gerektirir. İşte biz de bu fedakârlıklardan kaçınmadık. Hatta bir tek fotoğraf [almak] için beş liralık tarihi [kitabı] parçaladık. Bu güne kadar yapılamayan mükemmel bir tarihi umumi meydana getirdik. Almanya da, Avusturya Macaristan'da, Fransa ve İngiltere'de yayınlanan en meşhur ve en büyük tarihleri getirttik. [...] Bu eser bir eser olsun diye değil matbuatımızın bir heykel abidesi, milli kütüphanemizin baş eseri ve aynı zamanda az tahsil görmüş bütün halk sınıflarının istifadesine hizmet etmesi maksadıyla basılmıştır" İbrahim Hilmi "*Neşrin İfadesi*", *Büyük Tarihi Umumi*, Cilt 1, (1912)

nemde, kitaplarda kullanılan görsel malzemenin elde ediliş yöntemi hakkında ipuçları vermektedir. Aslında *Büyük Tarih-i Umumi*'de olduğu gibi, Celal Esad'ın *Constantinople/Eski İstanbul* ile Mehmed Ziya'nın *İstanbul ve Boğaziçi* kitaplarında kullanılan birbirinin tıpatıp aynısı fotoğrafların pek çoğu bu yolla elde edilmiş görünür. Örneğin, Bizans dönemi askerleri, köylü kadınları ya da imparator ve imparatoriçe portelerinin pek çoğunun, Fransız tarihçi M. Ernest Lavisse tarafından 1891 ve 1907 yıllarında hazırladığı *Album Historique* koleksiyonlarından elde edildiği anlaşılmaktadır.[68] Osmanlı yazarlarının Bizans yapılarının görsel temsili için yararlandığı diğer kaynaklar arasında; 19. yüzyıl başından itibaren İstanbul'da kurulmaya başlanan Sébah-Joaillier gibi fotoğraf stüdyoları, arkeolojik eserler için Müze-i Hümayun'un katalogları; gravürler, mimari çizimler ve planlar için ise genellikle Paspates ve Dethier'in çalışmaları yer almaktadır. Bununla birlikte, özellikle resim eğitimi alan Celal Esad ve Mehmed Ziya, Bizans kentinin okuyuculara tasvir edilmesinde doğrudan kendi çizim ve gravürlerinin de yararlanmışlardır.

Aslında Bizans İstanbul'unun görsel imgelerinin, bu yazarların çalışmaları vasıtasıyla Osmanlı yazılı kültürüne dâhil olmasından daha önce, 19. yüzyıl başından itibaren farklı şekillerde sergilendiği söylenebilir. Tanzimat ile birlikte ülkedeki modern gelişmeleri sergileme yöntemlerini kullanmaya başlayan Osmanlı İmparatorluğu'nda, İstanbul'un Bizans mirası, gerek mimari anıtlarda bu dönemde gerçekleştirilen onarımlar, gerekse de evrensel sergiler yoluyla farklı biçimlerde ve kent sakinleri kadar yabancılar için de sergilenmiştir.

1893 Chicago Evrensel Sergisi'ndeki panayırda, Dikilitaş'ın bir kopyasının da yer aldığı "Konstantinopolis'in Ticaret Caddesi" adını da taşıyan "Türk Köyü", Bizans Hipodromu'nu anımsatan tasarımıyla, Zeynep Çelik'e göre İstanbul'un Bizans geçmişinin Osmanlı kültürünün bir parçası olarak ilk kez temsilidir.[69] Aslında, Osmanlı pavyonunun ana unsuru ya da mimari bir tasarım şeklinde olmasa bile, İstanbul'un Bizans mirasının uluslararası arenada daha önce de sergilendiğine tanık oluruz. 1867 Paris Evrensel Sergisi'nde Osmanlı pavyonunda sergilenen sanatsal ürünler arasında, beş adet mimari çizim de vardır. Sergi komisyonunun bir

[68] Örneğin karşılaştırınız, M. Ernest Lavisse, *Album Historique*, 1896, s. 40; Mehmed Ziya, *İstanbul ve Boğaziçi*, 2. Cilt, s. 90-91; Ahmed Refik, *Büyük Tarih-i Umumi*, 4. Cilt, s. 102'de yer alan "Bizanslıların Anadolu Askeri" çizimi.

[69] Zeynep Çelik, *Displaying Orient: Architecture of Islam at Nineteenth-century World's Fairs*, (Berkeley: University of California Press, 1992), s. 85-86.

üyesi olan Alman bilim adamı Philipp Anton Dethier[70] tarafından yapılan bu çizimler, sergi komisyonu başkanı Selahaddin Bey tarafından Sultan Abdülaziz'e ithafen hazırlanan *La Turquie à l'exposition universelle de 1867* adlı kitapta şöyle tanıtılmaktadır: Yılanlı Sütun'un onarımmı gösteren çizim, Hebdomon Sarayı [Tekfur Sarayı]'nın iç mekânından bir görünüm, I. Konstantin Sütunu [Çemberlitaş], II. Theodosius Anıtı (Obelisk)' in Dethier tarafından yapılan bir restitüsyonu ve İstanbul Surlarının Balat limanından Topkapı'ya uzanan kuzey bölümünün planı.[71] İlk olarak 1847 yılında geldiği İstanbul'da, kentin Bizans döneminin topoğrafya, epigrafi ve arkeolojisini anlamaya yönelik çalışmalar yapan Dethier,[72] 1856'da Hipodromdaki Yılanlı Sütunu temizleyerek, yazıtın tercümesini gerçekleştirmiş,[73] arkeoloji çalışmalarını üyesi olduğu Hellenikos Philogikos Syllogos'un sayılarında yayımlamıştır. Osmanlı sarayının kütüphanesinde bulduğu Kritouboulos'un Fatih Sultan Mehmet'in yaşamını anlattığı el yazmasından yola çıkarak, İstanbul'un fethi sırasında kullanılan askeri teknikler ve kent surlarının bu dönemdeki planları üzerine çalışmalarda bulunmuştur. Dolayısıyla, 1867 Paris Evrensel Sergisi'nde Osmanlı kentinin antik mirasını vurgulayan beş adet mimari çizim, bir nevi Dethier'in o zamana dek yaptığı çalışmalardan oluşmaktaydı. Yine de bu durum, Osmanlı başkentinin sahip olduğu antik mirası bir şekilde sergilemeye değer bulan Osmanlı Tanzimat elitinin, imparatorluğun kültürel mirasına ilişkin artan bir farkındalığını da göstermektedir. Zaten bu sebepledir ki, Dethier bu sergiden altı yıl sonra, 1873 Viyana Evrensel Sergisi için doğrudan Bâb-ı Âli tarafından İstanbul'un topografya ve mimarisi üzerine bir kitap hazırlamak ile görevlendirilir. Dethier'in kısıtlı bir zaman dilimi içinde hazırladığı *Boğaziçi ve İstanbul* adlı kitap, ilk olarak 1873 yılında Viyana'da Almanca ve Fransızca olarak basılır. Dethier, bu kitabın evrensel sergide yer almasının, hem kendi çalışmalarını, hem de Osmanlı başkentini dünyanın çeşitli bölgelerinden ziyaretçilere tanıtmak için iyi bir

[70] Semavi Eyice "İstanbul Arkeoloji Müzelerinin İlk Direktörlerinden Dr. P.A. Dethier Hakkında Notlar" *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Yıllığı* 9 (1960), 45-52.; Eyice, "Phillipp Anton Dethier İstanbul'da", P. A. Dethier, *Boğaziçi ve İstanbul*, çev. Ümit Öztürk (İstanbul, 1993), 7-11.

[71] Salahaddin Bey, *La Turquie à l'Exposition universelle de 1867: ouvrage publié par les soins et sous la direction de S. Exc. Salahaddin Bey*, (Paris, Librarie Hachette, 1867), s. 152.

[72] P.A.Dethier, *Nouvelles découvertes archéologiques faites à Constantinople*, (1867) http://archive.org/stream/nouvellesdcouve00dethgoog#page/n31/mode/1up (erişim 03.03.2013).

[73] P. A. Dethier und A. D. Mordtmann, *Epigraphik von Byzantion und Constantinopolis, von den ältesten Zeiten bis zum Jahre Christi 1453*, (İstanbul, 1864), Semavi Eyice "İstanbul Arkeoloji Müzelerinin İlk Direktörlerinden Dr. P.A. Dethier Hakkında Notlar" *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Yıllığı* 9 (1960), 45-52; Eyice, "Phillipp Anton Dethier İstanbul'da", P. A. Dethier, Boğaziçi ve İstanbul, çev. Ümit Öztürk (İstanbul, Eren, 1993) 7-11.

fırsat olduğunu düşünmektedir.[74] Bu amaçla kitabında, Darülfünun binası gibi İstanbul'da yeni inşa edilen modern yapılarla birlikte, Osmanlı başkentinin topografyası, tarihi, arkeolojisi ve mimari anıtlarına ilişkin özet sayılabilecek bilgiler sunar. Böylece, Osmanlı hükümetinin aynı sergi için hazırlattığı bir diğer kitap olan *Usul-u Mimari-i Osmani*'nin, özgün bir Osmanlı mimari geleneğinin varlığını ortaya koyması beklenirken, *Boğaziçi ve İstanbul*'un Bizans ve antik mirasa sahip bir Osmanlı başkentini sergilemesi amaçlanmıştır.

***

19. yüzyıl boyunca İstanbul'daki Bizans anıtlarının bazı onarımlar geçirdiğini biliyoruz. Yapısal zorunluluk dışında, genellikle Ayasofya ya da surlar gibi anıtsal yapılarda gerçekleştirilen bu onarımların kentin yabancı ziyaretçilerini hedefleyen başka bir sergileme biçimi olarak da algılanabilir. Gerçekten de 18. yüzyıl sonlarından itibaren Osmanlı yönetici sınıfı tarafından gerçekleştirilen modernleşme reformları çerçevesinde, Batı Avrupa ile artan ekonomik, politik ve kültürel ilişkiler, Avrupalı diplomat ya da seyyahlarca sık ziyaret edilen bazı tarihi yapıların korunması ya da onarılması için itici bir güç olmuştur. Örneğin, 1894 depreminde ağır hasar gören eski bir Bizans kilisesi olan Kariye Camii'si, Alman İmparatoru Kayser II. Wilhelm'in 1898 yılında İstanbul'u ziyareti sebebiyle Sultan II. Abdülhamit'in emri doğrultusunda restore edilmiştir.[75]

Fakat gene de, İstanbul'un Bizans mimari mirasının korunması için, özellikle Müze görevlileri ya da kentin geçmişine meraklı bireylerin özgün çabalarının da varlığına işaret etmek gerekir. *Maârif-i Nezâret-i Celîlesi*'ne gönderilen 18 Aralık 1898 tarihli Müze Müdürü Osman Hamdi imzalı bir yazı, her iki durumu da gözler önüne sermesi bakımından ilginç bir örnektir. Söz konusu metinde, Anadolu şimendiferi inşası sırasında, Adapazarı yakınlarında karşılaşılan eski bir köprünün yıkılmaması için demir yolu hattının değiştirilmesi talep edilmektedir. Osman Hamdi'ye göre "Bizans imparatorlarından Jüstinyen zamanından kalma yirmi kemerli köprünün mimari öneminin yanı sıra, yabancı seyyahlarca da sık sık ziyaret edilmesi" önemli bir gerekçedir. Osman Hamdi'nin başvurusu üzerine *Maârif-i Nezâret-i Celîlesi* tarafından *Ticâret ve Nâfia Nezâret-i*

[74] Dethier, *Boğaziçi ve İstanbul*, 10-11.
[75] Robert Ousterhout, *The Architecture of Kariye Camii in İstanbul* (Washington DC., 1987), s. 9-10.

Celîlesi'ne hitaplı belgenin devamı olan yazıda, köprünün yıkılmayıp demir yolu hattının değiştirilmesi tavsiye edilmektedir.[76]

Osman Hamdi imzalı bir başka belgede ise, İstanbul'un Pendik bölgesinde, Bizans İmparatoru Justinianus döneminin ünlü generali Belisarius' un yaptırdığı bir çeşmenin yıkılmasından sorumlu kimselerin cezalandırılması talep edilmektedir.[77] Burada ilginç olan, on yıl önce bölgenin Müslüman ahalisince taşları yeni bir cami yapımında kullanılmak istenen bu çeşme, şimdi de mahallenin gayrimüslim sakinleri tarafından kilise yapımında kullanmak için yıkılmıştır. Bu durum özellikle köprü ve çeşme gibi sivil mimari mirasa ilişkin, hem müslim-gayrimüslim ayırımı olmaksızın vatandaşların "faydacı" yaklaşımlarını, hem de resmi makamlar ya da bireylerin korumacı çabalarını göstermektedir. Ayrıca bu belgeler, adı geçen yapıların tarihi ve mimari özellikleri gibi bilgiler de içermeleri bakımından, kentin Bizans mirasına ilişkin bilgide, bu dönemde belirgin bir dönüşüm olduğunun da göstergeleridir.

Sonuç

Bizans İmparatorluğu'na başkentlik yapmış ve Bizans'ın kimliği ile özdeşleşen Konstantinopolis, Osmanlı yazarlarının deyimiyle "Konstantiniyye" ya da "Bizans şehri", Osmanlı başkenti olarak da kültürel ve entelektüel üretimin merkezi olmuştur. Bu nedenle sadece Avrupalı seyyahların ve bilim insanlarının değil, Osmanlı/Türk yazarlarının da ilgisinin odağında yer almıştır. Dahası bu ilgi, yirminci yüzyılın ilk çeyreğinde, Bizans İstanbul'unun tarihsel topoğrafya, mimari ve arkeolojisine dair önemli çalışmaların ortaya çıkışına zemin hazırlamıştır. Bu anlamda, özellikle Celal Esad, Mehmed Ziya ve Ahmed Refik'in yaşadıkları kentin Bizans mirasını araştırmak ve bu konuda İstanbulluları bilgilendirmek amacıyla yazdıkları eserler, Türkiye'deki Bizans çalışmalarının en erken örnekleri olarak değerlendirilebilir.

---

[76] BOA, MF. MKT, 430/22, 29 Recep 1346 [13 Aralık 1898]; "...yirmi kemeri hâvî olan âsâr-ı nâdire-i kadîmeden cisr-i 'azîmden hedmi mansûr bulunduğu istihbâr edilmiş olub bu köprü Bizantin imparatorlarından Justinyen zamanından kalmış ve fenn-i mi'mârîce gâyetü'l-gâye ehemmiyeti hâiz bulunmuş olduğuna ve seyyâhîn-i ecnebiyyenin bu eser-i nâdirü'l-emsâli ziyâretden hâlî kalmadıklarına nazaran bekâ-yı ma'mûriyeti matlûb ve mültezim ve kumpanyanın bunu tahrîbe hiçbir vechle hak ve salâhiyeti olmadığı müsellem bulunduğundan hattın mezkûr köprü üzerinden geçirilmesi câiz olsa bile kusur vâki' vechle hedmi kat'ân rehîn-i cevâz olamayacağının ve bu bâbda kumpanyaya teblîgât-ı mü'essire icrâsıyla kusur-ı mezkûrun fi'ile çıkarılmasına meydân verilmesinin Ticâret ve Nâfi'a Nezâret-i Celîlesi'ne iş'ârı kemâl-i ehemmiyetle 'arz ve niyâz olunur."

[77] BOA, MF.MKT, 78/72, 21 Safer 1300 [29 Aralık 1882].

Bu eserlerin üretiminin, büyük oranda Osmanlı devletinin modernleşme çabaları kapsamında yapılan reformları, kültürel ve mimari mirasa yeni bir yaklaşım ile yapılan yasal düzenlemeler ve ardından gelişen müzecilik ve arkeoloji faaliyetleri ile İstanbul'un çok kültürlü ortamında kurulan bilimsel cemiyetler ile yakından ilgili olduğu görülür. Burada eserleri incelenen yazarlar, Muhâfaza-i Âsâr-ı Atîka Cemiyeti, İstanbul Muhipleri Derneği ve Osmanlı Tarih Cemiyeti gibi, İstanbul'un tarihine ve arkeolojisine ilişkin araştırma ve bilimsel yayın yapmayı teşvik eden cemiyetlerin üyeleridir.

Bu yazarların eserlerinde, Bizans İstanbul'u üzerine daha önce Avrupalı yazarlarca yapılan çalışmaların önemli bir etkisi olduğu açıktır. Nitekim onların eserlerinin, kaynak, yöntem, içerik gibi pek çok açıdan öncel çalışmaları takip ettiği, kimi zaman da tekrar ettiği görülür. Ancak bu çalışmalar aynı zamanda, Celal Esad'ın milliyetçi kaygılarında, Mehmed Ziya'nın "evrensel" yaklaşımında ya da Ahmed Refik'in görsel malzemeler yoluyla Bizans mirasını Osmanlı kimliğinin bir parçası olarak kurgulamaya çalışmasında görüleceği üzere, "yerel" üretimin "özgün" örnekleri olarak kabul edilebilir.

***

Cumhuriyet'in ilanıyla birlikte gelişen süreçte, Celal Esad'ın çalışmalarının ilgi odağı tamamıyla Türk sanatı ve mimarisine yönelmiştir. Ahmed Refik ise 1929'da Türk Tarih Kurumu Başkanlığından, 1933 yılındaki üniversite reformu ile de İstanbul Üniversitesi'ndeki görevinden ayrılmak zorunda kalmıştır.[78] Cumhuriyetin ilerleyen yıllarında ve hatta günümüzde Ahmed Refik, özellikle Osmanlı dönemi İstanbul yaşamına ilişkin çalışmalarına ilgi duyulan bir tarihçi olmasına rağmen, Bizans İstanbul'u üzerine yazıları pek dikkati çekmez. Ahmed Refik özellikle Bizans kaynaklarının Osmanlı tarihi için önemini vurgulayan, Osmanlı ile Bizans arasındaki ilişkilere dikkat çeken makaleler yayımlamış olmasına rağmen, Bizans tarihine ilişkin özgün ve kapsamlı bir çalışma üretememiş, daha önce de belirtildiği üzere, Fransızca eserlerin doğrudan çevirisi olan kitaplarında görüşlerini parça parça ifade etmiştir.

İstanbul'un Bizans mirası üzerine en kapsamlı çalışmayı yapan Mehmed Ziya, 1928 yılında *İstanbul ve Boğaziçi* adlı eserinin ikinci cildinin yayımlanmasının ardından, 1930 yılında vefat eder. Onun bu önemli eserinin yeni harflerle ilk basımı 1937 yılında oğlu Celal Ergun tarafından gerçekleştirilmeye çalışılır. Ancak, özgün kitap formundan çok farklı ola-

[78] Gökman, *Tarihi Sevdiren Adam*, 121-122.

rak haftalık fasiküller halinde yayımlanan bu yeni baskının, Mehmed Ziya'nın eseri ile benzerliği kalmamıştır.[79] Orijinal metnin büyük bir kısmı atılmış, Bizans İstanbul'unun tarihi sadece bir fetih tarihine indirgenmiş, özgün kitapta kullanılan görsel malzeme yerine, camilerinden oluşan bir fotoğraf albümü, metnin ilgili ilgisiz çeşitli bölümlerine serpiştirilmiştir.[80] Böylece, Mehmed Ziya'nın hayatının on beş yılını vererek hazırladığı, Bizans İstanbul'una ilişkin bu önemli eser, uzun yıllar boyunca unutulmaya mahkûm olmuştur.[81]

***

Batı'daki anaakım tarihyazımında Bizans'ın algılanış ve ele alınış biçiminin, Geç Antik ve Bizans Tarihi Profesörü Averil Cameron tarafından çarpıcı bir biçimde "Bizans'ın yokluğu" olarak dile getirildiği 1990'lardan bu yana[82], modern Avrupa tarihyazımında Bizans'ın mirası eleştirel bir tutum ile yeniden değerlendirilmiş ve bu konuda pek çok öncü çalışma gerçekleştirilmiştir.[83]

Geç Osmanlı ve erken Cumhuriyet dönemi entelektüelleri için, İstanbul'un Bizans mirası kuramsal bir konu değildir, çünkü bu geçmiş fiziksel çevrede temsil edilmektedir. Dolayısıyla Bizans geçmişinin nasıl yazılacağı sorusu her daim zihinleri meşgul eden konulardan birisi olmuştur. Bununla birlikte, Türkiye'de Bizans mirası ile "ne yapılacağı" sorusunun yeniden gündeme geldiği tarihi dönemlerden birini daha yaşamaktayız. Son yıllarda, uzun zamandır müze olarak kullanılmakta olan önemli Bizans kiliselerinin yeniden camiye dönüştürülmesi, bu mirasın Türkiye'de siyasi otorite ve bazı kültürel çevrelerin zihinlerini hala "meşgul" ettiği-

[79] Eyice, "Eyüp Sultan Sempozyumu", 178.
[80] Mehmed Ziya, *İstanbul ve Boğaziçi*, (1937), 6-17.
[81] Eser ancak 2004 yılında sadeleştirilerek yayımlanmıştır. Bakınız, İhtifalci Mehmed Ziya Bey, *İstanbul ve Boğaziçi: Bizans ve Osmanlı Medeniyetlerinin Ölümsüz Mirası*, ed. Murat A. Karavelioğlu and Enfel Doğan (İstanbul: Bika, 2004).
[82] Averil Cameron, "The Use and Abuse of Byzantium: an essay on reception", Inaugural lecture, King's College, London, 1992 (repr. in Changing Cultures in Early Byzantium (Aldershot, 1996:no.xıı).; Averil Cameron, *The Byzantines* (Oxford: Blackwell Publishing, 2006), önsöz.; Ayrıca bakınız Ufuk Serin, "Making Byzantium Understood: Re-Interpretation and Representation of Byzantine Cultural Heritage in Turkey", *Byzantium Early Islam: Cultural Heritage Management. Shared Experience beyond Boundaries*, eds. P. Atzaka, C. Papakyriakou, A. Pliota, (Hellenic Society for the Protection of the Environment and the Cultural Heritage, Thessaloniki, 2010), s. 209.
[83] Bunlardan bazıları şunlardır; Liz James, ed., *A Companion to Byzantium*, (Chichester/Malden, MA: Wiley-Blackwell, 2010); B. Bullen, *Byzantium Rediscovered*, (London, New York: Phaidon, 2003). Robin Cormack, Elizabeth Jeffreys, ed, *Through the Looking Glass: Byzantium through British Eyes*, Papers from the Twenty-ninth Spring Symposium of Byzantine Studies, London, March 1995, (Ashgate, Variorum, 2000).

nin göstergesidir. Dahası, Avrupa Kültür Başkenti ve bir Dünya Miras Alanı olmasına rağmen İstanbul, Bizans, Osmanlı ve erken Cumhuriyet mirasının yok olmasına neden olan sürekli bir "dönüşüm" süreci yaşamaktadır. Türkiye'de Bizans mirasına ilişkin bilgi üretimindeki eksikliklerin, son yıllarda artan sayıda çalışmalar ile giderilmesi mümkün olabilir, ancak mimari miras olarak "Bizans'ın yokluğu" telafisi mümkün olmayan kayıplara neden olmaktadır.

19. YÜZYIL'DA KENTSEL DÖNÜŞÜMÜN MEŞRUİYETİ OLARAK YANGIN

Rivka Geron Schild*

Tarihte pek çok kentin *modernleşme* süreçlerini, geçirmiş oldukları savaş ve afetlere borçlu oldukları bilinir. Kentin yeniden inşaası sırasında kimlik ve tarihî belleğin sorgulanması ise 19. yüzyılda modernleşme serüveninin olmazsa olmazıdır. Bu dönemde, *Kent çağın ihtiyaçlarına uygun şekilde yeniden inşa edilirken, kimlik ve tarih ne kadar egemen olmalıdır?* sorusuna verilen cevaptan bağımsız, kent kaçınılmaz olarak bir cazibe alanı haline gelir. Afet ertesinde üretilecek 'yeni yapı' maddi-manevi vaad edicidir ve bu vaadin farkında olan sermayedar için toprağın bir meta haline gelmesi kaçınılmaz olur. Üstelik, bu durum Osmanlı'da daha da kaçınılmazdır; 1858 tarihinde çıkartılan *mülkiyet yasası* ve artık yabancılara da mülkiyet hakkı tanıyan 1867 tarihli yasa Osmanlı topraklarında yeni fırsatlar sunmaktadır.

Harvey, *Paris: The Capital of Modernity*'de, 1848 *Paris Ayaklanması* ertesinde, Haussmann'ın uygulamaları sonucunda, kentsel dönüşümün bir ekonomik kalkınma aracı haline geldiğinden bahseder. Bu dönüşüm sayesinde, inşaat sektöründe yeni iş sahaları yaratılmıştır. Tarih boyunca tekrar edildiği üzere, Beyoğlu'nun 19. yüzyılda yaşadığı değişimin altında yatan ana motivasyon, basit bir batılılaşma özleminden çok, bir çağı yakalama arzusu ve bunun sonucu olarak ekonomik kalkınma ve ticaretin

* Y. Mimar, İTÜ.

gelişimidir. Kentsel planlama ve mimarlık ise geniş resimde bu amaca hizmet edecektir.

Afetler ve bir kentin yenilenmesine sebep olan diğer faktörler, gayet meşru olmakla beraber, zaman içerisinde, birer araca dönüşmeye mahkûm olmuşa benzerler. Braudel, endüstri öncesi dönemde bile, kapitalizm kelimesini akla getiren bir ekonomik faaliyetin varlığından bahseder.[1] Tarihte ve bugünde kentin dönüşümünün bu ekonomik faaliyetlerle olan ilişkisi, ona etki eden dinamikleri zamandan bağımsız ve döngüsel kılan şeydir.

İSTANBUL'DA YANGIN

İstanbul 1509 yılında depremle sarsılıp da ahşap bina, sarsıntıya olan mukavemeti nedeniyle tercih edilir hale gelirken, 19. yüzyılın ikinci yarısında bu kez Hocapaşa ve Pera yangınları, kagir bina inşa etmek üzerine çalışmaların hızlandırılmasına neden olacaktır. 10 Temmuz 1894 tarihli Büyük İstanbul Depremi kendini hatırlatarak, kagir bina inşası sırasında destekleyici *demir putrel* ilave edilmesini ve *frenk tuğlası* kullanılmasına yol açana dek, ahşap bina inşa etme geleneğine neden dönülmüş olduğu pek de hatırlanmayacaktır.[2]

İstanbul'da yangına karşı bir önlem olarak yapıda ahşap malzemelerin kullanılmasını men eden ilk ferman 1696 yılında çıkartılmış olsa dahi, meselenin nizamnameler çıkartarak yangın yerleri için mevzi planlar hazırlamaya ihtiyaç duyacak kadar ciddiye alınması, biraz modernleşme arayışlarının artması ile buna bağlı olarak yasaların daha gerçekçi bir zemine oturtulmuş olması, biraz da planları hazırlamaya aracılık edecek olan haritacılığın bu denli gelişmesine bağlı olarak 19. yüzyılı bulur.

Yeni kararların alınmasında tetikleyici olan etkenin, 1865 Hocapaşa Yangını ile 1870 Büyük Pera Yangını'nın diğer yangınlara göre kapladıkları alanların fazla ve verdikleri tahribatın büyük oluşu olduğu da söylenebilir. Reşid Paşa'ya göre ise yangın haberlerinin yerli ve yabancı gazetelerde yer almaya başlamış olması da sorunu aleni hale getirmiş, dolayısıyla çözümünün de aciliyet kazanmasına yol açmıştı[3] Ancak yeni yaklaşımın en önemli motivasyonlarından bir diğerinin de artık ulaşılmak iste-

---

[1] Braudel, F., *Maddi Uygarlık: Mübadele Oyunları v 2*, İmge Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2004, s. 201. Gene Braudel'in aktarımıyla, *Kapital* (Latinceden *Caput: baş*) XII-XIII. yüzyıllara doğru, fon, mal stoku, para kitlesi veya faizi olan para analmında ortaya çıkmış ve zaman içerisinde evrilerek bir şirketin veya tüccarın nakdi sermayesini işaret eder olmuştu.

[2] Le Moniteur Oriental, 2 Şubat 1895.

[3] Yerasimos, S., *Tanzimat'ın Kent reformları Üzerine, Tanzimat; Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, der. Halil İnalcık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu, Phoenix Yayınları, İstanbul, 2006, s. 370.

nen, sağlıklı barınma ihtiyacına cevap verecek modern bir kent idealinin ve de örneğinin varlığı olduğu aşikârdır. Bu ideal kent yapısı, özellikle Avrupa'da görevlendirilmiş olan büyükelçiler tarafından bizzat deneyimlenmektedir (Şekil A.1).

Esasen, yangının yokluğunu bir araç haline getirecek olan toplumun bazı kesimleri, daha önceleri de onun varlığını araçsallaştırmaktan uzak olmamıştı. Bir afet olarak yangının, dönüşümün tetikleyicisi oldu ise de her zaman bir kaza olmadığını ve yeniçerilerin yangını söndürme işine mukabil aldıkları maaş için zaman zaman yangını bizzat çıkardıklarını Amicis'ten okuyoruz;

> Yangın soygunu onlara göre eskiden taarruz ederek ele geçirdikleri şehirleri yağma etmesi gibi, mesul makamlar tarafından zımnen kabul edilmiş aşağı yukarı bir imtiyaz gibi...[4]

Yine Amicis'in, yangına tanıklık edenlerin ağzından dinleyerek aktardıkları üzerine yazdığı satırlardan, seraskerlik zabitleri gelmeden evvel yangını söndürmeyi yasak eden bir kanunun varlığını, Beyoğlu'ndaki çeşmelerin sakalar tarafından su dağıtımı yapıldıktan sonra kapatılıp bir memurun muhafazasına verildiğini ve şehremanetinin izni olmadan *ortalık yangın yerine dönse dahi* çeşmenin memur tarafından açılmadığını öğreniyoruz.

	Tarihi	Yangın Yerinin Adı	Yanan Bina Sayısı
1	1854	Küçükmustafapaşa	140
2	1855	Aksaray-Laleli	748
3		Fener	200
4	1856	Kadıköy	250
5		Salmatomruk (Edirnekapı)	111
6		Sakızağacı (Beyoğlu)	209
7	1861	Unkapanı	600
8		Fener	100
9	1862	Küçükmustafapaşa	242
10		Ayvansaray	219
11	1863	Kasımpaşa	526
12	1865	Hocapaşa (Sirkeci)	1007
13		Kumkapı	1903
14		Eğrikapı	170
15	1866	Demirkapı (Sirkeci)	150
16		Balat	500

[4] de Amicis, E., *İstanbul 1874,* çev Bennun Akyavaş, TTK yayınları, Ankara, 1993. s. 255-256.

17	1867	Mercan	220
18	1868	Balat	118
19	1870	Beyoğlu	3000
20	1871	Edirnekapı	305
21	1873	Aksaray	186
22		Kuzguncuk	591
23	1874	Samatya	687
24		Galata	120
25	1877	Mahkemealtı	121
26	1878	Kadıköy	150
27	1879	Küçük Mustafa Paşa	172
28	1880	Ortaköy	414

Şekil A.1 : 1854-1882 arası yangın yerlerini ve yanan bina sayısını gösterir liste[5]

Yangının önüne geçilebilmesi için *ebniyye nizamnameleri*, ilki Tanzimat Fermanı'nın ilan edildiği 1839 yılında olmak üzere sırasıyla 1848, 1863, 1882, 1891[6] tarihlerinde çıkartılır. Nizamnameler, genellikle bina yapım malzemelerine ve yüksekliklerine, yapının mukavemetini artıracak yapım tekniklerine ve de kent ulaşımının daha akıcı olmasını sağlayacak olan bina yüksekliklerine göre oranlanmış asgari yol genişliklerine ilişkindir.

İlk nizamnameler, kagir han, dükkân ve mağazaların yeniden inşaası sırasında geriye çekilmesini ve yolun genişletilmesini sağlamaya yöneliktir. Bunun yanı sıra yapı yüksekliklerine sınırlamalar getirilerek, ahşap binalar arasına, hiç olmazsa on binada bir, yangın duvarı inşa edilmesi gerekli kılınmaktadır. Saçakların taşma mesafelerine bir sınırlandırma getirilmekte, mutfak ve ocak bacalarında demir hatıl kullanılması zorunluluğu konulmaktadır.[7] İlaveten 1848 yılında yayımlanan nizamnamenin işlerlik kazanması için bir denetim mekanizması kurulacak, inşaat yapmak isteyenler ancak Ebniye Müdürlüğü'nün yer tespiti ve onayından sonra işe koyulabilecektir.[8] Kentlinin karşılaşacağı maddi külfetin olabildiğince hafifletilmesi için ayrıca taşradan uygun fiyata çalışacak işçi getirilecek, hattâ varlıklı kesimin bir an önce konutuna kavuşabilmek uğruna daha yüksek ücretten işçi çalıştırmasının da, piyasa dengelerini bozmaması açısından, önüne geçilecektir.[9]

[5] Ergin, O.N., *a.g.e.*, s. 1228-1231.
[6] Ergin, O.N., *Mecelle-i Umur-ı Belediyye*, IBB Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları-12, İstanbul, 1995, s. 1044-1072.
[7] Ergin, O.N., *a.g.e.*, s. 1044-1049.
[8] Ergin, O.N., *a.g.e.*, s. 1097-1104.
[9] Takvim-i Vekayi, No 392, (21 ZA 1264) s. 3-4.

Nizamnameler dışında, çoğu yangın geçirmiş bölgeler için olmak üzere, yangından sonra bölgenin yeniden düzenlenmesine ilişkin mevzi planların çizilmesi gündemde olacaktır. Yangın mahallerine ilişkin mevzi planlardan ilki, 1856 Aksaray Yangını ertesinde, henüz Osmanlı tebalı bir haritacı yetişmemiş olduğundan, İtalyan mühendis Luigi Storari tarafından çizilir. Zaman içerisinde Storari dışında pek çok yabancı haritacı, mevzi, kadastral ve sigorta haritaları çizmek için görevlendirilecektir (Şekil A.2).

Mevzi planlarda, dikkati çeken en önemli nokta, organik kent dokusunun yerini alan bir *ızgara plan şeması*nın varlığıdır. Çıkmaz sokaklar kaldırılmış, kent örüntüsü basitleştirilmiştir. En dikkat çekici özelliği, kent dokusunun devamı ile ilişkisizliği olan *ızgara plan şeması*, sadece Aksaray mevzi planında değil, bu dönemde yenilenen neredeyse tüm kent dokularında karşımıza çıkacaktır.

Aksaray Yangını'ndan sonra 1865 yılındaki Hocapaşa Yangını ise, kent planlamasını bir adım öteye taşıyacak ve daha sonraki hemen hemen her yangın yeri için bu tür mevzi planlar hazırlanacaktı.

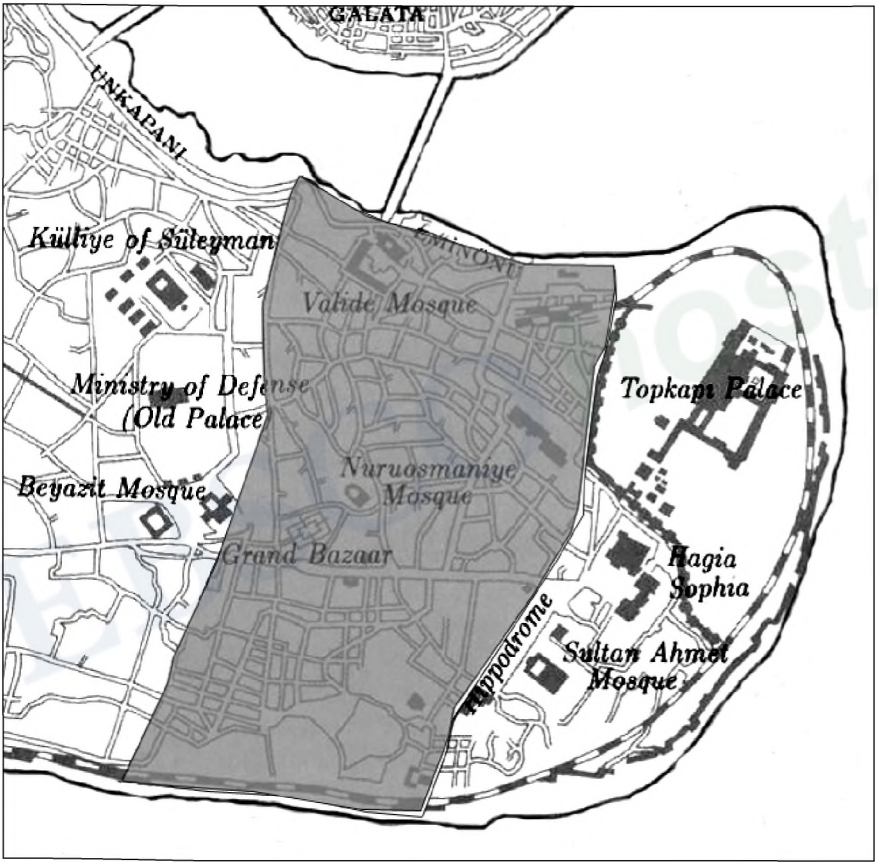

Şekil A.2 : Storari Aksaray Mevzi Planı[10]

Yine Hocapaşa Yangını ertesinde kurulacak olan Islahat-ı Turuk Komisyonu, daha sonra Pera Yangını ile birlikte 6. Daire'ye devrolacaktı. Komisyonun kurulduğu dönemdeki görevleri arasında, Divan Yolu'nun açıl-

[10] Çelik, Z., *The Re-making of İstanbul; Portrait of an Ottoman City in the Nineteenth Century*, California, University of California Press, 1993, s. 54.

ması, yangın yerinde evlerin ahşap yerine kagir olarak inşa edilmesi, yolların genişletilmesi, Hocapaşa'dan Kumkapı'ya kadar uzanan yangm yerinin yeniden düzenlenmesi gibi konular olacaktı (Şekil A.3). Böylelikle yangınla beraber kent, muzdarip olduğu koleradan kurtulmakla kalmayacak, Avrupa kentlerinin geçirmekte olduğu sürecin bir benzerini geçirmek ve yenilenmek için bir fırsat yakalamış olacaktı.

Şekil A.3 : 1865 Hocapaşa Yangını etki alanı[11]

Ergin, Hocapaşa Yangını'nın, hem koleranın kökünü kurutan hem de kent planlamasının önünü açmasıyla, İstanbul'a felaketten ziyade saadet getirdiğini belirtir;

[11] Çelik, Z., *The Remaking of İstanbul, Portrait of an Ottoman City in the Nineteen Century*,: University of Washington Press, Seattle and London, 1996, s. 56.

> Harikler Ashab-ı emlak için ne derece bad-i felaket olursa olsun sokakların tevsiine ve şehrin imarına vesile oldukları ca-yı münakaşa değildir.[12]

Yangının hayırlı bir işe aracılık ettiğini ifade eden başka bir yazı da, 1870'lerde Anadolu'dan geçen bir gezginin kaleminden okunmaktadır;

> Kamu yararına istimlâk işini, ateş yerine getiriyor. Bir paşanın iradesinin yetmediği sağlıklı yollar açma, bulaşıcı hastalık yatağı ve havasız semtleri sağlık koşullarına uygun hale getirme gibi şeylerin fermanını ateş çıkarıyor. Onun geçtiği yerlerde, iki ay sonra nihayet havanın ve ışığın özgürce dolaşabildiği sokaklara rastlıyorsunuz.[13]

Şehirde kurulan her yeni düzen, kaçınılmaz olarak, yeni durumdan kazanç sağlayacak olan mekanizmaların oluşmasına yol açıyordu. Şehirde yangın sigortası yapan şirketlerin sayısının çoğalması ile beraber, kasıtlı yangın çıkartma işi, sigorta bedelini tahsil etmek üzere harekete geçen mal sahiplerinin de marifeti haline gelmekteydi.

1865 yılındaki Hocapaşa Yangını ertesinde 10 Nisan 1866 tarihli bir Meclis-i Vala mazbatasıyla radikal bir karar alınıp yangın alanında ahşap bina yapımı yasaklanır.[14] Kurulan Islahat-ı Turuk Komisyonu'nun görevleri Takvim-i Vekayi gazetesinde yayımlanır. Buna göre Komisyon'a Hocapaşa, Divanyolu, Kumkapı ve Beyazıt başta olmak üzere, yangın geçirmemiş olsa dahi, bu anlamda tehlike arzeden bölgeler hakkında planlama yetkilisi verilmektedir. Bu doğrultuda kagir inşaat için gerekli olan malzemelerin mal sahipleri tarafından temin edilmesini kolaylaştırmak için fiyatları belirleyecek bir komisyon kurulur ve ahşap inşaat yasağının piyasadaki kagir yapı malzemesi fiyatlarını yükseltmesinin önüne geçilir. Ayrıca, kagir yapının inşaasına destek olabilmek için Islahat-ı Turuk Komisyonu, bizzat kireç ve tuğla ürettirir.[15] Bu dönemde kagir yapılaşmayı teşvik edebilmek ve mal sahiplerine destek olabilmek için daha sonraları eşi görülmeyecek bir altyapı kurulacaktır.

Ayvazoğlu'na göre, son dönem Osmanlı eliti, geleneksel şehir ve çevre fikrine yabancılaşmıştır. Üstelik yangın, Divanyolu'nu *asrileştirmek* isteyenleri memnun etmiş gözükmektedir.[16] Yangından sonra, cadde bo-

---

[12] Ergin, O.N., a.g.e , s. 1253.
[13] Dumont, P., Georgeon, F.(ed), *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, İstanbul Tarih Vakfı Yayınları, 1996, İstanbul, s.viii., Edmund du Temple, *En Turquie d'Asie*, Paris, 1883, s. 140.
[14] Tasvir-i Efkâr, 381 (1 Zilhicce 1282/17 Nisan 1866).
[15] Ergin, O.N., *a.g.e.*, s. 1002
[16] Ayvazoğlu, B. *Divanyolu: Bir Caddenin Hikâyesi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2003.

yunca iki tarafa çizilen hattın dışına taşan binalar yıkılmış veya kesintiye uğramıştır. O tarihte hem Belediye Başkanı hem de İslahat-ı Turuk Komisyonu üyesi olan Server Efendi'nin 1869 yılındaki raporunda, yangından artık söz etmediği, buna karşın yeni düzenlemelerle *kentin artık bir Avrupa kentine benzediğinden* ve *güzelliklerine güzellik katıldığından* bahsettiği görülür.[17]

Bu süreçte, Ayasofya ve Çemberlitaş Sütunu onlara yapışık olan 'sevimsiz' eklentilerinden kurtulmuş, düzene aykırı duran yapıların cepheleri ise *kat edilmiş*tir. Kentin hıfzısıhhanın gözetilerek düzenlenmesi, yani yapıların, kentin, hatta toplumun dahi, ideal olana ulaşması için sıhhatsiz olandan ayıklanması ve temizlenmesi 19. yüzyılda Avrupa çıkışlı evrensel bir yaklaşım haline gelecektir. *Tahaffuzhaneler* ile *hapishanelerin* tipolojik olarak planlanmaları ve inşaa edilmeleri ise bu yaklaşımın mekansal karşılıkları olacaktır.

6. DAİRE-İ BELEDİYYE VE PERA YANGINI

1836 Beyazıt Yangını ertesinde, Londra'da büyükelçilik görevinde bulunan Reşid Paşa II. Mahmud'a yazdığı mektupta, İstanbul'da artık evlerin kagir olarak inşa edilmesi gerekliliğinden, sokakların ise düzgün geometrilerden oluşan yapı adaları oluşturacak şekilde düzenlenmesi ihtiyacından bahseder. Bunun için gerekli olan yolun Avrupa'dan mimar getirmekten geçtiğini belirtir ve değişimin finansmanının sağlanabilmesi için dış borçlanmayı önerir.[18]

Osmanlı topraklarında bulunan Alman subay Moltke de, Reşid Paşa' nın önerisine benzer bir öneri getirir ve yangına dayanıklı kagir yapıların inşa edilmesiyle *menfaat-ı umumiye*'nin korunmasının yanısıra *resimsiz* olarak adledilen ahşap evlerin yerlerine inşa edilecek kagir binaların *şan-ı seniyye*ye uygun olacağını ifade eder.[19] Böylelikle, belediyeciliğin ilk adımı atılırken, genellikle bir *batılılaşma* eğilimi olarak tanımlanagelen ve Beyoğlu'nda en çok mimarî iz bırakan kentsel değişim süreci başlar. Oysa burada batıyı taklit etmekten ziyade, batının araçlarını kullanarak modernleşmek ve kenti peyderpey uluslararası ticaretin gerektirdiği statüye taşıyabilmek hedeflenmektedir.

Yangına karşı dönüşüm, 1857 yılında Beyoğlu'nda bir pilot proje olarak kurulan 6. Daire-i Belediyye'nin amacı ile örtüşür niteliktedir. Dönüşüm süreci, Beyoğlu'nda 1870 yangını ertesinde, İstanbul'un geri kalanı-

[17] BOA, İrade, Dahiliye, No: 41216.
[18] Baysun, "Mustafa Reşid Paşa'nın Siyasi Yazıları", *Tarih Dergisi*, c XI, 15, 1960. s. 124-127
[19] Moltke, H., *Moltke'nin Mektupları-I*, çev. Hayrullah Örs, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1969.

na göre çok daha hızlı ilerler. Yangınla beraber Taksim ve Galatasaray Meydanı ile Pera ve Dolapdere Caddeleri ile sınırlı kısım tamamen yok olmuştur.

Hocapaşa Yangını'ndan çok daha önce 1857 yılında Beyoğlu'nda kurulmuş olan 6. Daire-i Belediyye'nin gündeminde, bölgenin modern kentin normlarına uygun şekilde yaratımını sağlamak vardır ve bu hedefe ulaşabilmek için imtiyazlı olarak hazineden belediye için sürekli bütçe ayrılması söz konusudur. Daire'nin projeleri arasında, sokakların aydınlatılması, sokak isimlerinin değiştirilmesi, yolların genişletilmesi, kent ulaşımında bir engel olarak görülen Galata sur duvarlarının yıkılması gibi birçok proje olacaktır.

6. Daire'nin kuruluş sürecini yürütecek olan komisyonun Avrupa kentlerini görmüş ve oralarda yaşamış olan kişilerden oluşmasına dikkat edilir.[20] *İntizam-ı Şehir Komisyonu* olarak adlandırılan bu komisyon, Avrupa'da yaşama tecrübesi edinmiş dört gayrimüslim Osmanlı, belediye yönetiminde tecrübeli iki yabancı ve bir Müslüman Osmanlı'dan oluşmaktadır. Komisyondaki yedi kişiden her biri 6. Daire dâhilinde en az yüzbin kuruşluk emlağa sahip ve en az on seneden beri Dersaadet'te ikamet ediyor olmalıdır.[21] Dolayısı ile komisyonun her üyesi bir karar adamı olmanın yanında, bölgenin kalkınmasını bilfiil hedefleyecek olan paydaşlardır. Belediyenin kurulduğu 1857 yılında dağılmış olan İntizam-ı Şehir Komisyonu'nun görevi 6. Daire için bir nevi ihtiyaç programı üretmek ve bunu Bab-ı Âli'ye sunmak olur. Komisyonun getirdiği öneriler arasında, Beyoğlu'nda yerleşik yabancıları temsilen, her milletten birer kişinin, belediye meclisinde varolması vardır. Öneri olumlu karşılanır ve 9 Aralık 1857 tarihli Meclis-i Tanzimat mazbatasında yer alır:

> Başka ülkelerde şehir işleri, şehir halkının vereceği vergi ve onların alacağı kararlarla yürütülür. Oysa Beyoğlu ve Galata'da oturanların çoğu yabancı uyrukludur. Buraya yapılacak masraflara yabancıların da katkısı sağlanmalıdır, dolayısıyla içinde onlardan temsilci bulundurulmasına gerek vardır.[22]

[20] Ergin, O.N., *a.g.e.*, s. 1377-1379.
[21] Ergin, O.N., *a.g.e.*, s. 1314.
[22] Cezar, M., *XIX. yüzyıl Beyoğlu'su*, Ak Yayınları, 1991, İstanbul, s. 149; Ergin, O.N., *a.g.e* , s. 1416-1418.

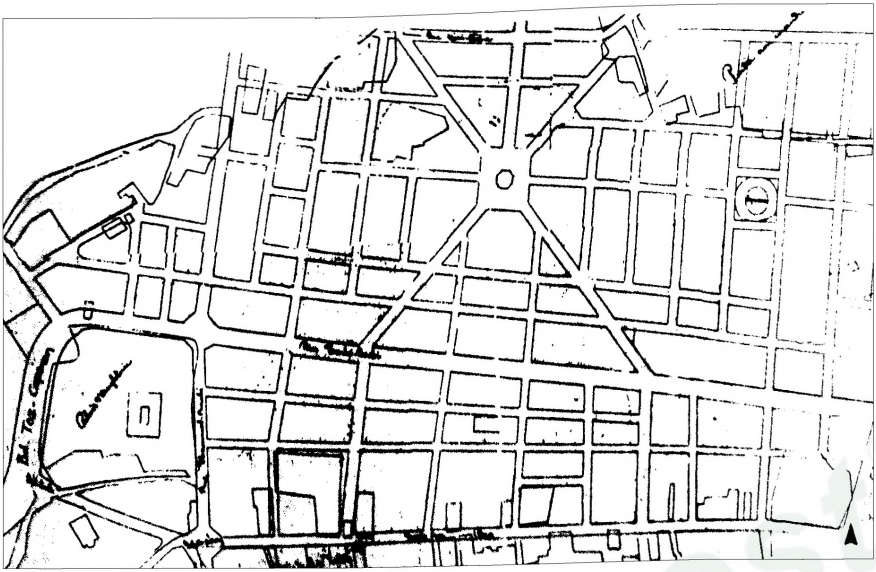

Şekil A.4 : 1870 Pera Yangın alanını gösterir plan[23]
(Bugünkü Taksim-Galatasaray ile İstiklal Caddesi-Dolapdere arasında kalan alan)

Beyoğlu'nda değişimden ve yeni hayat kalitesinden faydalanacak olan istisnasız tüm kent kullanıcıları vergisini ödemekle yükümlü olacağı gibi, kararlar alınırken de katkıda bulunacaktır. Yabancı uyruklular alınan kararlarda katılımcı olacakları için vergilerini ödeyecek, vergilerini ödeyecekleri için de katılımcı olacaklardır. Bu iki yönlü sebep-sonuç ilişkisi onları belediyenin doğal bir parçası yapacaktır.

1870 Pera Yangını, 6. Daire'nin Beyoğlu'nun modernleştirilmesine yönelik çalışmaların ortasında gerçekleşir. Bu dönemde Islahat-ı Turuk Komisyonu 6.Daire'nin yönetimine geçecektir.

[23] Brunetti, *Episode de la Catastrophe de Péra*, Typographie et Litographie Centrales, İstanbul, 1870, s. 21-22.

Şekil A.5 : 1870 tarihli "Yeni Şehir" Planı[24]
(Bugünkü İstiklal Caddesi ile Dolapdere Caddesi arasında kalan kısım, Tarlabaşı Caddesi'nin Pera Caddesi'ne göre daha geniş olduğu görülüyor.)

Yangında harap olan Taksim ile Galatasaray arasındaki alan için yeni bir plan önerisi geliştirilir. Bu plan önerisine göre, Tarlabaşı Caddesi, Pera Caddesi'nden daha geniş ve daha ihtişamlı bir konuma getirilecek, bu caddenin öteki tarafında "Yeni Şehir" adında bir yerleşim alanı kurulacak ve etrafında kamu yapılarının bulunduğu iki meydan tasarlanacaktır. Ancak bu plan hem planlama sırasında bölgedeki eğimli topoğrafyanın dikkate alınmaması, hem de mülk sahiplerinin yoğun itirazları sonucu uygulanamayacaktır (Şekil A.5).

Tüm modernleşme arayışları arasında yangın, belediyenin girişimlerini meşrulaştırmıştı. Ahşap yapı inşaası terkedilecek, çıkmaz sokaklar ortadan kaldırılacak, sokaklar ve caddeler tulumbacıların geçişine müsaade edecek şekilde genişletilecek, yola taşan binaların cepheleri *kat edilecek*, çekmeden sonra üzerine inşaat yapmaya müsaade etmeyecek derecede küçülen mahaller yan parselden arsa satın alma hakkına sahip olacak, bazen de kamulaştırılacaktı.

1870 yangınını yaşayarak kaleme alan Brunetti'ye göre, yangın felaketinden kurtulmanın en önemli yolu mevcut binaların tümünü modern

[24] Akın, N., *19. yüzyılın İkinci Yarısında Galata ve Pera*, Literatür Yayıncılık, İstanbul, 1998. *(Planın orijinaline ulaşılamadı.)*

kagir binalar ile ikame etmekten geçmektedir. Bu ihtimal ütopik gözükmektedir. Ancak bir dönüşümün sağlanabilmesi için en azından can ve malın güvenliğinin korunması üzerine temellendirilecek bir zorunlu istimlâk yasasının bir an önce çıkartılması ve sadece binaların yenilenme süreçlerinde kullanılmak üzere bir kredilendirme sisteminin oluşturulması şarttır. Ayrıca dönüştürülmesi gerekecek binaları tespit etmek için bir komisyon kurulmalı ve gerekirse kredi kuruluşu bu miktarı sağlayarak yenilemenin yapılmasını olanaklı kılmalıdır. Yenileme sonrasında mal sahibi mülkünü elinde tutmak binanın yeniden inşaasından sonra gerekli yenileme bedelini yıllık olarak ödeyerek mülkünü elinde tutabilmelidir.[25] Kagire geçişte, Brunetti'nin bahsettiği nitelikte bir kredilendirme sistemi veya bir sistematik dönüşüm politikası uygulanmaz. Ancak, çok daha sonra, 1911 yılında çıkacak olan ipotek üzerinden kredilendirme sistemi dönüşümün büyük ölçüde önünü açacaktır.

1870 yangını ertesinde, gazetelerde yayımlanan birçok haberde mülk sahiplerinin kagir yapı inşaasının getirdiği çevre düzenlemelerinin kendilerini maddi zarara uğratacağı yönündeki endişeleri dile getirilmektedir. Beyoğlu'ndaki dönüşüm ve kamusal alana etkileri, Journal de Constantinople benzeri yabancı kaynaklı gazetelerin gözünde, müthiş bir kültürel değişim ve modernleşme olarak tanıtılırken Diyojen, Hayal vb. yerli gazete ve dergiler, bölgedeki yerleşik halkın mağdur ve yerinden edildiğinden, bir gelenek ve kültür kaybının söz konusu olduğundan söz etmektedirler. Örneğin, *Diyojen*'de, dönüşüm için gereken vergilerin daha çok bölgedeki yabancı nüfus tarafından ödenebileceğinden, zaman içerisinde buna gücü yetmeyen kesimin bölgeyi terketmek zorunda kalacağından bahsedilmektedir.[26]

İstimlâk, Beyoğlu Belediyesi'nin ıslahat çalışmaları kapsamında yeniden inşa edilecek bölge için kaçınılmaz yoldur. Bu süreç içerisinde yollar yangın söndürme araçlarının geçişine uygun hale gelecek şekilde genişletilecek ve tercihen yapı adaları düzgün geometrik formlarına kavuşacak şekilde törpülenecektir. Yangın ertesinde yapılan ve çoğu zaman yol genişlemelerini esas alan mevzi planları, üç şekilde çizmek olası gözükmektedir. Bunlar; *Harik mahalini eskisi gibi bırakmak'; 'Eski sokakları tevsi tarık' suretiyle düzenlemek,* yani en basit anlamı ile yolları genişletmek ve son olarak *'Tarla kaidesine göre tanzim edilen haritayı tatbik etmek',* yani çıkmaz sokakları açmak suretiyle üzerine yapı inşa etmeye elverişsiz

[25] Brunetti, *a.g.e.*, s. 33.
[26] Diyojen (Kanun-ı Evvel 1288), 177.

hale gelen parselleri yan parsellerle birleştirmek, kısacası bir yapı adasını yeni baştan parsellerine bölmektir.[27]

Ergin, yöntemler içerisinde, belediyecilik açısından en uygun olanının *tevsi-i tarik* suretiyle düzenleme yapmak olduğunu vurgular ki, bu durumda istimlâk bedellerinde belediye çapında bir azalma söz konusu olabilecektir. Böylelikle çıkmaz sokaklardan kurtulup da, yollar dengeli bir hale getirildiğinde zaten üzerinde inşaat yapılamaz hale gelecek olan elverişsiz ya da küçük arazilerin istimlâkı da belediye için çok maliyetli olmayacaktır:

> Halbuki tevsi-i tarîk suretiyle olur da sokakların tevsiinden dolayı inşaata müsâid olmayacak derecede biçimsiz ve ufak kalacak arsaları emânet-i celîleleri mecbur kalacağı gibi Ebniye Kânunu mucebince çıkmaz sokakları da ya açacak veyâhud büsbütün kapayacaktır ki açmak için takriben 3590 metre tûl üzerine tesâdüf edecek bir takım arsaları istimlâka mecbur olduğu gibi kapadığı takdirde medhal ve cebheleri mezkûr çıkmaz sokak dâhilinde olan arsaları da kâmilen istimlâk etmeye mecbûr olacak ve bu kadar istimlâkın mukâbili olmayacaktır.[28]

1870 yangını ertesinde, arsa haliyle kalan pek çok alanda, binanın varolduğu döneme göre değer artışı yaşanacaktı. İnşa edilecek yeni kagir binanın niteliği yüksek ve sağlayacağı olası kazanç çok daha fazla hale gelmekteydi.[29] Örneğin 6 Mayıs 1873 tarihli *La Turquie* gazetesi, Mikail Abdulaciyan adlı vatandaşın yangın ertesinde arsasını on bin liraya sattığını, oysa ki yangından önce aynı arsayı üzerindeki ev ile beraber altı bin liraya satamadığını yazmaktaydı. Zola'nın 19. yüzyılda Paris'te yaşanan emlak spekülasyonları üzerine söylemiş olduğu gibi *"yeni caddeler, hisse senedi gibi değerlendirilip, spekülasyon konusu haline gelmekte"* idi.[30]

1877 Rus Savaşı sırasında oluşan ekonomik sıkıntılar kagir inşaat maliyetlerinin artmasına neden olmuştu. Dolayısıyla, kentlinin de kagir yapı inşa etme yönündeki gönüllülüğünde azalma görülmüş, yeniden maliyeti daha ucuz olan ahşap yapı inşaasına talep artmıştı. Üstelik kagir bina yapmak durumunda bırakılmış olan kesimi hiçe sayarak, ahşap bina yapılması yönünde esneklik sağlanması da mümkün gözükmemekteydi.[31] Böylelikle yangın yerlerinin yeniden parselizasyonunu ve sonrasında hak sahip-

---

[27] Ergin, O.N., *a.g.e.*, s. 1250
[28] Ergin, O.N., *a.g.e.*, s. 1253
[29] Ubicini, J.A., *La Turquie Actuelle,* Paris, 1855.
[30] Zola, E., *La Curée,* Edition Electronique (fr), E-books Libres et Gratuits, Eylül 2003, s. 64.
[31] *Tercüman-ı Hakikat*, No: 289, 15 Ca 1296

lerine pay verilmesini gündeme getiren 1882 tarihli ebniyye kanunu çıkartılmıştı.[32]

1882 yasasına göre parselizasyon ancak on ahşap evin yanmış olduğu durumda ve arsa sahibinin arsasının dörtte birini bedelsiz olarak vermesi şartıyla gerçekleşecekti. Binası yanmamış olanlar için, *Tarla kaidesine göre düzenleme* olarak adlandırılan bu çözüm, ancak yeni mülkün ederinin öncekine göre fazla hale gelecek olması durumunda olanaklı gözükmekteydi. Yerleşime yeni açılacak bölgelerde ise, arsa sahiplerinin karakol ve okul inşaası için arsa bağışlamaları, sınırları dâhilindeki lağım masraflarını karşılamaları, ayrıca kaldırım masrafları için Şehremaneti'ne vergi vermeleri söz konusu olacaktı.

Nitekim tarihli Goad haritalarının, 1876 tarihli kadastral haritalar ve 1895 tarihli Huber haritaları ile karşılaştırıldığında, 1882 yılında çıkartılmış olan ebniyye kanunu ertesinde, özellikle 1895-1905 yılları arasında ciddi bir inşaat furyasının varolduğu anlaşılmaktadır.[33] Yasa, bilhassa bina yüksekliklerinde ciddi bir artışı olanaklı kılması açısından önemlidir. 1905 yılında patlak veren finansal kriz nedeni ile yavaşlayan yapı üretimine karşı konut kapasitesinin artırılmasına yönelik olarak dönem gazetesi *La Gazette Financière*'de kaleme alınan bir yazıda getirilen öneri ilginçtir; buna göre müstakil konut binalarının yıkılıp yerlerine apartmanların inşa edilmesi ve buna olanak tanıyacak bir kredilendirme sisteminin de oluşturulması gerekmektedir.[34]

Belediyenin icraatları, moderniteyi vareden en temel savlar olan ulaşım ağındaki yetersizlik, yetersiz altyapı ve sağlıksız barınma alanlarının varlığı üzerine temellendirilirken, Beyoğlu'ndaki dönüşüm süreçleri ciddi bir rant ortamı oluşturmaya başlayacaktı.

Dönüşümün Mekânsal Karşılığı ve Sonuç

6. Daire, İstanbul'da oluşturulması planlanan on dört belediye dairesinin ilki olarak kurulmuştu. Adının *6. Daire-i Belediyye* olmasının nedeni ise, o dönemde Paris'teki altıncı bölgenin en yüksek refah düzeyine sahip bölge olması idi. Ergin'in aktarımlarında da okuduğumuz kadarı ile, ticaretin yoğun olduğu Beyoğlu'nda yerleşik ve bölgede mülk sahibi olan, daha önce Avrupa'da yaşamış ve modern bir kentin nasıl yönetilmesi ge-

[32] Ergin, O.N., *a.g.e.*, s. 141-142

[33] Baruh, L., *The Transformationof the Modern Axis of Nineteenth-Century Istanbul Property, Investments and Elites from Taksim Square to Sirkeci Station,* Doktora Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul, 2009, s. 115.

[34] *La Gazette Financière*, 1911, no: 91, s. 5.

rektiğinin bilincinde olduklarına kanaat getirilen kişilerin karar mekanizmalarında söz sahibi olması söz konusu olacaktı. Üstelik, şehremanetine bağlı olması gerekirken doğrudan Bab-ı Ali'ye bağlanan ve bağımsız bir bütçeye sahip olan 6. Daire belediye başkanı uzun süre maaşsız çalışacaktı. Esasen kuruluş yılı olan 1857'den, kaynak yetersizliğinin gündeme geldiği ve Server Efendi'nin belediye başkanı seçilerek maaş almaya başladığı yıl olan 1863 yılına dek, işler müthiş bir katılımcılık örneği sergilenerek yürütülecekti.

1864 yılına gelindiğinde, kaynak bulmakta zorluk çekmeye başlayan belediye için, Galata surlarının yıkılması ve hendeklerin doldurularak oluşturulan parsellerin satışı önemli bir kaynak teşkil edecek, böylelikle kentin kendisi bir kaynağa dönüşecek, nitekim Server Efendi'nin yönetiminde geçen 1865-1869 yılları geniş çaplı değişimlere konu olacaktı. 1870 Pera Yangını tam da böyle bir dönemin sonrasında, 1877 Rus Savaşı'nın yaratacağı sıkıntılı dönemin öncesinde gerçekleşecekti.

Her ne kadar bir afetin bertaraf edilmesi nedeni ile teşvik yasaları ve yapısal dönüşümü kolaylaştırıcı uygulamalar devreye sokulmuş olsa da, sermayenin mekânsal örgütlenmesi, kaçınılmaz şekilde mekânın üretim sürecine ivme katacaktı.[35] Kagir yapı inşa edilme yönündeki nizamnamelerin çıkartılmasından önce, yangınlar nedeni ile sürekli bir şekilde yok olan binaların "sermayeleşememeleri"nin altında yatan neden ise, Kuznets'in söyledikleri ile açıklanabilir. Kuznets'e göre, 1750'lerden önce anıtlar hariç, uzun bir fiziksel ömrü olan, başlangıçtaki toplam değerinin yüksek bir oranını temsil eden ve değiştirmeye gerek duyulmayan, herhangi bir sermaye malları birikiminin varlığı sorgulanabilirdir. Yapıların çoğu 25-30 yıl gibi bir sürede yok olmaya yüz tutuyor ise, dayanıklı sermaye olarak adledilemezler.[36] Dolayısı ile sabit sermaye olarak gayrimenkulun doğuşu onun ömrünün uzaması ile de doğrudan ilişkilidir. Sermaye mükemelleştikçe değerlenir ve yeniden arzu edilir hale gelir.

Lefebvre, mekânın toplumsal olarak üretilen bir meta olduğunu, dolayısıyla bir ürün olarak ele alınması gerektiğini vurgular; ona göre, kentteki mekânsal örgütlenme, barındırdığı kapitalist düzenin bir yansımasından ibarettir.[37] Mekânın, barınma ihtiyacından öte, piyasaya sürülen bir mal olarak inşa edilmesi, 19. yüzyılda ekonominin küresel hale gelmesi ile birlikte daha fazla gündeme gelecektir.

---

[35] Ergüder, B., *Galata Hanları (1868-1945): Paranın Serüveni*, Sosyal Araştırmalar Vakfı, İstanbul, 2011, s. 15.

[36] Braudel, F., *Maddi Uygarlık: Mübadele Oyunları- 2*, s. 217

[37] Lefebvre, H., *The Production of Space*, çev. Donald-Nicholson Smith, Blackwell Yayınları, Londra, 1991, s. 25.

Beyoğlu Belediyesi özerk bir yapı olarak icraatlarını sürdürürken, savaş nedeniyle kaybedilen topraklardan gelen göçlere ilave olarak, bölgenin hızla bir finans merkezine dönüşmesi, konut ihtiyacını da arttırmakta idi. Karaköy'de Borsa Hanı'mn kurulduğu bir dönemde, banker sayısının ve finansal yatırım yapma motivasyonlarının artması, mekân üretiminde de karşılık bulacaktı.

Dönüşüme paralel olarak bölgedeki ticari altyapının artması, daha önceleri de yaygın olan kiraevi sayısında ciddi bir artışa neden olmuştu. Kagir binanın ahşap binaya göre çok daha uzun ömürlü ve kolay kiralanabilir olması ise elbette önemli bir avantaj haline gelmişti. Yüzyılın ikinci yarısında, Pera'daki tek bir odanın kirası, Paris'teki en iyi otelin iki ya da üç odalı süitinin fiyatından daha yüksekti.[38] Böylelikle, Karaköy'de Borsa Han'ın kurulup da, *hava oyunları*nın oynandığı, yatırım alternatiflerinin çeşitlendiği bir dönemde, kiraevleri paradan para kazanmak isteyen kesim için önemli bir seçenek haline gelmekteydi. Bu değişim kiracıların da işine geliyordu; Moltke'nin notlarından okuduğumuza göre, yangına maruz kalma riski nedeni ile, mevcut ahşap evlerin kiraları epeyce yüksekti ve ancak yüksek bir kira, binanın ayakta kaldığı süre içerisinde yapım maliyetini karşılayabilmekteydi.[39]

> ...Yangın onun için sık ve çabuk olup sâhib-i hâneler ise on, onbeş sene içinde evlerinin yanması ihtimal-i kavîsini nazı dikkate alarak resul –mallarını ma'a faiz bu müddet zarfında çıkarmak istediklerinden, kiracılar yangm meselesinden en ziyâde mutazarrır olan sınıftır.[40]

Getirisinin, binanın varlığını doğrudan etkilemesi ve onu şekillendirmesi, toprağın değişim değerinin, kullanım değerinin önüne geçmesine neden olacaktı.[41] Bu farklılaşma en çok, mülkün, 1914 yılında çıkacak olan ipotek ile kredilendirmenin olanaklı kılınmasından sonra vücut bulacaktı.

Yapı üretme talebini karşılayacak olan inşaat ve mimarlık sektörünün gelişimi, ticaret yıllıklarından takip edilebilirken,[42] müteahhitlerin ve sarayın çatısı altında yer alan Hassa Mimarlar Ocağı'nın 1831 yılında tasviye edilmesiyle serbest piyasada özellikle yabancılarla rekabet içerisine

---

[38] Ubicini, J. A., *1855'te Türkiye,* Tercüman Matbaası, İstanbul, 1977, s. 442.

[39] 1870 Büyük Beyoğlu Yangını ertesinde, 1871 yılında 6. Daire Belediyesi içerisinde giderek büyük bir sorun olmaya başlayan bina ve kira davalarına bakacak olan bir Sulh Mahkemesi'nin kurulmuş olması zamanlama açısından dikkat çekicidir.

[40] Ergin, O.N., *a.g.e*, s. 1184.

[41] Binanın değişim değerinin, kullanım değerini geçiyor oluşu ve bu durumun toplumun fertlerinin gündelik yaşamına etkilerinin Paris üzerinden örnekleri için bkz "Lefebvre, H., Writings on Cities", çev. E. Kofman, E. Lebas, Australia, Blackwell Pub., 2004.

[42] Özellikle 1911-1914 yılları arasında çıkartılan ticaret yıllıklarında rastlanabilir.

girecek olan mimarların isimlerine, gazete ilanlarında sıkça rastlanacaktı. Bu rekabet tasarımda çeşitliliğe yol açarken, mimarlık konut arzına cevap verilmesine aracı olmaya çalışan bir meslek haline gelecekti.

Amicis, Beyoğlu'nu anlatırken, üzerinden dört yıl geçen büyük yangından bir eser kalmadığını, evlerin kagir olduğunu, ancak bunların hükümet denetimi olmaksızın tecrübesiz mimarlar ve ustalar tarafından yapıldığını aktarmaktadır. Arazilerin tesviyesi, yollar ve parselasyonlar büyük ölçüde müteahhitler tarafından yapılmıştır. Yangınların bazı uygulayıcı özel sektör grupları için yeni inşai kazançlar oluşturuyor olması, dönemin düzenleme çalışmalarındaki niyetler açısından, bugünün kentinin dönüşüm motivasyonlarını da anlamaya yarayacak türdendir.[43]

KAYNAKÇA

De Amicis, E., *1874'de İstanbul*, İstanbul, Çığır Kitabevi, 1938.

Akın,N., *19. yüzyılın İkinci Yarısında Galata ve Pera*, Literatür Yayıncılık, İstanbul, 1998.

Ayvazoğlu, B., *Divanyolu:Bir Caddenin Hikâyesi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2003.

Braudel, F. , *Maddi Uygarlık: Mübadele Oyunları*, İmge Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2004.

Brunetti, Dr, *Episode de la Catastrophe de Péra*, Typographie et Litographie Centrales, İstanbul, 1870.

Cezar, M, *XIX. yüzyıl Beyoğlu'su*, AK Yaymları, İstanbul, 1991.

Çelik, Z., *Değişen İstanbul; 19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti*, çev. Deringil, S., Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996.

Çelik, Z. *Empire, architecture, and the city, French-Ottoman encounters, 1830-1914*, University of Washington Press, 2008.

Çelik, Z., *The Re-making of İstanbul; Portrait of an Ottoman City in the Nineteenth Century*, California, University of California Press, 1993.

Dumont, P., Georgeon, F. (ed), *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, İstanbul Tarih Vakfı Yaymları, İstanbul, 1996.

Ergin, O.N, *Mecelle-i Umur-ı Belediyye*, İBB Kültür İşleri Daire Başkanığı Yayınları No 21, 1995.

Ergüder, B., *Galata Hanları (1868-1945) -Paranın Serüveni*, Sosyal Araştırmalar Vakfı, 2011, İstanbul.

Harvey, D., *Paris: Capital of Modernity*, New York Routledge, 2006

Kahya, F., *Osmanlı Devletinde Sigortacılık*, Libra Yaymevi, İstanbul, 2010.

Lefebvre, H. *The Production of Space*, çev. Donald-Nicholson Smith, Blackwell Pub., Londra, 1991.

[43] de Amicis, E., *a.g.e.*, s. 436.

Kuzucu, K., *"İstanbul Konut Mimarisinin Şekillenmesinde Yangınların Rolü Ahşaptan Kargire"*, İstanbul Dergisi (32), İstanbul 2000, 41-49.

Moltke, H. *Moltke'nin Türkiye Mektupları*, Çev. Hayrullah Örs, Remzi Kitabevi, İstanbul 1969.

Neumann, *Marjinal ve Modernitenin Çatışma Mekânı Olarak Altıncı Daire-i Belediyye*, İstanbul, Nisan 2004. Sayı 49, 42-46

Ubicini, J.A., *1855'te Türkiye*, Tercüman Matbaası, İstanbul, 1977.

Yerasimos, S. *Tanzimat'ın Kent Reformları Üzerine, Tanzimat; Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, der. Halil İnalcık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu, Phoenix Yayınları, İstanbul, 2006, s. 365-380.

Zola, E., *La Curée*, Edition Electronique (fr), E-books Libres et Gratuits, Eylül 2003.

SİVAS'IN TAHAYYÜLÜ: BİR ŞEHRİ BAŞTAN YAZMAK

Pınar Karababa Kayalıgil*

Siz, Sıvaslı mısınız beyefendi?
Efendim? Sıvaslıyım dediniz galiba, doğru mu?
Peki öyleyse, şimdi beni dinle ve hakikaten Sıvaslı olup olmadığına kendin karar ver:
(...)
Bir zamanlar Kepçeli'de icrayı sanat eyleyen ve "böyük fedakârlıklarla Afrika'dan getirtilmiş olan iki başlı devlerle, balıkkızların" da teşhir edildiği tiyatoraları seyrettin mi? Sen hiç Palas'ta maça kızı, Kristal'de tavla oynadın mı hemşerim. Çerkez'in kahvede Çin fincanlarında akla sığmaz kahveler içip Kenedi Üsüyün'den amansız Hafik hikâyeleri dinledin mi?
(...)
Olsun hemşerim, kafa kâğıdında Sivas yazmıyor mu? Tamam bizdensin. Belki Sıvas denilen şu "kaybolmuş şehir"de yekûn üç saat bile kalmadın; ya mahkemeye düştü yolun, ya nüfus dairesine. Belki meydana tahıl getirdin, belki muhtarın traktörüne ısmarladığı vantilatör kayışını almak için uğradın şehire, olsun, sen de bizdensin. Başka ne söyleyim aziz hemşerim, sen de bizdensin![1]

Ahmet Turan Alkan, Sivas üzerine yazılmış en bilinen kitaplardan *Altıncı Şehir*'ine yukarıdaki sorgulamayla başlar. Sorgulanan özne önce sıradan

* Pınar Karababa Kayalıgil, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü, Doktora Adayı.
[1] A. Turan Alkan, *Altıncı Şehir* (Divanyolu, İstanbul: Ötuken Nesriyat, 1992), 18-19.

bir kentli gibi görünürken birbirini takip eden sorularla çizilen kentliliğin sınırların ötesinde kalır. Önce bu sınırların dışında bırakılan özne ardından beraber yaşamanın mecburiyetini kabul eden bir gönülsüzlükle tekrar sınırın içine alır ama artık sınırın esas sahiplerinden bilgi ve deneyim eksikliği yüzünden farklılaşmıştır. Kitabın adı Ahmet Hamdi Tanpınar'ın meşhur kitabı *Beş Şehir*'e atıfla verilmiştir ve geride bırakılmanın boynu büküklüğü kitabın ismiyle başlar. Kitap hem Tanpınar'ın da yaptığı gibi geri dönülemez bir eskiyi yeniyle kıyaslayacak hem de eskinin kayboluşu hikâyesini bütün kentin yok oluşuna kadar götürecektir. Yazarın tanımladığı şekilde "kayıp şehir Sivas"ın edebî bir karakter olarak çoğu Sivas'ta basılan ve okunan kent edebiyatında belirmesinin hikâyesi, endüstrileşmenin prestijini ve en çok göç veren şehirlerden olmakla sonuçlanan kalkınma hayalini kaybetmiş olmakla gelişen paralel bir hikâyedir. Bu makale *Altıncı Şehir*'in öncülük ettiği geniş bir kayıp şehir söyleminin haritasının, en azından bir bölümü, bu makalede çıkarılmaya çalışılacaktır.

Sivas'ta son on yılda ortaya çıkan "şehir kültürü" dergileri ve bu dergilerin yarattığı çerçeveye uygun olarak basılan kitaplar incelendiğinde kenti yeniden yaratmaya odaklanmış yoğun bir süreçle karşılaşılır. Bu yazıda üç farklı işleviyle ele alınacak kent üzerine yazı serüveni, Sivas'ın geçirdiği kentsel dönüşümle paralel ve bu dönüşümü destekleyecek şekilde ilerlemiştir. Yirmi sene önce geçirdiği büyük dönüşüm Türkiye gündemine Madımak Katliamı ile yansıdığında hafızalarda "Cumhuriyet Kenti" olmaktan çıkartılan şehir, yazılan metinler ve kent projeleri aracılığıyla kendi içinde tarihini yeniden okumak ve kültürünü kente geri getirmek için bir anlamda sürekli yeniden yaratılmakta ve de tekrar yazılmaktadır.

Edebî Bir Zümrenin Oluşması

Altıncı Şehir'in edebî olarak belki en büyük etkisi, güçlü bir melankoliyi ve özellikle orta sınıfın değer kaybı korkusunu yansıtarak, şehre dair hoşnutsuzluğun ifadesi için bir alan açmak oldu. Kitabın çıkışını takip eden yıllarda hemen hepsi benzer şekilde eski şehri hayal eden yayınların çıkmasıyla kent hafızada tutulmak istenilen özellikleriyle yeniden belirmeye başladı. Sivas'ın dergilerle ilk tanışması 1921 yılında *Dilek Dergisi* ile olmuştur. 1990'lı yılların sonuna dek yayımlanan dergilerin içeriğini eğitim, folklor ve edebiyat oluşturur. 1990'ların sonuna gelindiğinde ise dergiler bu içerikten sıyrılıp eski kenti fevkalade (marvelous) olarak kurmaya başlarlar. Bu yeni içerik tesadüfi değildir. Dergilerin kentin yeni kimliğini kurmaya eşlik ettiği bu dönemde Sivas 1990'lar travmasını hâlâ atlatmaya çalışmakta ve orta sınıf bir varoluş krizi yaşarken kentin büyük

korkusu kırsaldan göç devam etmektedir. Kentte hafızayı yeniden canlandırmayı ve bir anlamda yeniden oluşturmayı hedefleyen süreç "Altıncı Şehir", "Hayat Ağacı", "Sultan Şehir" ve "Sivas Kültür" gibi kent kültürü dergileriyle canlandığı zaman kendi içinde oluşan tutarlı anlatım, kente dair yansıtmayı seçtiği ya da hafızadan geri çağırmadığı öğelerle kent tarihine yönelik yeni bir okuma süreci başlattı. Bu gelişmeyi takip eden yayın hikâyesi kent dergilerinin dar alanından çıkıp çoğunluğu Belediye ve Valilik tarafından basılan kent ve kentli üzerine kitaplarla gelişen bir seyir izledi. Kaybı işaretleme ve hafızayı geri çağırma kent kültürü dergilerinin ana konusuyken, onların açtığı tarihî boşluklar çoğunluğu Belediye ve Valilik tarafından basılan Sivas üzerine kitaplarla doldurulmaya başlandı. Bu iki farklı grubun ürettiği kente bakıldığında Sivas'ın eski kanaat önderleri, mekânlar, âdetler, kıyafetler, yemekler ve tarihî eserler bakımından kâğıt üzerinde Selçuklu-Osmanlı-Cumhuriyet çizgisinin kırılmadan ilerlediği bir Sünni-Türk Müzesi haline geldiği görülmektedir. Böyle bir yayın sürecinin bütün yaratım aşamasını Sivas'ta yaşayan insanlardan bağımsız olarak gerçekleştiğini öne sürmek gerçeklikten uzak bir iddia olurdu. Tam tersine, kenti dolaşan ve ondan seçtiği hikâyeleri toplayan bu süreç kent yazarı ve kent sakini arasındaki organik bir ilişkiye dayanmaktadır. Kent Kültürü dergilerinin, yerel gazetelerin, kent üzerine kitapların yazar kadrolarına bakıldığında çoğunlukla aynı isimlerden oluştuğu göze çarpar. Kent üzerine yazı grubu kentin göç öncesi kentli, orta sınıf sakinlerinden oluşmakta ve bu zümrenin kent algısı üzerinden yazmaktadır. Kent dergilerinin en prestijlilerinden, Sivas Valiliği tarafından yayımlanmakta olan Hayat Ağacı Dergisi'nin editörü Tekin Şener, yazar grubunun oluşturulmasını şöyle anlatmaktadır:

> Şehirde bir Sivas'ı bir şehir olarak seven, kendini bağlı olarak hisseden, bunu tarihi bir derinlikle de, geçmişini de bugününü de sahiplenen bir kesim vardı. Onlar çok dağınık bir haldeydiler, hattâ küskün vaziyetteydiler. Derginin en büyük işlevlerinden birisi de onları bir araya getirmek oldu. Şimdi ben yazarlarımıza soruyorum "bu dergi olmasaydı siz gene bu yazıları yazar mıydınız" diye, "hayır" diyorlar. Dergi hem onların bu çalışmaları ortaya çıkarmalarına sebep oldu hem şehirle olan küskünlüklerinin ortadan kalkmasına sebep oldu, hem de bir arada beraber bilgi ve hatıra paylaşımında bulunmalarına sebep oldu. Bir sosyetesi oldu derginin.
>
> (...)
>
> Onların bir kısmı yazardı, yazar olarak zaten temayüz etmişti, şehrin kültür faaliyetlerinde karşılaştığımız insanlardı. Bir de mesela insan

> birini tanırken üç beş kişiyi de çekebiliyor, tanıştırabiliyor sizinle. Mesela Kadir Üredi. Kadir Üredi bize kendi kuşağından bir çevreyi açtı, ben tanıyamayacağım bir sürü insanı böyle tanıdım. Önemli olan da bu zaten. Dergi kâğıt üzerinde bir şey değildir sadece, dergi dediğiniz bir çevreden ibarettir, bir muhittir.[2]

Şener dergiyi yayımlamaya başlama sebeplerini şöyle açıklamaktadır:

> Çünkü hafızasızlık bir hastalıktır. İnsanlar için olduğu gibi şehirler için de böyle. Şehirlerin genel olarak hafızasını kaybettiğini düşünüyorum[3]

Tekin Şener'le yaptığım mülâkat ilerledikçe kendisine neden sadece bir zümreyi, orta ve üst orta sınıfı, hedef alarak yazdıklarını sordum. Kendisi yazılan yazılar hakkında böyle bir yargısı olmadığını belirttikten sonra burjuva diyebileceğimiz bir sınıfın kentte var olamadığını düşündüğünü de ekledi:

> Bence şehrin asıl problemi, biraz önce bahsettiğimiz burjuva var ya, o burjuvasını burada tutamıyor olması. Çünkü burjuva muhtemelen kendini değil çocuklarını düşünerek büyük şehirlere gidiyor ve şehrin sahibi denilecek bir sınıf oluşmuyor bir türlü. Devamlı yenileniyor. On sene yirmi senede yeni zenginler çıkıyor, onlar burjuva haline dönüşmeden gidiyorlar zaten.[4]

Burjuva'nın kentin sahibi olarak konumlanması kentin diğer sakinlerini, kenti sahiplenmek bakımından açıkta bırakmaktadır. Kentli ve ötekisinin ilişkisi incelendiğinde bu ilişkinin bütün yazın sürecinde okuyucuyu takip ettiği ve ötesinde kendi okuyucusunu kendisi gibi kurduğu görülmektedir. Organik olarak nitelendirdiğimiz ilişki de buradan doğmaktadır. Sivas kent edebiyatı kitaplar ve dergiler kentin içinden seçilmiş, bu süreç öncesinde yazarlık ile uğraşmayan insanların kendi zümreleriyle iletişimlerini ve deneyimlerini yazılı olarak ifade etmelerine dayanmaktadır. Bu noktada, bu yayınları kentteki hâkim söylemlerin temsilcileri olarak görmek ile onları kentteki resmî ve kent sakinlerinden gelen söylemlerin yansımaları olarak görmek arasında bir fark gördüğümü belirtmeliyim. Otoritenin dilinin bariz olarak yer almasının karşısında kent sakinlerinin kayıp kenti geri getirme talepleri ile otoritelerin kente dair planları arasındaki örtüşmezlik de dergilerde yer almaktadır. Yazıların işaretlediği zümre, kenti

[2] Tekin Şener, Pınar Karababa Kayalıgil ile mülâkat, Sivas, 16 Mayıs 2012.
[3] Tekin Şener, Pınar Karababa Kayalıgil ile mülâkat, Sivas, 16 Mayıs 2012.
[4] Tekin Şener, Pınar Karababa Kayalıgil ile mülâkat, Sivas, 16 Mayıs 2012.

yönetenlerle aynı zümre değildir, ayrışma noktası cumhuriyet değerlerinin kaybı konusudur. Bunu büyük bir ayrışmaya çevirmeyen şey ise kent için yapılan planların kalkınma vaadidir.

Kendini kentin sahibi olarak kuran yazar ve kentli öznenin uzun bir süreye yayılan kenti sahiplenme hikâyesi üç motif üzerinden değerlendirilebilir. Bunlardan ilki "Cumhuriyet'in kurulduğu şehir" olma fikrinden beslenen cumhuriyetçi idealdir. Bununla ilişkili olarak tarım alanlarının daralmasıyla beliren köylülüğün karşısında kurulan ve gücünü eski endüstrileşmeden alan kentli figürü ortaya çıkar. Bunun yarattığı dengesizlik üzerinden 1990'lardan sonra kentin laik ve demokrat kesiminin edindiği korumacı korkudur. Bu motifler üzerinden geliştirilen dil ve hikâye kentin farklı ötekilerini Aleviler, Ermenileri, Sivas'ta Poşa olarak adlandırılan Lomları, köyden göçenleri kapsamaz. Eski kentin muhteşemliği ve yeni kentin tuhaflığı arasında sadece seçilmiş kent sakininin anısı vardır.

Fevkalede ve Tuhaf

Görünürdeki işlevi vurguyu gündelik olandan geçmişin büyüsüne çekmek olan *fevkalade* (marvelous), Lefebvre için *gerçek hayatı, dünyanın kendisi gibiliğini inatla küçültmek* için yaratılır ve günlük hayat ile ikili karşıtlık içine girer.[5] Sivas yazını, *fevkalade*yi geçmiş hayatın rutinini yüceltmek ve bugüne dair eleştiriyi meşru kılmak için kullanır. Eski hayat şaşaa içermez fakat günlük rutinin şaşmazlığını ve kentin alçakgönüllülüğünü muhteşemleştirir. İstasyon Caddesi'nde (İnönü Caddesi) eski hayat her gün aynılığın getirdiği şaşırtıcı düzen, huzur ve ahlâkla devam etmektedir:

> (...) Sivas derin bir uykudayken sabahın alacakaranlığında Tokat'tan Amasya'dan meyve sebze yüklü ak tenteli yaylı arabalarından oluşan barhanalar geçip giderdi mahkeme çarşısındaki kapanlara. Rahmetli Cahit Külebi'ye ilham olan yol yorgunu kağnılar geçerdi bu caddeden, lise mektebinin taş duvarlarına yankılar bırakan gıcırtılarla. (...). Posta trenlerinin geldiği saatlerde bavullarla, yatak, yorgan, denkleriyle, yolcularla lepelep doldurulmuş faytonların aceleci trafik akışı da yaşanırdı İstasyon Caddesi'nde. Bazı zamanlar üç dört delikanlıdan oluşan gruplar iki havuz arasında, körüğü arkaya devrilmiş faytonla gezmenin tadını çıkarırdı (...) O zamanlar İstasyon Caddesi Sivas ahalisinin gezme ve seyran yeri idi. Takım elbiselerini giyinen gençler caddede yürürken konuşma adabını bilir, iki kişi konuşuyorsa üçüncüsü konu-

[5] Henri Lefebvre, *Critique of Everyday Life* (London; New York: Verso, 1991), 105. (Çeviri bana aittir).

> şulanları işitmezdi. Ve de ağızlarından çevreyi rahatsız edebilecek tek bir sinkaf kelime çıkmazdı.[6]

"Takım elbiseyle çıkılan sokaklar" hayali makaleyi doldururken, yazının ismi "Sivas'a Vurulan Bir Cumhuriyet Mührü: İstasyon Caddesi" bunu bir kurucuya da bağlar. Sivas'a mührünü vuran Cumhuriyet bu gruptaki bir sürü yayında, cumhuriyetin Sivas Kongresi sayesinde Sivas'ta kurulduğu inancı Sivas'ın modern varoluş kaynağını oluşturur ve geçmişte modernliğin yozlaşmamış hali olarak kurulan muhteşem kaybedilmiş bir cumhuriyet mührünü de üstünde taşır. Muhteşemin eskiye vurgusu ve eski değerleri yeniden diriltmeye çalışması sadece kişinin bugüne yönelik serzenişini rahatlatmayı hedeflemez; muhteşem aynı zamanda bir yönlendirme aracı olarak da kurulur. Odağın geçmişe dönük olması, kitle hoşnutsuzluğunun eyleme dökülmesini engeller ve onu bir eski-yeni karşılaştırması içinde pasifleştirir. Bunu etkin kılmak için muhteşemin ötekisine de ihtiyacı vardır ve *tuhaf* (bizarre) günlük olanın garip, alışılamayan akışını betimlemek için metinde belirir:

> Geçmiş zaman harabelerinin önünde saygıyla eğilen ve evvelki hayatın güzelliklerinin hakkını veren insan, haşmetli yapılar önünde de şaşkınlıkla durarak terakkinin bir had ü hududunun olmayacağı yargısı ve kendi ömrünün bir encamı olduğu duygusuyla yeise kapılır. Hülasa bir şehri hakkıyla gezmenin içimize ayna tutmaktan pek farkı yoktur.
> Şehr-i Sivas'ı ise mevzubahis iki duyguyla gezmek esasmda çok mümkün değildir. Şehrin her köşesinin halihazırda yeniliğe matuf yapılar tezyin ediyor olsa da bu yeni yapıların "haşmet" kelimesini dillendirecek kadar şaşaalı olmadığını da söylememiz gerekir. Şehrimizin ihtişama gereğinden fazla yüz vermeyecek kadar vakur duruşunun bundaki etkisi yadsınamaz. Ama bu şehri ibret nazarıyla gezecek olanların beklentileri ziyadesiyle karşılanacaktır. Zira şairin de buyurduğu gibi burada "Hazineye malik viraneler"e rastlamak için çok fazla çaba harcamaya gerek yoktur.[7]

Bu metinde Sivas bir alçakgönüllü ve yıkık hali bile bir hazineymişçesine karşımıza çıkar, yeni ve tuhaf halinden ümit beslenecekse bile bu eskinin harap hazineliği sayesindedir, buna rağmen haraplık zamanın tuhaflığını getirir. Tuhafın işlevi de muhteşeminkine benzer ve Lefebvre tarafından

[6] Kadir Üredi, "Sivas'a Vurulan Bir Cumhuriyet Mührü: İstasyon Caddesi" (The Station Avenue: A Republic Seal Impressed On Sivas), *Hayat Ağacı*, no. 14 (2009): 38.
[7] Mehmet Toyran, "Çorapçı Hanı", *Sultanşehir* 2, no. 1 (2007): 46-47.

zihin ve sinirler için hafif bir uyarıcı olarak tarif edilir.[8] İkisinin bir arada beraber bulunmasının bu konu için önemi, kentin yaşam sınırları olarak çizildiği ve kentin hâkimiyetinin/kentteki üstünlüğün kâğıt üzerinde verildiği bir kitlenin aynı sınırlara pasifleştirilerek hapsedilmesini sağlamalarıdır. Geçmişe özlem beraberinde bugüne yönelik, kent halkının kente dair talebiyle şekillenen bir hareket oluşturmaz fakat gene özellikle kent dergileri ve yerel basın tarafından kentteki iktidar sahipleri tarafından belirlenen "kent hafızasını/tarihini geri getirme" ve "kenti kalkındırma" projelerini benimsemelerini amaçlar.

Muhteşem ve tuhaf'ın beraberliği hakkında önemli noktalardan biri eski ve yeni şehre dair insan deneyimiyle ilgili bir boşluk oluşturmasıdır. *Hayat Ağacı* Dergisi'nin dönemin valisi Hasan Canpolat ile 2005'te yaptığı röportajda, "dokunun iyileştirilmesinin hafızanın iyileştirilmesiyle eşdeğerliği"[9] konu edilmektedir. Çekül Vakfı ve Valiliğin katıldığı bir proje olan Tarihi Kent Meydanı Projesi'nin döneminde geliştirildiği vali olarak Hasan Canpolat kentteki gelişmelerden aşağıdaki gibi bahsetmektedir:

> Evvela, Sivas bir kültür şehri olduğunu hatırladı, ileride bunu pratikte de görecek. Sivaslılar da yaşadıkları şehrin tarihî kültürel havasını teneffüs etmeye başladılar.[10]

Bu tanım üzerinden önceki zamanlarda gerçekleşmiş olduğunu öğrendiğimiz unutma eyleminin sebepleri ve unutmanın tarihinin neden hafızaya kaydedilmediği ya da nefes almayı sağlayan tarihî ve kültürel havanın içeriği sorgulanabilir. Sorgulama, eğer bırakılan boşluklar sorgulanmayacaksa, sonuçsuz kalır. Dergiler ve kitapların çoğu üzerinden ulaşılabilecek tek fail kimliği belirsiz bir yabancı ve bu yabancının aslen Sivaslı olanın kentini elinden alma hikâyesidir. Bu iki hikâye içinde dikkat edilmesi gereken nokta, bu boşluk yüzünden eski şehir ile yeni şehir arasındaki geçiş ve sürekliliğin kaydedilememesi ve metinde beliren iki farklı şehrin içinde yaşayan insanların deneyimlerini bütünüyle kapsayamamasıdır. Yabancı figürünün bile bir fail olarak edebî hayatı geniş bir yozlaşma kavramı dışında adı konulmuş eylemler içermez. Fakat yabancı her daim, kenti bozmak üzere, çeşitli kimlikleriyle oradadır ve kentli yalnız, mağdur ve masumdur. *Hayat Ağacı* Dergisi'nin editörü Tekin Şener, *Altıncı Şehir* Dergisi için yazdığı bir yazıda bu yalnızlıktan bahseder:

---

[8] Henri Lefebvre, *Critique of Everyday Life*, 119 (Çeviri bana aittir).
[9] Tekin Şener, "Sivas: Kültür Kenti", *Hayat Ağacı*, 2005, 48
[10] İbid: 46.

> Sevgili hemşehrilerim! Her şey biz istemeden oldu. Ve biz, sorulduğu zaman, "Sivaslı'yım" cevabını verenler bunun da altından kalkabiliriz. Değil mi ki başka şehirlerin suyu, toprağı bizi çekiyor olsa da, Sivas' m açan gülünü yaprağını özlüyoruz. Değil mi ki şu diyar-ı gurbet elde farklı yaşantılar da, bin bir uğraş peşindeyken şen olmayan gönlümüzü tamir edecek ve ahvalimizi arzedeceğimiz bir dost arıyoruz. O zaman bizde ümit var demektir.[11]

Asıl kenti kaybedeni yeni şehrin üretilmesi sürecine de yabancılaşmış insanlara yapılan çağrı onları tuhafın içine yönlendirir. Şehir masumiyetini yitirmiş bir şehir olarak kurulurken, yitişten bahsedilmez ve yerel değerlerin ve masumiyetin kaybedilmesi, yapısal sorunlara değinilmeden bir ahlâki karşılaştırma içinde ele alınır. Kentin hafızası payesi verilmiş edebiyat çevre ilçelerden kente göçü, 1978'de yoğunluklu olarak Alevi kesimin yaşadığı Alibaba'ya yapılan saldırıyı, 1993 Sivas Katliamı'nı konu edinmez. Nadir olarak bahsedildiği takdirde dönemin valisi Ali Kolat ile yapılan söyleşide olduğu gibi hâlâ hatırlanıyor olması, unutulmamasından daha büyük bir olay halinde ele alınır ve Sivaslılar 2 Temmuz Anma Etkinlikleri'ne tolerans gösterdikleri için kutlanırlar.[12]

Hayat Ağacı, valinin sözlerini aktararak, kentte Sivas'ı kentli kökene bağlı sahiplenen kimselerle onların fikrini yansıtan ve besleyen yayının dönüşümlü ilişkisinin ortaya çıkardığı ortak derdi destekler ve *asıl* halkın sorunda payı olmadığı fikrini yeniden üretir. Ali Kolat Sivas içinde Madımak Oteli'nin kamulaşması ve Sanat ve Kültür Merkezi haline getirilmesi ve bu yolla eski anısının kentte fizikî olarak silinmesiyle, Türkiye içinde de Sivas Katliamı ile ilgili açılan son davanın takipsizlik kararıyla bitmesiyle geçen dönemde Sivas valisi olmuştur. Metin, resmî makamlarla yapılan başka görüşmelerde de olduğu gibi kendi alanında devletin diliyle, kurulan kent sınırları içinde kalan vatandaşların dilini ortaklaştırır, içerideki vatandaşı sorundan azat eder ve ötekiliği direnen kitle üzerinden kurar. Direnen kitle, 2 Temmuz Anma Etkinlikleri'ne katılan, başta Alevi örgütleri ve Sivas'taki Alevi aileler olmak üzere kentin sokakta sesini belli eden sol ve demokrat kesimi olarak geniş yabancı kategorisi içine alınır.

Yabancının söylemsel kuruluşu sadece sınır içi ve sınır dışını belirlemek amacını taşımaz. Yabancı hem kentteki aidiyet ilişkisinin mülkiyet üzerinden kurulmasını sağlar hem de kentliyi dar bir çember olarak kuran söylemi çemberin içindeki yabancı olarak güçlendirir.

---

[11] Tekin Şener, "Sivas'a Dair," *Altıncı Şehir* 1998, 46.
[12] Tekin Şener, "Sivas Valisi Ali Kolat ile Söyleşi", *Hayat Ağacı* 2009, 94.

YABANCI

Kente dair yayıncılık hikâyesinin gerçekleştirdiği önemli adımlardan bir tanesi, kendine benzer/kendinden olan bir grupla geçirgen bir ilişkiye girerek hafızayı ve hafızanın çizdiği sınırları bu çevrenin hâkimiyetine vermektir. Kentin kentli sakinleri olarak çizilen bu grup metin üzerinde kentin sahibi konumuna getirilmiştir. Kaybetme ve unutulma konuları işlenirken kentin anıları ve köklü ailelerine sahip eski kentlilerinin hikâye edilmesi arasından bir kimlik belirir. Hiç vurgulanmayışı ile beliren bu kimlik yabancıya aittir. Yabancının mülkiyet ilişkileriyle belirlenmiş tarihi cumhuriyetle beraber 1930'larda fabrikaların kurulmasıyla başlar, fakat göçün rahatsız edici etkileri Demokrat Parti'nin iktidara geldiği 1950'lerden itibaren kentli için bir sorun olarak belirmiştir.

Yabancı, kent üzerine yazılan metinlerde kentin yozlaşma ve kargaşa hikâyelerinin faili olarak gözüken genel bir kategoridir; Sivas'ın kırsalından, başka kırsal yörelerden veya daha gelişmemiş şehirlerden, metinlerde belirlenmemiş zamanlarda gelir. Yabancının kimliği, kente geliş tarihi ve nerede yaşadığı değişken, etkisi sabittir. Kentin yozlaşmasına yönelik kaygı metinleri hem kentin kentli yerlisini yaşadığı yer için karar mekanizmalarına katılamayan, bir anlamda dışlanmış ve kenti değiştirme gücü elinden alınmış olarak çizer, öte yandan da kent için gelecek ve kalkınma vaat eden projeleri kabullenmeleri için pasif bir mecburiyet durumu kurar. Bu sadece konforu bozulan bir orta sınıfın hikâyesi değil, ekonomisi bozulan bir kentin de kaygısıdır.

İlginçtir ki yabancılık meselesinde dışarıdan gelenin ilk yansıması olumsuz değildir. Cumhuriyet kurumlarının başlamasıyla birlikte dışarıdan gelen memurların kenti değiştirmesi ve kentlilik bilincini başlatması geride kalmış, artık tanınmayan olumlu bir yabancı figürü oluşturur:

> Dışarıdan gelenler Sivas'ın bilhassa gençlerinin ufuklarını açtılar, çalışmanın yararını, okumanın faydalarını genlerine işlediler ve modernlik oldu. Akşamları 19:00'dan sonra hayat duruyordu, müracaat edildi, dükkânlar 21:00'e kadar açık kaldı. Üç tane eczane vardı, nöbetçi eczaneler oldu. O zaman asri, gezenlere *tanku* derlerdi, modern giyimen bayanlara tanku derlerdi. 1942 senelerinde ilk bayan kuaförü açıldı, Kepenek caddesinde, kadın dışarıya çıkacak. Kadının dışarıya çıkması ayıplanırdı. [13]

[13] Kadir Üredi, Pınar Karababa Kayalıgil ile mülâkat, Sivas, 22 Ocak 2012.

Olan bir şey halinde modernlik Sivas'a memurların gelişinden sonra yerleşmiş ve Cumhuriyet Üniversitesi'nin kurulduğu yıllar olan 1970'lerde de devam etmiştir. Olumsuz haliyle yabancılığın çevre köylerden 1950' lerde Cer Atölyesi'ne çalışmaya gelenlerle başladığı söylenebilir fakat gelenin kültürel olduğu kadar ekonomik de bir tehdit olarak alınması Sivas'ta üretimin düştüğü, işsizliğin ve dışarıya göçün başladığı 1970 sonrası yıllara denk gelir. Sivas'ta yaptığım mülâkatlar arasında benzer soruları kimlik ve ekonomi üzerinden farklılaştırarak sorduğumda verilen cevaplardaki örtüşme yukarıda bahsedilen ekonomik tehdidi açığa çıkaracak yöndedir:

> "Siz şehir kültürünü öğretmediniz biz köy kültürünü getirdik." Sivas'ta tv ve restorasyonlarda yansıtılan köy kültürü, köylüler hâkim olduğu için kent yaşamını zapt ediyor. Şehir kültürünü tanıtanlar köylü, hiç bilmediğin adetler uydurup Sivas kültürü diye satıyorlar. [14]

Sorular yabancının kim olduğuna değil ne yaptığına dair yöneltildiğinde yabancının kenti kontrolüne dair korku, yabancının ekonomisini de söylem içinde açığa çıkarır. Sivas Şehir Kültürünü Yayma ve Yaşatma Derneği Başkanı Ali Kesti kentin içindekilerle kent olduğunu vurgularken:

> Burası göç veren bir şehir, aldığı göç kırsaldan. Kırsaldan gelenin şehir yaşamıyla sorunu var. Köy yaşantılarını geldikleri yerde devam ettiriyorlar. Bir şehrin şehir olması bireylerin etkisinde olur. Gelenlere eski aileler tarafından bir bilgi verilmesi lazım. Mahalleli geleni şehirli yapacağına kendi köylüleşiyor. Mahallelerde kümeleşme olduğu için siyasilerin çok çabuk eline düşüyorlar. Yaşantılarıyla ilgili onları değiştirmeyecek sözler veriliyor. Ekonomik yönden alışverişler şehrin ticari ekonomisini etkiliyor. Şehirdeki ticari yapı etkilendiği zaman alışverişler kendi aralarında gelişiyor. Yerli esnaf zorluk çekiyor.[15]

Kent edebiyatının ve kente dair siyasaların önemli araçlarından olan muhteşem ve tuhaf, kentlide yarattıkları yabancılaşma ve kent anlatısında yarattıkları boşluklarla kente ve kentleşmeye dair bütün sorunları bugünle örtüşmeyen bir geçmişe bağlar. Geçmiş ile ona sahip çıkan fakat geçmiş zamanda yaşamamış bir kentli kimliğinin arasında kültürel bozulma bir köprü gibi durur ve böylece yapısal bir sorgulamamın yaratılmasının önü tıkanır. Kent yaşamına bakıldığında birbirinden zorlukla ayrılan ekonomik ve siyasal etki, eski ile yeni kent arasındaki karmaşada eskinin kal-

[14] A.O., Pınar Karababa Kayalıgil ile mülâkat, Sivas, 11 Şubat 2012.
[15] Ali Kesti, Pınar Karababa Kayalıgil ile mülâkat, Sivas, 31 Mayıs 2012.

kınması üzerinden yeninin de kalkınması gerekliliğini iç dinamiklere, yabancının engeline ve dönüştürülmesine/geri döndürülmesine bağlar:

> Öyleyse eve dönüşün vakti gelmiştir. Herkes aynı yerde yaşamak zorunda değildir. Toprak, sahibine ve sahibinin arifane yaşantısına, şehir ise ilmini irfana dönüştürmüş bilge bir topluluğa hasret kalmıştır. Yaradılıştan gelen dengeyi acımasızca bozan insan, nerede olursa olsun bir yok oluş hikâyesinin kahramanı haline gelmiştir. Dengesizlik telafisi mümkün olmayan bir noktaya ulaşmadan –ki ramak kalmıştır– herkes oturup, bir eve dönüş hikâyesi yazmalıdır. [16]

Hasan Hüseyin Cesur'un Belediye tarafından yayımlanan Sultanşehir dergisinde yazdığı yazıda kentte geçerliliğini kaybeden kırsal bilgelik ve kentin içerdiği akıl insanları ikiye böler. Bu bölünmenin *kentin kentli sahibi* adına yarattığı karmaşa, kent üzerine edebiyatın kentte güçlü ticari eğilimleri desteklemesi üzerinden ele alındığında, hâkim olarak kurulan grubun bu ticari eğilimlerle kimlik olarak uyuşmamasıdır. Araştırmam için yaptığım birçok mülâkatta karşılaştığım gibi, kentin tarihi, kentin yeni kentli kimliği, kentleşmenin izleği üzerine söylenenler muhteşem ve tuhafın kentte kurduğu çatışmayı aşılar. Bu kendine has yabancılaşma ekonomik ve siyasal kaygıyla birleşince kentin geleceği için yapılan planlara karşı tutum çelişkili bir hal alır. Ekonomik ve siyasal kaygı birbirlerinden zorla ayrılsalar da turizm veya ticaretin gelişmesi için yeni muhafazakâr merkezler oluşturmaya dayanan bir sürü projeye destek göz önüne alındığında siyasal olan, ekonomik kaygının gerisinde kalır. Kentin el değiştirmesinden yakınan grupların açmazı bu noktada ortaya çıkar. Dönüştürülen günlük hayat kendi kodlarıyla yeniden yazılmayacaktır ve eski şehrin yeniden dirilmesi, eski şehrin "modern" görüntüsüyle olmayacaktır. Belediye ve Valiliğin destek verdiği kent projelerinin bir çoğu söylemsel gücünü kenti kendi mirasları olarak gören grupların yayınlarla beslenmiş kültürel kaygısından alsa da projelerin hedefleri sonradan gelen ya da doğrudan yabancı olarak addedilen düşük gelirli muhafazakâr kesimdir. Bu kesimlerin şehirde görünürlüğü 1950'de başlasa da şehirle beraber anılmaları 1990'lı yılları bulmuştur. Memurların ve idarecilerin ilerleme, eğitim ve endüstrileşme hedefinin simgesinden muhafazakâr değer sistemlerinin uygulayıcı olmaları ile başlayan süreci takip eden yeni belediyecilik biçimi kültürel alanın bölünmesi üzerinden ilerlemektedir. Burada bölünmeden kasıt cinsiyetler arası, ekonomik ve politik bölünmedir. İlerleyen yıllar içinde düşük gelirli muhafazakâr kesimler için mesire

[16] Hasan Hüseyin Cesur, "Şehir ve İnsan" *Sultanşehir*, Mart-Nisan-Mayıs) 2007, 15.

yerleri ve alkolsüz alanlar, ücretsiz konserler, cinsiyetlerin birbirinden ayrıldığı ve ayrıldıkları birimlerin de cinsiyet rolleri üzerinden belirlendiği kurslar olarak ortaya çıkan belediye kültürel hizmetleri kentteki bütün göstergeleri değiştirirken kentin hafızasındaki eski kültür anılarının da dönüşümünü simgelemiştir. Kendisi de kültürel yapıların korunması ile ilgilenen Burhanettin Yurdagül bu değişimleri aynı zamanda kitlenin de değişimi olarak yorumlamaktadır:

> Halkın dikkatini çekmek için merkezden organize edilen belediye sistemi kaldırımlar, park- bahçe düzenlemeleri parklar yapıyor. Sosyal hayat genişlemiyor. Gelişiyormuş gibi görünüyor ama genişlemiyor. Sosyal ilişkiler azaldı, özel gruplaşmalar hariç. Belediye'nin düzenlediği Kutlu Doğum Haftası hariç konser yok. Bir güruh geliyor, konser dinliyor gidiyor. Restorasyon toplumu çok etkilemiyor, işin süslemesi 'hâkimiyet bende' diyor.[17]

Kent üzerine yayınların geçmiş günlere yaptığı vurgu ve "hazineye malik viraneler"[18] durumunun altının çizilmesi bu değişimin kente yeniden gelen eskinin kültürü olarak adlandırılmasına yardımcı olmaktadır. Bu değişim kişi ile kentin tarihinin ayrılmasını takip edebilecek bir süreçte gerçekleşir ve unutmanın siyasetini hafızada yaratılan boşluklar içinde var eder. Bütün bu kültürel gelişim hikâyelerinin, kenti turistik merkeze döndürme çalışmalarının, kentin bozulmasının izleğini çıkarmayan bozulma hikâyelerinin, kısacası yaratılan tüm bu tuhaf ve fevkalade durumların adını anmadığı fakat değişimlerin kapatmaya çalıştığı başka bir yıkım hikâyesi daha mevcuttur. Yeni kentli kimliği bu anının unutulmasıyla var olabilecek bundan dolayı da kendi kimliğini unutma üzerinden var edebilecek bir kentli olarak çizilir. Madımak Katliamı'nı unutma gerekliliği ile gelen süreçte de yabancının rolü değişken yapısı ile gerektiğinde otelde ölenleri gerektiğindeyse saldırganları temsil ederek kentliyi arındırmak ve kentin ekonomisinin önünde bu anının durmasını engellemektir.

Hem ekonomik getirisi olan hem de kentlinin kentle travmatik yüzleşmesini öteleyen bu çabanın en kesif haliyle gösterildiği yayınlardan biri Anadolu Gazetesi başyazarı ve Sivas Gazeteciler Birliği Başkanı Fikret Ünsal'ın "Figüran Aziz Nesin" kitabıdır.[19] Kitap olayı PKK'nın Sivas üzerine emellerine bağlar ve Madımak Katliamı'm PKK'nın Karadeniz'e geçişi için Sivas kalesinin düşürülmesi olarak ele alır. Sivas, en çok yara aldığı durumda bile kıymetlidir. Ünsal'ın iddialarının hukuki bir tarafı

[17] Burhanettin Yurdagül, Pınar Karababa Kayalıgil ile mülâkat, Sivas,16 Nisan 2012.
[18] Mehmet Toyran, "Çorapçı Hanı." *Sultanşehir* 2, no. 1 (2007): 46.
[19] Fikret Ünsal, *Figüran Aziz Nesin* (Sivas: Anadolu Gazetesi Yayını, 1995).

yoktur fakat karalanma yüzünden acı çeken masum kentli imajının en yoğun biçimde çizildiği Sivas'ı içeren kitaplardan bir tanesidir ve hem kentli için faili dışarıda göstererek bir rahatlama yaratır hem de olayın odağını değiştirerek hafızayı başka bir kurguya yöneltir. Madımak Katliamı'nı takip eden yirmi sene boyunca kentte 2 Temmuz'un bir anma ve eylem gününe dönüşmesi edebiyatta yerini çoğunlukla yadsıma ve unutma olarak almış, kentteki idareciler de bu unutuşu destekleyecek şekilde davranmışlardır. Unutmayı yaratmak adına olan en büyük gelişmelerden biri olan Madımak Oteli'nin kamulaştırılması ve cephesinin Madımak'ı hatırlayanlar için tanınmaz hale getirilmesidir. Merkezin içinde Madımak Katliamı için yapılan anıtta oteldekilere saldıran ve otel dışında ölen iki kişinin de adı yazılmıştır. Dönemin valisi Ali Kolat bu durumu "insan gözüyle bakmak" üzerinden açıklar: "İnsan merkezli baktığımız için hiçbir ayrım yapmadık".[20]

Unutma sahiplenmenin önüne geçer ve kentteki kültürel dönüşüm Madımak Olayı'nı kentin ilerlemesini engelleyecek, kentlinin üzerinde sorumluluğu olmadığı kara bir anı olarak kaydeder: "Keşke Alevi kardeşlerimiz de bu propagandaya uyup her yıl gelmeseler."[21]

Kent edebiyatı yabancı olarak mimlediklerinin hikâyesini anlatmaz, bu nispeten görünürlüğü daha fazla olan ve direnişiyle kendisini görünür kılan Alevi kesim için de sayıca daha az ve hafızada yitikleşmiş Ermeni ve Lom grupları için de geçerlidir.

Yukarıda anlatılan öznesi değişken öteki kuruluşunun ortaya çıkardığı bir diğer durum da kentin ve kentlinin çizilmesinde esas olanın kendi adına karar verememe durumu olmasıdır. Yozlaşma anlatılarında da Madımak Katliamı'nda da kentli hem diğerleri tarafından işgal dilen ve dönüştürülen mekânın pasif öznesi halindedir. Üretimin eksik olduğu kentte pozisyonun belirlemesiyle yaratılan kentin gidişatına, üretim ilişkilerine ve siyasetin kentte eylediklerine karşı koymayacak bir güruhtur. Bu güruh eski kentlilik gururu ve kültürün yeni gelmesi söylemleriyle yerinde tutulurken kent iddia ettiği değişimin peçesi altında ekonomik kaynak yaratmamakta fakat kendisi tüketilir bir kaynak haline döndürülmektedir.

Örtülü Tarih

Kentin geriye dönüş vaat ettiği kesimle kentteki kültürel faaliyetlerin hedeflendiği kesim, daha önce değinildiği gibi birbirinden farklı kesimledir.

[20] Saldıran ve Öldürülen Aynı Yerde, *Bianet*, 1 Temmuz 2011, erişim, January 21 2012, http://www.bianet.org/bianet/toplum/131188-saldiran-ve-oldurulen-ayni-yerde

[21] B.T., Pınar Karababa Kayalıgil ile mülâkat, Sivas, 16 Ağustos 2011.

Düşük gelirli muhafazakâr kesimler için kentte yaratılan kültürel ve sosyal alan, bir kısmı kadın ve erkeğin mekânının tamamen birbirinden ayrılmasıyla uygulayan ücretsiz belediye kursları, düşük bir bedel ödenerek kenti yaşamayı sağlayan sosyal tesisleri ve mesire yerlerini, içeriği dinî ya da muhafazakâr değerlerin vurgulanmasından oluşan ücretsiz temsil, panel ve konserleri içermektedir. Ali Ekber Doğan tarafından "eğreti kamusallık" olarak tanımlanan bu yeni şehir kültür siyasaları belediyeciliğin asıl işlevini hayır işleri ile değiştiren yeni ve kamusallık üzerine etkisi pasifleştirici bir idare biçimi olarak yorumlanır.[22] Sivas'ta bu işleyiş bütün kültürel kodların referansının ebedi ve ezeli görülen bir Türk-Sünni tarihin göstergeleriyle yer değiştirmişlerdir. Neoliberal ekonomiyi destekleyen muhafazakâr belediyelerin Sivas'taki tarihi 1984 seçimlerinde Belediye'nin ANAP'a geçmesiyle başlayan süreç kentin dönüşümünü yeni ekonomik ilkelere göre biçimlendirmiş, kentte küçük esnafın yitmesiyle sonuçlanan siyasaların "hayır" işlevini edinmesi ise aşevi, yaşlılar yurdu, düşkünlerevi gibi uygulamalar Temel Karamollaoğlu (1989-1994) döneminde görülmeye başlanmıştır. Düşük gelirli kesimlere yönelen bu uygulamalar aynı zamanda bu kesimlerin gecekondu önleme bölgeleriyle kentin dışına itilmesiyle sunulan hizmet ve vatandaşın hizmet karşısındaki konumu açısından çelişkili bir görünüme bürünmüştür. Takip eden yıllarda göç etmeyen orta sınıfa bırakılmış kent meydanı yitik şehir söylemlerinin merkezi olduktan sonra başlayan restorasyon çalışmalarıyla bir geri dönüş umuduna tutunmuş, geri getirilen ise kent tarihinin belli bir kısmını ve belli bir kesimin kültürünü ifade eden nitelikte olmuştu. "Geri gelen" yaşamın eski mekânları çelişkili mekânlardır. Kent merkezinde ortaya çıkarılan ve restore edilen Selçuklu yapılarının işlevinin eski işlevle ters düşmekte ve kente dair seçilmiş simgelerin yansıtıldığı eski medreseler bugün çayevi ve satış merkezi olarak işletilmekte, eski yapı yeni ekonomiyi yansıtmaktadır. Kent üzerine edebiyat bu projelere hem değiştirilen mekânların yeni hikâyelerini eski anıyla birleştirerek hem de dönüşümü simgeleyecek kişiler hakkında yayınlar yaparak desteklemektedir.

Kentte halen devam eden iki proje, Kale ve Tarihi Kent Meydanı projeleri kentin bu anlamdaki dönüşümünün simgesi halindedirler. Belediye'nin de katıldığı Kale Projesi Sivas'ta kale etrafındaki alanın kamulaştırılarak Ulu Cami ve Gökmedrese arasındaki alana açılan bir hat çizmeyi amaçlamaktadır. Valiliğin dâhil olduğu ÇEKÜL ile işbirliği halinde gerçekleştirilen Tarihi Kent Meydanı Projesi ise Selçuklar'dan başlayıp

[22] Ali Ekber Doğan, *Eğreti Kamusallik: Kayseri Örneğinde İslamcı Belediyecilik* (İstanbul: İletişim, 2007).

Cumhuriyet zamanını içeren bir restorasyon projesidir ve kısaca kentte "insanların tarihle buluşacakları bir mekân yaratmak" olarak tanıtılmaktadır.[23] Bu projeler kent üzerine edebiyat tarafından iki biçimde desteklenir. Bunlardan ilki yetkililerle röportajlar yapmak ve dönüşen mekânların hikâyelerini bugüne taşımaktır. İkincisi ise projelerin izlediği yoldan Selçuk-Osmanlı-Erken Cumhuriyet çizgisinde tarihin seçilen özelliklerinin bugüne taşınacağı vurgusunun pekiştirilmesi ve istenmeyen öğelerin suskunlaştırılması üzerinedir. Bu pekiştirmenin en güzel örnekleri Valilik Kültür Müdürlüğü ve Belediye tarafından son dönemde basılan kitaplardır. Valilik tarafından basılan ve devam eden bir proje olan "1000 Temel Eser" Sivas'a dair mekânların, kişilerin ve kültürel öğelerin aktarılmasına dayanmaktadır. Belediye ise çoğunlukla tanınmış şahsiyetler üzerinden yayın yapar. Her iki yayının da yazarları yukarıda bahsedilen, kent üzerine yazmak için birleşen, kenti sahiplenen gruptur. Bunların arasında düzenlenen sempozyum içeriklerinden oluşan "Selçuklular döneminde Sivas sempozyumu bildirileri",[24] "Osmanlılar Döneminde Sivas"[25] gibi yayınlar şehir edebiyatının bu makalede belirtilen özellikleriyle uyum gösterirken, Sivas'ta yaşamış belirli insanlar üzerine yapılan yayınlar yeni kurulan yaşama eski özneleri yeni bir biçimde tanıtmaktadır. Bu tanıtma projesinin en çarpıcı isimlerinden biri Âşık Veysel'dir. Yavuz Bülent Bâkiler'in kısmen Âşık Veysel ile kendi deneyimlerine dayanarak yazdığı kitap Veysel'in Sivas'ta bilinen özeliklerinin dışında da bir âşık kimliği çizmektedir. 1933'te tanınmaya başlanan ve Sivas'ta yoğunlukla Alevi kimliğiyle bütünleşmiş Âşıklar geleneğinin biraz daha dışında, dünya hakkında yorumların dinî görüşlerle nadiren kesiştiği bir âşık olan Veysel, Bâkiler'in kitabında tamamen şehrin Alevi kimliğinden ayrılmaktadır. Bâkiler Aleviliği İslâm içinde ayrılıkçı bir grup olarak nitelerken, Âşık Veysel'le yaptığı bir görüşmede Veysel'in Alevileri Pir Sultan Abdal'ın deyişlerinde olduğu gibi Kerbela faillerine çekmelerinden ürktüğünü anlatır ve Veysel'in ağzından aktarır:

> Hz. Hüseyin'in kan davasını güderek kime kılıç çalacaklar? Anadolu' da yaşayan, Türk soyundan gelen kimselere... Bunlar, kendileri gibi düşünmeyenleri kâfirlikle suçlayacak kadar katı, kaba adamlar.[26]

---

[23] Tekin Şener, "Sivas: Kültür Kenti" *Hayat Ağacı*, 2005, s. 48.
[24] Kadir Pürlü (ed.), *Selçuklular Döneminde Sivas Sempozyumu Bildirileri*, (Sivas: İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2005).
[25] Şeref Boyraz (ed.), *Osmanlılar Döneminde Sivas Sempozyumu Bildirileri*, (Sivas: İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2007).
[26] Yavuz Bülent Bâkiler, *Âşık Veysel* (Sivas: Buruciye, 2011), s. 46.

Takip eden sayfalarda da Veysel saf Anadolu kültürüne hâkim olduğu için komünizm tuzağına düşmeyen bir âşık olarak tanımlanır.[27] Anlatı, basitçe, Veysel'in içinde bulunduğu Alevi kesim ve bu kesimin geçmişindeki âşıklık geleneği ile Veysel'i ayırır. Benzer bir durum Âşık Ruhsatî için yazılan kitapta da geçerlidir. Kitap dönemin belediye başkanı Doğan Ürgüp'ün yazdığı halk kültürü tarafından temsil edilen Türk ulusunun birliğini anlatan bir yazıyla açılır. "İnancı ve Tarikati" bölümünde Ruhsati'nin Nakşibendî mi Bektaşî mi olduğuna dair tartışma Nakşibendî olduğunun sonuca bağlanmasıyla biter. Yazdığı dizelerdeki Bektaşî öğeler ise gittiği bir Alevi köyündekilerle iyi anlaşmak isteğine bağlanır ve Pir Sultan Abdal ve Alevilik hakkında sert bir üslupla yazmış olmasıyla bu durum kanıtlanmış olur.[28] Hem Âşık Veysel hem de Ruhsati, kitap kapaklarında da yer alan resimlerle, doğrudan 1993 öncesi 2 Temmuz Pir Sultan Abdal Şenlikleri ile ilgili olmasalar da, Madımak Oteli'nin kamulaştırılmış halinde yer alan anıtta yer alırlar.

Yazılı eserlerde belirtilen karakterlerin kentin mimarî ve kültürel dönüşümünde simge olarak kullanılmasının başka bir örneği "kanaat önderi" olarak sayılan İhramcızade İsmail Hakkı Toprak için basılan kitapta da vardır. İhramcızade İsmail Hakkı Toprak Sempozyumu'nun ardından bastırılan kitap, kente bu şahsın dönüşünü de kutlamaktadır, zira belediye eskiden dinî sohbetlerini gerçekleştirdiği Çorapçı Hanı'nı onun adına müzeye dönüştürmüş ve orada yeniden benzer sohbetler yapmaya başlamıştır. Bu karakterlerin hepsi yeni yaşamın içinde onu betimleyerek var olur ve bu yaşamın arkasındaki ekonomik ve siyasi durumu kimlikleriyle örterler. Çorapçı Hanı'nın aynı zamanda, dönemin turizm ilkesine uygun olarak satış yapılan bir el sanatları hanına dönüştürülmesi, küçük işletmelerin işlemeyen bir ekonomiyi gizlemesinin ve turizmin öne çıkarılarak şehrin tümünün tüketilecek bir müze gibi kullanılmasının örneklerinden biridir.

Sonuç: Marka Şehir Sivas

Kentin sahiplerinin geçmişi unutması ve hatırlaması arasındaki boşluk yazılı eserler tarafından yeni ve sterilize bir geçmiş ile doldurulmaya çalışılır ve kentin yeni ekonomisinin işleyebileceği alanları yaratır. Son yirmi sene içinde beraber anıldığı sıfatı defalarca değiştirmiş bir şehir haline gelen Sivas son yıllarda, belli projeleri takip ederek, "Selçuklu Kenti", "Sultan Şehir", "Kültür Şehri" gibi tanıtımlardan sonra "Marka Şehir"

[27] İbid, 48.
[28] Dr. Doğan Kaya, *Âşık Ruhsatî* (Sivas: Sivas Belediyesi, 2011), s. 44.

olarak tanıtılmaya başlanmıştır. Bu anlamda dönemin valisi Hasan Canpolat'ın *Hayat Ağacı*'na verdiği röportajda dokunun restorasyonunu hafızanın restorasyonu ile (iyileştirilmesi ile) eşdeğer görmesi boşuna değildir.[29] Tekin Şener vali ile yaptığı röportajın girişinde bir kentin ticari, turistik, idari merkez olarak adlandırılmasından başka, müze kent, tarihi kent gibi sıfatlar da olduğunu da söyleyerek "Kültür Şehri"ni önerir.[30] Sivas'ın geçirdiği müzesel dönüşümün ekonomisi düşünüldüğünde bunun aksi ya da birbiriyle ilişki içinde olan kavramların örttüğü ticari kimlik ortaya çıkar. Kent tam anlamıyla bir meta olmakta ve bu işlevi sayesinde hem kentin hâkim kimliği Sünni-Türk olarak yeniden kurulmakta hem de idari bir dönüşüm kültür adı altında sağlanmaktadır. Mehmet Cangir dönüşümü olumlayan makalesinde bu durumu "zamanın algısı"na uymak olarak değerlendirmektedir:

> Sivas'ta kültürel mirasın korunması, Sivas'ın geçmişten gelen "şehir" olabilme birikim ve imkânını geleceğe taşıyabilmesi için hayati önem taşır. Kasabaya dönüşmeden şehir olarak kalabilmenin temel şartı, şehir kimliğine sahip olmaktır. Bu, tarihin derinliklerinden devşirilip modern zamanların algısına göre yeniden üretilebilecek bir kimlik olmalıdır.[31]

Sanayileşmenin ortadan kalktığı bir alanda kültüre dayalı gelişme modeli öne süren bu görüş küreselin tehdidine karşı kültürü ve tarihi bir kaynak olarak gösterir:

> (...) Sivas'ın şehir kimliğini bir sanayi veya tarım şehri olarak kurmak mümkün değildir. Çünkü bu nitelikler önemli olmakla beraber Sivas'ın ayırt edici vasfını oluşturacak durumda değildir.[32]

Kent üzerine edebiyat ve kentlinin eski kente özleminin arasında yaratılan ilişki yeni bir kentin eskilik adı altında yaratılmasını kentli kimliğe karşı belirsiz, içi doldurulmaya hazır bir yabancı kimliği oluşturarak ilerler. Bu yabancı üzerinden kentli kent üzerindeki sorumluluğunu unuttuğu kadar kente dair hakkını da unutur ve arındırılmış geçmiş ve unutmanın yarattığı boşluk modern zamanın talebi olarak görünen muhafazakâr değerlerle örülmüş üretim yerine kimliğin ve mekânın kaynak olarak yaratılıp tüketimine dayanan ekonomi ile doldurulur.

---

[29] Tekin Şener, Sivas; *Kültür Kenti*, s. 49, 50.
[30] İbid, 47.
[31] Mehmet Cangir, "Neden Kültür Şehri Sivas?" *Hayat Ağacı*, Kış 2007, s. 64.
[32] ibid, 65.

Projeler ve kente dair yeni siyasalar sadece metin üzerine bir kimlik ve yaşam değişimini öngörmez. Kimliği, yaşamı ve yazını birbirinden destek alır bir şekilde dönüştürür. Bu örtüşmenin en basit örneği kentin günlük yaşamının ve bunun içinde yer alan bütün sosyal ve kültürel aktivitenin aynı simgeler etrafında, aynı yaşam biçiminin yerleştirilmesi ile tektipleştirilmesidir. Kentin tarihî yüzünü yeniden yaratmak adına yapılan bütün değişimler, tarihî bir kentte yaşıyormuş, tarihî bir kenti geziyormuş hissi vermekten öte kentliyi ve ziyaretçiyi muhafazakâr bir çevrenin içinde yaşatır ve gezdirir. Tarihselliğe uymayan gerçeklik, çay bahçesi olmuş medreseler, mesire alanları ve belli değerlere atıfla ve diğerlerinin sembolik ölümüyle yaratılan kültürel ortam, kentin geri verilmesi adı altına günlük hayatı merkezinden değiştirir.

KAYNAKÇA

Alkan, A. Turan, *Altıncı Şehir*, Divanyolu, İstanbul.: Ötüken Neşriyat, 1992.

Bakiler, Yavuz Bülent, *Âşık Veysel*, Sivas: Buruciye, 2011.

Cangir, Mehmet, "Neden Kültür Şehri Sivas?" *Hayat Ağacı*, Kış 2007.

Doğan, Ali Ekber, *Eğreti Kamusallık: Kayseri Örneğinde İslâmcı Belediyecilik*, İstanbul, İletişim, 2007.

Hüseyin Cesur, Hasan. "Şehir ve İnsan" *Sultanşehir*, Mart- Nisan-Mayıs, 2007.

Kaya, Doğan, *Âşık Ruhsati*. Sivas: Sivas Municipality, 2011.

Lefebvre, Henri, *Critique of Everyday Life*, Lonra: Verso, 1991.

Orakçı, Cengizhan. "Şehirde Kazananlar ve Kaybedenler." *Altıncı Şehir*, 1997.

Şener, Tekin. "Sivas Valisi Ali Kolat ile Söyleşi", *Hayat Ağacı*, 2009.

—. "Sivas: Kültür Kenti" *Hayat Ağacı*, 2005.

—."Sivas'a Dair," *Altıncı Şehir*, 1998.

Toyran, Mehmet. "Çorapçı Ham" *Sultanşehir* 2, no. 1 (2007): 46.

Üredi, Kadir. "Sivas'a Vurulan Bir Cumhuriyet Mührü: İstasyon Caddesi" *Hayat Ağacı*, 14, 2009.

Yıldız, Alim (ed.), *Bir Gönül Eri: İhramcızade İsmail*. Sivas: Buruciye, 2011.

Ünsal, Fikret, *Figüran Aziz Nesin*. Sivas: Anadolu Gazetesi Yayını, 1995.

ANKARA: KIRAÇ BİR ARAZİYİ DOLDURMAK

Özgür Taburoğlu

Ankara'nın eski resimlerinde çoğunlukla boş ve kıraç bir arazinin sunumu yer alır. Bu resimlerin izleyicisi, Ankara'nın cumhuriyet yılları boyunca bu boşluğun nasıl doldurulduğunu bir bulmaca gibi çözmeye çalışır. Kısa zamanda insan ve bina kalabalığıyla bu kadar doldurulmuş olması da bu resimlerdeki çarpıcı etkinin nedenlerinden birisidir. Bu resimlerde, başkent olmadan önce Ankara'da yerel bir hayat yokmuş gibi bir boşluk, ıssızlık sergilenir. Yakup Kadri de, bu resimlerdekine benzer boşlukları betimlediği *Ankara* romanında, başkentin kısa zamanda devlet daireleri ve bürokratların yaşam alanları için hızlıca ve yukarıdan inme şekillerde doldurulan bir yer gibi ortaya çıktığını dile getirir. Romanda, Ankara'nın o zamanlar görünen ve görünmeyen boşluklarını, ıssızlığını doldurabilecek "ruh hamlesi"nin cumhuriyetin ilânından on yıl kadar sonra gerçekleşeceği yönünde bir öngörü ortaya koyar.

Yakup Kadri, sadece Ankara'nın değil, Anadolu'nun diğer boş yerlerinin de zamanla cumhuriyetin ruhsal atılımına uygun olarak doldurulacağını düşünür, düşler. Ankara'nın, Anadolu gibi "yalınlığı, süssüzlüğü ve tevazu"su, yeni bir başkenti yoktan var etmek, önceden sınırları belli ol-

mayan bir ulusu yaratmak, düşlemek için de uygun bir boşluk yaratır.[1] Ankara'nın, Sibel Bozdoğan'ın ifadesiyle, "önemsiz bir geçmişinin olması", üzerinde türlü tasarımların yapılabileceği bir boş kâğıt yüzeyi, "*tabula rasa* olarak algılanması", bu kenti modern deneylerin, "fantazilerin" yerleştirilebileceği uygun bir yer yapar (2008: 277).

Yakup Kadri, Ankara'da inşa edilecek olan ulusal kültürün ve onunla bağdaşık kent tasarımının, özellikle cumhuriyetin ilk zamanlarında yüzeysel bir çaba halini aldığını anlatır. Ancak diğer yandan da, ütopik bir metin sayılabilecek olan *Ankara* romanında, zamanla "yapaylıklardan" uzaklaşarak herkesi kucaklayacak bir cumhuriyetin ortaya çıkacağını düşler: "Anadolu'nun insan eli değmemiş bir noktası kalmamıştı. Uzaklar yakınlaşmış; çoraklar yeşillenmiş" (1996: 230). Onun bu ütopyasında merkez ve çevre ayrımsızca bir araya gelir, "birbirlerinden saklanmazlar"; köylüler başkalarını gördüklerinde "kendilerinden utanmazlar". Benzer şekilde büyük boşluklar taşıyan Anadolu coğrafyası da bu kaynaşmadan payını alır. Ankara'dan başlayarak bütün ulus bir bütünlük kazanır.

Yakup Kadri, Ankara'nın yakın zamanlardaki gelişigüzel doldurulmuş manzarasından farklı olarak, ütopyalardaki gibi oranlı, uyumlu bir şekilde inşa edileceğine inanır. Romanını kaleme aldığı otuzlu yıllara yakın bir zamanda bu değişimin ortaya çıkacağını tahayyül eden Yakup Kadri, erken Cumhuriyet yıllarının neden olduğu hızlı kültürel değişimlere ve bunun sonucu toplumsal unutkanlığa da güvenir. Öyle ki birkaç yılda ortaya çıkan tarihsel boşluk içerisinde padişahlar, gerçek tarihsel kişilikler olmaktan uzaklaşarak, birer masal kahramanı halini alırlar. Durkheimcı bir ütopyadan farksız bu değişimin, cumhuriyetin onuncu yıl kutlamalarıyla beraber geleceğini düşünür: "Bütün vücutlar birbirlerine o kadar yapışmış ki, bütün soluklar birbirine o kadar karışmış ki, her fert ruhça olduğu gibi bedence de bütün şahsi duygulardan sıyrılmış ve on bin kişi bir adam, bir adam on bin kişi olmuş" (235). Kaynaşmış, dayanışma içerisinde yan yana gelmiş insanların yarattığı "koreografi", "eskiden sessiz ve ıssız bir ülke olan" Türkiye'nin yeni ruh halini temsil eder. Ankara da bu değişimin aynası olacaktır. Cumhuriyetin ilk birkaç yılında "kakafonik, kaba ve manasız kargaşalığın, kahos halinde bir şehrin azap ve ıstırabını saçan" Ankara, cumhuriyetin ışıltısıyla yeniden biçimlenecektir.

Yakup Kadri, *Ankara* romanında, Bergson'a ilgisinin de yansıması bir dil kullanarak, "milli hamlenin yarattığı taze havayla" Ankara'nın ve Anadolu'nun yeni ve "diri bir ruhla" dolacağını düşler (Ülken 1994). Anka-

[1] Sibel Bozdoğan, Le Corbusier'nin, Musafa Kemal'le mimarî anlayış konusunda ters düşmüş olmasından duyduğu büyük pişmanlıktan söz eder. Böyle olmasaydı, dönemin yoktan varedilen Ankara'sını modern mimari tasarıma göre kendisinin inşa edebileceğini düşünür (2008: 83).

ra'nın ve Anadolu'nun manzarasını dolduran sadece yapılar, yollar, ulusal kalkınmanın işareti fabrikalar ve anıtsal binalar değil, bu ruhun tezahürleri olan bir ulusal ve toplumsal bütünlük havasıdır. Issızlık manzarasını dolduran daha çok, "kendi tamahlarını" yenebilmiş, "umumi menfaatleri" de tanıyan insanların, ulus olmak için bir araya gelme kararlılığıdır. Erken cumhuriyet seçkinlerinin sergiledikleri "tamah" ve "bencillik", ulusal devrimin yarattığı hamleyle yok edildiğinde, beklenen uyumla dolu manzara açığa çıkacaktır. Ulusal ruhun içerisinde, romanda betimlenen cumhuriyetin onuncu kuruluş yıldönümü kutlamalarının da yansıttığı gibi, "bir akış ve oluş seli" görünür olur. Bu "oluş muhiti", Ankara'nın boşluklarını, özünde gösterişe dayanan anıtsal yapılarından daha çok doldurur, ıssızlığım yok eder. Yeni bir ruhla donanan ulusal varlık içerisinde "içtimai atmosferin ruhlaştığı, toprağın doğurucu bir karın gibi her gün yeni bir şey vücuda gelir" (178). Anadolu coğrafyasını ve boş arazileri dolduran yapılar değil, "içtimai bir ruh" olur. Ankara'yı, erken cumhuriyet yıllarındaki gibi "yapma bir manzara" olmaktan kurtaracak olan da bu ruhun açılımlarıdır.

Yakup Kadri, cumhuriyetin ilk yıllarında Ankara Palas'da gerçekleştirilen cumhuriyet balolarını içeriden bir katılımcı gibi anlatırken, dışarıdan bakana bu etkinliğin nasıl göründüğünü de betimler. Bu balolar, dışarıdakiler için olduğu kadar, içerideki katılımcılar için de "boş" ve "yapay" bir eğlence gibidir. Dışarıdan bakan için içeridekiler kendinden geçerek eğlenen bir topluluk gibi görünse de, vals salonunu dolduranlar aslında ne yapacaklarını, nasıl eğleneceklerini bilmeyen bir kalabalıktır; duvar diplerinde beklerler daha çok.[2] Salonun orta yerinde kimsenin dolduramayacağı bir boşluk vardır. Dansa kalkanlar, "bütün bu boş salonu tuhaf bir çalımla geçmek" zorunda kalırlar. "Nasıl oturup kalkacağını, nasıl gezineceğini, nasıl dans edeceğini, ellerini, başını nasıl idare edeceğini" bilemeyen bir topluluk doldurur salonu (105). "Duvar diplerinde büzülüp oturan" adamlar ve kadınların katıldığı vals alanı çoğunlukla boş kalır. Dans etmeye cesaret edenler de, "kurulu kuklalar" gibi davranırlar. Bu salonlarda bir eğlenceden çok, Avrupai bakışlara verilmiş pozlar vardır. Yakup Kadri bu davranışlarda, çok sonradan Şerif Mardin'in tanımlayacağı türde, "içi boş" ve "simgesel" tutumlardan öteye geçemeyen "aşırı" bir Batıcılık ve modernlik bulur.

Vals salonunda olduğu gibi, dönemin Ankara'sında türlü boşluklar ve aşırılıklar göze çarpar. Sözgelimi romanın başkarakteri Selma Hanım,

[2] Mina Urgan, bu balolarda Mustafa Kemal'in, "isteksiz Türk kadınlarını" ısrarla dansa kaldırdığını dile getirir (2003).

Ankara'nın boş ve geniş, insansız, ıssız caddelerinde dolaşmaktan sıkılır, tedirgin olur. O zamanlar için alışılmamış ölçüde geniş bu caddelerin fazlaca aydınlatılmış olmaları ondaki boşluk duyusunu daha da artırır. Dönemin aydınlarını temsil eden Neşet Sabit, eşi Selma Hanım'la çıktığı yürüyüşlerden birisinde, "gündüz gibi aydınlık, çöl gibi tenha" Ankara caddelerinin neden olduğu sıkıntıyı dile getirir:

> Büyük caddenin ikiyüzelli voltluk ampulleri sabaha kadar hiçkimsenin yolunu aydınlatmamak için yakılır (...) Bu ıssızlığın bu kadar aydınlığa ne ihtiyacı var. Gerçekten de yeknesak, bu boş ve geniş yol karanlık olsa daha kolaylıkla yürünecek ve daha az yorucu olacaktı. Bu, yüreğe baygınlık veren bir fuzuli aydınlıktı. (141)

Benzer şekilde, cumhuriyet seçkinleri için inşa edilen Yenişehir muhitinde de bu ıssızlık fark edilir. Burası, çocukların mahalle aralarında oyunlar oynamadığı, sokaklarda hayvanlarının görünmediği terk edilmiş bir yer gibidir. Yakup Kadri, Yenişehir sakinleriyle ilgili merakını dile getirir: "Nerelerde görüşürler, eğlenirler, oynaşırlar, sevişirler, hiç belli değil" (155). Bu muhitteki yaşamı, "yavan", "beyhude", "sahte", "uydurma", "yapmacıklı" gibi sıfatlarla niteler. Onlar, belli bir meşguliyetleri olmayan, "gayrihakiki" ve "sembolik şahsiyetler"dir. Yenişehirlilerin yaptıkları iş, cumhuriyetle ilgili bir gösterişi, özellikle Avrupa'ya yönelik bir duruşu, pozu sergilemektir. Bunun için de aralıksız Avrupai eğlence biçimleri ve yaşam tarzı arayışları içerisine girerler. "Giyinip kuşanan", dans salonlarında "boy gösteren", özellikle de sokaklarda modern bir Türkiye resmi çizmek adına rahat davranışlar sergilemek bu arayışların parçasıdır. Neşet Sabit, bu muhitin sakinlerini, "havada yaşayan", "cemiyet harici ve cemiyete rağmen yaşayan müfrit ferdiyetçilersiniz" şeklinde suçlar (130). Onların uygulamaya çalıştıkları, bir devrimi sürdürmek değil, kendi içinde bağnaz olan "muayyen bir çeşit hayatın kalıplanışı"dır. Neşet Sabit, Bergsoncu bir söylemin içerisinden, "inkılabı hayatın dış şekillerini değiştirmek" şeklinde uygulayan Yenişehir seçkinlerini suçlar: "Bu balo, bu otel, sizin Yenişehir evleriniz, bunlar hep birer hayat kalıbıdır" (129).

Yakup Kadri, dönemin Ankara'sının her yerinde göze çarpan, görünen ya da görünmeyen boşlukları tarif etmek için yerbilimsel göndermeler kullanır; boş ve kıraç arazilerden, dağınık bitki örtüsünden, çorak topraklardan söz eder: "Epeyce geniş ve boş bir sahayı geçtiler (...) Göz ilk baştan itibaren bu bu toprak dalgalarını takip etmekten yorulur (...) Ankara, taş ve toprak yığınlarından yapılmış bir kabataslak ehramı andırıyordu" (72). Ankara'nın boş arsaları verimsizdir, insanların olduğu kadar, hayvan ve bitkilerin de yaşamasına uygun bir yer değildir. Betimlenen

sokak hayvanları bakımsız ve çelimsizdir; toprak çoraktır, kıraçtır. Yerli halk perişan görünür, medeniyetten uzaktır. Ankara'nın bir yanında yüzeysel ve yapay bir yaşam şekillenirken, diğer tarafında yoksulluk ve çaresizlik hâkimdir.

Ankara'nın yerlilerinden kaynaklanan yabancılığının, etnolojik gerçekliğinin yanında, doğal bir başkalığı da vardır. Yakup Kadri, doğanın bu halini "pitoresk" olarak adlandırır. Ankara'nın geçmişini ve doğasını taşıyan yerler, "vahşi", "tuhaf", "pitoresk" iken, yeni kurulan kent boş ve ıssızdır. Bu nedenle İstanbul'dan atanan cumhuriyet kadrosu, atandıkları bu yeni yerle bağlantı kuramazlar: "Burada adeta muallakta duruyorum (...) Harici eşyayla sizin ruhunuz arasında bir münasebet teessüs etmiyor (...) Bu Anadolu peyzajlarının dili yok. İstanbul'un her yanı konuşur" (87). Geldikleri bu yeni toprak parçasında Anadolu'nun kendi halini göremeyen zabitler, bürokratlar, onlar gelmeden Ankara diye bir yer yokmuş gibi düşünür ve davranırlar.

Yakup Kadri romanında, cumhuriyetin ilk yıllarında Ankara'nın yapay ve "muntazam olmayan peyzaj"ının, gelecekte kusursuz olacağını düşler. Yakup Kadri, o dönem için Yenişehir mahallesinin ve cumhuriyet balolarının temsil ettiği yapaylıklar ve aşırılıklardan uzak, cumhuriyetin "ruhsal hamle"siyle uyumlu bir başka başkent düşler. Yakup Kadri'nin düşlediği ve "eskiden, baştan başa boş ve ıssız duran bir saha" olan Ankara, zamanla ütopik bir düzeni yansılayacaktır:

> Mahalleleri birer anfiteatr gibi inşa edildiği için, öndeki bina arkadakinin manzarasını kesmiyor, herkes kendi evinin penceresinden ufku seyredebiliyordu. (189)

Ancak Ankara'yı gerçek anlamda dolduran çok sonradan gecekondu alanları olur. Gecekondular ve yaşayanları, Ankara'nın o eski resimlerinde göze çarpan boşluklarını, 60'lı yıllardan başlayarak doldurmaya başlarlar. Yakup Kadri'nin beklentilerinden çok farklı şekilde, düzenli yerleşim yerlerinin dışında çok farklı amaçlarla ve farklı kalabalıklar tarafından inşa edilen gecekondular birbirlerinin manzarasını kesmeden Ankara yamaçlarına sıralanırlar.

Yakup Kadri'nin öngörülerinden farklı olarak, cumhuriyet sonrasında, devlet kurumları dışında Ankara'nın boş arsalarını doldurmak konusunda iki farklı ve keyfî sayılabilecek girişimci ortaya çıkar: Ankara'daki büyük boşlukları erkenden "kapatmaya" başlayan müteahhitler ve gecekondu sakinleri (Karpat 2003). 1965 yılında işlemeye başlayan kat mülkiyeti kanunuyla beraber, devlet kendi dışındaki inşaat etkinliklerini daha az denetlemeye başlar. Bu tarihten sonra, devletin imar siyasetine karşıt ve

bağlantısız bir yapılanma ortaya çıkar. Bozdoğan'a göre, "halkın sessizliği" bu tarihten başlayarak, özellikle Ankara'da, "kakafonik bir gürültüye" dönüşür. Öncesindeki "toplum mühendisliği" çabalarıyla uyuşan mimarlık siyaseti değişerek, müteahhitlerin etkin olduğu daha "keyfî bir yerleşime" de kapı açılmış olur (Bozdoğan 2008).[3] Sonuçta anıtsal yapılarla gecekondular, düzensiz ve çarpık yapılaşma ürünleri iç içe geçerler. Başıboş ve keyfî sayılabilecek bir yapılaşmanın sonucu binalarla, anıtsal yapıların ağır havası aynı kent içerisinde buluşur.

KAYNAKÇA

Bozdoğan, Sibel (2008). *Modernizm ve Ulusun İnşası: Erken Cumhuriyet Türkiye'sinde Mimari*, İstanbul: Metis.

Karaosmanoğlu, Yakup Kadri (1996). *Ankara*, İstanbul: İletişim.

Karpat, Kemal (2003). *Türkiye'de Toplumsal Dönüşüm*, çev. Abdülkerim Sönmez, Ankara: İmge.

Urgan, Mina (2003). *Bir Dinozorun Anıları*, İstanbul: YKY.

Ülken, Hilmi Ziya (1994). *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul: Ülken.

[3] Bozdoğan bu çalışmasında, Tanzimat ve erken cumhuriyet yıllarına ait birçok farklı kültürel alanda bulgulanabileceği gibi, mimarî alanda da toplum mühendisliği girişimlerinde "çarpıcı bir başarısızlık" bulur.

LEFKOŞA'DA SURLARİÇİ: HANGİ GEÇMİŞ, HANGİ ŞEHİR?

Rafet Uçkan

I

Lüzinyanlılar'ın hâkimiyeti altındaki gösterişli günlerinden, Venedikliler dönemine, Osmanlı'dan İngiliz Sömürge İdaresi yıllarına ve 1960'ın Kıbrıs Cumhuriyeti'nden 1974 sonrasına kadar, yüzyıllar boyunca Kıbrıs'ın başkenti olmuş Lefkoşa'nın tarihi, ihtişamın olduğu kadar sefaletin; nizanın, nifakın ve hapisliğin olduğu kadar özgürlük mücadelesinin, inşanın olduğu kadar imhanın ve yıkımın tarihidir. Bugünün Lefkoşa'sı, başında devlet "ciddiyetinin" silâhla nöbet tuttuğu, 2003'ten bu yana üzerinde rahneler açılmış bir hatla "taksim" edilmiş bir memleketin en berrak manzarasıdır. Bu manzaradan devşirilecek anlamlar, bu kentin tarihinden neyi nasıl çekip alacağımıza göre değişir; ancak bu manzaraya dair hiç değişmeyen bir şey vardır: Bugünkü bitkin ve çökmüş hali de dâhil olmak üzere, bu kentin manzarası, aşılamayan karşıtlıkların, bir türlü çözülemeyen çelişkilerin ve tenakuzun üzerine bina edilmiştir. Başka bir deyişle, hem Kıbrıs'ın hem de Lefkoşa'nın tarihi, zıtlık içindeki tarafların mücadele halinde yeniyi yaratamadan, hep kaybettiği çatışmaların tarihidir ve Lefkoşa, çatışmaların yaşandığı, zıtlıkların iç içe geçtiği en gözle görünür alandır. 1960'ta Kıbrıs Cumhuriyeti'nin kuruluşu ve 1963-64 olaylarında bu devletin hukuken değilse bile fiilen yıkılması da, 1974'te Türkiye'nin

Ada'ya girmesi ve kimlikler arasındaki çatışmayı çözmeye çalışmak yerine derinleştirerek ve ona yeni boyutlar ekleyerek Ada'da kalıcılaşması da bu çatışmalar ve zıtlıklar tarihinin unsurlarıdır. İki tarafın milliyetçi liderliğinin "zoraki" kabullendiği, yani suni bir "uzlaşının" ürünü olan Kıbrıs Cumhuriyeti'nin altına döşenen dinamit, ilk olarak 1963'ün 21 Aralık'ında, Lefkoşa'nın Tahtakallas/Tahtakale semtinde Rum milliyetçilerince patlatılmış, burada Rum "özel kuvvetlerinin" (special constables), üstünü aramasını reddeden bir Kıbrıslı Türk ile onun refakatçisi öldürülmüş ve bu ölümler başka ölümlerin ve yıkımların da habercisi olmuştur.[1] Yani Cumhuriyet, henüz kuruluşunun dördüncü yılını doldurmadan, her yerden evvel kendi başkentinden yaralanmıştır. İzleyen yıllarda Kıbrıslı Türkler, ağırlıkla Lefkoşa'da, kuşatılmış bölgelere (enklavlara) sıkışmış bir "mülteciler" topluluğu olarak uzun ve zor yıllar geçirmiştir; ancak çelişkiler yumağı yine Lefkoşa'nın ve Ada halklarının yakasını bırakmamıştır. Kıbrıslı Türkler, tam da bu hapislik dönemlerinde, belki de tarihlerinde ilk defa Lefkoşa'dan başlayarak kendi kendilerini yönetebilmiş, "ilk profesyonel tiyatroyu, ilk radyo istasyonlarını, ilk pop müzik gruplarını" bu kuşatılmışlık içinde kurmuş ve ilk defa bizzat kendilerine ait olan bir mekânda, yani Lefkoşa ve Surlariçi enklavlarında, bir tür dayanışma içerisinde yaşamıştır.[2] Gene ilginçtir, Surlariçi denilen bölge, bir zamanlar Venedikliler tarafından Osmanlı'nın olası saldırılarına karşı korunmak niyetiyle merkezi bugünün Selimiye Camii,[3] eskinin St. Sophia Katedrali (Ayasofya) olmak suretiyle surlarla tahkim ettiği bölgedir.[4] Az evvel de söylediğim gibi, 1963-64 sonrasında Kıbrıslı Türkler, kuşatılmış bir halde işte anılan bu surların içindeki bölgelere sığınmış ve bir tür öz yönetim sayılabilecek bir deneyimi ilk olarak burada yaşamıştır. Gene bu tuhaf ve çelişik hal de bir uzlaşıya doğru yol alamadan, 1974'te Ada'nın bu defa da Türk milliyetçiliğince taksim edilmesiyle durduğu yerden geri bir hatta düşerek kendi kaybedenlerini ve yeni çelişkileri, çatışmaları yaratmıştır. 1974 sonrasında Ada'ya Türkiyeli göçmenler gelmeye başlamış ve 1980'lerle beraber, Anadolu'dan Ada'ya doğru olan göç, Ada'nın kırsalından,

[1] P. Oberling, *The Road to Bellapais (The Turkish Cypriot Exodus to Northern Cyprus)*, Columbia University Press: New York, 1982, s. 88. Ana eksende olmasa da detaylarda farklılaşan, olaya dair başka bir anlatım için şuraya bakılabilir: Dr. F. Küçük, *Yokluk İçinde Toplumsal Mücadelemizin Görkemli Günleri*, Dr. Fazıl Küçük Vakfı Yayını: Lefkoşa, 2012, s. 143-145.

[2] Bkz. M. Hatay ve R. Bryant, "The Jasmine Scent of Nicosia: Of Returns, Revolutions, and the Longing for Forbidden Pasts", *Journal of Modern Greek Studies*, 26:2, 2008, s. 423-449.

[3] 1954'e kadar Ayasofya ismiyle anılan camiin adı, bu tarihten sonra "Selimiye" olarak değiştirilmiştir. Mağusa'daki Aya Nikola'nın da kaderi benzerdir ve burası da 1954'te "Lala Mustafa Paşa" adını almıştır. É. Copeaux ve C. Mauss-Copeaux, *Taksim! Bölünmüş Kıbrıs (1964-2005)*, İletişim Yayınları: İstanbul, 2009, s. 99.

[4] H. M. Gürkan, *Dünkü ve Bugünkü Lefkoşa*, Galeri Kültür Yayınları: Lefkoşa, 2006, s. 29.

Lefkoşa'nın merkezine doğru kaymıştır.[5] Buna karşılık, Kıbrıslı Türkler de, artık tekinsiz, tuhaf ve yabancı bir yer olarak görülen Surlariçi bölgesini yavaş yavaş göçmenlere terk etmiştir. Yeni durumda çatışma, gene Lefkoşa'da, kentin tam kalbinde, Kıbrıslı Türkler ile Türkiyeli göçmenler arasında devam etmektedir. Bu yazının gailesi, Türkiyeli göçmenler ve Kıbrıslı Türkler arasında devam eden kimlik temelli çatışma bağlamında, Venedikliler döneminde inşa edilmiş eski Lefkoşa'nın, yani Surlariçi'nin tarih boyunca omuzladığı zıtlıklar kümesi üzerine odaklanmak ve "hatırlanan" Lefkoşa'yı "hatırlanmayan" Lefkoşa ile kıyaslamaktır.

II

Mevzuu, tam da yukarıda bahsedilen bu "zıtlıklar" meselesinden başlayarak açmak, tartışma için bir zemin sağlayacaktır. Osmanlı'nın Kıbrıs'ı Venediklilerin elinden alması, İslâm ile Hıristiyanlığın 7. yüzyıldan başlayarak yaklaşık bin yıl süren mücadelesi[6] ve itişmesi bağlamında yeni bir durum olmamakla beraber, Kıbrıs'ta Müslüman Osmanlı İdaresi, Ada'nın yerli Ortodoks Hıristiyanları açısından, *istimalet*[7] politikasının da etkisiyle, Katolik Venedik dönemine nazaran daha "tercih edilir" bir idare olarak karşılanmıştır. İnalcık, bir yandan Ortodoks Kilisesi'nin Katolik idare karşısındaki konumundan duyulan rahatsızlığın, bir yandan da serflerin içinde bulundukları zor koşulların sonucu olarak, yerli ahalinin Venedikli idarecilerden hoşnutsuzluğundan Osmanlı'nın da haberdar olduğunu ve 1562'de adalıları Venedik idaresine karşı isyana çağıran Didaskalos'un Anadolu Beylerbeyi İskender Paşa ile gizli şekilde irtibat halinde bulunduğunu ifade etmektedir...[8] Osmanlı'nın 1570-71 yıllarında Ada'yı ele geçirmesiyle beraber Lefkoşa, hem demografik hem de kültürel bakımdan Doğu ile Batı'nın, Hıristiyanlık ile İslâm'ın birbirine net şekilde temas ettiği ve birbiriyle bir anlamda iç içe geçtiği bir şehir haline gelmiştir. 1872'nin sonu ve 1873'ün başında, iki ay boyunca Lefkoşa'yı gezen Avusturya Arşidükü Louis Salvator, bu şehir hakkında yazdığı kitabının daha en başlarında şu sözleri söyler: "Kasaba ve onu çevreleyen

[5] Bildiğim kadarıyla, bana göre "sorunlu" yanları olmakla beraber, Türkiye'de konu hakkında sırtını saha çalışmasına yaslayan kapsamlı tek örnek, Kurtuluş ve Purkis'in TÜBİTAK projesi olarak hazırladığı, "Kuzey Kıbrıs'a Türk Göçünün Niteliği ve Göçmenlerin Sosyo-Mekânsal Bütünleşme Sorunları" başlıklı çalışmadır.

[6] Bkz. B. Lewis, *Çatışan Kültürler* (*Keşifler Çağında Hıristiyanlar, Müslümanlar, Yahudiler*), Tarih Vakfı Yurt Yayınları: İstanbul, 2010.

[7] Bkz. H. İnalcık, "Ottoman Policy and Administration in Cyprus After the Conquest", *Milletlerarası Birinci Kıbrıs Tetkikleri Kongresi, Türk Heyeti Tebliğleri* içinde, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü: Ankara, 1971, s. 59.

[8] H. İnalcık, a.g.m., s. 60.

nesneler arasındaki tezatlık büyüktür. Şehir içindeki nesnelerin birbirine olan zıtlığı ise daha da büyüktür. Bu antik klasik topraklarda, üzerine Hilal oturtulmuş Gotik mabetlerin yanında Venedik istihkâmları var."[9] Bu zıtlık, belki de diğer tüm yapılardan evvel, Lüzinyanlıların askerî saldırılar ve depremlerle yıpranmış görkemli gotik mabedinin, Lefkoşa Surlariçi'ndeki St. Sophia Katedrali'nin, Müslüman idare tarafından eklenen iki minare, bir minber ve bir mihrapla Ada Müslümanlarının en gösterişli camii haline gelmesinde tezahür eder. İngiliz Sömürge İdaresi'nin son dönemlerine kadar da, Salvator'un bahsettiği bu "zıtlık", kültürler ve kimlikler arasında "bir ölçüde" örtük bir "gerginliğe" ve adı açıkça konulmamış bir çatışmaya tekabül ediyorsa da, henüz Kıbrıslılar birarada yaşamaktadır ve öldürmenin "şehvetine" kapılmamıştır. Ölümler, esasen 1950'lerin ikinci yarısından itibaren başlamış ve dizginlenemeyen milliyetçilikler her iki taraftan da kurban almıştır. Yukarıda andığım Kıbrıs Cumhuriyeti'nin kuruluşu, Kıbrıslı halklara uzlaşmak ve sükûneti çatışmaya hâkim kılmak için bir imkân yaratmışsa da, bu devlet esasen Batı ittifakına zeval gelmesin diye bu ittifakın icat ettiği bir çözüm olarak insanların önüne koyulmuştur. İki tarafın milliyetçi kadroları, kurulan yeni devleti her fırsatta aşındırmış ve halklar arasında ipler yukarıda da andığım gibi birkaç yıl içerisinde kopmuştur. Ardından, hikâyesi anlatılan Limasollu Kahveci Hacı Yahya'nın öyle ya da böyle 50 yıl boyunca sönmeyen ocağı[10] bir gün sönmüş, rüzgâr bu kez Türk milliyetçi liderliğinin "lehine" esmeye başlamış ve başkent Lefkoşa'yı bu defa da Türk milliyetçiliği etnik kimlikler ve dini aidiyetler uyarınca askeri bir hatla ikiye bölmüştür ya da 1963-64'den de evvel 1950'lerde temelleri atılan ilk bölünmeyi başka seçenekleri zorlamaksızın pekiştirmiş, çatışmayı daha da içinden çıkılmaz bir hale sokmuştur.[11] Bugün, Lefkoşa'nın güneyi, hukukî

[9] A. L. Salvator, *Kıbrıs'ın Başkenti Levkosia* (Çev. Vur Yektaoğlu), Galeri Kültür Yayınları: Lefkoşa, 2012, s. 1.

[10] Kıbrıslı Türk yazar Neriman Cahit'in aktardığı hikâyeden alıntılıyorum: "Limasollu Kahveci Hacı Yahya, kahvehanesini ilk açtığı gün yaktığı kömürünü hiç söndürmeden 50 yıl yanık tutmuş. Gece kahveyi kapatınca kömür ateşinin üzerini külle örter, sabah, kahvesini açınca külü üfürür altından çıkan korları yeniden yakarmış. Vakta ki 1974 yılında kuzeye göç görünmüş, büyük bir hüzün içinde 50 yıldır hiç sönmeyen ocağını söndürmüş ve kuzeye göç etmiş..." N. Cahit, *Eski Lefkoşa Kahveleri ve Kahve Kültürü,* Şadi Kültür ve Sanat Yayınları: Girne, 2001, s. 34.

[11] Lefkoşa'nın bu bölünmüş hali Kıbrıslı şair Mehmet Yaşın'ın "Öğretmen'e İlâhiler" adlı şiirinde çarpıcı bir şekilde dile gelir:

Bütün bombalar patladı ve yangın
kavurdu son ağustos böceğimi de
bağıran dilsiz deccal
çuvalına atıyor şimdi elimdeki son sevinci.
Bütün sesler anlamını yitirmişken

sınırları fiilî geçerliliğini önemli ölçüde yitirerek bir Kıbrıslı Rum devleti haline gelmiş olan Kıbrıs Cumhuriyeti'ne, kuzeyi ise hukukî geçerliliği bulunmayan ama de facto olarak bir (Kıbrıslı?) Türk devleti şeklinde varlığını sürdüren Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'ne "fiilen" başkentlik yapmaktadır... Lefkoşa'nın 1974'le beraber kuzeyde kalan kısmı, Türkiyeli göçmenlerin yavaş yavaş kırsal bölgelerden ziyade şehrin merkezine yerleşmesiyle, belki de tarihinin en "kozmopolit" yerlerinden, bu defa da göçmeni yerliden, "Doğulu"yu "Batılı"dan ayıran bir çizgiyle bir kez daha bölünmüştür ve Lefkoşa'da yeni bir tezat cephesi daha açılmıştır. Kıbrıs'ın Osmanlı akınlarına karşı savunulması için bir zamanlar Venedikliler tarafından inşa edilen Lefkoşa surlarının bugünkü kuzey Lefkoşa bölümünde kalan kısmı, Kıbrıslı Türklerin büyük ölçüde terk ettiği ve en dezavantajlı, en yoksul Türkiyeli göçmenlerin sessiz bir uzlaşıyla içine âdeta hapsedildiği bir mekân olarak çoğunlukla yıpranmış ve bakımsız evleriyle eski ve terk edilmiş bir kent görünümündedir.[12] Lüzinyanlılar döneminde ihtişamın merkezi olan kentin bu kısmı, bugün sefaletin başkenti durumundadır. Bugünün Lefkoşa'sında Surlariçi artık, belki de kaldırabileceğinden çok daha fazla anlamı omuzlamak zorunda bırakıldığından, bir çöküntü haline gelmiştir: Bir yandan, birçok anlamda yıpranmış ve sonunda kan ve silâhla, ölerek ya da öldürerek "taksim" edilmiş bir memleketin tezahürüdür. Diğer yandan, coğrafî aidiyetlerin, coğrafyaya dayalı kimliklerin ve kültürlerin, sonra sınıfların ve statülerin arasına çekilen nifak hattı da en belirgin haliyle Lefkoşa'dan, taksim edilmiş Lefkoşa'nın kuzeyde kalan kısımlarından geçer. Bu iki çizginin arasındaysa, Anadolu'dan gelen Türkiyeli göçmen işçiler yaşamaktadır. Bu alan, Ada' nın "istenmeyenlerinin" kendine mekân tutması bakımından geçmişteki durumuyla paralellik arz etmektedir ve fakat bugünün "istenmeyenleri" Türkiyeli göçmen işçilerdir ve zıtlaşma, Kıbrıslı Türklerle bu insanlar arasında yaşanmaktadır.

III

Yukarıda andığım "zıtlaşma"nm sınıfsal boyutu muhakkak derinlemesine incelenmeye muhtaçtır ve meselenin bu yüzü kesinlikle göz ardı edilmemelidir; ancak bu yazının, temel derdinden sapmaması adına ben burada

---

çan çalıyor kendi başına –duymuyor ölüler
ve kanatsız kuş misali ezan
allelûya lâ ilahe illâllah
sesi ikiye ayrılan Şehir son gücünü tüketiyor son ilahiyle
allellûya lâ ilâhe illâllah

[12] Kurtuluş ve Purkis'in, yukarıda anılan çalışmasını yeniden hatırlatmakta fayda var.

işin bu boyutundan ziyade, bu konuyu da başka bir yazı için aklımda tutarak, daha kültürel ve tarihsel bir okuma yapmaya çalışacağım. Yazının bu kısmına bir tespitle başlamak yerinde olacaktır: Bugünün göçmen-yerli çatışmasına, diğer unsurların yanısıra, Lefkoşa'nın geçmişinin fazlasıyla "seçici" biçimde ve belki bir ölçüde de tahrif edilmiş olarak okunması yataklık etmekte ve çatışma bu "seçici" okumanın açtığı mecrada yol almaktadır. Bu geçmiş, Lefkoşa'da "âşina" yüzlerin dolaştığı, Surlariçi'nde ortak bir Kıbrıslı Türk kültürünün ve yaşam tarzının paylaşıldığı,[13] "Batılı" ve "modern" bir geçmiştir. Bu anlatıda, esasen cepheden karşı çıkılabilecek bir yan yoktur; hattâ hâlâ daha özcü ve muhayyel bir Türklük tanımı içine tutsak edilmeye çalışılan ve bu tanımın dışına doğru yaptığı her hamlesi duvara çarpan Kıbrıslı Türk halkının, kendini böylesi bir tanımdan farklılaştırma çabası son derece anlaşılırdır; ancak gene de bu anlatı, hakikatin bir yarısı üzerine bina edilmiştir ve bu yönüyle de aşılması zor bir anlatıdır.

Hikâye aslında şöyledir: Osmanlı ve İngiliz dönemlerinde esas olarak kendini Müslüman olarak tanımlayan Kıbrıslı Türkler, yüzleri Türkiye'ye dönük şekilde, önce Jön Türklerin, ardından Kemalist Türkiye'nin etkisiyle yavaş yavaş "Türk"lüklerini keşfetmiş ve bununla beraber dinî kimlikten "millî" olana adım adım geçiş yapmıştır.[14] Bir sömürge toplumu olarak yaşamalarının ve millî kimliğin doğrudan inşacısı olabilecek denli örgütlü ve güçlü bir yapıya sahip olamamanın da etkisiyle, "Türk"lüğün temel tanımlayıcısı Anadolu'da bir ulus-devlet olarak kurulan Türkiye Cumhuriyeti olmuş, millî kimliğin keşfi ve inşası esas olarak Kemalizmin etkisi altında gerçekleşmiştir ve Türkiye'dekinden farklı şekilde Kemalizm, Kıbrıs'ta, birçok anlamda "maziye" galip gelmiştir.[15] Hilmi Yavuz'un "Biz Batılılaşamadık, Oryantalistleştik"[16] demesini hatırlatır tarzda, Kıbrıslı araştırmacı Mete Hatay Kıbrıslı Türklerin, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla beraber Kemalist milliyetçiliğin sekülerizm, modernleşme ve Batılılaşma değerlerini gönüllü olarak benimsediğini söylerken, bu Batılılaşma yaklaşımının aslında daha çok "Doğulu/Şarklı" (Oriental) olandan, onun gelenek ve inanışlarından kurtulmak, Arabî ve Farisî olanı

[13] M. Hatay ve R. Bryant, "The Jasmine Scent of Nicosia: Of Returns, Revolutions, and the Longing for Forbidden Pasts", *Journal of Modern Greek Studies*, 26: 2, 2008, s. 423-449.

[14] Konu hakkında detaylı ve nitelikli bir çalışma için şuraya bakılabilir: A. Nevzat, *Nationalism Amongst the Turks of Cyprus: The First Wave*, Doktora Tezi. Oulu: Oulu University Press, 2005.

[15] Farklı coğrafyaların kendine has tarihsel koşullarını da göz ardı etmeden, Tanıl Bora'nın ifade ettiği gibi, Türk "ulusal" kimliğinin inşasında "öteki" imgesinin "mazi" olduğunu burada hatırlatmak gerekiyor.

[16] H. Yavuz, "Batılılaşma Değil, Oryantalistleşme", *Doğu Batı*, 2, 2000, s. 102.

çağrıştıran ne varsa, bunların gündelik hayattan silinmesi için çaba harcamak şeklinde tezahür ettiğini söylemektedir.[17] Bu yoruma tutunmak şartıyla, doğru düzgün sanayisi, burjuvazisi, her şey bir kenara elle tutulur bir eğitim sistemi, yayın hayatı ve entelektüel üretimi bile olmayan Kıbrıslı Türk halkı, "Batılı" ve "modern" bir halk; hiçbir şeye benzemeyen "yeni" mimarisi ile Lefkoşa, "Batılı" bir kenttir.[18] 1974 sonrasına kadar, Kıbrıslı Türklerin bu "Batılı" olma tasavvuru toplum içi büyük çatışmalara veya ciddi bir sınamaya tabi tutulmak zorunda kalmaksızın yerleşikleşmiştir. 1974 sonrasında Anadolu'dan Ada'ya gelen göçmenlerle beraber, Kıbrıslı Türklerin Batılılığı, önce Lefkoşa dışındaki kırsal bölgelerde, ilerleyen yıllardaysa esas olarak Lefkoşa'nın tam kalbinde kendi "Doğu" sunu bulmuştur.[19] Doğululuğun taşıyıcıları, küçük burjuva Kıbrıslı Türklerin gözünden bakıldığında, Anadolu'dan Ada'ya göç eden, güvencesiz işlerde, kayıtdışı çalışmaya yazgılı Türkiyeli göçmenlerdir[20] ve daraltılmış bir çerçevenin dışına taşmamak kaydıyla "Doğu" ile "Batı"nın esas çatışma mekânı eski Lefkoşa, yani Surlariçi'dir. Bu Doğulu ve Batılı olma meselesi ise esasen Kıbrıslı Türklerin, belirli bir "Türklük" ya da "Müslümanlık" cenderesine sıkıştırılmaya çalışılmasına itiraz etmenin, kendine bulduğu bir zemin olarak işe koşulmaktadır.

Konu bağlamında çarpıcı bir örnektir: Halluma, Kıbrıslı Türk yazar Haşmet Muzaffer Gürkan'ın Lefkoşa üzerine yazdığı kitabın arka kapağında, ona şöyle seslenir: "Senin tanımınla 'göçürülenler'le oluşturulan yeni doku, tarihin derinliklerinden farklı kültürleri yoğura yoğura gelen zengin ve renkli kültürel mirasımızı Lefkoşa surları içinde istila etmiştir. Ve bu dokuya yataklık, hâlâ daha sürmektedir. Bisikletinle Şeher'de turlamak artık çok gerilerde kaldı. Victorya sokağındaki piyano sesleri de

[17] M. Hatay, "The Problems of Pigeons: Orientalism, Xenophobia and A Rhetoric of the 'Local' In North Cyprus", *The Cyprus Review*, 20:2, 2008, s. 148-149.

[18] Batı-dışı ya da Doğulu olmayı kesinlikle ehlileştirilmesi gereken bir arıza olarak görmediğimi not etmekte fayda var. Aksine, yıllar boyu bir sömürge toplumu olarak yaşamış Kıbrıslı Türklerin, "Batılı" olmakla övünmesi bir yanıyla anlaşılır olsa da, bir yanıyla tuhaf bir tutumdur.

[19] Bkz. M. Hatay, "The Problems of Pigeons: Orientalism, Xenophobia and A Rhetoric of the 'Local' In North Cyprus", *The Cyprus Review*, 20:2, 2008, s. 145-171.

[20] Kızılyürek, doğmamış Birleşik Kıbrıs Cumhuriyeti'nin tarihini yazarken, bir yerde, Türkiyeli göçmenlerin Ada'ya yerleştirilmesine paralel olarak Kıbrıshlığın yükselişine dikkat çekmekte ve fakat Kıbrıslılığın göçmenliğin anti-tezine indirgenmemesi gerektiği ve konunun –Kıbrıslılar açısından– sınıfsal bir boyutunun olduğu hususunda bizi uyarmaktadır. Ek olarak, Kızılyürek, Türkiye'nin bu göçü teşvik etmekteki saiklerinden birinin, Türkiye'nin Kıbrıslı Türklere karşı duyduğu güvensizlik olduğunu; ancak Kıbrıslılığın da Türkiyeli göçmenlerin Ada'ya yerleştirilmesinden evvel bir tarihi olduğunu vurgulamaktadır. Kıbrıshlığın sol yorumunu barış temelli bir yaklaşım olarak değerlendirirken, "ötekileştiren" pratiklerin küçük burjuvalığın ve bir tür oryantalizmin yansıması olduğunu dile getirmektedir. N. Kızılyürek, *Doğmamış Bir Devletin Tarihi, Birleşik Kıbrıs Cumhuriyeti*, İletişim Yayınları: İstanbul, 2005, s. 250-251.

yerini arabeskin yalellisine bıraktı."[21] Mete Hatay'ın Kıbrıslı Türklerin Anadolu'dan gelen Türkiyeli göçmenlere bakışı bağlamında hatırlattığı Hasan Hastürer'in yazısında da, Halluma'ya paralel biçimde Hastürer, eskinin Lefkoşa'sının Sarayönü Meydanı'nda bugün Anadolu'dan gelen şalvarlı kadınlar ve plastik sandaletli çocukların varlığından söz etmekte ve Kıbrıslı Türk kültürünün yaşandığı o eski Surlariçi'ni hatırlatmaktadır.[22] İşte Lefkoşa'nın tarihine dönük "seçici" okumadan kastettiğim budur. Lefkoşa'nın, Kıbrıslı Türk kültürünü ayakta tutan o eski ve "güzel" geçmişinin yanında, başka türden bir mazisi daha vardır. Burası, bir zamanlar Türkiye'yle, Anadolu ve Türk halkıyla bütünleşmenin ateşli savunularının yapıldığı, Kıbrıslı Türkleri özcü bir tanımın içine hapseden Türk milliyetçilerinin kendilerini bizzat Kıbrıslı Türklerin desteğiyle var ettiği yerdir aynı zamanda. Başka bir deyişle, Lefkoşa'nın tarihi biraz da bu özcü inşanın ya da Kıbrıslı Türk kültürünün yıkımının tarihidir. Bugün özcü Türk milliyetçiliğine haklı karşı çıkış bağlamında, haksız şekilde Türkiyeli göçmenlerin istilası altındaymış gibi algılanan Surlariçi, 1940'ların sonlarından itibaren en özcü tanımı da dâhil olmak üzere "Türk"lüğün "çağrıldığı", Anadolu ile özdeşlik söyleminin inşa edildiği belki de en önemli mekândır. Kıbrıslı Türk milliyetçi liderliğinin örgütlediği, o güne kadarki en geniş katılımlı, en kitlesel miting, Kasım 1948 mitingi, Ayasofya (Selimiye) Meydanı'nda, Lefkoşa'nın Surlariçi bölgesinde yapılmıştır. Bu meydan, Denktaş'ın kitle karşısında politik bir demeçle ilk defa zuhur ettiği meydandır ve o dönemde Türk milliyetçilerinin lideri Dr. Küçük'ün Lefkoşa'da çıkarttığı *Halkın Sesi,* Kıbrıslı Türk ahaliyi bu meydana "Türk müsün? Şu halde Pazar günü saat 11'de Ayasofya Meydanı'ndaki toplantıda sen de hazır bulun."[23] şeklinde çağırmakta, 23 Kasım 1948'deki yazısında, aynı gazeteden Yavuz, bu eyleme gitmenin bir "millî ibadet" olduğunu söylemekte ve gazete bu eyleme katılmanın "millî" vazifelerin başında geldiğini vurgulamaktadır.[24] Bu çağrıyı, bu yazı bağlamında anlamlı kılacak olan şey, "millî"nin ya da "Türklüğün" o dönemde ne anlama geldiğine bakmak olacaktır. Bana, ihtiyacım olan bu zemini sağlayacak, Kıbrıslı Türklere "seslenen" bir yazıdan alıntılıyorum: "Biz esasen, Türk milletinin kopmaz, ayrılmaz bir parçasıyız. Bizi buraya

[21] H. M. Gürkan, *Dünkü ve Bugünkü Lefkoşa,* Galeri Kültür Yayınları: Lefkoşa, 2006. Kitaba, R. Halluma'nın yazdığı arka kapak yazısından alınmıştır.
[22] M. Hatay, "The Problems of Pigeons: Orientalism, Xenophobia and A Rhetoric of the 'Local' In North Cyprus", *The Cyprus Review*, 20:2, 2008, s. 146. Hastürer'in yazısının tamamı şu adresten okunabilir: http://haberkibris.com/secim-yasaklarina-saygi-ve-arsivden-iki-yazi...-----2013-07-28.html
[23] 21 Kasım 1948, *Halkın Sesi.*
[24] 26 Kasım 1948, *Halkın Sesi.*

sam yelleri atmadı. Cengâver, fatih ecdadımızın su katılmamış torunlarıyız. Bunu, her zaman, Anavatan'a ve Kemalizme bağlılığımızı ispat ettik."[25] Daha vurucu olabilecek başka bir örnekse, doğrudan doğruya Dr. Fazıl Küçük'ten verilebilir. Dr. Küçük, Türk Hava Kuvvetleri (THK) filosunun Ada'yı ziyaretine istinaden yazdığı "Hoşgeldiniz" yazısında THK mensuplarına şöyle seslenmektedir: "Varolunuz, bin yaşayınız öz ve asil kardeşlerimiz. Türk kardeşlerimiz diyoruz. Çünkü bizler de sizlerin bu topraklarda yatan şehit dedelerinizin torunlarıyız. Bizim de kanımız asil Türk milletinin Büyük Ata'nın çocuklarının kanları kadar saf ve temizdir. Cevher birdir. Mefkûremiz aynı mefkûre; düşüncelerimiz hep bir; yolumuz Kemalizm yoludur."[26] Öyle ya da böyle, etnik Türk milliyetçiliğinin Ada'daki tesisinde en büyük role sahip liderlerden olan Dr. Küçük'ün heykeli, bugün hâlâ Surlariçi'ndeki İnönü Meydanı'nda durmakta, Dr. Küçük Müzesi ise Surlariçi'nin Girne caddesinde yer almaktadır. Bir zamanlar Kıbrıslı Türk kültürünün yatağı olduğu ve gelen göçmenlerce pespaye bir hale büründüğü düşünülen bu alanda, Küçük'ün heykeli[27] ve Dr. Küçük müzesi, tezatı canlı şekilde ayakta tutmakta ve bize "öteki" Lefkoşa'yı hatırlatmaktadır. Anılan müzenin içinde, Kıbrıs'ın ve Kıbrıslı Türklerin Anadolu'nun ve Türklüğün ayrılmaz bir parçası olduğunu sembolize eden, kan ile çizilmiş ve üzerinde ay yıldız bulunan bir Kıbrıs haritası sergilenmektedir. Tam da burada, ilginç ve kullanışlı bir yol açtığı için, yukarıda ismi anılan Hastürer'den bir alıntı yaparak devam etmekte fayda var: "Dün akşamüzeri yedi buçuk gibi Girne Kapısına gittim. Amacım Dr. Küçük'ün İnönü Meydanı'ndaki heykelinin görüntüsünü almaktı. Gitmez olaydım. Dr. Küçük'ün heykeli baştan aşağı güvercin boku içinde. Nerede bu hükümet, nerede Lefkoşa Belediyesi... Yazıklar olsun. Orada oturan bir işçi vardı. Nereli olduğunu sordum 'Hatayalıyım abi' dedi. 'Bu heykel kime ait bilir misin?' diye sordum. Döndü heykele baktı baktı ve 'Ne bileyim ki abi' dedi. Dr. Küçük'ün heykeli onu bilmeyenlere emanet. Arabaya dönüyordum. Takunyalı, kıyafetleri Atatürk kıyafet devrimine aykırı iki kişi karşı kaldırımdan geçiyordu. Bir

[25] 10 Ocak 1949, *Halkın Sesi*.

[26] 21 Haziran 1949, *Halkın Sesi*.

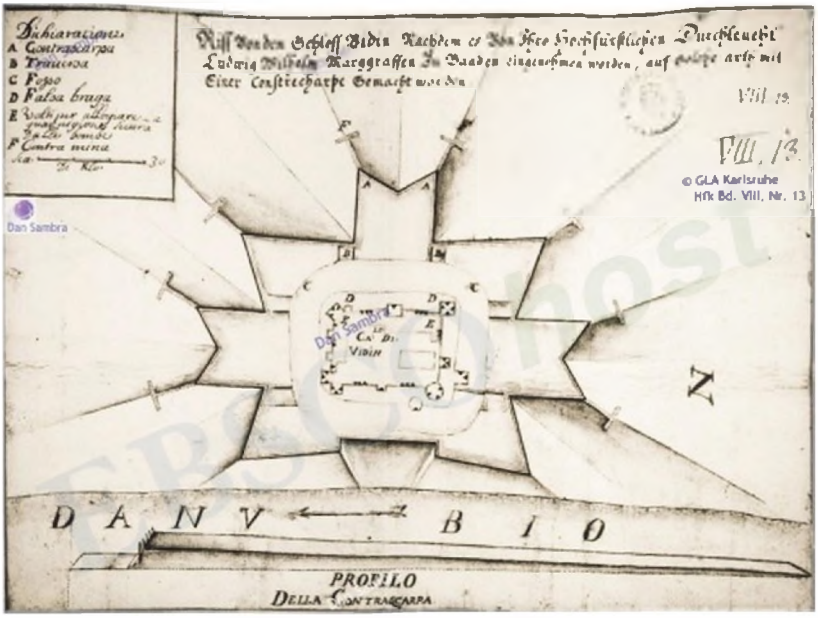
[27] Copeaux ve Mauss-Copeaux, bu heykelin kaidesinde, Dr. Küçük'ün sözü olan "Kıbrıs davası Türkiye'siz çözümlenemez." yazdığını ifade etmektedir. Ben bu heykeli Lefkoşa'da birçok defa gördüm ve bu ifadenin Küçük'e ait olduğunu biliyorum; fakat bu sözün daha evvel kaidede yazılı olup olmadığını hatırlamasam da, şu anda kaidede bunun yer almadığına eminim. Eğer kitabın Türkçe çevirisinden kaynaklanan bir problem yoksa, bu yazının belirli bir dönemde kaideden çıkarılmış olma ihtimali vardır. Şayet durum buysa, bir yandan heykele sahip çıkılırken, öte yandan sözün heykelin kaidesinden silinmesi düşündürücüdür. Bkz. É. Copeaux ve C. Mauss-Copeaux, *Taksim! Bölünmüş Kıbrıs (1964-2005)*, İletişim Yayınları: İstanbul, 2009, s. 105.

onlara baktım bir de Dr. Küçük'e... Rahmetli Küçük hayatta olsa ne düşünür, ne derdi acaba..."[28] Aslında Türkiye'den gelen baskılara itirazın, yönünü şaşırmış hali olan ve Lefkoşa'nın resmi üzerinden yürütülen göçmenler ve yerliler tartışmasına Dr. Küçük de karıştırılınca, hem yukarıda izah etmeye çalıştığım nedenlerden hem de Dr. Küçük'ün Türkiye'nin meselenin içine çekilmesine dönük ısrarlı çabalarından hareketle, tartışma daha da ilginç bir hal almaktadır. Hastürer'in kastettiği şeyin tam tersine, Dr. Küçük'ün 1940'lardan başlayarak inşa ettiği milliyetçi propaganda, Kıbrıs'ı ve Kıbrıs'ın kaderini burayı hiç bilmeyenlere teslim etmeye meyyaldir zaten ve Dr. Küçük'ün bir Kemalist olduğu tartışma götürmezse de, onun açısından o yıllarda Türkiye'de Kemalist bir iktidarın yerine ağırlıklı olarak muhafazakâr oylara yaslanan bir partinin gelmesi birincil derecede önemli de değildir. Önemli olan, Kıbrıs'ın Anadolu'nun bir uzantısı olduğu masalından hareketle, Türkiye'nin meselenin içine çekilmesi ve bu "dava"ya sahip çıkılmasıdır. 1950'de Demokrat Parti'nin iktidar olmasından sonra, *Halkın Sesi*'nin bana göre en önemli yazarlarından olan Yavuz'un, Türkiye'de Arapça ezana geçilmesi üzerine "Bakalım Daha Neler İşiteceğiz"[29] başlığıyla yazdığı, DP'yi Kemalist reflekslerle eleştirdiği bir yazısından hemen sonra Dr. Küçük "'Bakalım Daha Neler İşiteceğiz' başlıklı yazı[nm] tamamen Yavuz'un şahsi fikri olduğu[nu], şahsen bu fikirlere iştirak etmediğimi açıklarım."[30] şeklinde bir açıklama yayımlamış ve en azından bir süreliğine Dr. Küçük ile gazetenin yazarı yollarını ayırmak zorunda kalmıştır. Yavuz, bir süre gazeteye yazı yazmamıştır.

Yukarıda çizmeye çalıştığım bu tablodan hareketle, Anadolu'dan gelip Lefkoşa'nın tam kalbine yerleşen ve burada tutunmaya çalışan göçmenlerin, Kıbrıs'taki yaygın kullanımla ifade edersem "Türkiyelilerin", zamanında –ve aslında hâlâ– ciddi bir taban desteğine sahip Türk milliyetçisi kadroların yaptığı "çağrıya" yaklaşık 40 yıl gecikmeli olarak, bu çağrının hafızasıyla icabet ettiğini söylemek bir yanıyla anakronik bir yaklaşım olacaktır elbette ve bu işle de Ada'da hâlâ zaman ve mekândan kopuk bir siyasetin peşinde koşan Türk milliyetçileri iştigal etmektedir; ancak Lefkoşa'nın geçmişinde yalnızca Kıbrıslı Türk kimliğinin ve kültürünün mesut günlerini görmek ve Türkiyeli göçmenleri suçlamak da bir o kadar tarihten kopuk ve sorumluluktan kaçan bir yaklaşımdır. Bugün (en az) iki

[28] http://www.kibrispostasi.com/print.php?col=98&art=5634
[29] 22 Haziran 1950, *Halkın Sesi*.
[30] 24 Haziran 1950, *Halkın Sesi*.

parçaya bölünmüş haldeki Lefkoşa'yı yeniden birleştirecek olan şeylerden birisi de, zıtlıkları aşmak için tarihteki zıtlıklarla yüzleşmek ve bütünlüklü bir okuma yapmaktır. Tarih sepetinden mazi ayıklamak ve ayıklanmış bu maziyi koca bir tarihin yerine ikame ederek, çatışmayı uzlaşıya çevirmek mümkün değildir. Osmanlı Dönemi'nde halkların el ele verip dönemin idaresine karşı gerçekleştirdiği bir isyanı alıp, aslında Kıbrıslı Rumlar ve Kıbrıslı Türkler arasında hiçbir sorunun yaşanmadığını iddia etmekle, denklemi tersten kurup, "en zor zamanlarımızda 'Anavatan' yardımımıza koştu" diyerek Ada'dan göçenlerle Ada'ya göçenleri özdeş kılan "gelen Türk, giden Türk" yaklaşımı arasında ciddiye alınacak bir fark yoktur. Her iki okuma da, tarihin bir sayfasını, tarihin tümüne mâl etmekte ve sadece Lefkoşa'nın değil, tüm Ada halklarının kucağına çözülemeyen ve yaygın yaklaşımlar çerçevesinde de çözülemeyecek olan yeni zıtlıklar ve sorunlar yumağı bırakmaktadır.

Markgraf Ludwig Wilhelm von Baden tarafından ele geçirilen Vidin Kalesi'nin Planı (1689).

Kaynak: General Landesarchiv Karlsruhe - Giovanni Morando Visconti.

KURULUŞUNDAN OSMANLI HÂKİMİYETİNE BİR SERHAD ŞEHRİ: VİDİN

Hakan Karagöz

GİRİŞ

A. OSMANLI HÂKİMİYETİNDEN ÖNCE VİDİN

MÖ III. yüzyılda kurulan Vidin şehri,[1] Tuna Nehri'nin sağ kıyısında, bugünkü Bulgaristan'ın kuzeybatısında yer almaktaydı. Romalılar devrinde "Banonia", XI. yüzyılın başına kadar da (Slavca) "Bdin" olarak adlandırılan ve bir askerî/idarî merkez konumunda olan şehir, Bizans imparatorluğunca kuzey ve kuzey batıdan gelen akınlara karşı bir üs olarak kullanılmış, bu amaçla XII. yüzyılda tahkim edilerek önemli bir kale[2] mahiyetine

[1] Şehrin kuruluş tarihi hakkında farklı görüşler de mevcuttur. William V. Herbert, şehrin Romalılar tarafından I. yüzyılda kurulduğunu iddia etmektedir. William V. Herbert, *The Chronicles of a Virgin Fortress*, Osgood, McIlvaine & Co, London 1896, s. 2.

[2] Niğbolu'nun iki menzil yukarısında bir Bulgar şehri olan Vidin'in, Tuna Nehri'nin sağ/güney kıyısında mamur bir kalesi vardır. P. L. İnciciyan, H. D. Andreasyan, "Osmanlı Rumelisi'nin Tarih ve Coğrafyası", (çev. Hırant D. Andreasyan), *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, Sa. 4-5, İstanbul 1976, s. 133. 1960'lı yıllarda yapılan arkeolojik çalışmalar, Romalılar zamanındaki temeller üzerinde Bulgarların X. yüzyılda yeni ve sağlam bir kale inşa ettiklerini ortaya koymuştur. Kale, 70 x 72 m. ebadında bir alanı kaplayan, nispeten küçük fakat ele geçirilmesini son derece zorlaştıran, Tuna sularıyla doldurulmuş geniş ve derin bir hendekle çevriliy-

bürünmüştür. Bulgar çarı Simeon'un (893-913 / 913-927) idaresinde piskoposluk merkezi olan, uzun süre Bizans güçlerine karşı direnen Vidin (Bulgarca Видин, Romence Diiu) şehri, II. Basileios'in (976-1025) 1003 yılındaki 8 aylık kuşatmasından sonra Bizans'ın kontrolüne girmiş[3] ve söz konusu hâkimiyet 1185 yılına kadar sürmüştür. Vidin, özellikle XII. ve XIV. yüzyıllar arasında sık sık el değiştirerek bazen Bizans ya da Macaristan bazen de Bulgar veya Sırpların kontrolüne girmiştir. 1323 yılında Prens (III. Mihail) Şişman'ın (1323-1330) egemenliğinde bağımsız Bulgar Prensliği'nin merkezi haline gelen şehir,[4] daha sonra bir sınır alanına konumlandırılmış, özellikle Macar (1365 ile 1369 tarihleri arasında) ve Sırpların sürekli saldırılarına maruz kalmıştır.[5]

1. Parçalanan Bulgar Krallığı ve Vidin

Osmanlılar Rumeli'ye çıktıkları sırada (1353) mücadeleci ve çalışkan bir hükümdar olan İvan Aleksandr (1331-1371) Bulgar çarı bulunuyordu. Çar, 1360 yılında iktidarını iki oğlu arasında paylaşmış, batıdaki topraklarını Vidin merkez olmak üzere büyük oğlu İvan Stratsimir / Sracimir'e (1356-1396), doğudakileri ise İvan Şişman (1371-1393)'a bırakmıştır. Krallığın bu bölünmüşlüğü güçler arasında bir kargaşa ortamının doğmasına zemin hazırlamış ve İvan Aleksandr'ın oğulları arasında temeli toprak mücadelesine dayanan siyasi kavgalar ortaya çıkmıştır. Söz konusu olumsuz siyasi duruma rağmen İvan Aleksandr, Bulgar krallığını iyi bir yönetime kavuşturup kuvvetlendirmeye çalışmışsa da Osmanlıların Rumeli'de süratle ilerleyerek Edirne'yi (1362), ardından Filibe'yi (1363)

---

di. Machiel Kiel, "Vidin", *DİA*., c. XLIII, İstanbul 2013, s.103. Evliya Çelebi'nin Vidin Kalesi hakkındaki tasviri için bkz. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 6. Kitap, (haz. Seyit Ali Kahraman – Yücel Dağlı), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002, s. 98. Ayrıca Vidin Kalesi, kalenin planı ve şehrin Balkanlar'daki konumu için bkz. Ek-1, 2 ve 3.

[3] Bulgar çarı Samuel (997-1014), II. Basileios'u amacından uzaklaştırmak için yaptığı taktik manevralara rağmen Vidin şehrini kontrol edememiştir. Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, (Türkçe'ye çev. Fikret Işıltan), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s. 287; John H. Rosser, *Historical Dictionary of Byzantium*, Lanham – Maryland 2012, s. 411; Bizans, bölgede üstünlük sağlamak amacıyla 1014 yılına kadar giriştiği mücadelelerin sonunda Bulgarları yeniden itaat altına almıştır (1020). Ralph-Johannes Lilie, *Byzanz Geschichte des oströmischen Reiches 326-1453*, München 1999, s. 68.

[4] 1323 yılından itibaren Bulgaristan'ın yönetimi – Kuman/Kıpçak asıllı olduğu iddia edilen – Şişman sülalesinin elindeydi. Nogay Han'ın isteğiyle göreve getirilen ve Vidin şehrinin beyi olan Mikhail/Mihail Şişman döneminde Bulgaristan'da tam bir birlik söz konusu olmamıştır. M. Türker Acaroğlu, *Bulgaristan'da Türkçe Yer Adları Kılavuzu*, Ankara 1988, s. 14-15. Vidin şehri, 1323 yılında yeniden düzenlenen Bulgar eyaletlerine dâhil edilmiştir. *The Oxford Dictionary of Byzantinum*, (Ed. Alexander P. Kazhdan), Vol. 3, New York – Oxford 1991, s. 2166.

[5] Ayşe Kayapınar, "İki Balkan Şehri Tırnova ve Vidin'de Türkler (Bulgar Çarlığından Osmanlı İmparatorluğuna)", *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Journal of Social Sciences*, 2004-2/9, s.118; *The Oxford Dictionary of Byzantinum*, s. 2166.

zapt ederek Bulgar krallığı topraklarına dayanmalarına mani olamamıştır. İvan Aleksandr endişeye kapılmakta şüphesiz haklıydı. Bizanslıların nam ve menfaatine de olsa mücadeleye girişmiş, 1362 ile 1363 seneleri arasında Osmanlıların zapt etmiş olduğu şehirlerden Kırkkilise, Midye, Pınarhisar ve Vize'yi geri almayı başarmıştır. Fakat her şeye rağmen Bulgar krallığının gayretleri, bir takım Bulgar beylerinin menfaatlerinin birbirleriyle çatışması nedeniyle, Osmanlı istilasını ve genişlemesini durduracak seviyeye ulaşamamıştır. 1371 yılında İvan Aleksandr'ın ölümüyle Bulgar krallığı parçalara ayrılmış; bu durumdan yararlanan Osmanlı padişahı I. Murad (1362-1389), Rumeli'de gerçekleştirdiği fetih hareketleriyle devletin mevcut zafiyetinden faydalanmayı iyi başarmıştır.[6] 1371 Çirmen savaşıyla[7] bölgede hâkimiyet kurmak isteyen Sırpların gücünün kırılması üzerine Vidin çarı Stratsimir, Osmanlı vasallığını kabul etmiş ve bundan sonra Balkanlar'da cereyan eden muharebelerde Osmanlı Devleti'ne yardım etmiştir.

İvan Aleksandr'ın ölümüyle büyük oğlu İvan Stratsimir, Vidin'de bağımsızlığını ilân etmiş, 1277 yılında kurulan Vidin Bulgar Prensliğinin devamı niteliğinde ve 1396 Niğbolu Savaşı'nda ortadan kalkacak olan Vidin Bulgar Çarlığını kurmuştur (1371).[8]

2. Macar - Osmanlı Hâkimiyeti Mücadelesi

Macarlara göre Vidin şehri, önemli bir sınır şehri olmasının yanında Balkan yarımadasının ilhak edilmesi ve Haçlı seferlerine ait planların gerçekleştirilmesi için yeni bir çıkış noktası haline gelmişti.[9] Bir sınır şehri olan Vidin, Macar ve Sırpların sürekli saldırısına uğramış, özellikle 1365-1369 yılları arasında Macar işgali altında kalmıştır.[10] Macarların bölgeye yönelik emellerinden hoşnut olamayan İvan Aleksandr, onları Tuna Nehri'nin öte yakasına atmak için Osmanlılardan yardım istemiş ve böylece Osmanlıların Vidin'le ilk temasları gerçekleşmiştir.

Bulgar çarlığı, İvan Aleksandr'ın ölümünden sonra İvan Stratsimir'in iktidarı zamanında da bölgedeki hâkimiyetini güçlendirmek adına bazı siyasi ve askerî hamlelerde bulunmuştur. Bu minvalde Stratsimir, (üvey)

---

[6] Kayapınar, *a.g.e.*, s. 118-119; Kurt Haucke, ***Bulgarien***, Gau Verlag, Bayreuth 1942, s. 23.

[7] Bulgar kralı ile Makedonya Sırp kralının ittifakına karşı I. Murad, 1371 Çirmen savaşıyla önemli bir sonuç elde ederek Batı Trakya'yı ve Makedonya'nın bir kısmını ele geçirmiştir. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Murad I", *İA.*, c. VIII, İstanbul 1979, s. 590.

[8] Kayapınar, *a.g.e.*, s. 118-119; Mustafa Cezar, ***Mufassal Osmanlı Tarihi***, (Bir heyet tarafından hazırlanmıştır), c. I, İstanbul 1958, s. 114.

[9] Macar Kralı Ludwig'in düşünceleri için bkz. Nicolae Jorga, ***Osmanlı İmparatorluğu Tarihi***, c. I, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2005, s. 213.

[10] *The Oxford Dictionary of Byzantinum*, s. 2166.

kardeşi İvan Şişman'ın elinden Sofya'yı almış ve gene biraderi ile mücadelesinde Osmanlılarla anlaşmak istemiştir. Ancak bu gelişmeler bölgede üstünlüğü ele geçirmek isteyen Macarların dikkatini çekmiştir. Osmanlılar ile Bulgar çarlığı arasında gerçekleşmesi muhtemel ittifakın akdinden evvel Macar Kralı Layoş (1342-1382) Balkanlar'a göz dikmiş, 1365 yılının yazında İvan Stratsimir'in elinde bulunan Vidin'i işgal ederek Macar vilayeti haline getirmiş,[11] kral ve ailesini esir ederek Hırvatistan'a yolladıktan sonra şehrin muhafazasını Erdel voyvodasına teslim etmiştir. Layoş, Vidin'de yaşayan Ortodoksların mezhep değiştirmesini ve yeniden vaftiz edilmelerini sağlamanın, Türklerin geri püskürtülmelerini teşvik etmeye kıyasla daha önemli olduğu[12] düşüncesindeydi. Mutaassıp bir Katolik olan Macar Kralı Layoş bu minvalde bölge halkına Fransisken misyonerler aracılığıyla onları Katolik yapmak için baskı uygulamış ve 200 bin Bulgar'ı,[13] Ortodoksluktan çıkarıp zorla Katolik yapmıştır. Bulgaristan'a gelen rahiplerin zulmüne daha fazla tahammül edemeyen Batı Bulgarları, 1369'da İvan Şişman ile Eflâk prensinden kendilerini kurtarmalarını istemiştir. Sözü edilen idarecilerin yardımı sonucunda Macarlar Vidin'den çıkarılmış ve bölgede baskı uygulayan ve halka korkulu anlar yaşatan Katolik rahipleri de katledilmişlerdir. Fakat aradan bir yıl geçtikten sonra Vidin'e giren Macar Kralı Layoş kendisine yönelik yapılan ittifak hareketine müthiş bir karşılık vermiştir (1370).[14]

Eflâk prensinin yardımlarıyla Macarlardan temizlenen Vidin, İvan Stratsimir'e verilmiştir. Bulgar çarlığının Osmanlı Devleti'ne karşı Haçlı ittifakına girmesini önlemek amacıyla Veziriazam Çandarlızade Ali Paşa bölgeye 1388 yılında akınlarda bulunmuştur. Bazı Bulgar şehirleri ele geçirilerek Bulgarlar vergiye bağlanmış[15] ve Vidin Osmanlı egemenliği altında yarı bağımsız bir Bulgar devletinin merkezi haline getirilmiştir[16]. Vidin çarlığına vasallığını kabul ettiren Osmanlılar buraya –1396 yılında Sigismund'un komutasındaki Haçlı ordusunun ortadan kaldıracağı– bir garnizon yerleştirmişlerdir. İkame edilen bu askerî birlik, aynı zamanda Osmanlı Türklerinin Vidin'deki ilk yerleşimi olarak bilinmektedir.[17]

---

[11] Akdes Nimet Kurat, "Tuna Bulgarları", *İA.*, c. II, İstanbul 1979, s. 799.
[12] Donald M. Nicol, *Bizans'ın Son Yüzyılları*, (çev. Bilge Umar), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999, s. 282.
[13] Katolikliğe geçmeye zorlanan Ortodoksların sayısının yaklaşık 200 bin kişi olduğu bilinmektedir. Kiel, a.g.mad., s. 103.
[14] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. I, Ankara 1998, s. 191.
[15] Uzunçarşılı, *a.g.e.*, c. I, s. 192.
[16] *The Oxford Dictionary of Byzantinum*, s. 2166.
[17] Kayapınar, *a.g.e.*, s. 124-125.

Sultan I. Murad'ın 1389 Kosova harbinde ölmesi üzerine Osmanlı tahtına oğlu I. Bayezid (1389-1403) geçmiştir. Osmanlı Devleti, Sırbistan meselesini sonuçlandırmak amacıyla askerî harekâtlarını sürdürmüş, şimali Bulgaristan henüz fethedilmemiş olmasına rağmen Bosna üzerine kuvvetler sevk etmiştir. Osmanlı akıncı kumandanlarından olan Hoca Firuz Bey, 1390 yılında kumandasındaki birliklerle şimali Bulgaristan'a giden kolun üzerinde yer alan Vidin şehrini aldıktan sonra Tuna'yı geçmiş ve Eflâk içlerine doğru akınlarda bulunmuştur.[18] XV. yüzyıl Osmanlı müverrihlerinden Oruç Bey, *Tarih*'inde Vidin'in fethi konusunda şu ifadelere yer vermektedir:

"*Firuz Beg derlerdi Vidin'i feth etti, âhir gelip Edirne'de karar ettiler. Evrenoz Beğ gelip Vidin ve Çitroz'u feth etti. Ol Firuz Beğ Eflâk eline geçip akın eyledi, bî-nihâye ganimetle döndü*"[19].

B. OSMANLI HÂKİMİYETİNDE VİDİN

Anadolu'da aşiret olarak ortaya çıkan, zamanın şartlarından istifade ederek kısa sürede beylik konumuna geçen, sınırlarını daha da büyüterek bir devlet haline gelen Osmanlılar, kurulduktan kısa bir süre sonra Anadolu ve Balkanlar'da etkin bir güç haline gelmiş, fetih hareketlerini hem Anadolu'da hem de Balkanlar'da genişletmiştir. Osmanlı Devleti'nin Balkanlarda fethettiği en önemli topraklardan birisi Vidin şehri olmuştur. Şehir, hem Osmanlı fütuhatı için önem arz etmesi hem de Balkanlar için stratejik önemi haiz olan Tuna Nehri'ne yakın olmasıyla çeşitli milletlerin saldırılarına uğramıştır. Sürekli saldırılara maruz kalan ve çoğunlukla askerlerden oluşan şehir, Osmanlı ordusunun hem sefer güzergâhında hem de ordunun zahiresinin[20] ve harp mühimmatının toplandığı yer olması özelliğiyle dikkat çekmekteydi. Bu özelliği nedeniyle Vidin şehrinin, bundan sonra cereyan eden Osmanlı –Haçlı ya da Osmanlı– Habsburg mücadelelerinde daha da etkin bir konuma geleceği ifade edilmelidir.

---

[18] İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Kronolojisi*, c. I, İstanbul 1972, s. 85. Firuz Bey'in Vidin taraflarını aldığını belirten kaynaklar hakkında bkz. Hadîdî, *Tevârih-i Âl-i Osman (1299-1523)*, (haz. Necdet Öztürk), Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1991, s. 108; *Anonim Tevârih-i Âl-i Osman*, neşr. F. Giese, (haz. Nihat Azamat), Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1992, s. 30; İbn Kemal (Kemalpaşazâde), *Tevârih-i Âl-i Osman*, IV. Defter, (haz. Koji Imazava), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000, s. 37, 109; Mükrimin Halil Yınanç, "Bayezid I", *İA*., c. II, İstanbul 1979, s. 370.

[19] *Oruç Bey Tarihi*, (haz. Necdet Öztürk), İstanbul 2007, s. 31.

[20] Tuna Nehri'nin sağ/güney kıyısı üzerinde bulunan Vidin Kalesi, Rus saldırılarına karşı oluşturulan Şumnu, Varna, Silistre, Rusçuk savunma hattında bulunan kalelerin iaşesini temin eden bir ambar konumunda olması nedeniyle stratejik açıdan bir kez daha önemlidir. Hava Selçuk, *Tuna Boyunda Bir Osmanlı Kenti –Vidin– XIX. Yüzyıl*, Konya 2013, s. 31.

1. Niğbolu Savaşı ve Bölgede Artan Osmanlı Hâkimiyeti

XIV. yüzyılın sonlarında bölge üzerinde tam olarak üstünlük sağlayamayan Macarlar, harp sahasında başarılı olamayacaklarını anlamışlar ve Bulgarlarla diplomatik bazı gizli temaslar kurmak istemişlerdir. Bu husuta Macar Kralı Sigismund (1368-1437), Bulgarların hamisi Şişman'la yaptığı gizli bir yazışma sonucunda Bulgaristan sınırına gelmişse de mağlup olarak geri çekilmek zorunda kalmıştır (1392). Bulgar kralı Şişman'ın Macarlarla söz konusu temaslarını haber alan I. Bayezid, Bulgarların Macarlarla beraber hareket edebilecekleri tehlikesinin kendi menfaatlerine ters düşeceği düşüncesiyle Bulgar krallığını ortadan kaldırmaya karar vermiştir. I. Bayezid'in 1393'te büyük oğlu Süleyman Çelebi kumandasında sevk ettiği kuvvetler, üç ay muhasaradan sonra 17 Temmuz'da Bulgar başkenti olan Tırnova'yı ele geçirerek Şişman'ı esir almıştır.[21] Vidin şehri, Bulgar çarlığının başkenti olmaktan çıkarılmış ve Niğbolu sancağına bağlı bir nahiye merkezi konumuna getirilmiştir.[22] Söz konusu gelişmeyle Bulgarlar artık Osmanlı sultanının vasalları değil tebaası haline gelmiştir. Sadece ülkenin en batı ucunda bulunan Vidin'de İvan Stratsimir'in bir müddet daha egemenlik sürmesine izin verilmiştir. Vidin şehrindeki Osmanlı hâkimiyeti tam olarak Sultan I. Bayezid'in Haçlılarla mücadele ettiği Niğbolu Savaşı'ndan (28 Eylül 1396) sonra gerçekleşmiştir.

I. Bayezid, dönemin Hıristiyan vakanüvislerine göre 60 bin civarında, Almanlar ve İspanyollardan mürekkep olan ordusuyla hazırlıklarını tamamlayan ve Rumeli'ye yönelen Macar Kralı Sigismund'a karşı tedbirli davranarak 1396'da Edirne'ye gelmiştir.[23] Bu sırada Bizans imparatoru II. Manuel Palaiologos'un (1391-1425) bir casus tutup Sigismund'u Osmanlı aleyhine teşvik ettiğini kanıtlayan bazı vesikalar ortaya çıkmıştır. Zira sadece Batı Hıristiyanlığı değil Doğu Hıristiyanlığı da söz konusu Haçlı ittifakını teşekkül ettirmişti. Bu durum karşısında I. Bayezid, Edirne'den İstanbul'a yönelmiş ve İstanbul'u kuşatma işlerine başlamıştır. Ancak bu sırada Sigismund'un Vidin'i zapt ve Niğbolu'yu muhasara ettiği haberinin gelmesi üzerine I. Bayezid, İstanbul muhasarasını kaldırıp

---

[21] Uzunçarşılı, *a.g.e.*, c. I, s. 193; Frederick B. Chary, *The History of Bulgaria*, Santa Barbara-California 2011, s. 22; Yınanç, a.g.mad., s. 373; Niğbolu'da tutsak edilen Şişman, iki yıl sonra idam edilmiştir. Kurat, a.g.mad., s. 799.

[22] Kayapınar, *a.g.e.*, s. 119.

[23] Hoca Saadettin Efendi, Mevlana İdris'in *Tarih*'inden naklen düşman ordusunun askerî gücünün 130 bin kişi olduğunu belirtmiştir. Buradan da anlaşılacağı üzere söz konusu miktar, hem Haçlıların hem de Sigismund'un kontrolündeki ordunun tamamı için ifade edilmiştir. Hoca Saadettin Efendi, *Tacü't-Tevarih*, c. I, (haz. İsmet Parmaksızoğlu), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999, s. 218. Mevlânâ Mehmed Neşrî, *Cihânnümâ*, (haz. Necdet Öztürk), İstanbul 2008, s. 147.

Tuna boyuna gitmiştir. Burada bulunan askeri kısa sürede toplayıp Niğbolu'daki Haçlı ordusunun üzerine yürümüştür.[24] Niğbolu Savaşı sırasında Tuna boyundan geçen ve Vidin'i zapteden Haçlılar, buradaki Bulgar ahaliye zulüm etmişler[25] ve Osmanlı tabiiyetinde bulunan Bulgar Kralı İvan Stratsimir'i kuşatmışlardır. Zor durumda kalan Stratsimir, sultana sadakat yeminini çiğneyerek Vidin kalesinin kapılarını Haçlılara açmıştır. Şehirde bulunan Hıristiyanlar ise serbest bırakılmışlardır. Osmanlı muhafızları, Vidin'den sonra Rahova'da da direnmiş, Haçlıların çeşitli baskı ve zulümlerine maruz kalmışlardır.[26] Aynı dönemlerde her yönden baskı altında kalarak, topraklarının tamamını Osmanlı Devleti'ne açan ve birliklerinden kalanlarla en güçlü Tuna kalelerine geri çekilen Bulgar prenslerinin akıbeti daha da ağırdı. Prensler, özellikle Vidin'i, Niğbolu'yu, Silistre'yi ve Ziştovi'yi bir süre daha ellerinde tutabilmişlerdi. Ancak Osmanlı Devleti'nin üstünlüğü, ciddi ve sürekli bir direniş için cesaretlerini kırmıştır. Çandarlı Ali Paşa'nın Niğbolu kuşatmasını anlatan Osmanlı Külliyatı yazarı Zinkeisen, burada bulunan Bulgar kralı Şişman'ın, içine düştüğü çaresizlik sonucu oğluyla birlikte kefen bezlerine sarılı bir şekilde düşman karargâhına geldiğini ve hayatını bağışlamaları ricasıyla teslim olduğunu açıklamaktan başka bir çaresinin kalmadığını ifade etmiştir.[27] Sultan I. Bayezid, bu sefer sırasında Haçlılarla işbirliği yapan Vidin şehri idarecilerine ceza olarak merkezi Vidin olan ve İvan Stratsimir'in idaresindeki bölgeyi Osmanlı topraklarına dâhil etmiştir.[28] Yıldırım Bayezid, Haçlıların yanında savaşarak Osmanlı Devleti'ne ihanet eden Stratsimir'i Vidin'den uzaklaştırarak Bulgaristan'daki bağımsızlığın son kalıntısını da orta-

[24] Âşıkpaşazade'nin ifadelerinden anlaşılmaktadır ki Niğbolu savaşında taraflar, ordularını iki bölüme ayırarak savaşmıştır. *Âşık Paşaoğlu Tarihi*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, (haz. Atsız), İstanbul 1992, 60. Bâb, s. 61. Neşrî, *a.g.e.*, s. 148. Fatıma Aliye, *Kosova Zaferi-Ankara Hezimeti*, Dersaadet 1331, s. 87. Timurtaş oğlu Umur Bey'in sohbetine katılan Âşıkpaşazade, savaşın sonunda elde edilen tutsak sayısını iki binden fazla olduğunu kaydetmiştir. *Âşık Paşaoğlu Tarihi*, aynı yer.

[25] Yılmaz Öztuna, *Büyük Osmanlı Tarihi*, c. I, İstanbul 1994, s. 108.

[26] Ahmet Turan Alkan, "Köprülüler", *Osmanlı Ansiklopedisi*, c. I, Ağaç Yayınları, İstanbul 1994, s. 151.

[27] Johann Wilhelm Zinkeisen, *Geschichte des osmanischen Reiches in Europa (GOR.)*, c. I, Hamburg 1840, s. 284-285.

[28] *XVI. Asırda Yazılmış Grekçe Anonim Osmanlı Tarihi 1373-1512*, (haz. Şerif Baştav), AÜDTCF. Yayınları, Ankara 1973, s. 57; Jorga, *a.g.e.*, c. I, s. 270; Kayapınar, *a.g.e.*, s. 124; Rossitsa Gradeva, "Between Hinterland and Frontier: Ottoman Vidin, Fifteenth to Eighteenth Centuries", *The Frontiers of the Ottoman World*, 2012, s. 331; Halil İnalcık, "Bayezid I", *DİA.*, c. V, İstanbul 1992, s. 233; Hans Joachim Härtel – Roland Schönfeld, *Bulgarien*, Verlag Friedrich Pustet, Regensburg 1998, s. 69.

dan kaldırmıştır. Sultan bu başarılı gelişmeler üzerine Tuna beyinin ikametini Niğbolu'dan Vidin'e taşımıştır.[29]

Niğbolu Muharebesi'nde Fransız-Macar haçlı ordusunun tamamen yenilgiye uğratılması üzerine, Vidin, Niğbolu, Silistre, Ziştovi gibi Tuna kalelerini ardı ardına ele geçiren Osmanlı Devleti, bir yandan Bulgar topraklarının tamamını ilhak ederek Balkanlar'daki saygınlığını artırmış bir yandan da bölgedeki siyasi ve askerî durumunu güçlendirmiştir. Rumeli' de yapılan son fetihlerin ardından Osmanlı beylerbeyliklerinin sayısı da artmıştır. Bulgar devleti ve onun son bağımsız toprağı olan Vidin, sancak merkezi olmak üzere Osmanlı Devleti'nin kontrolüne girerek, Rumeli eyaletinin 17 sancağından biri (1398) haline gelmiştir.[30] Şehre, Tuna Nehri'nin güvenliğini sağlamak amacıyla Osmanlı yönetimi tarafından 10 adet fırkate ikame edilmiştir.[31]

Yukarıda sözü edilen kale ve şehirlerin fethi, Osmanlıların Avrupa'da giriştikleri savaşlarda kullandıkları en önemli akarsu yatağı olan Tuna'nın kontrol altına alınması bakımından oldukça önemliydi. Osmanlılar, Tuna boyunun emniyeti, Rusçuk, Niğbolu ve Vidin'de var olan ince donanmanın ihtiyaçları için tersaneler kurmuş; Avrupalı devletlere karşı yürüttüğü muharebelerde sözü edilen stratejik noktaların ulaşım imkânlarından önemli ölçüde yararlanmıştır.[32]

Osmanlı hâkimiyetinden sonra Vidin, Tuna Nehri ve kuzeyinden gelebilecek muhtemel saldırılara karşı[33] önemli bir stratejik üs olarak kullanılmaya başlamıştı. Öte yandan bölgede tesis edilen siyasi ve askerî otoriteden sonra Osmanlı Devleti, özellikle Tuna Nehri ve etrafındaki bölgelerin avantajlarından yararlanmıştır.[34] Bölgenin coğrafi konumundan yararla-

---

[29] Jorga, *a.g.e.*, c. I, s. 270.

[30] Halil İnalcık, *Osmanlılar*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s. 208; Zinkeisen, *GOR.*, c. I, s. 285; Robert Mantran, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, c. I, Cem Yayınevi, İstanbul 1995, s. 61-62; Herbert, *a.g.e.*, s. 4; Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 509. Promontorio de Campis'in, *Die Aufzeichnungen des Genuessen Iacopo de Promo torio de Campis, über dem Osmanenstaat um 1475*, adlı eserinde 1475 yılında Rumeli'de 17 sancağın varlığına işaret etmektedir. Halil İnalcık, "Rumeli", *İA*, c. IX, İstanbul 1964, s. 771.

[31] İnalcık, *a.g.e.*, s. 208; Öztuna, *a.g.e.*, c. II, s. 274; İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Ankara 2008, s. 246-247.

[32] Gábor Ágoston, *Osmanlı'da Strateji ve Askerî Güç*, (çev. M. Fatih Çalışır), İstanbul 2012, s. 101.

[33] Vidin, Osmanlı hâkimiyetinde olmasına rağmen II. Murat zamanında Haçlılar tarafından saldırıya uğramıştır. Bölgede meskûn Türk nüfusun tamamı kılıçtan geçirilmiş, Hıristiyan Bulgarlara ise hiçbir müdahalede bulunulmamıştır. Kiel, a.g.mad., s. 104.

[34] Tuna Nehri'nin Osmanlı padişahları tarafından kontrolü ve nehrin Osmanlı Devleti'ne kuruluşundan XVIII. yüzyıla kadar sağladığı politik ve stratejik avantajlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Franz Babinger, "Die Donau als Schicksalsstrom des osmanenreiches", *Südosteuropa-Jahrbuch*, 1961, s. 15-20.

nan ilk Osmanlı padişahları arasında Sultan II. Murad (1404-1451) ve II. Mehmet (1444-1446 / 1451-1481) gelmektedir. Tüm yerli kaynakların zikrettiği gibi pek çok yabancı kaynak da Vidin şehrinin Osmanlı ordularının önemli menzil noktalarından ve harp kararlarının alındığı merkezlerden biri olduğunu teyit etmektedir. 1438 yılında bizzat sefere iştirak eden Sultan II. Murad, önce Vidin menziline intikal etmiş ve burada aldığı önemli bir karar sonucunda, Macaristan üzerine sefere çıkarmayı planladığı ordularını, yağmurların bastırması nedeniyle Erdel yönüne sevk etmiştir. Buradan anlaşılmaktadır ki Vidin şehri, en eski Osmanlı sultanlarının dahi Erdel ve Balkanlar istikametinde düzenlediği seferlerinde önemli geçiş ve menzil noktalarından biri olmuştur.[35]

Osmanlılar Balkanlar'da giriştikleri muharebeler sonucunda Tuna Nehri ve etrafındaki sahada hâkimiyet alanlarını gittikçe genişletmişlerdir. Tuna ve hinterlandından faydalanan bir diğer Osmanlı padişahı ise Sultan II. Mehmet olmuştur. II. Mehmet, 1456 Belgrad kuşatması sırasında hem karadan hem de Tuna Nehri tarafından saldırdığı takdirde başarılı olabileceğini bilmekteydi. Bu nedenden dolayı ordu Edirne yakınlarında toplanırken, Karadeniz'de ve Tuna Nehri'nin alt kısımlarında, hücum için gerekli levazımlarla donatılarak Vidin'de toplanacak olan 200 adet[36] küçük ve hafif gemiden mürekkep bir filo inşa ettirmiştir. Bu gemiler bilhassa Belgrad'a Tuna Nehri'nin sol ve sağ kıyısından gelebilecek saldırıları engellemek, Macarların hem Tuna'dan hem de mümkünse Sava Nehri'nden Belgrad'a ulaşmalarını tamamen kesmek için kullanılmıştır. Gemilerin bir diğer fonksiyonu, Osmanlı ordusunun ihtiyaç duyacağı ağır kuşatma toplarını suyoluyla taşımak olmuştur.[37] Benzer bir gelişme I. Süleyman'ın (1520-1566) 1521 Belgrad kuşatması sırasında da yaşanmıştır. Vidin ve Tuna boyundaki diğer şehirler, bu defa ordunun zahiresini temin etme konusunda önemli bir misyon üstlenmiştir. Nitekim Belgrad kuşatmasının hazırlıkları sırasında Sofya, Semendire, Alacahisar ve Vidin'de

---

[35] Gustav Gündisch, *Zur Überlieferung Der Türkeneinfälle in Siebenbürgen*, Minerva Irodalmi és Nyomdai Müintézet R.-T., Kolozsvár 1947, s. 8. Dönemin tanıklarından Âşıkpaşazade, Eflâk seferi ve ordunun Vidin'e intikali hakkında şu ifadelere yer vermektedir: "*Hünkâr dahi büyük ordu topladı. Oradan yürüdü. Vidin'e vardı. Bütün akıncılar ile hemen Vidin'den geçtiler. Yürüdüler. Macar diyarından birkaç parça hisar aldılar. Ta Zibin'e [Erdel'in merkezi: Nagyszeben / Hermanstadt] kadar vardılar, kırk beş gün Macar ülkesine aşağı yukarı gezdiler, çiğnediler. Döndüler. Tanrı'nın izniyle sağ ve selâmet Eflâk üzerine çıktılar*". *Âşık Paşaoğlu Tarihi*, s. 102.

[36] Babinger'e göre sözü edilen rakam sadece 60 da olabilirdi. Franz Babinger, *Fatih Sultan Mehmed ve Zamanı*, (İng. çev. Dost Körpe), İstanbul 2002, s. 132.

[37] Cezar, *a.g.e.*, c. III, s.1514-1515; Zinkeisen, *GOR.*, c. II, Gotha 1857, s. 81.

meskûn olan Hıristiyanlar 10 bin araba un ve arpa tedarikinden sorumlu tutulmuşlardır.[38]

Tuna nehrinin stratejik imkânlarından yararlanmak suretiyle Belgrad'ı (1521) ve Macaristan'ı (1526) fetheden Osmanlı Devleti, nehrin etrafında sağladığı hâkimiyet sonucunda bir Tuna kaptanlığının tesis edilmesini kararlaştırmıştır. Tuna Nehri'nde sürekli bir donanma bulundurmak anlamına gelen söz konusu yönetim, biri Tuna'nın mansabından Vidin'e, diğeri de Vidin'den Budin eyaletinin Habsburg sınırına kadar olan sahalarda varlığını sürdürmek üzere iki ana mıntıkaya ayrılmıştı.[39]

2. Osmanlı Hâkimiyetinden Sonraki Gelişmeler

Niğbolu savaşı ve sonrasında tesis edilen Osmanlı hâkimiyetine rağmen Vidin şehrine yönelik Haçlıların saldırıları ve bölgenin iç huzurunu bozan karışıklıklar sona ermemiştir. Fetret devrinin (1402-1413) sağladığı başıboş ortamdan istifade eden Bulgar beyi[40] isyan etmiş, ancak Musa Çelebi tarafından itaat altına alınmıştır.[41] Sultan II. Murad zamanında Tuna Nehri'ni geçen (H. 4-8 Cemaziyelahir 848 / M. 18-22 Eylül 1444) Macar- Eflâk Haçlı ordusunun saldırısına maruz kalan Vidin, kale ve şehir halkının yapmış olduğu huruç hareketi sonucunda kurtulmuştur. Kaleyi ele geçirmenin zor olduğu[42] Macar Kralı tarafından itiraf edilmiş ve Haçlı birlikleri dikkatlerini nihai bir netice elde etmeyi planladıkları Edirne şehrine çevirmek durumunda kalmıştır.

---

[38] Joseph von Hammer, *Geschichte des osmanischen Reiches (GOR.)*, c. III, Pest 1828, s. 11-12.

[39] Tuna kaptanlığındaki gemilerin, küçük çapta, çoğunluğu büyük kayık tarzında olduğundan dolayı yapımı da kolay olmuştur. Bunların bir kısmı Rusçuk'ta bir kısmı da Tuna kıyısındaki gemi ve kayık imal sahalarında inşa edilmekteydi. Her iki Tuna kaptanının emrinde onar fırkate ile bin kadar bahriye azabı (deniz piyadesi) mevcuttu. Karlofça Muahedesiyle Macaristan'ın elimizden çıkması üzerine Tuna kaptanlığı bire indirilmiştir. Cezar, *a.g.e.*, c. III, s. 1514-1515.

[40] İsyanı İvan Stratsimir'in oğlu Konstantin çıkarmış ancak başarılı olamamıştır. Härtel Schönfeld, *a.g.e.*, s. 70.

[41] Uzunçarşılı, *a.g.e.*, c. I, s. 340. Musa Çelebi'nin Vidin'de sağladığı asayiş bir Anonim'de şu şekilde zikredilmektdir: "*Andan Mûsa Çelebi il açmak ardınca oldı. Bu tarafdan Vidin yagı olmuşdı. Vardı, alup zabt itdi*". *Anonim Tevârih-i Âl-i Osman*, İstanbul 1992, s. 55.

[42] Anonim bir Gazavatname, bu hususta şu ifadelere yer vermektedir: "*Ammâ bu tarafdan kuffâr-i hâkisâr yürüyüb Vidin nâm mahalle gelüb nasb-i hiyâm eylediler. Ba'dehu Kıral-i bedfi'al Vidin kal'ası muhâsara olunsun deyü tenbîh eyledikde, küffâr-i hâkisâr dahi kal'aya yürüyüb metris almak esnâsında iken Vidin ehli Hazret-i Allâh'a sığınub ve kal'adan taşra çıkub bir kere gülbâng-i Allâh Allâh edüb ve sell-i seyf olub ol melâ'ine bir dokunuş dokundular kim, ân-i sa'âtin içinde küffâr-i hâkisâri Kıral'ın üzerine dökdüler. Yanko dedikleri mel'un bu hali göricek, Kıral'a dedi kim, Kıralım ben kuluna emr eyle, tâ kim bu kal'anın taşını ve toprağını Tuna'ya dökeyim dedikde, Kıral-i bed-fi'al bir mikdâr tefekkür edüb eyitti kim, belli bilürüm, sen bu işi görmeğe kâdirsin. Ammâ bu kal'anın ehli bu kal'ayı bize kolaylıkla vermezler...*"; *Gazavât-ı Sultan Murâd b. Mehemmed Hân*, (haz. Halil İnalcık, Mevlûd Oğuz), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1989, 38a-38b / s. 41

Şehre yönelik bir diğer girişim ise Sırp/Macar müttefik ordularının II. Mehmet'in 1454 Sırbistan seferi dönüşü sırasında yaptıkları saldırıdır. Sultan II. Mehmet 1454 Sırbistan seferinden sonra Edirne'ye dönerken, Sırp kralı Jorj Brankoviç (1427-1456) ve Macar Kralı János Hunyadi (1446-1456)'nin muhtemel taarruzuna karşı, Sırbistan'da Firuz Bey'in oğlu kumandasında 32 bin kişilik kuvvet bırakmıştı. Fatih'in dönüşünden sonra Sırp despotu ve Macar kralı Hunyadi'nin emrindeki kuvvetler Firuz Bey'in oğlunu Alacahisar Kruşevaç/Kruschevatz'da yenerek esir etmişlerdir.[43] Hunyadi ile Jorj, daha sonra Pirota ve Vidin üzerine yürüyerek bu iki şehri yakmışlar bütün havaliyi talan etmişlerdir.[44] Sırp ve Macar birleşik kuvvetler bununla da yetinmeyerek Vidin ve Niş arasındaki Osmanlı arazisini işgal etmişlerdir. Hunyadi, Vidin Kalesi'ni tahrip ettikten sonra Belgrad tarafına çekilmiştir.[45]

II. Mehmet devrinden sonra Balkanlar istikametindeki saldırılarını sürdürmeye devam eden Macarlar, Sultan II. Bayezid (1481-1512) döneminde Osmanlı Devleti'ne karşı Venedik ve Papalıkla birleşmiştir. 1501 yılında Osmanlı akıncılarının Balkan topraklarında bazı bölgeleri yağmalaması üzerine Macarlar, müttefiklerine yardım için taarruza girişmişlerdir. Tuna'yı geçen Macarlar, Vidin, Fethülislam (Gladova) ve Niğbolu kasabalarını ateşe vermiş; öte yandan pek çok esir ve ganimet ele geçirerek topraklarına geri dönmüştür.[46] Çoğunlukla Ortodoks Hıristiyanlardan oluşan yerli ahali ise göçmen olarak Belgrad ve Tımışvar arasına yerleştirilmiştir.[47]

Osmanlı ordusunun önemli askerî ve lojistik garnizonlarından biri olan Vidin, Macarların ve Sırpların her türlü saldırı ve yağma girişimlerine karşı, XVI. yüzyılın ortalarına kadar Osmanlı Devleti'nin bir hudut sancağı konumunu sürdürmüştür. Fakat aynı misyonunu 1552 yılında Tımışvar'ın fethinden sonra koruyamayarak tâlî bir sınır menzili konumuna gerilemiş ve Tımışvar Eyaleti'ne bağlı bir sancak haline gelmiştir.[48] Bu tâlî durum bölgede Osmanlı hâkimiyetinin devam ettiği sürede değişmemiştir. 1582 yılında tekrar Rumeli Eyaleti'ne bağlanan Vidin sancağının

[43] Cezar, *a.g.e.*, c. I, s. 472.
[44] Joseph von Hammer, *GOR.*, c. II, Pest 1828, s. 12.
[45] Babinger, *a.g.e.*, s. 109.
[46] Cezar, *a.g.e.*, c. II, 1958, s. 686.
[47] Zinkeisen, *GOR.*, c. II, s. 516-517.
[48] Sadık Müfit Bilge, "Macaristan'da Osmanlı Hakimiyetinin ve İdari Teşkilatının Kuruluşu ve Gelişmesi", *OTAM.*, Sa. 11, Ankara 2000, s. 65; Gradeva, *a.g.e.*, s. 331; Mevcut bütün kayıtlardan elde edilen veriler, Vidin sancağının nispeten istikrarlı sınırlara ve iç bölünmelere sahip olduğu sonucuna ulaşmamıza imkân sağlamaktadır. Rossitsa Gradeva, "Orta Balkanlar'da Osmanlı İdari Sistemi ve Taşra İdaresi (XV. Yüzyıl)", (çev. M. Faruk Çakır), *Türkler*, c. IX, Ankara 2002, s. 920.

hasları XVI. yüzyılda 400 bin akça, nahiyeleri ise Vidin, Zagorye, Krivina, Polomye, Timok, Çerna Reka (Crna reka nehrinin orta ve yukarı kesimi boyunca), Fethülislam, Bane (Soko-Bane/Sırbistan) ve İsferlik (Svirlig Köyü-Sırbistan)'ten müteşekkildi.[49] İdari taksimat gereğince 24 sancağa[50] ayrılan Rumeli Beylerbeyliğinin merkezi Sofya olmuştur. Rumeli eyâletinin sol ve orta kolunu içine alan bu sancaklardan Sofya, Vidin, Niğbolu, Silistre, Köstendil ve Çirmen takriben eski Bulgaristan hudutlarını teşkil etmiştir.[51]

Vidin şehri uzun bir aradan sonra 1593-1606 Osmanlı-Habsburg savaşları sırasında saldırıya uğramıştır. 1595 yılında Eflâk voyvodası Viteazul'un başarısız kuşatma girişimini, bir yıl sonra Erdel kumandanı Farkas da yinelemiştir. Aynı Eflâk voyvodası 1598 yılında eski başarısızlığını bu defa Vidin yakınlarında Osmanlı ordusunu mağlup ederek telafi etmiştir. Şehre giren voyvoda, burada bulunan 12 bin evin tamamını yakmışsa da Vidin kalesi Osmanlıların elinde kalmıştır.[52]

3. Osmanlı-Habsburg Savaşlarında Vidin (1683-1699)

XVI. yüzyılın sonlarından XVII. yüzyılın ikinci yarısına kadar Osmanlı Devleti ile Habsburglar arasında cereyan eden muharebeler ve sonrasında imzalanan antlaşmalarda (Zitvatorok/1606 – Vasvar/1664) *status quo*'nun önemli ölçüde korunmaya devam etmesi, henüz Balkanlar'daki siyasi rekabeti güçlendirmemişti. Ancak başarısız geçen II. Viyana Kuşatması'nın ardından Osmanlı ordusunda baş gösteren askerî ve siyasi çözülme, önemli Balkan şehirlerinin de durumunu tehdit etmeye başlamıştır. Nitekim Budin-Belgrad-Niş hattında Habsburgların önemli askerî operasyon-

[49] Sadık Müfit Bilge, a.g.m., s. 65-66.

[50] 1490-1491 tarihli Cizye Defteri'ne göre Rumeli Eyaleti'nde 26 sancağın bulunduğu (Paşa, Gelibolu, Vize, Silistre, Niğbolu, Vidin, Sofya, Köstendil, Alacahisar, Vulçitrin, Prizrin, Bosna, Hersek, Semendire, İşkodra, Dukakin, Ohri, Elbasan, Avlonya, Yanya, Tırhala, Argiri Kasrı, Mora, Preveze, Midilli, Kefe) bilinmekle birlikte; Mehmet İnbaşı, "Balkanlar'da Osmanlı Hâkimiyeti ve İskân Siyaseti", *Türkler*, c. IX, Ankara 2002, s. 161; 1500 tarihlerinde Alman imparatoruna verilmiş bir raporda Rumeli'de 21 sancağın varlığı tespit edilmiştir. Sözü edilen 21 sancak arasında Vılçıtrın, Kili, Gelibolu, Vidin, Niğbolu, Agriboz, Selanik, Serez, Samma (?), Argiri kasrı (Ergiri), Mora, Köstendil (Konstantin-İli), Prizren-Ohrida, Vulçetrin (Vuçitrn), Çirmen, Bosna, İşkodra, Azigan (?), Kruşevac (Alaca-hisar), Ver-Bosna, Semendire (Smederova), İzvornik gelmektedir. 1640 tarihinde ise Koçi Bey'in ifadelerine göre Rumeli eyaletinde şu sancaklar bulunmaktaydı: Vulçetrin, Köstendil, Mora, İskenderiye, Tırhala, Yanya (Yanina), Ohri, Dukagin, Silistre, Niğbolu, Vidin, Avlonya, El-Basan, Delvine, Üsküp, Selanik, Vize, Kırkkilise, Çirmen, Alacahisar, Prizren, Bender, Ak-kerman. Bkz. İnalcık, "Rumeli", s. 771-773.

[51] Yaşar Yücel, "Balkanlar'da Türk Yerleşmesi ve Sonuçları", *Bulgaristan'da Türk Varlığı I*, Ankara 1987, s. 69.

[52] Kiel, a.g.mad., s. 104.

lar gerçekleştirmesi, Tuna boyunda yer alan başta İrşova, Vidin, Niğbolu ve Rusçuk gibi menzillerin stratejik konumlarını daha da özel kılmıştır.

Tuna ve Sava ötesini ele geçirmek Osmanlılar için ne kadar önemliyse, Habsburglar için de Tuna'nın berisinde yer alan Bosna, Maçva, Sırbistan ve Kuzey Bulgaristan taraflarında hâkimiyet sağlamak o denli önemliydi. Habsburg imparatorluk ordusu, Avrupa'da Büyük Türk Savaşları (1683-1690) olarak adlandırılan ve Macaristan'daki Habsburg birliklerinin komutanı Markgraf Ludwig Wilhelm von Baden'in (1655-1707) yönetimindeki muharebelerde,[53] Budin, Belgrad ve Niş'ten sonra Vidin şehrini işgal ederek güneye inmiş ve Sofya üzerinden Edirne'yi dahi tehdit etmiştir.[54] Öyle ki gerçekleştirilen bu işgallerden sonra Ludwig von Baden, İstanbul'a saldırmayı, şehri fethederek kontrol etmeyi dahi düşünmüştür.[55] Vidin şehrinin 10 ay boyunca Osmanlı hâkimiyetinden çıktığı mücadeleler döneminde Habsburglar, savaş meydanını Bosna'dan Sırbistan'a kaydıran Ludwig von Baden'in liderliğinde, Pasarofça'da Morava Nehri'ni geçerek Serasker Recep Paşa'yı[56] Fethülislam (Gladova), Batucina (Batotschina) ve Niş'te (24 Eylül 1689) mağlup etmiştir. Bu başarılı gelişmelerden ve Osmanlı ordusunun düzensiz, idarecilerinin şaşkınlık içinde bulunmasından faydalanan Habsburglar, işgal sahalarını daha da genişletmiştir. Tuna havzasını geçen Habsburg askerî, önlerine çıkan Osmanlı birliklerini mağlup edip iki günlük muhasaradan sonra Vidin'i zapt etmiştir (14 Ekim 1689).[57] Ludwig von Baden, Vidin'i işgal ederek[58] söz

---

[53] Ludwig von Baden'in seferleri (1687-1692) hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Freiherrn Philipp Röder von Diersburg, *Des Markgrafen Ludwig Wilhelm von Baden, Feldzüge wieder die Türken*, c. II, Verlag der Chr. Fr. Müller'schen Hofbuchhandlung, Carlsruhe 1842, s. 107-119.

[54] Osmanlı padişahı dahi sözü edilen gelişmeler üzerine Filibe'den Edirne'ye çekilmek zorunda kalmıştır. Diersburg, *a.g.e.*, s. 116.

[55] Johann Christian Seiz, *Die Türken einer Krieger- Nation*, Pest 1854, s. 50.

[56] Recep Paşa, muharebelerdeki muvaffakiyetsizliğini hayatıyla ödemiştir. Sadrazam Bekri Mustafa Paşa (1688-1689) görevinden azledilmiş ve yerine Köprülü Fazıl Mustafa Paşa getirilmiştir. Diersburg, *a.g.e.*, s. 116.

[57] Hubert von Boehu, *Blüthe und Verfall des Osmanenreichs in Europa – Eine Geschichte der Türkenkriege*, Berlin 1854, s. 67; Cezar, *a.g.e.*, c. IV, İstanbul 1960, s. 2224; Zinkeisen, *GOR.*, c. V, Gotha 1857, s. 148. İki paşanın kontrolünde ve toplam 9000 asker tarafından korunan Vidin şehri, Niş'ten ayrılan Ludwig von Baden'in komutasındaki 7000 kişilik Habsburg askeri tarafından kuşatılarak ele geçirilmiştir. Habsburg askerinin Niş'ten Vidin'e kadar olan zorlu yürüyüşü 7 gün sürmüş ve Habsburglar 14 Ekim'de Vidin'i zaptetmişlerdir. Diersburg, *a.g.e.*, s. 115. Ludwig von Baden, Vidin kalesinde bulunan 21 topu ganimet olarak teslim aldıktan sonra kalenin mukavemet gücünü artıran çalışmalarda bulunulması hususunda emir vermiştir. Felix Philipp Kanitz, *Donau – bulgarien und der Balkan*, c. I, Gebhardt & Wilisch, Leipzig 1882, s. 18. Carl von Martens'e göre 14 Ekim'de başlayıp 19 Ekim'e kadar süren Vidin kalesinin muhasarası, içindeki 2500 mürettebatının kaleyi terk ederek Niğbolu ve İrşova kalelerine çekilmeleriyle son bulmuştur. Carl von Martens, *Türkenkriege in Europa von 1356 bis 1812*, c. II, Stuttgart 1829, s. 47.

konusu bölgeyi Habsburglar için bir serhad şehri konumuna getirmiştir. Daha sonra Rumeli sınırlarından Hersek'e kadar olan Balkan geçitlerini işgal ederek, Vidin'den Niğbolu'ya kadar bütün Tuna kalelerini de ele geçirmiş ve böylece tam bir güvenlik içinde Eflâk'taki kışlık karargâhına geri çekilmiştir.[59] Ludwig von Baden'in söz konusu muharebelerdeki nihai hedefi, Osmanlı Devleti'nin Macaristan, Erdel ve Eflâk ile bağlantısını koparmak ve söz konusu bölgelere yönelik müdahalesini engellemekti.[60]

Gelişen bu felaket getiren olaylar üzerine Osmanlı devlet yönetiminin Köprülü Fazıl Mustafa Paşa'yı sadarete getirmesi (Kasım 1689) ve onun siyasi, askerî ve ekonomik politikalarının netice vermesi üzerine Vidin, Niş ve Belgrad şehirleri tekrar Osmanlı sınırlarına dâhil edilmiştir.[61] Osmanlı Devleti ile Habsburglar arasında tesis edilen Karlofça Barışı'nda Vidin şehri ve kalesi Osmanlı Devleti sınırları içerisinde kalmıştır. Ancak akdedilen sulh, her iki tarafın da beklentilerini tam olarak karşılayamamış, Habsburgların Osmanlı Devleti'ne yönelik sınır tecavüzleri XVIII. yüzyıl boyunca devam etmiştir. Belgrad-Azak (Rusçuk, Silistre, İbrail, Tulcea, İsmail, Kilya, Hotin, Bender, Akkerman, Kılburun, Özi/Oçakov, Yenikale ve Azak) hattının batı ucunda yer alan ve en önemli seferberlik/tedarik üssü haline gelen Vidin şehri ve kalesi, muhtemel sınır tecavüzlerine karşı Osmanlı yönetimi tarafından 1699 yılından hemen sonra takviye ve tahkim edilmeye başlamıştır.[62] Vidin, Habsburg/Osmanlı mücadelelerinin XVIII. yüzyılın ilk yarısında da devam etmesi nedeniyle, *Darü'l-cihad ve'l-mücahidin* olarak anılmaya başlayarak birinci derece serhad şehri konumunu sürdürmüştür.[63]

---

[58] Habsburg işgali sırasında Vidin kalesinde yapılan tahkimat hakkında bkz. Rossitsa Gradeva, "War and Peace along the Danube: Vidin at the End of the Seventeenth Century", *The Ottomans and the Sea*, ed. by Kate Fleet, Oriente Moderno, XX (LXXXI), s. 161-62.

[59] Zinkeisen, *GOR.*, c. V, Gotha 1857, s. 148.

[60] Diersburg, *a.g.e.*, s. 114.

[61] *Anonim Osmanlı Tarihi (1099-1116 / 1688-1704)*, (haz. Abdülkadir Özcan), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000, s. 13-16. Kemal Beydilli, "Avusturya", *DİA.*, c. IV, İstanbul 1991, s. 174. Martens, *a.g.e.*, s. 52. Sadarete geçen Fazıl Mustafa Paşa Niş'i kuşatmıştır. Yirmi üç günlük muhasaradan sonra Niş zapt edilmiştir. Sadrazam Fazıl Mustafa Paşa Morava vadisinde harekata başladığı sırada nihayet Vidin üzerine yürüyen kara ordusuyla Dursun Mehmed Paşa, Tuna'daki donanmanın başında yer alan Mezemorta Hüseyin Paşa ile birlikte Vidin'i düşmandan kurtarmıştır (1690). Cezar, *a.g.e.*, c. IV, s. 2227; Kiel, a.g.mad., s. 105. Vidin şehrinin kısa sürede tekrar Osmanlıların kontrolüne girişinde İmre Tököli'nin önemli katkılarının olduğu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Kanitz, *a.g.e.*, s. 18.

[62] Virginia Aksan, *Osmanlı Harpleri 1700-1870*, (çev. Gül Çağalı Güven), İstanbul 2010, s. 65, 78.

[63] Hava Selçuk, "Vidin'de Toplumsal Hayat: 13 Numaralı Şer'iyye Siciline Göre (1698-1699)", *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, 4/14, 2012, s. 32.

4. Osmanlı Habsburg Savaşları (1716-1718) ve Pasarofça Barışında Vidin

Vidin şehri, bundan önceki Habsburg seferlerinde görüldüğü gibi 1716 seferi öncesinde de İrşova, Belgrad ve Tımışvar taraflarına Osmanlıların yapacağı hareketler ve genel hazırlıkları sırasında önemli bir askeri görev üstlenmiştir. Nitekim pek çok yazışmada ordudaki yeniçerilerin ihtiyacı olan levazımat, zahire ve mühimmatın tertip edilmesiyle ilgili olmak üzere Vidin şehrindeki mülkî amirlere muhtelif emirler gönderilmiştir. XVIII. yüzyılda Macaristan taraflarına çıkılan tüm seferlerde olduğu gibi 1716/1717 yılında çıkılan Habsburg seferlerindeki hazırlıklar sırasında, Osmanlı ordusu için gerekli olan zahirenin üstü açık gemilerle Vidin'den Belgrad istikametine nakledilmesi ve özellikle İrşova'nın müdafaası için elzem olan muhtelif tedbirler alınmıştır[64].

Osmanlı devlet yönetiminin aldığı kararlardan anlaşıldığına göre, 1716 ve 1717 Habsburg seferlerine Vidin şehrinin önemli ölçüde katkı sağladığı ve bu katkının daha çok Osmanlı ordusunun beslenme ve mühimmat ihtiyacını karşılamaya yönelik olduğu ortaya çıkmaktadır. Şehir, 1716 ve 1717 yılında cereyan eden seferlerde civar yerleşim merkezlerinden gönderilen zahirenin toplanma yeri olmakla birlikte, konumu itibariyle ordunun ihtiyacı olan zahirenin nehir ve yine kara yoluyla Niş üzerinden Belgrad istikametine sevki konusunda da ayrı bir stratejik öneme haizdir.

Bu önemli katkılara rağmen Pasarofça Barışı öncesindeki muharebelerde Habsburgların Belgrad'ı geri alması, bir yandan devletin Balkanlardaki hâkimiyetinin sarsılmasına, öte yandan Vidin'in bu defa Osmanlılar için bir serhad şehri hüviyeti kazanarak askeri misyonunun artmasına neden olmuştur. III Ahmet (1703-1730) zamanında çıkılan Habsburg seferleri (1716-1718) beklenilen başarıyı getirmek şöyle dursun, I. Süleyman zamanında fethedilen Belgrad Kalesi'nin düşmesine ve Tuna boyunun tehdit altına girmesine neden olmuştur. Son Habsburg seferinde Osmanlı ordusu, Belgrad'ın kaybedilmesi nedeniyle Tuna boyu ve Vidin taraflarının muhafazasını Tımışvar ve Erdel serdarı olan Recep Paşa'ya; Eflâk'ın muhafazası ise Özi Valisi Mustafa Paşa ile Kırım Hanına bırakmıştır.[65] 1716 yılında Petervaradin ve Temeşvar, 1717 yılında ise Belgrad'ın

[64] Ayrıntılı bilgi için bkz. Vidin Şer'iye Sicili, 305, H. 1127/M. 1715 – H. 1134/M. 1722.
[65] Uzunçarşılı, *a.g.e.*, c. IV/1, Ankara 1995, s. 136-137.

Habsburgların eline geçmesi üzerine Vidin Kalesi, teçhiz ve tahkim edilerek Rumeli eyaletinin en mühim kalelerinden biri konumuna gelmiştir.[66]

Osmanlı ordusu barış yerine savaşa devam etmiş olsaydı Habsburg ordularının bir sonraki hedefi Niş, Vidin ve Bosna olacaktı. Sadrazam ve yeniçeri ağası seferin son yılında 100 bin kişilik bir orduyla Edirne'den ayrılarak Niş ve Vidin istikametinde tedbir amacıyla harekete geçmişlerdir. Ancak seferin tamamı barışın akdedilmesini desteklemesi beklenen Tuna, Sava ve Drina nehirleri boyunca yapılan sahte harekâtlarla sınırlı kalmıştır.[67]

Muharebelerin sona ermesinden sonra Osmanlı Devleti ile Habsburglar arasında Pasarofça'da yapılan sulh müzakereleri epeyce uzun ve çekişmeli geçmiştir. Osmanlı Devleti, Belgrad ve Tımışvar'ın iadesini isterken Habsburglar, Niş ve Vidin'e kadar olan yerleri talep etmişlerdir. Müzakerelerde ne Osmanlıların ne de Habsburgların istekleri gerçekleşmiştir.[68] Yetmiş gün süren uzun görüşmeler neticesinde Habsburglar ile Osmanlılar arasında 20 maddelik bir muahede imza edilmiştir. Vidin'i tekrar serhad şehri konumuna getiren Pasarofça muahedesiyle sancağın kuzeybatı bölgeleri (Fethü'l-islâm ve Krayna kazaları) Osmanlı hâkimiyetinden çıkmış,[69] Tuna ve Sava nehirleri arasındaki bölge (Timok Bölgesi – Kuzey Sırbistan) Habsburgların kontrolüne girmiştir. Pasarofça Barışı'ndan sonra Sadrazam Nevşehirli Damad İbrahim Paşa (1718-1730), Balkanlar'ın muhafazası için Tuna boyunda bazı tahkimatların yaptırılmasını kararlaştırmış ve bilhassa önemi artan Niş ve Vidin kalelerinin teçhizi işiyle ilgilenmiştir.[70]

Belgrad'ın 1718 Pasarofça Antlaşması'yla Osmanlıların kontrolünden çıkmasından sonra Niş, bir serhad şehri özelliği kazanmış ve şehirde bulunan kale, tahkim edilerek muhafazası için bir hudut seraskerliği kurulmuştur.[71] Osmanlılar için olduğu kadar Habsburglar için de önemli sayılacak bir iaşe deposu konumunda olan Niş Kalesi'nin, Manastır, Sofya,

---

[66] M. Yaşar Ertaş, "İbrahim Hamdi'ye Göre Silistre'den Vidin'e Tuna Kıyısındaki Osmanlı Şehirleri", *Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi Türk-Bulgar İlişkileri Bildirileri*, Eskişehir 2005, s. 249-250.

[67] Zinkeisen, *GOR.*, c. V, s. 561.

[68] Görüşmelerde Habsburglar'ın Vidin ve Niş şehrini talepleri Osmanlı delegasyonu tarafından reddedilmiştir. Oswald Redlich, *Das Werden einer Großmacht – Österreich von 1700 bis 1740*, Rudolf M. Rohrer Verlag, Wien 1962, s. 169.

[69] Svetlana Ivanova, "Vidin", *EI*, (E. Of Islam new Edition), Vol. 11, Leiden-Brill 2002, s. 205.

[70] Ziya Nur Aksun, *Osmanlı Tarihi*, c. II, İstanbul 1994, s. 332-333.

[71] Viyana ile İstanbul arasındaki yolun tam ortasında bulunan Niş (Rumca: Nisi) şehri, yakınında çıkan ve yanından geçtikten sonra Morava'ya dökülen Nissava veya Niş çayının kenarındadır. Üsküp'ün doğu tarafına düşen şehir, sur ve toprak setlerle çevrili olup yukarı ve aşağı kale diye ikiye ayrılmıştır. İnciciyan-Andreasyan, a.g.m., s. 88.

Vidin, Belgrad, Priştina gibi önemli merkezlere bağlantısından dolayı stratejik önemi bulunmaktaydı. Bu ifadelerden de anlaşıldığına göre, Niş ve başta Vidin olmak üzere onun en yakın hinterlandında bulunan şehir/kalelerin askerî önemleri daha da artmıştır.

5. *Osmanlı Habsburg Savaşlarında (1737-1739) Vidin*

Pasarofça Barışı'yla Tuna ve Sava nehirleri arasında bulunan araziyi Osmanlı Devleti'nden ele geçiren Habsburglar, bu başarılarıyla yetinmemiş; Ruslarla yapmış oldukları muhtelif ittifaklar (1726-1733) neticesinde söz konusu bölgedeki menfaatlerini artırmaya yönelik politikalarını sürdürmüştür. Nitekim Rus cephesinde başlayan 1736-1739 Osmanlı-Rus-Habsburg Harbi'nde Habsburglar, Ruslara verdikleri taahhüt sonucunda 1737 yılında Osmanlı Devleti'ne karşı *status quo*'yu bozan bazı askerî müdahalelerde bulunmuştur. Avrupa'daki genel kanı, Osmanlılar için *kader anı*nın geldiği yönündeydi. Habsburg topraklarındaki kamuoyunun *kâfirlere* karşı dinsel ateşi tamamen sönmemişti. Habsburglar muharebeler başlamadan önce Bosna ve Sırp sınırına, Belgrad'ın doğu ve batısına, *özellikle 1718 ertesinde Osmanlı Eflâk'ını koruyan en önemli kale olan Vidin* ve Niş'e saldırmayı planlamışlardı.[72]

Harp başladıktan sonra Vidin muhafızı İvaz Mehmet Paşa'dan gelen haberler, Habsburgların süratle savaşa hazırlandıklarını, birçok bölgeye kuvvetlerini topladıklarını bildirmekteydi. Bununla birlikte Vidin muhafızı, Habsburgların Ruslarla tertip ettikleri barış görüşmeleriyle devleti oyaladıkları, yakında bir savaş çıkararak âniden taarruza geçmek düşüncesinde oldukları hususunda Osmanlı yönetimini bilgilendirmiştir. Bir sınır kalesi olan Vidin'de ne yeter derecede asker ne de zahire bulunduğunu Osmanlı yönetimine bildiren Vidin muhafızı, Niş Kalesi'nin de Vidin Kalesi'nden farklı olmadığını ve sözü edilen kalelere gereken iaşe ve teçhizat yardımının acilen gönderilmesini istemiştir. Ne var ki Osmanlı yönetiminin Habsburgların işlerini kolaylaştıracak tarzdaki tutumu, savaş hazırlıklarının askıya alınmasına etki etmiş; Sadrazam Silâhtar Mehmet Paşa (1730-1731) da sadaret kethüdasının etkisi altında kalmaktan kurtulamamıştır. Taraflar arasından barışın gerçekleşeceğine inanan kethüda, gerekli teçhizat ve iaşe donanımına sahip olmayan hudut kalelerinden gelen asker ve mühimmat isteklerini dahi geri çevirmiştir.[73] Osmanlı

[72] Aksan, *a.g.e.*, s. 116.

[73] Cezar, *a.g.e.*, c. V, İstanbul 1962, s. 2493; Uzunçarşılı, *a.g.e.*, c. IV/1, s. 260; Cevad Erbakan, *1736-1739 Osmanlı-Avusturya Savaşları*, (110 Sayılı Askeri Mecmua Lahikası), İstanbul 1938, s. 30. Sadaret Kethüdası Osman Halisa Efendi, "*İş, barışçı yollardan tamamlanmak üzeredir. Telaşa ve boş yere devlet malını telef etmeye gerek yoktur*" karşılığını vererek gaflet

Devleti, barış ümitleri devam ederken gerekli tedbirleri almakta gecikmiş, başta Vidin olmak üzere huduttaki kaleler iaşesiz ve Habsburg ordularının taarruzu karşısında hazırlıksız kalmıştır. Vidin muhafızı İvaz Mehmet Paşa'nın haklılığını ortaya çıkaran Habsburg ordusu, Yeni Palanka civarında Tuna Nehri'ni aşarak Niş'e doğru harekete geçmiş[74] ve buna karşılık neredeyse hiç sefer hazırlığı yapmayan Osmanlılar, Kragojevacz, Casonoraz, Gorgeschevaz, Supelijag, Bania, Resne (Rasna), İsperlik/İsferlik (Sperlika), Aleksaniç (Alexindscha) bölgelerinden geri çekilmek zorunda kalmıştır.[75] Tuna boyundaki serhad şehirlerinden gelen haberler durumun ne denli ciddi olduğunu göstermekteydi. Nitekim Rusçuk'tan Vidin'e kadar olan sınır boylarındaki kale ve palankaların muhafızları ya hücuma uğradıklarını ya da uğramak üzere olduklarını bildirerek Osmanlı ordusundan yardım istemişlerdir.[76]

Habsburglar Niş'e yönelik girişimlerinden sonra Feldmareşal Khevenküller kumandasında 30 bin kişilik[77] diğer ordusuyla, mürettebatında yer alan 4000 civarında Klementli[78] Arnavut askerin bulunduğu Vidin kalesini kuşatma hazırlıklarına başlamış, geri kalan kuvvetleriyle de Bosna istikametine doğru hareket etmiştir.[79]

Osmanlı Devleti, Habsburgların nasıl stratejik bir baskın hazırladığını ve kendisini barış söylentileriyle oyalayıp orduyu hareketsiz ve Niş ve Vidin gibi önemli hudut kalelerini müdafaasız halde bıraktığını geç de olsa anlamıştır. Osmanlı yönetimi bu tehlikeli durum üzerine Vidin ve dolaylarının müdafaası için Karaman Valisi Memiş (Mehmet) Paşa'yı Vi-

---

içerisinde olduğunu göstermiştir. Abdurrahman Şeref Efendi, *a.g.e.*, s.306; Şemdânî-zâde, *a.g.e.*, vr. 372a.

[74] Habsburgların hareket plânları, seferin başında tasarlandığı üzere ilk olarak Vidin üzerine gerçekleştirilecekti. Ancak Seckendorf, Haziran ayının ortasında Belgrad'a intikal ettiği sırada Tuna Nehri sularının kabarması ve operasyonlarının muhtemel bir başarısızlığa uğramaması amacıyla hareketini Vidin'den Niş'e çevirmiştir. Moriz Edlen von Angeli, "Der Krieg mit der Pforte 1736-1739: Der Feldzud von 1737", *Mitteilungen des K. K. Kriegs – Archivs*, Wien 1881, s. 281-287; B. F. von Seckendorf-Gudent, *Graf Seckendorf und sein Prozess*, Diss., Wien 1961, s. 68; Robert Doxat, *Nikolaus Doxat, Ein Kaiserlicher General und Ingenieur des XVIII. Jahrhunderts*, Diss., Wien 1954-1955, s. 19; Zinkeisen, *GOR.*, c. V, s. 718-719; Redlich, *a.g.e.*, s. 215.

[75] Cezar, *a.g.e.*, c. V, s. 2495; Joseph von Hammer, *GOR.*, c. VII, Pest 1831, s. 494-495.

[76] Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSMA.), E-2546, H.1148-1150/M.1736-1737.

[77] Vidin muhasarası için ordusunda yer alan askerlerin sayısını usulüne uygun bir kuşatma için yeterli bulmayan Khevenküller'in ordusunda, 6 süvari alayı, 20 humbaracı bölüğü, Saksonyalı birlikler ve 2 Dragon süvari alayı bulunmaktaydı. Martens, *a.g.e.*, s. 149.

[78] Vidin'de bulunan Klementli Arnavutlar, II. Murat zamanından beri Arnavutluk-Sırbistan sınırında yaşayan göçmenlerdir; Joseph von Hammer, *GOR.*, c. VII, s. 495.

[79] Uzunçarşılı, *a.g.e.*, c. IV/1, s. 267; Cezar, *a.g.e.*, c. V, s. 2495.

din'e,[80] Toz Mehmet Paşa'yı Niğbolu taraflarına, Cevher Ağa'yı da ücretli gönüllülerden oluşan bir kuvvetin başında Eflâk taraflarına göndermiştir.[81]

Habsburglar, Niş'i aldıktan sonra Sofya üzerine yürüyememiştir. Zira birliklerin asıl amacı, Vidin'i alarak sol kanatlarını, Bosna'ya girerek de sağ kanatlarını korumaktı. Vidin muhafızı İvaz Mehmet Paşa, Sofya'da bulunan Köprülüzade Ahmed Paşa'ya, Niş'te 6000 kadar askeri kalan Habsburgların geri çekildiklerini, kuvvetlerinin önemli bir kısmının ise Bosna cephesinde meşgul olduğunu bildirerek harekete geçilmesinin lüzumlu olduğu telkinlerinde bulunmuştur. Köprülüzade Ahmed Paşa, Niş Kalesi'yle ilgili yapılan uyarıları dikkate almış ve maiyetindeki 12 bin kişilik kuvvetiyle Niş'i muhasara etmiştir. Kale kumandanı Nikolaus Doxat de Morez'in Habsburg ordusundan beklediği yardımı alamaması üzerine, iaşe ve ikmal sıkıntısı da çeken Niş kalesi ve şehrini 20 Ekim 1737 tarihinde teslim etmek zorunda kalmıştır.[82] Bu gelişmeyle biraz da olsa nefes alan Osmanlı Devleti, hem Vidin şehrine yönelik Habsburg baskısının kırılmasını hem de Morava vadisi üzerinden Belgrad'a giden yolun tekrar açılmasını sağlamıştır.

Yukarıda da ifade edildiği gibi Niş'i zapt eden Habsburg ordusu, Vidin Kalesi'nin her şeye rağmen Osmanlılar tarafından iyi tahkim edildiğini, bölgenin küçük kuvvetlerle ele geçirilmesinin mümkün olmadığını düşünmüş ve ihtiyatlı davranarak bölgeye 30 bin asker sevk etmiştir. Osmanlı casuslarının Habsburglar harekete geçmeden Vidin Kalesi'ne 20 bin asker gönderilmesi ve Vidin muhafızı İvaz Mehmet Paşa'nın Habsburgların Vidin'e saldıracağı yönündeki ikazlarına rağmen, yönetimde meydana gelen anlaşmazlıklar nedeniyle bölgeye yeteri kadar destek verilmemiştir.[83]

Niş'i ele geçirdikten sonra Vidin'i de almayı kararlaştıran Habsburglar, Niş cephesindeki birliklerden alman 9000 zırhlı askeri 8 topla birlikte ileri gönderdikten sonra, asıl kuvvetleriyle yürüyüşe geçmiştir. Habsburg ordusunun Vidin'e altı saat mesafede bulunan Bragova mevkiine vardığının kale muhafızı İvaz Mehmet Paşa tarafından bildirilmesi üzerine, Kethüda Hüseyin Ağa'nın kumandasında söz konusu bölgeye yeniçeri ve serdengeçtiler gönderilmiştir. Habsburglar ise Bragova'dan hareket ederek Vidin Kalesi'ne yaklaşmış ve bölgede bulunan Ketenci köprüsü civarına geldiklerinde, Hüseyin Ağa'nın emrindeki kuvvetlerin karşı hücumuna maruz kalmıştır. Macar-Eflâk Haçlı ordusu, geçmişte (1444 yılı) benzer

[80] BOA., Mühimme 142, s. 283/2, H. Evâsıt-ı Rebî'u'l-evvel 1150/M. 13.07.1737.
[81] Cezar, *a.g.e.*, c. V, s. 2495-6; Uzunçarşılı, *a.g.e.*, c. IV/1, s. 268.
[82] Zinkeisen, *GOR.*, c. V, s. 726-727.
[83] Subhi, *Tarih-i Belgrad...*, vr. 41b.

bir gelişmeyle karşı karşıya kalmış, kaleyi kolaylıkla ele geçiremeyeceklerini fark ederek kuşatmayı kaldırmak durumunda kalmıştı. Haçlı ordusuyla aynı kaderi paylaşan Habsburglar bölgede Osmanlı müdafileriyle giriştikleri mücadelelerin sonucunda ağır zayiat vermiş, Vidin Kalesi'nin muhasarasından vazgeçerek önce Perse palankasına ardından Ekim ayında İrşova'ya geri çekilmek zorunda kalmıştır.[84] Habsburglar'ın demir zırhlı 2000 kadar askeriyle Vidin Kalesi'ni yeniden kuşatma girişimi, kale muhafızının beraberindeki 1000 kişilik bir Osmanlı kuvvetiyle yaptığı çıkış hareketi sonucunda bir kez daha sonuçsuz kalmıştır.[85] Habsburglar, Vidin'i zapt etmek amacıyla VI. Karl'ın damadı olan Lorenga Herseki Prens Lothringen kumandasında muhtelif girişimlerde bulunmaya devam etmiş, fakat Belgrad ve Bosna taraflarında kazanılan Osmanlı zaferleri, onları Macaristan'a dönmek mecburiyetinde bırakmıştır.[86]

Vidin'de Habsburglara karşı gösterdiği mukavemetten sonra Osmanlı ordusu, 1737 yılı sonbaharında kışı geçirmek üzere İstanbul'a dönmüştür. Vidin ve Niş cephesine bir serasker tayini gerektiğinden, Kasım 1737'de Niş cephesine Vidin muhafızı İvaz Mehmet Paşa serasker tayin olmuş, Vidin muhafızlığı ise Karaman valisi Memiş (Mehmet) Paşa'ya verilmiştir.[87]

Bu dönem muharebelerine iyi başlamayan Osmanlı ordusu, ilk başlarda Niş gibi önemli müstahkem mevkilerin kaybına mani olamamışsa da hemen toparlanmayı bilmiş, önce Niş'i geri almış ve alınan bu başarının verdiği güçle Niş'ten sonra Vidin Kalesi'ni ele geçirmek isteyen Habsburglara yeni bir fırsat vermemiştir. Vidin şehri, 1737 yılının sonunda elde edilen başarılardan da kuvvet alarak hem 1738 yılında hem de bir sonraki yılda cereyan eden muharebelerde mukavemetini koruyarak Osmanlıların kontrolünden çıkmamıştır. Habsburglar imzalanan Belgrad Barışı'yla (1739) Sırbistan ve Oltenia bölgesini boşaltmak zorunda kalmıştır. Vidin, söz konusu savaşlardan sonra Belgrad'ın Osmanlı topraklarına dâhil olmasıyla eski önemini yitirerek birinci derecede önemli bir serhad şehri olma özelliğini kaybetmiştir. Buna rağmen Vidin şehrinin mukavemet gücünü artırmaya matuf muhtelif kale ve istihkâmlar inşa edilmiş, Tuna boyu daha önceki dönemlerde olduğu gibi düşman işgaline karşı korunmaya devam etmiştir.

---

[84] Martens, *a.g.e.*, s. 152; Cezar, *a.g.e.*, c. V, s. 2499.
[85] BOA., Mühimme 142, s. 291/2, H. Evâhir-i Receb H.1150/M. 23.11.1737.
[86] BOA., Mühimme 142, s. 322/1, H. Evâhir-i Cemâziye'l-âhir 1150/M. 24.10.1737; Mühimme 143, s. 157/1-2, H. Evahir-i Cemâziye'l-âhir 1150/M. 24.10.1737; Mühimme 144, s. 184-186/1, H. Evâsıt-ı Cemâziye'l-âhir 1150/M. 11.10.1737.
[87] BOA., Mühimme 143, s. 172; H. Evâil-i Recep 1150/M. 25.10.1737.

Sonuç

Görüldüğü üzere Vidin şehri, tarihî süreç içinde pek çok devletin istilasına uğramıştır. Bunlar içerisinde belki de en dikkat çekenleri Bizans, Sırplar, Macarlar ve Osmanlılar olmuştur. Zikredilen devletlerin en temel gayeleri arasında Balkanlar'da üstün olmak, söz konusu bölgeyi hâkimiyetleri altında tutmak yer almaktaydı. Ele geçirilmesi pek de kolay olmayan bir stratejik konuma sahip olan Vidin kalesi, askerî teçhizatı, müstahkem yapısı dışında coğrafi bazı ayrıcalıklara da sahipti. Özellikle Tuna Nehri' nin kıyısında yer alışı, Belgrad-Rusçuk hattının kontrolünü sağlayan bir antrepo konumunda olması, bölgeye olan dikkatin daha da artmasına neden olmuştur. XIV. yüzyılın sonunda bölgedeki Bulgar hâkimiyetine, belki de o güne kadar hiçbir zaman o külliyette bir araya gelmemiş olan bir haçlı ittifakını mağlup ederek son veren, ama gene de civar devletlerin bölgeye yönelik saldırılarını engelleyemeyen Osmanlılar, Balkanlara hâkim olmak konusunda Vidin'in kontrolünün vaz geçilmez olduğunun farkındaydı. Osmanlı Devleti, özellikle XVII. yüzyıldan sonra bölgenin hâkimiyetini temin etme konusunda sıkıntılı anlar yaşamışsa da Köprülü Fazıl Mustafa ya da İvaz Mehmet Paşa gibi dirayetli komutanların gayretleriyle bu önemli garnizonu XVIII. yüzyılın ikinci yarısına kadar elinde tutmayı başarmıştır.

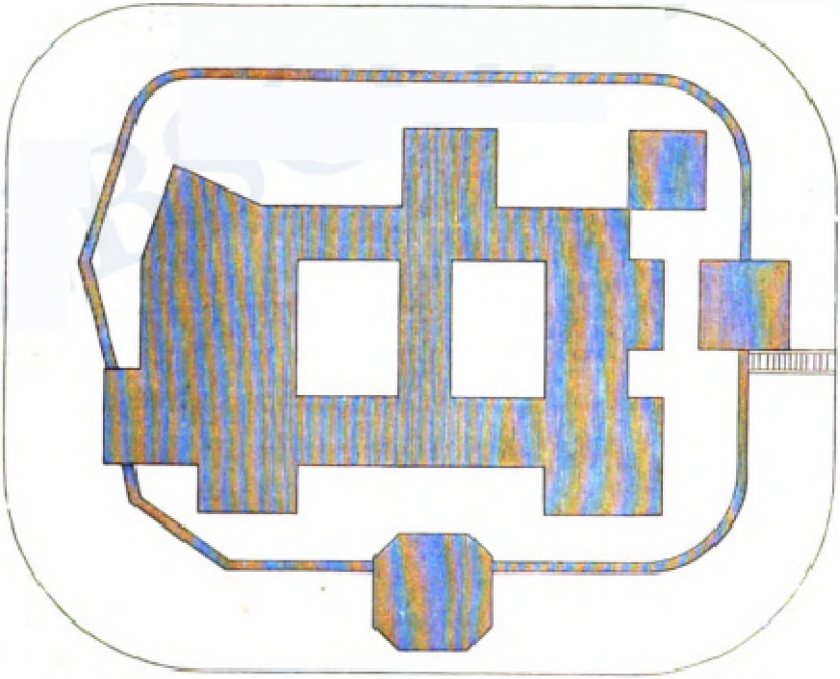
Vidin, XVIII. yüzyılın sonlarına doğru Pazvantoğlu Osman'ın kontrolüne girerek Rumeli'deki ayan yönetimi ve bölünme hareketlerinin çok önemli bir merkezi haline gelmiştir. 1864 yılında kazalara bölünen şehir, Tuna Vilayetine bağlı bir sancak olarak varlığını sürdürmüştür. 1877-78 Osmanlı-Rus savaşında Rus ordusuna 8 ay boyunca direnen Vidin şehri, ağır hasar görmüş ve nihayetinde Bulgar prensliğine bağlanmıştır. Şehrin tarihi, şehirdeki Osmanlı mimari yapıları, arşiv ve elyazmaları, Balkanlar' daki Osmanlı şehir ve kültür tarihi çalışmaları için oldukça önem arz etmektedir.

EK-1. Tuna Nehri ve Kıyılarındaki Balkan Şehirleri.
(Haus Hof und Staatsarchiv (HHSTA.)/Kriegsakten/alt 331).

EK-2. Vidin Kalesi.

EK-3. Habsburg Generali Veterani'nin Vidin Kalesi'ne ait çizdiği plan taslağı (1689).
Felix Philipp Kanitz, *Donau – bulgarien und der Balkan*, c. I, Leipzig 1882.

KAYNAKÇA

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Cevdet Askeriye (CA.) 9437.

Mühimme Defteri (MD.) 142, 143, 144.

Vidin Şer'iye Sicili, 305, H. 1127/M. 1715 – H. 1134/M. 1722.

Avusturya Devlet Arşivleri / Haus Hof und Staatsarchiv (HHSTA.)

Kriegsakten/alt 331.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSMA.)

E-2546, H.1148-1150/M.1736-1737.

Abdurrahman Şeref Efendi, *Tarih-i Devlet-i Osmâniyye*, (haz. Musa Duman), Gökkubbe Yayınları, İstanbul 2005.

Acaroğlu, M. Türker, *Bulgaristan'da Türkçe Yer Adları Kılavuzu*, Ankara 1988.

Ágoston, Gábor, *Osmanlı'da Strateji ve Askerî Güç*, (çev. M. Fatih Çalışır), Timaş Yayınevi, İstanbul 2012.

Aksan, Virginia H., *Osmanlı Harpleri 1700-1870*, (çev. Gül Çağalı Güven), İstanbul 2010.

Aksun, Ziya Nur, *Osmanlı Tarihi*, c. II, Ötüken Yayınevi, İstanbul 1994.

Alkan, Ahmet Turan, "Köprülüler", *Osmanlı Ansiklopedisi*, c. I, Ağaç Yayınları, İstanbul 1994, s. 144-156.

Angeli, Moriz Edlen von, "Der Krieg mit der Pforte 1736-1739", *Mitteilungen des K. K. Kriegs – Archivs*, Wien 1881, s. 247-338.

Anonim Osmanlı Tarihi (1099-1116 / 1688-1704), (haz. Abdülkadir Özcan), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000.

Anonim Tevârih-i Âl-i Osman, neşr. F. Giese, (haz. Nihat Azamat), Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1992.

Âşık Paşaoğlu Tarihi, (haz. Atsız), Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1992.

Babinger, Franz, "Die Donau als Schicksalsstrom des osmanenreiches", *Südosteuropa-Jahrbuch*, 1961, s. 15-27.

Babinger, Franz, *Fatih Sultan Mehmed ve Zamanı*, (İng. çev. Dost Körpe), İstanbul 2002.

Beydilli, Kemal, "Avusturya", *DİA.*, c. IV, İstanbul 1991, s. 174-177.

Bilge, Sadık Müfit, "Macaristan'da Osmanlı Hakimiyetinin ve İdari Teşkilatının Kuruluşu ve Gelişmesi", *OTAM.*, Sa. 11, Ankara 2000, s. 33-81.

Boehu, Hubert von, *Blüthe und Verfall des Osmanenreichs in Europa – Eine Geschichte der Türkenkriege*, Berlin 1854.

Cezar, Mustafa, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, c. I-V, İstanbul 1958-1962.

Chary, Frederick B., *The History of Bulgaria*, Santa Barbara – California 2011.

Danişmend, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Kronolojisi*, c. I, III, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1972.

Diersburg, Freiherrn Philipp Röder von, *Des Markgrafen Ludwig Wilhelm von Baden, Feldzüge wieder die Türken*, c. II, Verlag der Chr. Fr. Müller'schen Hofbuchhandlung, Carlsruhe 1842.

Doxat, Robert, *Nikolaus Doxat, Ein Kaiserlicher General und Ingenieur des XVIII. Jahrhunderts*, Diss., Wien 1954-1955.

Erbakan, Cevad, *1736-1739 Osmanlı-Avusturya Savaşları*, (110 Sayılı Askerî Mecmua Lahikası), İstanbul 1938.

Ertaş, M. Yaşar, "İbrahim Hamdi'ye Göre Silistre'den Vidin'e Tuna Kıyısındaki Osmanlı Şehirleri", *Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi Türk-Bulgar İlişkileri Bildirileri*, Eskişehir 2005, s. 243-252.

Evliya Çelebi Seyahatnamesi, VI. Kitap, (haz. Seyit Ali Kahraman – Yücel Dağlı), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002.

Fatıma Aliye, *Kosova Zaferi-Ankara Hezimeti*, Dersaadet 1331.

Gazavât-ı Sultan Murâd b. Mehemmed Hân, (haz. Halil İnalcık, Mevlûd Oğuz), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1989.

Gradeva, Rossitsa, "Between Hinterland and Frontier: Ottoman Vidin, Fifteenth to Eighteenth Centuries", *The Frontiers of the Ottoman World*, 2012, s. 331-351.

Gradeva, Rossitsa, "Orta Balkanlar'da Osmanlı İdari Sistemi ve Taşra İdaresi (XV. Yüzyıl)", (çev. M. Faruk Çakır), *Türkler*, c. IX, Ankara 2002, s. 916-925.

Gradeva, Rossitsa, "War and Peace along the Danube: Vidin at the End of the Seventeenth Century", *The Ottomans and the Sea*, ed. by Kate Fleet, *Oriente Moderno*, XX (LXXXI), s. 149-175.

Gündisch, Gustav, *Zur Überlieferung Der Türkeneinfälle in Siebenbürgen*, Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet R.-T., Kolozsvár 1947.

Hadîdî, *Tevârih-i Âl-i Osman (1299-1523)*, (haz. Necdet Öztürk), Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1991.

Hammer, Joseph von, *Geschichte des osmanischen Reiches (GOR.)*, c. II, III, Pest 1828; c. VII, Pest 1831.

Härtel, Hans Joachim, Roland Schönfeld, *Bulgarien*, Verlag Friedrich Pustet, Regensburg 1998.

Haucke, Kurt, *Bulgarien*, Gau Verlag, Bayreuth 1942.

Herbert, William V., *The Chronicles of a Virgin Fortress*, Osgood, McIlvaine & Co., London 1896.

Hoca Saadettin Efendi, *Tacü't-Tevarih*, c. I, (haz. İsmet Parmaksızoğlu), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999.

Ivanova, Svetlana, "Vidin", *EI*, (E. Of Islam new Edition), Vol. 11, Leiden – Brill 2002, s. 205-208.

İbn Kemal (Kemalpaşazâde), *Tevârih-i Âl-i Osman*, IV. Defter, (haz. Koji Imazava), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000.

İnalcık, Halil, "Bayezid I", *DİA.*, c. V, İstanbul 1999, s. 231-234.

İnalcık, Halil, "Rumeli", *İA*, c. IX, İstanbul 1964, s. 766-773.

İnalcık, Halil, *Osmanlılar*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010.

İnbaşı, Mehmet, "Balkanlar'da Osmanlı Hâkimiyeti ve İskân Siyaseti", *Türkler*, c. IX, Ankara 2002, s. 154-164.

İnciciyan, P. L. – H. D. Andreasyan, "Osmanlı Rumelisi'nin Tarih ve Coğrafyası", (çev. Hırant D. Andreasyan), *Güney – Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, Sa. 4-5, İstanbul 1976, s. 101-152.

Jorga, Nicolae, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, c. I, III, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2005.

Kanitz, Felix Philipp, *Donau – bulgarien und der Balkan*, c. I, Gebhardt & Wilisch, Leipzig 1882.

Kayapınar, Ayşe, "İki Balkan Şehri Tırnova ve Vidin'de Türkler (Bulgar Çarlığından Osmanlı İmparatorluğuna)", *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Journal of Social Sciences*, 2004-2/9, s. 117-141.

Kiel, Machiel, "Vidin", *DİA.*, c. XLIII, İstanbul 2013, s. 103-106.

Kurat, Akdes Nimet, "Tuna Bulgarları", *İA.*, c. II, İstanbul 1979, s. 796-801.

Lilie, Ralph-Johannes, *Byzanz Geschichte des oströmischen Reiches 326-1453*, München 1999.

Mantran, Robert, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, c. I, Cem Yayınevi, İstanbul 1995.

Martens, Carl von, *Türkenkriege in Europa von 1356 bis 1812*, c. II, Stuttgart 1829.

Mehmed Subhi, *Tarih-i Belgrad: Müzâkerât-ı Sulhiye Tarihçesi*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 2100, 1b-105a.

Mevlânâ Mehmed Neşrî, *Cihânnümâ*, (haz. Necdet Öztürk), İstanbul 2008.

Nicol, Donald M., *Bizans'ın Son Yüzyılları*, (çev. Bilge Umar), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999.

Ortaylı, İlber, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Ankara 2008.

Oruç Bey Tarihi, (haz. Necdet Öztürk), İstanbul 2007.

Ostrogorsky, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, (Türkçe'ye çev. Fikret Işıltan), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.

Öztuna, Yılmaz, *Büyük Osmanlı Tarihi*, c. I, II, Ötüken Yayınevi, İstanbul 1994.

Redlich, Oswald, *Das Werden einer Großmacht – Österreich von 1700 bis 1740*, Rudolf M. Rohrer Verlag, Wien 1962.

Rosser, John H., *Historical Dictionary of Byzantium*, Lanham – Maryland 2012.

Seckendorf-Gudent, B. F. von, *Graf Seckendorf und sein Prozess*, Diss., Wien 1961.

Seiz, Johann Christian, *Die Türken einer Krieger – Nation*, Pest 1854.

Selçuk, Hava, "Vidin'de Toplumsal Hayat: 13 Numaralı Şer'iyye Siciline Göre (1698-1699)", *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, 4/14, 2012, s. 27-46.

Selçuk, Hava, *Tuna Boyunda Bir Osmanlı Kenti – Vidin – XIX. Yüzyıl*, Konya 2013.

Şemdânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi Tarihi, Mür'üt Tevârih, (haz. M. Münir Aktepe) c. I, İstanbul 1976.

The Oxford Dictionary Of Byzantinum, (Ed. Alexander P. Kazhdan), Vol. 3, New York – Oxford 1991.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, "Murad I", *İA.*, c. VIII, İstanbul 1979, s. 587-598.

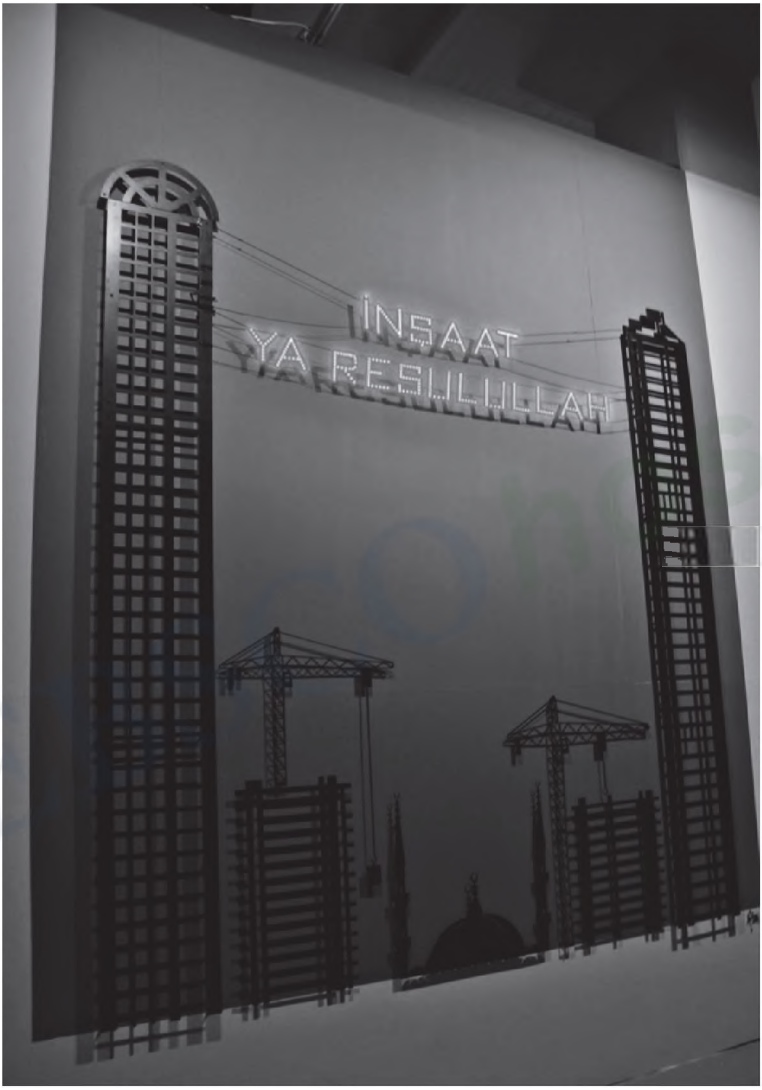
Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, TTK Basımevi, c. I, Ankara 1998; c. IV/1, Ankara 1995.

XVI. Asırda Yazılmış Grekçe Anonim Osmanlı Tarihi Giriş ve Metin (1373-1512), (haz. Şerif Baştav), AÜDTCF. Yayınları, Ankara 1973.

Yınanç, Mükrimin Halil, "Bayezid I", *İA.*, c. II, İstanbul 1979, s. 369-392.

Yücel, Yaşar, "Balkanlar'da Türk Yerleşmesi ve Sonuçları", *Bulgaristan'da Türk Varlığı I*, Ankara 1987, s. 67-91.

Zinkeisen, Johann Wilhelm, *Geschichte des osmanischen Reiches in Europa*, c. I, Hamburg 1840; c. II, Gotha 1857; c. V, Gotha 1857.

"İnşaat Ya Resulullah"

Aydan Çevik, İstanbul Tasarım Bienali, "Musibet" sergisi, 2012

YAŞA(YAMA)DIĞIMIZ ŞEHİR

Tokyo Metropolisi: "Shinjuku", Japonya, 2009.

KÜRESEL KENT, KÜRESEL ÖZNE VE KÜRESEL İSYAN

Vehbi Bayhan

"Şehirler küresel olarak yaratılmış problemlerin hurdalığı halini aldı. Şehirlerde yaşayanlar ve seçilmiş temsilcileri, hayal güçlerini zorlasalar bile yerine getiremeyecekleri bir görevle karşı karşıyalar: küresel çelişkilere yerel çözümler bulmak" (Bauman, 2009: 133)

GİRİŞ

21. yüzyılın bilişim çağında ve internetin bilgi otoyolunda küreselleşme yoğun biçimde, farklı gelişmişlik düzeylerinde olsalar da bütün dünya ülkelerinde paralel evrende yaşanmaktadır. Küreselleşmenin bir olgu olduğu ve bütün ülkeleri etkilediği bir gerçektir. Bu bağlamda, dünyanın her yerindeki küresel kentler birbirine benzemektedir. Kapitalizmin ve özellikle neoliberalizmin tek sosyoekonomik politika olarak uygulandığı günümüzde, küresel kapitalist kentlerin sosyolojik bağlamı yeni toplumsal hareketleri üretmektedir. Neoliberalizmin krizi ve sorunları küresel kapitalist kentlerde kitlelerin infilakına neden olmaktadır. Son yayımlanan "Dünya Protestolar Raporu"na göre, 2006 ve Temmuz 2013 tarihleri arasında 8 yıllık zaman diliminde 84 ülkede 843 büyük isyan meydana gelmiştir (Gutirrez, 2014). Dünyanın her bölgesinde ve çoğunluğu büyük kentlerde özellikle sosyal medyanın başrolde kullanıldığı ayaklanmalar yaşanmıştır/yaşanmaktadır.

Yeni bir çağ dönümünde ve yeni bir topluma dönüşümün sancıları ve krizleri devam etmektedir. Nasıl ki sanayi devrimi ve sanayi toplumu toplumsal ve kültürel yapıda kriz ve bunalım oluşturmuşsa ve sosyoloji bu sorunlara çözüm bulmak amacıyla bilimsel geleneğini kurmaya başlamışsa; aynı şekilde bilişim devrimi ve bilişim toplumuna evrilme süreci de sancılı olmaktadır. Bilişim toplumunun, risk toplumu ve gözetim toplumuna dönüştüğü düşünülmektedir. Bu çerçevede, Ulrich Beck'in "Risk Toplumu" kavramı ile ilk kez Gary T. Marx tarafından kullanılan ve David Lyon tarafından geliştirilen, Giddens tarafından da ele alman "Gözetim Toplumu" (Surveillance Society) kavramları yeni oluşan toplumu adlandırmakta önem taşımaktadır. Bu bağlamda, sosyolojik analizin önemi yeni toplum dönemecinde yeniden değer kazanmaktadır.

KÜRESELLEŞME VE KÜRESEL KENT

Küreselleşme, artan akışkanlıkları ve insanların, nesnelerin, mekânların, bilginin büyüyen çok yönlü akışları ile bunların karşılaştığı ve yarattığı yapıları içeren gezegen çapındaki bir ya da bir dizi süreçtir; bu yapılar da bu akıntıları engeller ya da hızlandırır. Marx'ın kapitalizm için yüz elli yıl önce kullandığı "katı olan her şey buharlaşıyor" öngörüsü, günümüzün küreselleşme olgusunda daha gerçek bir hal almıştır (Ritzer, 2011: 20). Bu bağlamda temelinde kapitalizmin olduğu küreselleşme betimlenirken Ritzer, Bauman, Giddens, Castells vb. gibi sosyologlar akışkan kavramını kullanmaktadırlar.

Castells'e göre, toplumumuz akışlar etrafında inşa edilmiştir. Sermaye akışı, bilgi akışı, teknoloji akışı, örgütsel iletişim akışı, görüntüler, sesler ve sembollerin akışı. Akışlar yalnızca sosyal örgütlenmenin bir unsuru değildir: Bizim ekonomik, siyasi ve sembolik hayatımıza hakîm olan süreçlerin ifadesidir (Castells, 2006:548). Küreselleşme, akışların zaman ve mekânı birleştirmesiyle vücut bulur.

Küreselleşmeyi "zaman-mekân sıkışması" kavramı ile ifade eden Harvey'e göre, mekân ve zamanın nesnel niteliklerinde öylesine devrimci değişimler olur ki, dünyayı görüş tarzımızı, bazen çok köklü biçimlerde değiştirmek zorunda kalırız. Sıkışma, yaşam hızının artışının kapitalizmin tarihine damgasını vurması ve dünya ölçeğinde mekânsal engellerin aşılmasıdır. Mekânı aşma süresindeki kısalma ve dünyanın küçüldüğüne inanılması, zaman-mekân sıkışmasının en önemli gösterim tarzıdır. Mekân iletişimin yarattığı küresel bir köye dönüştükçe, ekonomik-ekolojik karşılıklı bağımlılıklarla örülmüş halde küçüldükçe; zaman, ufkumuzun sonunda içinde bulunduğumuz andan başka bir şey kalmamışçasına kısal-

dıkça (şizofrenik dünya); mekânsal ve zamansal dünyalarımızın sıkışması duygusuyla karşı karşıya kalırız (Harvey, 2010:270). Temelinde zaman-mekân sıkışmasının olduğu küreselleşmenin somut ekonomik ve kültürel boyutu şu şekilde işlemektedir.

Ekonomik küreselleşmede, üretim, parçalara bölünmekte örneğin, bir işletmenin merkezi bir ülkede, üretimin bir bölümü başka bir ülkede, araştırma-geliştirme faaliyetleri daha başka bir ülkede yapılabilmektedir. Üretimin bu parçaları arasında eşgüdüm, iletişim araçları ve bilgisayar ağları ile sağlanmaktadır. Üretim, sermaye, finansal pazar ve hizmetler ulusal sınırları aşmaktadır (Bayhan, 1992:136-148). Sanayi devriminin ilk başladığı ülke olan İngiltere'de, örneğin günümüzde tekstil fabrikalarının hammadde ve ucuz emek pazarı için Bangladeş'e taşındığı görülebilir. Gelişmiş kapitalist ülkeler, emek nerede ucuz ise işletmelerini o ülkeye taşımakta, salt ucuz emekten yararlanmakla kalmamakta, sanayi üretiminin çevreye verdiği zararlardan da kendilerini yalıtmaktadırlar.

Kültürel küreselleşme, uydu yayınları vasıtasıyla medyanın etkinliğinde artmaktadır. İnternet, bilgi alışverişini anında sağlamaktadır. Radyo 38 yılda, kişisel bilgisayar 16 yılda, televizyon 13 yılda, İnternet ise 4 yılda 50 milyon kişiye ulaşmıştır. Kültürel etkileşim sürecinde, kültürel bilişim üretimini elinde bulunduran hâkim ülkelerin "Kültür Kodları" ve "Kültür Modelleri" diğer ülkeleri etkilemektedir. Bu bağlamda, medyada yayımlanan kültürel bilişim ürünleri, ABD kaynaklı olduğu için "Hayat Alanlarının Amerikanlaştırılması" sürecinden söz edilebilir (Bayhan, 1992:199). George Ritzer, "Toplumun McDonaldlaşması" kavramıyla, McDonaldlaşmayı Amerikan yaşam tarzının küreselleşmesi olarak betimlemektedir (Ritzer, 2009: 56-65). Küreselleşme, Amerikanlaşmadır. Bu çerçevede, Amerikan hegemonyası bütün hayat alanlarında hissedilmektedir.

Besin, müzik ve moda alışverişi öylesine yoğun bir akış izler ki Osaka, Madrid ve Seattle'da aynı anda yeni bir evrensel, uluslararası hayat tarzı hüküm sürmektedir. Söz konusu hayat tarzının itici gücü ise tüketicidir. Cappuccino ve Perrier içen, sushi yiyen, Benetton'dan giyinen, Hyundai marka arabası ile McDonald's'a doğru yol alırken Amerikan-İngiliz rock müziği dinleyen bir tüketici (Naisbitt-Aburdene, 1990:108), internette "Chat" (sohbet) yapan, bunalıma girdiğinde anti-depresan ilaç kullanan "Küresel İnsan" (Bayhan, 2001: 77). küreselleşme ile benzer hayat tarzları oluşmaktadır.

Küresel bilişim toplumunda, dünya çapındaki seçkinlerin sembolik ortamını birleştirmek, böylece her yerin kendi tarihsel özgüllüğünü aşmayı amaçlayan bir hayat tarzı yaratarak, uzamsal biçimler tasarlanmaktadır. Odaların tasarımından, havluların rengine kadar, tüm dünyada dekoras-

yonları aynı olan, böylece iç dünyalar arasında bir âşinalık yaratırken, dış dünyaların soyutlanmasının beraberinde getiren lüks oteller; akışlar uzamının otobanlarında toplum karşısında mesafeyi korumak üzere tasarlanmış, havaalanlarının VIP salonları; telekomünikasyon ağlarına mobil, kişisel, online erişim ile seyahat edenin hiç kaybolmamasını sağlamak için bütün ülkelerde benzer donanımlar yaratılmaktadır.

Ayrıca bütün toplumlarda, kültürel sınırları aşan enformasyon seçkinlerinin, giderek benzer bir hayat tarzını paylaştığı gözlenmektedir: SPA tesislerinin seyahatte bile düzenli kullanımı, jogging; ızgara som balığı ve yeşil salatadan oluşan zorunlu rejim; iç mekânlarda rahat bir atmosfer yaratmaya yönelik "açık kahve" duvar rengi; her yerde hazır ve nazır dizüstü bilgisayarlar, internet erişimi; iş takımları ile spor kıyafetlerin karması; unisex giyim tarzı vs. Bütün bunlar, kimliği belli bir toplumla değil, küresel bir kültürel yelpazede enformasyonel ekonominin yönetsel çevrelerine üye olmakla bağlantılı olan uluslararası bir kültürün sembolleridir (Castells, 2006:554). Sınıfsal açıdan varsıl sosyal sınıflar için yaratılan küresel yaşam alanı ve biçemleri, diğer sosyal sınıflara da medya vasıtasıyla aktarılmaktadır.

Bugün dünyada iki boyutlu bir küreselleşmenin gerçekleşmekte olduğu bilinmektedir. Birincisi, *objelerin yaygınlaşması*; ikincisi ise, *değerlerin yayınlaşması*dır. Artık, dünyanın çok büyük bir coğrafyasında, objeler aynılaşmıştır. Objeler (GSM teknolojisi, www, fast food yemekler, Coca-Cola vb.) dünyanın her yerinde bulunabilir, kullanılabilir ve geçerlidir. Ancak, küreselleşmek, yalnızca hamburger yemek, cola içmek, beyzbol kasketini ters takmak, cep telefonu taşımak, İngilizce konuşmak, Amerikan doları kullanmak, uydu antenden televizyon seyretmek, blucin giymek, internette sörf yapmak değildir. Değerlere (parlamenter demokrasi, insan hakları, çevre vb.) atfedilen önemin artması ise, aynı oranda ve aynı hızda yaygınlaşmamaktadır (DPT, 2000:67). Bu durum, toplumların içinde bulunduğu sosyolojik bağlamın göreceliğini ifade eder. Modernitenin her toplumda aynı olması gerektiği iddiası ve yanılsamasına karşılık; postmodernizm "hem o hem de o" ve "anything goes" (herşey mübah) mottosuyla kolaj bir yapılanmaya ve batı-dışı modernliklere cevaz verir.

Küreselleşme, geri döndürülemez bir süreçtir. Ancak küreselleşme, son tahlilde, Batılı öncü devletlerin hâkim kültürel kodlarının Batı dışı toplumlara dayatılmasıdır. Küreselleşme bir yandan yerellikleri, yerel iktidar odaklarını, kimlikleri vs. eşit tutmakta; ama diğer yandan da küreselleşmeyi o yerellikler düzeyinde kimlikleri parçalayarak yapıları ve kültürleri başkalaştırarak empoze etme yönüne gitmektedir. Bu durum, tarihçi Arif Dirlik tarafından ifade edilen "kendi kendini oryantalize etme"

olgusunu yansıtmaktadır. Küreselleşmenin öncü devletlerinin kültür kodlarını benimseyen toplumlar, bizim kendi kaynaklarımızda da bu tür şeyler var şeklinde bir meşrulaştırma yoluna gitmektedirler. Bu durum, glokalleşme (küyerelleşme) veya glokalizasyon (küyerel), yani Türkçede "global düşün, yerel davran" sözü ile ifade edilmektedir (Sarıbay, 2004: 151-153). Bu durum yanında, küreselleşmenin simgelerinden olan Amerikan menşeili kola ve hamburger gibi ürünler, satıldığı ülkede o kültürün damak tadı ve kültürüne göre pazarlanmaktadır. Küreselleşmenin, hem maddi kültür unsurları hem de manevi kültür unsurları Amerikan kaynaklı olduğu için küreselleşme, Amerikanlaşma ile eş anlamlı kullanılmaktadır.

Küyerel melez kültür bütün ülkeleri etkilemektedir. Sosyal medyada paylaşılan şu betimleme bu durumu çok güzel özetler. "Coca Cola'sından büyük bir yudum aldı genç, Marlboro sigarasını nefeslerken Iphone telefonunda Facebook gönderilerine bakıyordu. Kolundaki Swatch saate göz attı. Hapşırdı ve Elhamdülillah diyerek kız arkadaşına döndü ve sohbet arasında Amerika ve İsrail'e lânet okudu. Kız dalgın bir şekilde Pierre Cardin çantasından Samsung telefonunu çıkardı, Cacharel türbanını düzeltirken usulca âmin dedi. Kalkıp Jeep'e bindiler, çocuk müziğin sesini açtı. Rihanna'nın son çıkan şarkılarından biri çalıyordu. Çocuk gaza bastı, Michelin lastiklerden duman çıktı. Arabanın arka camında Tek Yol İslâm yazıyordu..." Bu betimleme, dünyanın bütün ülkelerinde ve kültürlerinde benzer biçimde yaşanmaktadır. Bir ideoloji olarak küreselleşme herkesi dönüştürmektedir.

Enformasyon çağı, yeni bir kent formunun, enformasyonel kentin habercisidir. Ancak, nasıl ki sınaî kenti Manchester'in dünya çapına yayılmış bir kopyası değilse, belirmekte olan enformasyonel kent de Silikon Vadisi bir yana, Los Angeles'ın da bir kopyası olmayacaktır. Öte yandan, sınaîleşme çağında olduğu gibi, kültürel, fiziksel bağlamların sıra dışı çeşitliliğine karşın enformasyonel kentin kültürler ötesi gelişiminde de bazı temel ortak noktalar vardır. Yeni toplum, bilgiye dayalı, ağlar etrafında örgütlenmiş, kısmen akışlardan oluşan doğası yüzünden enformasyonel kentin bir kent formu değil, bir süreç, akışlar uzamının yapısal hâkimiyetinin izini taşıyan bir süreçtir (Castells, 2006:532). Küresel toplumun mekânı şehirlerdir. Şehir kültürü de küresel kültürü oluşturmaktadır. Küreselleşme homojen ve heterojen süreçleri bir arada barındırmaktadır. Küreselleşme, dünyanın her ülkesini aynı ölçüde etkilemediği gibi, her ülkenin her köşesine de aynı ölçüde nüfuz edememiştir. Mesela, İngiltere'deki küreselleşme ile Türkiye'deki küreselleşme aynı düzeyde değildir. Ayrıca, Türkiye'nin İstanbul, Ankara, İzmir, Adana gibi küresel işlevler edinmeye başlamış şehirleri ile henüz sadece ulusal bir şehir olan Erzurum ve

Kırklareli gibi şehirlerde küreselleşme de aynı düzeyde değildir (Alptekin, 2007:135). Bu görecelik yanında, kentte yaşayan nüfusun tüm ülkelerde gittikçe arttığı görülmektedir.

Dünya her zaman kırsal kesimin hâkimiyetinde iken, 2000-2010 yılları arasında "insanlık tarihinde bir dönüm noktası" yaşanmış ve "yeryüzünün kent nüfusu ilk kez" kırsal kesimi aşmıştır. Şehirler, "kozmopolit" nitelikleriyle yapısal bakımdan küresel sayılırlar. Çünkü, çok çeşitli kültürü, etnisiteyi, dili ve tüketici ürünleri içerirler. Ayrıca, şehirler çevrelerindeki bölgeler üzerinde (kültürel, politik ve ekonomik olarak) güçlü etkiler yaratır. Şehir temelli birçok örgüt de, karmaşık ağlar aracılığıyla, kendi ülkesindeki ya da dünyadaki başka şehirlerdeki örgütlenmelere bağlanırlar (Ritzer, 2011: 432). Geleneksel toplumlarda nüfusun sadece küçük bir bölümü kentlerde yaşamaktaydı. Günümüzün sanayileşmiş toplumlarında ise nüfusun yaklaşık % 60 ile % 90'lık bir dilimi kentlerde yaşamaktadır. Kentlilik sanayileşmiş dünya kadar, kalkınmakta olan dünyada da hızla artmaktadır. (Giddens, 2008:985). Türkiye'nin nüfusunda 2012 verilerine göre kentte yaşayanların oranı % 77 iken, köyde yaşayanların oranı % 23' tür. 2013 verilerine göre ise kentte yaşayanların oranı % 91, köyde yaşayanların oranı % 9'dur. Kent nüfusunun bir yıl içinde dramatik artışının nedenlerinden biri, son yıllarda büyük şehir statüsüne yükseltilen şehirlerden dolayıdır. Türkiye, niceliksel anlamda köylü toplumdan kentli topluma evrilmektedir. Ancak bu dönüşümün sancılı olması doğaldır. Kentin hazır olmayan sosyal alt yapısına göç edenlerin kente uyum sağlamaları için üç kuşak geçmesi gerekmektedir.

Kentler küreselleşmeden büyük oranda etkilenmektedirler. New York, Londra, Tokyo ve Hong Kong gibi küresel şehirler ve kent merkezleri, büyük kurumsal şirketlerin karargâhı konumundadır ve bu şehirlerde finans, teknoloji ve danışmanlık hizmetleri son derece fazladır. Seul, Moskova, São Paulo gibi bir dizi bölgesel şehir, küresel ekonomik ağın kilit noktaları olma yolunda hızla ilerlemektedir (Giddens, 2008: 986). Dünyanın en önemli şehirleri New York, Londra ve Tokyo gibi küresel şehirlerdir. Dünyanın en önemli borsa merkezlerinin bu şehirlerde bulunması da bir tesadüf değildir. Aynı zamanda, bu şehirler, birçok örgütün, dünyanın ekonomi politikası üzerinde büyük kontrol sağladığı hayati ofisleri için birer mekân olarak tercih edilmektedir ve bunlar süreç içinde kendilerinin de şehrin sakinlerinin de refah düzeyini artırmaktadır (Ritzer, 2011: 434). Castells, üçüncü binyılın kentleşmesini mega-kentler olarak ifade etmektedir. Mega-kentlerin başlıca niteliği büyüklükleri değil, küresel ekonominin merkezleri olmasıdır. Gezegen çapında üst düzey yönetim, yönlendirme ve üretim işlevleri; medyanın kontrolü; gerçek iktidar

siyaseti; mesajlar yaratıp dağıtma yönündeki sembolik kapasitenin yoğunlaştığı yerlerdir (Castells, 2006: 538).

Küreselleşme süreci devam ettikçe, kentlerin uluslararası sorunların çözümünde oynayacakları roller de büyüyecektir. Bunun nedeni, birçok büyük şehrin karşı karşıya kaldığı sorunların ekonomik bütünleşme, göç, ticaret, halk sağlığı ve bilişim teknolojileri gibi küresel meselelerle bağlantılı olmasıdır. Bölgesel ve uluslararası şehir ağları ortaya çıkmaktadır ve bu ağlar zamanla hali hazırda ulus devletlerden oluşmuş küresel yönetim biçimlerine daha etkin biçimde katılacaklardır (Giddens, 2008: 986). Bu bağlamda, anakronizm anlamında antikitedeki şehir devletlerinin küresel ve postmodern versiyonu mu oluşmaktadır sorusu akla gelebilir.

Bütün toplumsal, kentsel ve çevresel sorunlara karşın, mega-kentler büyümeyi sürdürecekler, çapları da büyüyecek, üst düzey işlevlerin yerleşimi, insanların tercihleri bakımından cazibeleri de şu nedenlerden dolayı artacaktır;

a) Mega-kentler, kendi ülkelerinde ve küresel ölçekte ekonomik, teknolojik ve toplumsal dinamizm merkezleridir; kalkınmanın fiili motorudur; ülkelerin ekonomik kaderi, mesela, ister ABD olsun, ister Çin, her iki ülkede de çok yaygın olan küçük kasaba ideolojisine karşın mega-kentlerin performansına bağlıdır;

b) Mega-kentler, kültürel ve siyasi yenilik merkezleridir;

c) Mega-kentler, her tür küresel ağla bağlantı noktalarıdır; internet mega-kentleri es geçemez; çünkü bu merkezlerdeki telekomünikasyona, buralarda telekomünikasyonla iletişim kuranlara bağlıdır.

Castells, bölgesel kalkınma politikalarının işlerin ve nüfusun başka bölgelerde de yoğunlaşmasını sağlayabileceğini; geniş çaplı salgın hastalıklar olacağını ve bunun toplumsal kontrolü çözebileceği öngörüsünden hareketle mega-kentlerin cazibesini azaltabileceğini; ancak, mega-kentlerin, gelişmemiş arka bölgelerinden nüfus, zenginlik, güç ve yenilikçilerle kendini besleyeceğini ve daha da büyüyeceğini ifade etmektedir. Dolayısıyla, mega-kentler, bilişim çağının yeni uzamsal formunun/sürecinin, akışların uzamının düğüm noktaları, iktidar merkezleridir (Castells, 2006: 545-546). Castells'in öngörüsü, tarihî boyutta her çağda gerçekleşmiştir. Bunu İbn Haldun, bedevi olarak nitelendirdiği göçebelerin, hazeri olarak nitelendirdiği şehirlilerin yerini aldığı, kentli toplumun sürekli bedevilerle beslendiği teorisine kadar götürmek mümkündür.

Küresel postmodern kültürün oluştuğu yerleşim alanı olarak metropoller kendi içlerinde çelişkileri, farklılıkları ve karşıtlıkları içermesi itibariyle, anomik durum ve yabancılaşmanın izlendiği alanlar olarak görünmektedir. Bu bağlamda, Akbar Ahmed'in ifadesiyle "Kent, hayat için

hem bir arena hem de bir metafordur. Bir yandan tanımlarken, bir yandan da sınırları koyar. Modernizme meydan okuyan "şeyin" kökeni kentte aranmalıdır. Kent mimarisi özgün bir sosyal çevre yaratırken, bir yandan da insanları ezer ve bunaltır. Kent hayatına hâkim olan genel anarşi duygusu, bu hayatın egemen görüntüsünü oluşturur. İyilikseverlik ve şefkat gibi geleneksel dinî erdemler çökerek, yerini rastgele ve vahşi bir biçimde şiddete bırakmış gibidir. Dolayısıyla kentli, gergin, telaşlı, saldırgan, nörotik ve taciz altında, kısacası insanlığından olmuş durumdadır. Buna karşı bazıları, Habil ile Kabil'den bu yana, insan türünün hep böyle olageldiğini söyleyebilir. Bu gözlemde belki bir gerçek payı vardır ama, tarih boyunca tüm dünyada, her toplumun mükemmel insanları da olmuştur: iyi huylu ana-babalar, bilge öğretmenler, dost komşular, şefkatli büyükler, tanrı misafiri yabancılar. Bugünün kentinde bu türlerin eksikliği hissedilmekte hattâ nesilleri kurumakta, kendilerine gariban gözüyle bakılmaktadır. Burada önemli ölçüde değişime uğratılmış bir insan toplumunu, neredeyse baştan aşağı düşmanca ve saldırgan bir topluluğu bulmaktayız. Dünyanın çoğu kentlerinde, aşırı kalabalık, kamu hizmetlerinin eksikliği, hukuk ve yasa düzeninin ve mezhepler arası şiddet olayları, genel bir yılgınlık ve anarşi duygusu yaratmaktadır. Dolayısıyla, 20. yüzyıl sonundaki kentin –ister New York ve Londra gibi gelişmiş ister Kahire ve Kalküta gibi az gelişmiş olsun– bir kâbus olduğu hükmüne varılmaktadır. Fakat buna karşın –belki de bu yüzden– çoğu Müslüman kentinde canlı bir dinsel köktencilik, geçmişin canlandırılması hareketi gözlenmektedir" (Ahmed, 1995:32-37).

Metropollerin sosyolojik yapısında, yoksul gettolara karşı varsıl siteler oluşmaktadır. Getto, "hem mekânsal hem de kültürel açıdan soyutlanmış bölge" demektir. Chicago Okulu sosyologlarının "geçiş bölgesi" olarak nitelendirdiği, kentlerin genellikle iş ve eğlence merkezlerinin kıyısında bulunan, yüksek işsizlik oranının olduğu, derme çatma gecekondu bölgeleri, az çok sürekli "getto"lara dönerler. Bu bölgeler, aynı zamanda yeni kentsel protesto hareketlerinin oluştuğu yerler haline de dönüşebilirler ve kentlerin daha varlıklı bölgelerinde çok zayıf durumda olan, karşılıklı yardıma dayalı cemaat ilişkilerini de yaratma olasılıkları vardır (Giddens, 1993: 11). Dolayısıyla, özellikle metropollerde yoğun bir şekilde yaşanan, göçmenlerin yerleştiği kentlileşmeyen ve içine kapalı mekânsal ve kültürel yerleşmelerden ürken, ayrıca kentin bozulan sosyal, kültürel ve ekolojik yapısından kendilerini soyutlamak isteyen yerleşik kentliler; kent çevrelerinde güvenlikli kendi mekânsal ve kültürel siteleri oluşturmaktadırlar (Bayhan, 1997: 187-189).

Bu yapılanmayı, Umberto Eco, Ortaçağ ile çağımız arasında bir koşutluk kurarak, toplumun bunalımı çerçevesinde şu şekilde betimlemektedir: Ortaçağ hızlı nüfus düşüşünü, şehirlerin terk edilişini, köylerde yaşanan kıtlığı, iletişim zorluklarını, Roma yolları ve posta istasyonlarının çöküşünü, merkezî denetim bunalımını birbirleriyle yakından bağlantılı olaylar olarak görünürken, günümüzde tam tersi bir süreç yaşanmaktadır. Aşırı ölçüde artan iletişim ve ulaşım imkânlarından yararlanarak birbirleriyle bağlantı kuran aşırı kalabalık nüfus, şehirleri tahrip ve terk etme yoluyla değil, had safhadaki etkinlikleri yoluyla yaşanmaz hale getiriyor. Bir zamanların yıkıma uğramış dev yapılarını kemiren sarmaşığın yerini bugün yeni kurduğumuz binaları boğan, çirkinleştiren hava kirliliği ve çöp yığınları alıyor; şehirleri, buralara göç edenler dolduruyor, şehirlerin yerli halkı ise şehri yalnızca çalışma amacıyla kullanıp, şehir dışı bölgelere kaçıyor. Manhattan giderek yalnızca zencilerin, Torino ise Güneyli İtalyanların yaşadığı şehirlere dönüşüyor, şehri çevreleyen tepeler ve düzlük alanlarda da soylu şatoları boy gösteriyor, bu şatoların sakinleri yeni komşuluk göreneklerinin, karşılıklı güvensizliğin belirlediği bu ilişkiyi yaşıyor ve ancak önemli törenlerde bir araya geliyorlar (Eco, 1991:20-21).

Steven Flusty'de, "inşaat paranoyası" adlı çalışmasında; metropollerde, ortaçağ şatolarını koruyan su dolu hendekler ve kulelerin, yeni kentsel bir yansımasından "yasaklı mekânlar"ın oluşturulduğunu belirtmektedir. Yasak mekânlar, yeni yerellik üstü elit kesimin, yurt temelinden toplumsal bağımsızlığını, yerellikten maddi ve bedensel olarak arınmışlık içinde yeniden şekillenmelerini sağlar. Elit kesimin yurtsuzluğu, en maddi biçimiyle, bu tür yerlere bir giriş kartı olmayan hiç kimsenin fiziksel olarak buralara erişilmez oluşuyla temin edilmiştir. Elit kesim, yalıtılmayı seçmiştir ve bu uğurda bol bol gönülden para öder. Nüfusun geri kalanı, kendilerini soyutlanmış ve bu yeni yalıtılmışlığın ağır kültürel, psikolojik ve politik bedelini ödemek zorunda bırakılmış halde bulur. Modern çağın ilk dönemlerindeki gettoların çağdaş benzerlerinde yaşamaya mahkûmdur ve rızaları alınmadan etrafları "çitlerle çevrilir". "Özel mülk" ikaz işaretine dikkat etmeyerek, "geçmek yasaktır" imâlarını ve ipuçlarını okumayarak, yasak bölgeye girme gafletine düştüklerinde; tutuklanır, kapı dışarı edilir ve kısa, keskin bir şokla tanışırlar.

Kent toprağı, sürekli mekân savaşının muharebe alanı haline gelmiştir; bunlar yer yer başkaldıran yoksulların kalabalık gösterileri, polisle ritüel hale gelmiş çatışmalar, futbol fanatiklerinin âni saldırıları biçiminde patlak verir, ancak savaş rutin kent düzeninin kamusal, resmî versiyonu sathında gün ve gün sürüp gider (Bauman, 1999:28-30).

Sanayi sonrası toplumlarının büyük kentlerinin merkezleri, yüzyıldan beri sürekli kent merkezlerinin dışına itilmiş yığınların "hücumu" ile karşılaşmaya başlamıştır. Buna karşılık, yüzyıldan beri kent merkezlerini, iş ve ikamet alanları olarak tasarruflarında bulunduran, "kentli" kesimler ise, merkezi terk etmekte, merkezdeki bazı bölgeleri tutmakla birlikte, asıl olarak "kent dışında" inşa edilen "iş merkezlerine" ve kendilerine mahsus yeni inşa edilmiş mahallelere ya da özel sitelere yerleşmektedirler. Bu olgu, Türkiye ve gelişmekte olan ülkelerin metropol kentlerinde de geçerlidir (Laçiner, 1996:11).

Mekânsal ve kültürel siteleşme, "Biz" ve "Öteki" ayırımını daha da derinleştirerek, "atomize" hayat alanları oluşturmakta, dolayısıyla anomik ve yabancılaşmış bir sosyal dokuyu paradoksal biçimde üretme tehlikesi taşımaktadır (Bayhan, 1997: 190). Bauman'a göre, kendi yaşam alanlarını diğerlerinden ayırdıkları çitler (korunaklı mekânlar), muktedirlerin "gönüllü gettosunu", kimsenin istemediklerinin çok sayıdaki "zorunlu gettosundan" ayırır (Bauman, 2009:142). İki farklı yaşam tarzı ve kültür, sosyal çatışmanın ve isyanların ortaya çıkması potansiyel riskini taşır.

Aslında, bütün dünya ülkelerinde kapitalizm küresel bağlamda tek uygulanan ekonomi politik düzendir. 1989 yılında Berlin Duvarı'nın yıkılması sembol olarak alınırsa sosyalist ekonomi politikanın uygulamada yerini kapitalist ekonomi politikaya terk etmesiyle sonuçlanmıştır. Neoliberalizm küreselleşme süreciyle her yerde etkisini göstermektedir. Sosyal medyada anonim olarak dolaşan aşağıdaki betimleme, kapitalizmin insan ve hayat alanındaki etkilerini ve çelişkilerini ironik olarak yansıtmaktadır:

> Merhaba Ben Kapitalizm!
>
> Küçük kızlarınızı Barbie Bebeklerle büyüttüm, bugün sizden estetik operasyon için para istiyorlar diye neden şaşırıyorsunuz! Çıkarlarım uğruna kocaman bir moda endüstrisi yarattım! İstediğimi de elde ettim, 17 yaşındaki kızların çoğu dış görünüşlerinden rahatsız. Ben Kapitalizmim! Bir kadının bir moda dergisini 15 dakika karıştırması kendi vücudunu beğenmemesine yetiyor! Ben Kapitalizmim ve bakış açınızı öyle bir değiştirdim ki, hırsız bir CEO'nun hayat hikâyesi sizin için "azim ve başarı hikayesi" olabiliyor.
>
> Ben Kapitalizmim ve ortalama bir insanın günde 5.5 saat TV izlediği, kitap okumadığı, tiyatro ve sinemaya çok az gittiği bir toplumda alaşağı edilmek gibi bir kaygım yok! Ben Kapitalizmim ve Steve Jobs tabii ki çok önemli biriydi, ancak % 1'inizin ihtiyacı olan makineleri III. Dünya Ülkelerinde, ucuz işçilerle üretmekte çok başarılıydı. Elbet-

te bütün kapitalistler birer "aziz" gibi konuşacaklar, tıpkı Bill Gates gibi, 150 milyon dolarlık 66.000 m^2 bir evde yaşayan bir aziz! Ben Kapitalizmim ve benim yüzümden ortalık miras kavgaları yüzünden kanlı bıçaklı olmuş akrabalarla dolu. Her yıl 20 milyon çocuk açlıktan ölürken siz bir koşu bandının üstünde fazla yağlarınızı eritmek için ter döküyorsunuz!

Ben Kapitalizmim ve benim yüzümden dünyada 600 milyon obez ve 1.4 milyar aç insan var! Ben Kapitalizmim ve Starbucks için kahve üreten bir çiftçinin oradan bir bardak kahve satın alabilmesi için 3 gün çalışması gerek! Ben Kapitalizmim ve Uzak Doğu'da 6-12 yaş arası kızlar 200$ gibi komik paralarla seks kölesi olarak satılıyorlar. Ben Kapitalizmim ve "serbest piyasa ekonomisi" dünyanın en büyük yalanı. Ben Kapitalizmim ve Amerikalıların % 24'ü eğer milyarder olmaları için bütün ailelerimi reddetmeleri gerekecekse, bunu yapabileceklerini söylüyor. Ben Kapitalizmim ve kadınlara sesleniyorum! Lütfen birer obje haline geldiğinizi aklınıza getirmeden Victoria's Secret'a koşun. Victoria's Secret ülkelerine Türkiye de eklendi, avuç içi kadar çamaşıra 80$ verince çok mutlu olacağınızı garanti ediyorum!

Ben Kapitalizmim ve 15 yaşındaki bir çocuğun iPad alabilmek için böbreğini sattığını duyunca zevkten dört köşe oldum! Ben Kapitalizmim ve Madonna'nın sadece Londra'da 8 evi var, ortalama 600 evsize barınak olabilecek büyüklükte. Ben Kapitalizmim ve Tayland'da Disney fabrikası için çalışan bir çocuğun Disneyland'a girecek parayı çıkarması için 55 gün çalışması gerek. Afrika kıtası dünyanın altın rezervlerinin % 90'ını elinde bulundurmasına rağmen, dünyada sadece 4 tane Afrikalı milyarder var. Ben Kapitalizmim ve Afrika kıtasından her sene 8.5 milyar $ değerinde pırlanta çıkıyor, kıtanın açlık sorununu çözmeye yetecek miktar. Ben Kapitalizmim ve siz pırlantalara bayılırsınız, Hindistan'da 1 milyon kişi günde 1.2 dolar kazanarak o pırlantaları üretiyorlar. Dünyayı sarışın kadınların güzel olduğuna inandırdım, bu yüzden Asya kıtasında 300 milyon kadın düzenli olarak beyazlatıcı sabun kullanıyor.

Ben Kapitalizmim ve sizin hayatlarına özendiğiniz Hollywood yıldızlarının % 64'ü kokain bağımlısı. Ben Kapitalizmim ve yılda 20 milyon çocuk açlıktan ölürken siz aynı tişörtü haftada iki kez giymeye utanıyorsunuz. Ben Kapitalizmim ve siz hangi tanrıdan bahsediyorsunuz, artık farkına varın, taptığınız tek tanrı benim! Ben Kapitalizmim ve siz hangi tanrıdan bahsediyorsunuz, Müslümanlar beş yıldızlı Kâbe manzaralı otellerinde, "ibadet" ederlerken? Ben Kapitalizmim ve siz hangi tanrıdan bahsediyorsunuz, bütün dünya Hıristiyan bayramı

Noel'i sırf alışveriş yapıp eğlenmek için "kutlarken"? ABD'de 7 milyon evsiz insanın olduğundan kimsenin haberi yok çünkü TV'de gördüğünüz Amerikalıların hepsi havuzlu villalarda yaşıyorlar.

Ben Kapitalizmim ve yine başardım! Bütün kadınları dolapları tıka basa dolu olduğu halde giyecek hiçbir şeyleri olmadığına inandırdım. Dünya nüfusunun % 50'si dünya kaynaklarının ve zenginliklerinin % 1'ine sahip. Dünya nüfusunun % 1'i dünya kaynaklarının ve zenginliklerinin % 50'sine sahip. Ben Kapitalizmim ve bankacılar benim evlatlarım. Amerikalıların % 85'i eğer ekonomik durumlarını iyileştirebilecekse faşist bir hükümeti seçebileceklerini söylüyor. İşte bu kapitalin gücü! Amy Winehouse gibi bağımlılara acırken hepinizin birer bağımlı olduğunu unutmanız ne kadar komik, zavallı tüketim bağımlıları! Ben istediğim kadını elde ederim, biraz altın, biraz pırlanta, biraz şan şöhret, birkaç güzel vaat, tamamdır.

Yaşam alanlarından bu somut betimlemeler küreselleşmenin etkilerini ve paradokslarını ifade etmektedir. Bu sosyolojik bağlamda ortaya çıkan küresel öznenin yarattığı küresel isyan akışkanlığını korumaktadır.

KÜRESEL ÖZNE VE KÜRESEL İSYAN

Postmodern toplumsal yapının temel sistemi neo-liberal ekonomi politiktir. Küresel neo-liberal sistemin toplumsal yapıdaki etkileri postmodern toplumsal hareketleri oluşturan temel saiktir. Bu bağlamda, Hardt ve Negri'nin (2012), analizlerine göre, neoliberalizmin zaferi ve krizi ekonomik ve politik hayatın koşullarını değiştirdi ancak aynı zamanda da, yeni "öznellik figürleri" oluşturarak, toplumsal, antropolojik bir dönüşümü başlattı. Hardt ve Negri krizin bu öznel figürlerini dörde ayırmaktadır: Borçlandırılanlar, medyalaştırılanlar, güvenlikleştirilenler ve temsil edilenler.

a) *Borçlandırılanlar*: Finansın ve bankaların egemenliği *borçlandırılanları* yarattı. Borçlu olmak günümüzde toplumsal yaşamın genel koşulu haline geliyor. Borca girmeden yaşamak neredeyse imkânsız: öğrenciler burs alıyor, ev için uzun vadeli kredi, araba için kredi, doktor reçetesi için ise borç alınıyor ve liste böyle uzayıp gidiyor. Öznelliğimiz artık borç temelinde şekilleniyor. Borç alarak hayatta kalıyorsunuz ve bu borçlar karşısındaki sorumluluğunuzun ağırlığı altında hayatınızı sürdürüyorsunuz. Borç sizi kontrol ediyor. Borç tüketimimizi disipline sokuyor, sizi kemer sıkmaya zorluyor ve sıklıkla sizi hayatta kalma stratejilerine geriletiyor ama bunun ötesinde borç size çalışma ritmi ve birtakım tercihler dayatıyor. Eğer üniversiteyi borçlu bitirmişseniz, borcunuzu ödemek için size

önerilen ilk ücretli işi kabul etmek zorunda kalıyorsunuz. Eğer uzun vadeli kredi alarak bir daire edinmişseniz, işinizi kaybetme, bir tatile çıkma veya kendinizi geliştirmeye zaman ayırma lüksünüz kalmıyor. Siz borçlarınızdan sorumlu olursunuz ve hayatınızda yarattığı zorluklardan dolayı suçluluk duyarsınız. Borçlandırılan, suçluluğu yaşam biçimine dönüştüren mutsuz bir bilinçtir. Sömürü bugün asıl olarak mübadele değil borç temeline, yani nüfusun yüzde 99'unun yüzde 1'e tâbi oluşuna –iş borçlu, para borçlu, itaat borçlu oluşuna– dayanıyor. Yeni bir yoksul figürü doğuyor ve bu yalnızca işsizler ve düzensiz, güvensiz, güvencesiz ve yarım gün çalışanlardan oluşmuyor. Aynı zamanda, düzenli çalışan ücretlileri ve orta sınıfın yoksullaşan kesimini de kapsıyor. Onların yoksullukları asıl olarak borç zincirlerine dayanıyor. Esaret ilişkisi tekrar üretiliyor (Hardt ve Negri, 2012: 18-21). Bankaların sorumsuzca dağıttığı kredi kartlarıyla, tüketim tapınakları AVM'lerde alışveriş yaptığında mutlu olan/olduğunu zanneden, ancak geliri kredi kartı borcunu ödemeye yetmeyince, başka bankanın kredi kartından para çekerek borcunu ödeyen ve sürekli bir borç sarmalında yaşamaya alıştırılmış "postmodern esir" bireyler (Bayhan, 2012:164).

b) *Medyalaştırılanlar*: Bilişim ve iletişim şebekeleri üzerindeki kontrol medyalaştırılanları yarattı. Günümüzün medyalaştırılan özneleri enformasyon, iletişim ve ifade fazlalığından mustarip olmaktadır. Özellikle egemen ülkelerdeki birçok işçi için, sosyal medya onları aynı zamanda hem işlerinden özgür kılıyor hem de işlerine zincirliyor. Akıllı telefonunuz ve kablosuz bağlantınızla, her yere gidebiliyorken aynı zamanda da işinizin başında kalabiliyorsunuz. Yani, nereye giderseniz gidin gene de çalışıyorsunuz! Medyalaştırılma, iş ile yaşam arasındaki ayırımın giderek belirsizleşmesinde ana etkendir. Bu yüzden, böylesi işçilerin yabancılaşmasından değil medyalaştırılmasından söz etmek daha doğrudur. Yabancılaşmış işçinin bilinci ayrılmış veya bölünmüşken, medyalaştırılan işçinin bilinci ağ ortamına tâbi kılınmış veya özümsenmiştir. Medyalaştırılanın bilinci gerçekte yarılmamış, parçalanmış ve dağılmıştır. Medyalaştırılanın öznelliği bu yüzden paradoksal olarak ne aktif ne de pasiftir, sürekli olarak dikkat kesilmiş bir halde bekler. Nasıl ki insan üretkenliği borçlandırılan figüründe maskelenmişse, aynı şekilde medyalaştırılan figür de gizemleştirilen ve içi boşaltılmış insan zekâsı barındırmaktadır. Medya, her geçen gün hayatımızın daha derinlerine işlemektedir. Hayat deneyimlerimizin, özlem ve arzularımızın karmaşık anlatıları yerini sosyal medyadaki tipik sorulara bıraktı: Şimdi neredesin? Ne yapıyorsun? Dostluk alışkanlıkları ve pratikleri "online arkadaşlık" işlemlerine indirgendi (Hardt ve Negri, 2012: 22-25). Gençler, sürekli cep telefonlarından veya sosyal

medyadan gelen mesajları izleme ihtiyacındadır. Facebook'ta kendilerinin ne kadar takipçisi olduğu ve kendi sayfalarında paylaştıklarına ne kadar "like" (beğeni) aldıkları çerçevesinde "narsisist" kimliklerini tatmin ederler. Herkes İnstagram, Youtube, Twitter ve Facebook'ta "micro celebrity" (küçük şöhret) olmayı hedeflemektedir. İnternet bağımlılığı, sosyal medyadaki paylaşımları beğenme, cep telefonunun titreşimini, e-posta ve mesajların sürekli kontrolü sendromu sonucunda gençlerde yaratıcılık ve empati düzeyleri düşmektedir (Stein ve Sanburn, 2013). Bütün mahremiyetini sosyal medya ile paylaşan, hem "teşhirci" hem de "röntgenci" konuma gelen "sanal nettaşlar" "pornografik" bir gösterinin özne ve nesneleri olarak "mahremiyetlerini tüketmektedir" (Bayhan, 2012:165).

c) *Güvenlikleştirilenler*: Güvenlik rejimi ve genelleştirilen istisnalar devleti korkunun pençesine düşmüş ve korunmak için yalvaran bir figürü, güvenlikleştirilenleri yarattı. Havaalanı güvenliğinden geçerken bedeniniz ve eşyalarınız cihazlarla taranıyor. Belli ülkelere girerken parmak izi veriyorsunuz, göz retinanız taranıyor, işsiz kalıp sosyal güvenlik yardımı almaya başlayacak olursanız, farklı türden bir denetim zincirine tâbi tutuluyorsunuz; çabalarınız, niyetleriniz ve gösterdiğiniz gelişmeler kayıt altına alınıyor. Hastane, hükümet dairesi, okul; hepsinin kendi denetleme rejimi ve veri toplama sistemi mevcuttur. Ancak bütün bunlar başınıza yalnızca özel bir yere girdiğinizde gelmez. Sokakta yürüyüşünüz de büyük bir ihtimalle bir dizi güvenlik kamerası tarafından kaydedilmekte, kredi kartı harcamalarınız ve İnternette yaptığınız aramalar takip edilmekte, cep telefonu aramalarınız kolaylıkla dinlemeye takılmaktadır. Güvenlik teknolojileri yakın tarihte büyük bir sıçrama yaparak toplumun, hayatımızın ve hattâ bedenlerimizin derinlerine nüfuz etmiştir. Bir hapishane toplumunda yaşamayı kabul edersiniz çünkü dışarısı size daha tehlikeli görünmektedir.

İnsan güvenliğin nesnesi değil aynı zamanda öznesidir de. Gözünüzü dört açın çağrısına yanıt verirsiniz; metroda sürekli kuşkulu davranışları gözlersiniz; uçakta yanınızda oturan adamın şeytani planları olduğunu, komşunuzun kötü niyetler beslediğini düşünürsünüz. Korku, görünüşte evrensel güvenlik aygıtına gözlerinizin gönüllü hizmet vermesinin ve kulaklarınızın sürekli tetikte oluşunun haklılık gerekçesidir. Güvenlikleştirilen toplumda hem mahpus hem de gardiyan rolünü oynarsınız (Hardt ve Negri, 2012: 26-27). Bu durum, bireyin kişiliğinde şizofrenik parçalanmalara neden olma riskini taşımaktadır. Postmodern birey "hem o hem de o" olmanın getirdiği kaosu yaşamaktadır.

Güvenlik rejiminin gözetim, denetleme ve fişleme biçimleri aslında Marx'ın kapitalizm öncesi İngiltere'sinde mülksüz ve aylak sınıflara yö-

nelik "kanlı yasalar"a reva görüldüğü rolü yerine getirmektedir. Kırsal kesimden kopup gelen nüfusu kent merkezlerinde yerleşik işleri kabul etmeye zorlamanın yanında, bu yasalar aynı zamanda bir disiplin de yaratıyordu; bu disiplin sayesinde geleceğin proleterleri sanki kendi istekleri ve kaderleriymiş gibi ücretli emekçi olmayı kabul edecekti. Aynı şekilde, güvenlik toplumuna katılımımız da arzularımızın ve umutlarımızın ama en önemlisi de korkularımızın bir tür talim veya terbiyecisi olarak işlev görmektedir. Hapishane artık nüfusun deposudur bir bakıma ama aynı zamanda da "özgür" nüfus için korkutucu bir derstir de. Dahası, mevcut ekonomik ve finansal kriz başka korkular da doğurmaktadır. Ve birçok durumda en büyük korkulardan birisi işini kaybedip bu yüzden yaşamı sürdürme araçlarından yoksun kalma korkusudur. İyi işçi olmak, işverenine sadık olmak, greve gitmemek zorundasın; aksi halde işsiz kalır, borçlarını ödeyemezsin. Güvenlikleştirilen birey bir dizi ceza ve dış tehlike korkusuyla yaşar (Hardt ve Negri, 2012: 29-30). Korku ve kaygı, paradoksal olarak gönüllü gözetlenmeyi getirir. "Gözetim toplumu" bireyin özgürlüğünü, güvenlik adına terk etmesine veya ertelemesine yol açmaktadır. Gözetim aracılığıyla denetim, paranoid bir toplum yapısı üretmektedir (Bayhan, 2012:166).

d) *Temsil Edilenler:* Demokrasinin yozlaşması garip ve depolitize edilmiş temsil edilenler figürünü ortaya çıkardı. Temsil aslında demokrasinin bir aracı olmayıp, tersine demokrasinin gerçekleşmesi yönünde bir engeldir. Temsil edilen figür, borçlandırılan, medyalaştırılan ve güvenlikleştirilen figürleri bir araya getirip, onların tâbi konumda kalıp çürüdüklerini göstermektedir. Çok zengin olanlar siyaset yapmaktadır. Hükümette olduklarında, seçilmiş temsilciler zenginliklerine zenginlik katar. Ayrıca, eğer güçlü bir medyayı kontrol etmiyorsanız, politik olarak hangi hakikati dile getirebilirsiniz? Lobiler ve kapitalistlerin finanse ettiği kampanyalar bizi yöneten politik zümreleri göreve getirme ve gütme konusunda son derece etkilidir.

Güvenlik toplumunda yaşayanların korkusu, egemen medyanın korkutma taktikleriyle sinsice ve acımasızca üretilmektedir. Akşam haberlerini izlemeniz bile dışarıya çıkmaktan korkmanız için yeterlidir; süpermarket reyonları arasından kaçırılan çocuklardan terörist bombalama planlarına, komşu semtteki psikopat katillere kadar her şey vardır. Hobbes'un söylemiyle, "Homo homini lupus est" (İnsan insanın kurdudur). Politik hayatın aktif bir katılanı olmayan temsil edilen kendini yoksulluk içinde yoksul olarak bulmuştur. Bu toplumsal hayat vahşi ormanında tek başına korku içindedir. Dolayısıyla, temsil edilen, öteki figürler gibi; tıpkı medyalaştırılanların zekâsına, duygulanımsal kapasitelerine ve dilsel keşif

güçlerine ihanet etmesi gibi; tıpkı korku ve teröre indirgenmiş bir dünyada yaşayan güvenlikleştirilenlerin çağrışımlı, âdil ve sevgi dolu toplumsal mübadele imkânından yoksun bırakılması gibi, temsil edilen de etkili politik eyleme giremez. Çözüm, yoksullaştırılan ve içi boşaltılan öznel figürlere isyan etmekten geçiyor. Demokrasi ancak, onu kavrayıp hayata geçirmeye yetkin bir özne ortaya çıktığında gerçekleşecektir (Hardt ve Negri, 2012: 31-35). Chomsky'e göre, uzun zamandır seçimler, insanların dört yılda bir, bir tuşa basmak için heyecan duymaya çağrıldıkları, sonra da kendilerinden evlerine dönüp her şeyi unutmalarının istendiği halkla ilişkiler fantezilerinden ibarettir (Chomsky, 2013: 61). Ancak, demokrasi, salt çoğunluğun oyuyla iktidara gelen bir hükümeti içermez. Çoğunluğun oyuyla iktidara gelen eğer kendi tiranlığını kurup azınlıkların haklarını gasp ederse bu durum Karl Popper'in söylemiyle "demokrasi paradoksu" na dönüşür. Alain Touarine'in tanımıyla demokrasi, azınlıkların haklarının da gözetildiği bir rejimdir. Demokrasi adına ne salt çoğunluk ne de salt azınlığın bir diğerine tahakküm kurması kabul edilemez. Demokrasiyi fetişleştirmeden temel sorunsal, birbirinin hakkına saygı duyup, empatik düşünebilen ve hoşgörülü birey yetiştirebilmedir. İktidarı elinde bulunduranların "devlet benim" yanılsamasıyla, devletin bütün kaynaklarını kendi yandaşlarına paylaştırması arkaik kültürün izdüşümüdür.

İçinde yaşadığımız postmodern gerçeklik, modernliğin kutsadığı mega söylemlerin global ölçekte ciddî biçimde sorgulanmasına yol açmıştır. Böyle bir dünyada siyasete bakış da farklılaşmıştır. Bu dünyanın önemli bir gerçekliği söz konusu söylemlerden nefret eden, ama bunu modernliğin siyaset kuralları çerçevesinde dile getirmeyen geniş bir kitlenin varlığıdır. Ama taleplerini farklı ve modern siyasetin hoşuna gitmeyen yollarla dile getirmesi nedeniyle onun yok varsayılması da imkânsızdır. Bu belirli bir kalıba sokulması zor kitlenin talepleri, son tahlilde, siyasidir; bu nedenle de siyaset tarafından göz ardı edilemez.

Modernite ürünü, her türlü ihtiyaca cevap veren "medeniyet," "düzen" benzeri büyük söylemleri sorgulayan bu kitle, onlar bağlamında yapılan siyasetin doğanın dengesinden gıdaların kalitesine, savaşlardan iktisadî buhranlara ulaşan alanlardaki sorunların da yaratıcısı olduğuna inanmaktadır. Sosyal medyanın gelişimi, kendisini siyaset dışı gören bu kitlenin dağınık enerjisini belirli hedefler üzerine yoğunlaştırabilmesini mümkün kılmıştır. Occupy Wall Street hareketinin sloganı olan "Biz % 99'uz" iddiası belki abartılıdır. Ancak bu enerji Movimiento 15-M'in İspanya'da yaptığı gibi büyük kitleleri sokağa dökebilmektedir. Bu kitle Türkiye'de de küçümsenemeyecek bir genişliğe ulaşmıştır (Hanioğlu, 2013). Küresel kentler birbirine benzer küresel isyanları üretmektedir.

Žižek'e göre, küresel kapitalizm farklı ülkeleri farklı şekillerde etkileyen karmaşık bir süreçtir. Tüm çeşitliliklerine rağmen tüm protestoları birleştiren kapitalist küreselleşmenin farklı yönlerine karşı tepkileridir. Günümüz küresel kapitalizminin genel eğilimi, pazarı daha da genişletmek, kamusal mekânı çevreleyip kapatmaya yeltenmek, sağlık, eğitim, kültür gibi kamu hizmetlerinden kısmak ve giderek otoriterleşen bir siyasal iktidar sürdürmektir. Yunanlıların uluslararası finansal kapital ve temel sosyal hizmetleri sağlayamayan kendi bozuk ve verimsiz devlet yönetimine karşı protestoları bu nedendendir. Türkiyelilerin kamusal mekânın ticarileştirilmesini protesto ediyor olmaları da bu bağlamda anlaşılmalıdır; Mısırlıların Batılı güçler tarafından desteklenen bir rejimi; İranlıların çürümüşlüğü ve köktendinciliği protesto etmeleri bundandır. Dolayısıyla, tüm bu protestoların hiçbiri tek bir konuya indirgenemez (Žižek, 2013). Her ülkenin kendi sosyolojik bağlamına göre postmodern toplumsal hareketlerin nedenleri farklılaşabilmektedir. Ancak, küresel kapitalizmin küresel kentlerinde ortaya çıkan nümayişlerin ortak nedeni küresel yırtıcı neoliberalizmdir.

2011 yılında başlayan ve süreceği öngörülebilen dünyanın her yerindeki kentlerde süren gençlik eylemleri –ki Arap Baharı denilen Tunus, Mısır, Libya'da iktidarın yerinden edilmesiyle sonuçlanan eylemler ile ABD'de Wall Street işgalleri, Londra, Madrid, Atina gibi kentlerde gençlik eylemleri– neden şimdi yaşanıyor sorusunun yanıtı üç büyük sosyal değişiklikte; yani isyan demografisinin, teknolojinin ve insan davranışlarının değişiminde yatıyor. Protesto hareketlerinin odağında da yeni bir sosyolojik tip var: Onlar, geleceği olmayan üniversite mezunları. 2008' deki mali kriz, yirmili yaşlarında ilerlemeye dönük hayat eğrileri birdenbire aşağıyı göstermeye başlayan bir nesil yarattı. Onlara "üniversiteyi bitirin, büyük bir şirkete kapağı atın eninde sonunda ailenizden daha iyi bir yaşam standardınız olacak" denilmişti. Ama bu birdenbire "Kolaysa yapın, ailenizden daha fakir olacaksınız"a dönüşüverdi. Eğitimli gençlerin başını çektiği ayaklanmalar ister Kahire'de, ister Madrid'de olsun bir dizi ortak nokta bulmak mümkün.

Birincisi, ayaklanma için olmazsa olmaz mekân küreselleşmiş kentler, bu yerler, hoşnutsuz üç grubu, yani gençleri, gecekonduluları ve işçi sınıfını barındırıyor.

İkincisi, "geleceği olmayan mezunlar" neslinin üyeleri birbirilerini davranışları, giyim tarzları ve arzuları bakımından sınırları kolayca aşan, bir diğerinden farklı olmayan, uluslararası bir alt kültürün parçası olarak tanıyor.

Üçüncü bir sosyal etki de, öğrenci nüfusunun aşırı yoğun olması; bu durum huzursuzluk ve karışıklığın, nüfusun şimdiye kadarkinden çok daha büyük bir bölümüne yayılmasında rol oynuyor (Mason, 2012).

Harvey'e göre, yarın ne olacağını bilmeden yaşayan, güvencesiz ve geleceksiz çalışan "prekarya" geleneksel proleteryanın yerini almıştır. İçinde yaşadığımız devirde çıkabilecek bir devrimci harekette, sorunlu ve örgütsüz prekaryanın hesaba katılması gerekmektedir. Bu bağlamda, bu dağınık grupların haykırış ve taleplerinin çıkış noktasını anlamak önemlidir (Harvey, 2013: 34-35).

Castells'e göre, yeni toplumsal hareketler yeni küresel düzene karşı isyanları içermektedir. Küreselleşme karşıtlarına göre düşman, küresel kapitalizm ve küresel yönetimin, şirketlerin çıkarlarını destekleyen gayri demokratik kurumlarıdır. Küreselleşme karşıtı hareketlerin tek kimliği yoktur, çoğul kimliklidir. Yeni toplumsal hareketlerin güçlü etkilerinin nedeni, medyadaki varlıkları ve enformasyon teknolojisini verimli bir şekilde kullanmalarındandır. Tüm dünyaya yayılan yeni toplumsal hareketler, bilgisayar ağlarına sığınarak toplumdan bağımsız yeni bir küresel ekonomi yaratma yönündeki neoliberal fantezinin sonunu getirdi. Bilgiyi, üretimi ve piyasaları nüfusun seçkin azınlık kesiminde yoğunlaştırma, eşitsizliğin ötekiler tarafından fark edilmesine ve itirazına yol açtı (Castells, 2006: 208-215). Harvey'e göre, asıl sorun, içinde yaşadığımız toplumun bizzat kapitalizmin vahşi hal almasıdır. Vahşi siyasetçiler harcamalarda usulsüzlük yapar, vahşi bankacılar hazine kasasında kalan ne varsa soyar; şirket yöneticileri dünyanın servetini yağma eder; telefon ve kredi kartı şirketleri hepimize ne idüğü belirsiz bir takım ücretler fatura eder; büyük şirketler ve zenginler vergi ödemediği gibi, bir yandan da kamu finansmanının merasında otlanır; esnaf herkesi kazıklar; dolandırıcılar ve göz boyama üstatları ise şirketler ve siyasiler âleminin en üst kademelerinde üçkâğıt çevirmektedir. Dürüst bir sermayedar, bankacı, siyasetçi, esnaf veya dürüst bir polis amiri bulunabileceğine hâlâ inanan kaldı mı? Evet, böyle kişiler var. Fakat geri kalan herkesin aptal gözüyle baktığı bir azınlık durumundalar. Harvey'e göre, vahşi neoliberalizmin mottoları şunlardır: "Kafanı kullan. Kolay yoldan para kazan. Dolandır, çal! Yakalanma ihtimalin düşük." Çoğumuz bunları görmüyor, çünkü görmek istemiyor. (Harvey, 2013: 218-219). Neoliberalizmin ürettiği yeni özne, rekabet ve performans insanıdır. Kendi kendinin girişimcisi, "başarmak" için, "kazanmak" için oluşmuş bir varlıktır. Survivor gibi televizyon programları, yalnızca en kurnazların ve çoğu zaman da en siniklerin (cynic) "hayatta kalmayı" başardığı "yaşam mücadelesi"ni örneklemektedir. Neoliberal özne, "performans/haz" düzeneğinin ürünüdür. "We are the

champions"; yeni girişimci öznenin marşı budur (Dardot &Laval, 2012: 389-391). Popüler kültürden, eğitime ve aileye kadar bu değerlerin öğretildiği neoliberal düzende postmodernizmin mottosu geçerlidir: "anything goes"

Sonuç

Küreselleşmenin bir olgu olması bağlamında, gittikçe birbirine benzeyen küresel kentlerde benzer yaşam tarzları akışkanlığını sürdürmektedir. New York, Londra, Tokyo, Paris, Roma, İstanbul vb. küresel kentlerde benzer kültürel örüntüler yaşanmaktadır. Bütün küresel kentlerde aynı turist profili akışkanlığı mevcuttur. O küresel kenti sembolize eden hediyelik eşyalar "Made in PRC" baskılı, yani Çin'de üretilen malzemelerdir. Ucuza mâl olduğu için Çin malları bütün dünya kentlerini istila etmiştir. Londra'da bütün dünya ülkelerinden gelen her renkten ve ırktan insan profili gözlemlersiniz. Bu durum New York, Roma ve Paris için de geçerlidir. Turistler ve öğrenciler küresel vatandaşlar olarak sürekli akışkan halinde seyahat etmektedir. Roma'da ve İstanbul'da yürürken size bir şeyler satmaya çalışan Afrikalılar hemen çevrenizi kuşatır. İstanbul'un Aksaray ve Laleli semtlerinde küresel ticaret bağlamında Rus ve Arap turistlerin yoğunluğunu, otel müşterilerinden ve mağazalara asılan ilânların Arapça ve Rusça olmasından anlarsınız. İngiltere'deki üniversitelerin öğrenci profilinde Çinlilerin hâkimiyeti hemen göze çarpar. Küresel kentlerin hepsinde fast-food yiyeceklerden giyime kadar benzer küresel markalar ve onların yerel taklitlerini tüketirsiniz.

Küresel kentlerin çoğunda yoksulların kenti istilasına karşı, varsılların kendi korunaklı gettolarını ürettikleri, gecekonduların sosyal mühendislik projesi olan "kentsel dönüşüm" uygulamaları ile "gentrification" (soylulaştırma) sürecinden geçtikleri görülmektedir. Küresel kentlerde yaşayan küresel öznelerin, Hardt ve Negri'nin analizi bağlamında, kredi sistemiyle borçlandırılarak yaşamlarının ipotek altına alındığı, medya ile zihinlerinin yıkanıp hipnoz edildiği, güvenlik uğruna gözetim ve denetim altına alındığı ve demokrasi masalıyla temsil edildiği yanılsaması içinde olduğu görülmektedir. Bu eğreti öznellik krizlerle dumura uğramaktadır.

Dolayısıyla, yaşanan ekonomik, sosyal ve kültürel krizler 2011 yılından başlayarak isyanlar ile sindirilmiş ve susturulmuş öznel figürlerin "yeni toplumsal hareketlerine" yol açmaktadır. "Arap Baharı", "Wall Street İşgalleri", İngiltere, İspanya ve Yunanistan'daki tepki ve isyanlar, Türkiye'de Haziran 2013'te yaşanan Gezi Parkı Eylemleri tarihte yerlerini almıştır. Dünyanın değişik ülkelerinde meydana gelen bu eylemler,

anakronik bağlamda 1968 gençlik eylemleri gibi romantik ve taklit unsuru taşısa da, "postmodern toplumsal hareketler" neoliberalizmin krizinin ürettiği eğretiliğe isyandır (Bayhan, 2014:130-131). Ortaya çıkış nedenlerinin benzerlikleri ve farklılıklarıyla küresel kentlerde ortaya çıkan küresel isyanlardan hiçbir kent kendini soyutlayamaz. Karl Marx'ın, Kapital'in önsözünde, Latin şairi Horatius'un dilinden seslendiği gibi: "De te fabula narratur!" (Anlatılan senin hikâyendir!).

KAYNAKÇA

Ahmed, Akbar (1995): *Postmodernizm ve İslam* (Çev: O. Deniztekin), Cep Kitapları, İstanbul

Alptekin, M. Yavuz (2007): *Şehir ve Toplum*, Beta Yayınları, İstanbul.

Bauman, Zygmunt (1999): *Küreselleşme*, (Çev: A. Yılmaz), Ayrıntı, İstanbul.

Bauman, Zygmunt (2009): *Akışkan Aşk*, (Çev: Işık Ergüden), Versus, İstanbul.

Bayhan, Vehbi (1992): *Enformasyon Toplumunda Kültür. 21. Yüzyıla Girerken Kültürel Dönüşümlerin Bazı Belirtileri*, (Yayınlanmamış Bilim Uzmanlığı Tezi), Malatya.

Bayhan, Vehbi (1997): "Türkiye'de İç Göçler ve Anomik Kentleşme", *Toplum ve Göç*, Sosyoloji Derneği Yay., DİE, Ankara.

Bayhan, Vehbi (2001): "Tek Kültüre Karşı Öz Kültür: Küresel Kültür ve Yerel Kültür İkilemi", *3.Ulusal Sosyoloji Kongresi*, 2-4 Kasım 2000, Sosyoloji Derneği Yayınları, Ankara.

Bayhan, Vehbi (2012): "İngiliz Baharı mı? Ağustos 2011"de İngiltere'de Yaşanan Ayaklanmaların Sosyolojik Nedenleri", *Sosyoloji Konferansları*, Sayı:46, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayını, İstanbul.

Bayhan, Vehbi (2014): "Küresel Neoliberalizmin Krizi ve Eğreti Öznel Figürler", *Sosyologca*, Sayı:7, Ocak-Haziran 2014, İstanbul.

Castells, Manuel (2006): *Enformasyon Çağı: Ekonomi, Toplum ve Kültür, 2.Cilt Kimliğin Gücü*, (Çeviren: Ebru Kılıç), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

Chomsky, Noam (2013): *Occupy / İşgal Et*, (Çeviren: Osman Akınhay), Agora Kitaplığı, İstanbul.

Dardot, Pierre & Christian Laval (2012): *Dünyanın Yeni Aklı. Neoliberal Toplum Üzerine Deneme;* (Çev: Işık Ergüden); İstanbul Bilgi Üniversitesi Yaymları, İstanbul.

DPT (2000): *Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı. Küreselleşme ÖİK Raporu*, Ankara.

Eco, Umberto (1991): *Günlük Yaşamdan Sanata*, (Çeviren: K. Atalay), Adam Yay., İstanbul.

Giddens, Anthony (1993): *Sosyoloji. Eleştirel Bir Giriş*, (Çeviren: R. Esengün-İ. Öğretir), İhtar Yay., Ankara.

Giddens, Anthony (2008*): Sosyoloji*, (Hazırlayan: Cemal Güzel), Kırmızı Yay, İstanbul.

Gutirrez, Bernardo (2014): "Around the World in 843 Protests: Living the Most Revolutionary Times in History", *Nation of Change*, May, 07, 2014
http://www.nationofchange.org/around- world-843-protests-living-most-revolutionary-times-history-1397917299

Hanioğlu, Şükrü (2013): "Siyaset Nefretinin Siyasallaşması", *Sabah Gazetesi*, 09 Haziran 2013.

Hardt, Michael & Negri, Antonio (2012): *Duyuru*, (Çev: Abdullah Yılmaz), Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

Harvey, David (2010): *Postmodernliğin Durumu. Kültürel Değişimin Kökenleri*, (Çev: Sungur Savran), Beşinci Baskı, Metis Yayınları, İstanbul.

Harvey, David (2013): *Asi Şehirler. Şehir Hakkından Kentsel Devrime Doğru*, (Çev: Ayşe Deniz Temiz), Metis Yayınları, İstanbul.

Laçiner, Ömer (1996): "Kentlerin Dönüşümü", *Birikim*, Sayı: 86-87.

Mason, Paul (2012): "Küresel Huzursuzluk: Devrim Her Yeri Nasıl Sardı?", 5 Ocak 2012, http://www.bbc.co.uk/turkce/haberler/2012/01/120105_mason_analysis.shtml

Naisbitt, John, Patricia Aburdene (1990): *Megatrends 2000, Büyük Yönelimler*, (Çev: Erdal Güven), Form Yay., İstanbul.

Ritzer, George (2011): *Küresel Dünya*, (Çeviren: Melih Pekdemir), Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

Ritzer, George (2009) : "Toplumun McDonaldlaşması", *Sosyoloji, Başlangıç Okumaları*, Editör: Anthony Giddens, (Çev: Günseli Altaylar), Say Yayınları, İstanbul.

Sarıbay, Ali Yaşar (2004): "Küreselleşme Sürecinde Meseleleri Kararlı, Ilımlı ve Şahsiyetli Bir Bakışla Değerlendirmemiz Lazım", *Entelektüel Perspektif. Kültür, Siyaset ve Toplum Söyleşileri*, Editör: Mehmet Zencirkıran, Alfa Basım, İstanbul.

Stein, Joel & Josh Sanburn (2013): "The New Greatest Generation", *Time*, 5/20/2013, Vol. 181 Issue 19, p26-33.

Žižek, Slavoj (2013): "Cennette Sıkıntı", *Radikal Gazetesi*, 26-06-2013.

"Dresden"

Fotograf: Richard Peter

KENZ

"Kudüs'ün Kökleri"

Elisha Ben-Yitzhak

KADİM ŞEHRİN SON YÜZYILI: MİLLETLER CEMİYETİ VE BİRLEŞMİŞ MİLLETLER DÖNEMİNDE KUDÜS SORUNU

İlhan Aras*

GİRİŞ

Eğer kaybolan objeye tutkuyla bağlılık, kaybedilen şeyi kabullenmeyi reddetmek diye bir şey varsa o, 'seneye Kudüs'te (görüşmek üzere)!' deyişinin ima ettiği gibi Yahudilerin topraklarına ve Kudüs'e bağlılıklarıdır. Şu anda yaşanan problemler, böyle radikal bir sadakatin kelimesi kelimesine gerçekleştiğinde felaket sonuçlara varılmasının en üstün delili değil midir? Yahudilerin asli olarak memlekete sahip olmayan, kalıcı olarak sürgünde yaşayan ve kaldıkları yerlerde sağlam kökleri bulunmayan bir ulus oldukları iki bin yıl içinde, onların Kudüs'e referansları özünde tamamen negatif, dünyanın herhangi bir yerinde evde olmayı hissetme, 'ev imajı resimleme' yasağı şeklindeydi. Fakat

* Arş. Gör., Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü.

> yüzyıl önce başlayan Filistin'e geri dönme süreciyle birlikte metafizik Öteki Yer, dünya üzerindeki somut bir alanla direkt olarak bir tutuldu. Yahudiler topraklarını yitirerek orayı kayıp mitsel bir objeye yüceltiklerinde *Kudüs* bir parça toprak olmanın ötesinde bir şeye dönüşmüştü: O, Yahudileri İsrail topraklarına geri götürecek Mesih'in gelmesine, metafizik bir eve, insanın varolmasını karakterize eden göçebeliğin sonuna ilişkin bir metafor oldu. Bu iyi bilinen bir mekanizmadır: Kaybedilmesinin ardından obje, objeden daha fazlasına, dünyevi yaşamımızda kaçırdığımız şeylerin tamamına tekabül eden bir dublöre dönüşür. *Bin yıllık bir rüya nihayet gerçekleşmek üzereyken bu gerçekleşme kâbusa dönüşmek zorundaydı.*[1]

İsrail Merkez İstatistik Bürosu tarafından yayımlanan verilere göre, 125 km^2'lik yüzölçümüyle Kudüs'te 499.400 Yahudi (%62), 281.100 Müslüman (%35), 14.700 Hıristiyan (%2) olmak üzere toplamda 804.400 kişi yaşamaktadır.[2] Yahudilerin *Yerushalim*, Arapların *el-Kuds*, Avrupalıların *Jerusalem* olarak isimlendirdiği; Yahudiler, Hıristiyanlar ve Müslümanlar tarafından kutsal olarak kabul edilen Kudüs, sorunlar yumağı olan Ortadoğu sorununun en temel ve çözülmesi en zor sorunlarından biridir.[3] Bunun en önemli nedeni, Arapların ve Yahudilerin, Kudüs'e bağlılıklarının dinsel, tarihsel ve siyasi nedenlerden kaynaklanması ve bu nedenlerin iki toplum için aynı önemi taşımasıdır.[4] Kudüs'ün söz konusu dinî niteliği, sorunu bölgesel düzeyden çıkarmakta uluslararası toplumu ilgilendiren bir sorun haline getirmektedir. Davutoğlu bu durumu şu şekilde belirtmektedir:

> ... Eriha bir İsrail-Filistin meselesi, Batı Şeria ve Gazze bir İsrail-Arap meselesi düzleminde tutulabilirken Kudüs bütün İbrahimî dinler nezdindeki önemi dolayısıyla hemen küresel ölçekli bir bunalım düzeyinde tutulamamasının temelinde de bu özellik vardır. Ruanda, Somali, hatta Balkanlar'daki bunalımlar bölgeyle sınırlandırılabilirken, genelde Filistin'in özelde de Kudüs'ün taşıdığı tarihî önem bu bunalım alanının bölgeye hapsedilmesini güçleştirmektedir. Kudüs ile ilgili her

[1] Slavoj Žižek, *Ödünç Alınan Irak Çaydanlığı*, Çev: Mehmet Öznur, Sibel Erduman, (İstanbul: Encore Yayınları, 2004), s. 43-44.

[2] The Central Bureau of Statistics (Israel), http://www1.cbs.gov.il/reader/?MIval=cw_usr_view_SHTML&ID=705 (Erişim Tarihi: 15.01. 2014)

[3] Süleyman Beşli, "Kudüs'ün Statüsü Sorunu", *Filistin Çıkmazdan Çözüme*, Haz. M. İbrahim Turhan, (İstanbul: Küre Yayınları, 2003), s. 277.

[4] Adnan Abu Odeh, "Two Capitals in an Undivided Jerusalem", *Foreign Affairs*, Vol: 71, No: 2, Spring 1992, s. 184.

mesele hemen dünya nüfusunun yaklaşık yarısını oluşturan Müslüman, Hıristiyan ve Yahudi toplulukların ilgi odağı haline dönüşmektedir.[5]

Kudüs, yüzyıllar boyunca Arap nüfusunun çoğunlukta olduğu bir şehir olmuş ancak 1948'de İsrail'in kurulmasıyla BM kararlarını, uluslararası hukuku ihlal edecek şekilde bir Arap şehrinden Yahudi şehrine dönüşmüştür.[6] Kudüs sorunu, Birleşmiş Milletler'in (BM) kararları ve uluslararası hukukun konuyla ilgili kuralları açık olmasına rağmen Milletler Cemiyeti'nden (MC) BM'ye uzanan bir sorun olarak kalmıştır. Bu nedenle, İsrail'in genel anlamda Filistin'in özel anlamda Kudüs'e ilişkin müzakereye ve çözüme yanaşmayan politikaları ayrıca, bölge üzerinde sürdürdüğü işgal günümüzde de devam etmektedir.

Çalışmada, öncelikle Kudüs sorununun MC dönemindeki durumu, daha sonra sorunun BM'ye taşınması üzerine yaşanan gelişmeler kronolojik bir şekilde ele alınacaktır. BM dönemi incelenirken, bütün BM kararlarını belirtmek mümkün olmadığından konuyla ilgili temel nitelikte olan ve tarihsel süreci yansıtan örnekler üzerinden kararlar belirtilecektir. Kudüs sorununun uluslararası hukuk boyutunda, İsrail'in uymadığı BM kararlarına ilave olarak ihlal ettiği kurallara değinilecektir. Son olarak, sorunun çözümüne yönelik çeşitli görüşler aktarılacaktır.

I. MİLLETLER CEMİYETİ DÖNEMİ

Kudüs, 402 yıl (1516-1918) Osmanlı egemenliğinde[7] kaldıktan sonra, Filistin topraklarının Osmanlı egemenliğinden çıkmasıyla, 20. yüzyılın başları günümüz Kudüs sorununun başlangıç noktası olmuştur.

Milletler Cemiyeti Misakı[8] madde 22/4'e göre; "Evvelce Osmanlı İmparatorluğuna tâbi bulunan bazı topraklar, kendi kendilerini idareye muktedir olacakları zamana kadar, idarelerine bir Mandaterin tavsiyeleri ve yardımı rehber olmak şartiyle, bağımsız milletler olarak mevcudiyetleri muvakkaten tanınabilecek bir gelişme derecesine varmışlardır. Vekilin seçilmesinde her şeyden önce bu toplulukların temennileri gözönünde tutulmalıdır." Bu maddedeki ülkeler arasında olan Filistin, İngiltere mandasına verilmiştir.

---

[5] Ahmet Davutoğlu, *Stratejik Derinlik: Türkiye'nin Küresel Konumu*, 26. Baskı, (İstanbul: Küre Yayınları, 2008), s. 393.

[6] Henry Cattan, *The Palestion Question*, (London, New York: Croom Helm, 1988), s. 251.

[7] Konuyla ilgili olarak bkz. Mordecai Lee, "Governing the Holy Land: Public Administration in Ottoman Palestine, 1516- 1918", *Digest of Middle East Studies*, Vol: 9, Issue 1, Summer 2000, s. 1-25.

[8] Bkz. Mehmet Gönlübol, *Milletlerarası Siyasi Teşkilatlanma: Milletlerarası Siyasi Teşekkülleri n Tarihi Gelişimi ve Birleşmiş Milletler Teşkilatı*, (Ankara: AÜSBF Yayınları, 1964), s. 347-357.

Filistin'in manda yönetimi altına girmesiyle birlikte, Kudüs'e ilişkin bazı kararlar alınmıştır. MC Konseyi tarafından 24 Temmuz 1922'de Kabul Edilen Filistin Mandası Kararı (Kutsal Yerlerle İlgili Olan Maddeler):

> Madde 13: Filistin'deki kutsal yerler, dinî bina ve yerler ile ilgili sorumluluk, kutsal yerlerin şimdiki haklarını koruma ve oralara serbestçe girişi sağlama, kamu düzeni ve görünüş saklı kalmak koşuluyla Mandacı devlet tarafından üstlenilir... Ancak bu maddenin hiçbir hükmü bağışıklıkları garanti edilmiş olan Müslüman kutsal binaların yapısına ve yönetimine Mandacının karışmasına olanak tanıyacak biçimde düşünülemez. Madde 14: Mandacı, kutsal yerler ile ilgili hak ve iddiaları ve Filistin'deki çeşitli dinsel topluluklara ait hak ve iddiaları incelemek ve belirlemek üzere özel bir komisyon atayacaktır... Madde 15: ...Filistin'de oturanlar arasında ırk, din ve dil sebebiyle herhangi bir şekilde ayrım yapılmayacaktır. Hiç kimse Filistin'den sırf dinsel inancı sebebiyle dışlanmayacaktır... Madde 16: Mandacı, Filistin'deki dinsel ve her inançtaki misyoner kuruluşlar üzerinde, kamu düzeni ve iyi yönetim için gerekli gözetimi yapmaktan sorumlu olacaktır. Bu gözetim saklı kalmak kaydıyla, bu gibi kuruluşların işlerini engellemek veya ona karışmak veya onların üye veya temsilcilerine din veya vatandaşlığı sebebiyle ayrımcılık yapmak üzere hiçbir önlem alınmayacaktır.[9]

Bu noktada belirtmek gerekir ki, "manda kararı, Filistin'i İngiltere'nin yani tek bir devletin yönetimine bıraktığı için olsa gerek Kudüs için daha spesifik bir statü öngörülmemiş ve Kutsal Yerler başlığı altında bazı maddeler düzenlenmemiştir."[10] Ayrıca, 1922-1948 arasındaki manda dönemi boyunca Kudüs, Filistin bölgesinin ayrılmaz bir parçası, başkenti olmuştur.[11]

1922'de Kudüs'te dâhil olmak üzere Filistin toprakları İngiltere mandası haline geldiğinde, bu dönemdeki önemli bir ilke olan self-determinasyon (kendi geleceğini belirleme/kendi kaderini tayin) Filistin topraklarında gerçekleşmemiştir. Filistin halkı için self-determinasyon hakkının inkâr edilmesi, Osmanlı dönemi sonrasındaki sorunun kökeni olarak gö-

[9] Reşat Arım, "Türkiye ve Kudüs Sorunu", *Türkiye ve Ortadoğu Tarih, Kimlik, Güvenlik*, Der. Meliha Benli Altunışık, (İstanbul: Boyut Kitapları, 1999), s. 166.
[10] Arım, *a.g.m.*, s. 153.
[11] Maen Rashid Areikat, "The Status of Jerusalem under International Law", International Conference on Jerusalem, Organized by the League of Arab States, Qatar-Doha, 2-3 February 2011, s. 3. http://www.qatarconferences.org/jerusalem/doc1/doc34.pdf (Erişim Tarihi: 24.12.2013)

rülmektedir.[12] Bu nedenle, "Filistin'in (ve Kudüs'ün) durumunda Manda yönetiminin yerli halkın oyuna başvurmadan uluslararası bir örgütün kararıyla kurulması hukukun çiğnenmesidir."[13] Öyle ki, 1947'de kurulan UNSCOP'un bir raporunda da bu durum açıkça görülmektedir:

> Kendi geleceğini belirleme ilkesi gözönüne alındığında, Birinci Dünya Savaşı sonunda milletlerarası tanınma bu ilkeye de uzandığı ve 'A' Sınıfı Manda rejimlerinin ortaya konduğu tarihlerde, diğer Arap toprakları bakımından buna bağlılık gösterildiği halde, açık bir sebep olarak Yahudi Millî Yurdu'nun yaratılışını mümkün kılmak niyetiyle söz konusu ilke Filistin'e uygulanmadı. Gerçeğe bakıldığında, Yahudi Millî Yurdu ve *sui generis* [kendi türü içinde benzersiz] Filistin Mandası'nın bu ilkeye ters düştüğü rahatlıkla söylenebilir.[14]

Manda yönetimi boyunca Filistin topraklarına olan göçün artması taraflar arasında çatışmalara neden olmuştur. 1930'da Milletler Cemiyeti'nin onayıyla Filistin'e Uluslararası Araştırma Komisyonu gönderilmiştir. Bu komisyon Filistin'de yaptığı çalışmalar sonucunda bazı kararlar almış, söz konusu kararlar manda idaresi boyunca yürürlükte kalmıştır.[15] Bu kararlar genel anlamda şu şekildedir:

> Bir Vakıf mülkü olan Haram el-Şerif'in ayrılmaz bir parçası olması nedeniyle, Batı Duvarı'nın tek sahibi ve mülkiyet hakkı olan tek kaynak Müslümanlardır. Duvarın önündeki Döşeme (kaldırım) ve... Duvarın tam karşısında Mağribi (Fas) Mahallesi denilen yer de Müslümanlara aittir. Yahudilerin Duvar yanma... tapınma ya da başka amaçlarla getirecekleri eşyalar onlara Döşeme üstünde hiçbir biçimde bir mülkiyet hakkı vermiş olmayacaktır. Öte yandan, Müslümanlar da (Haram bölgesi ve Mağribi Mahallesinde) Vakıf mülkü içinde ve Duvar'a değinen yerlerde, Yahudilerin Döşemeye ve Duvar'a gidişlerini engeller biçimde yapılar yapmayacak ya da herhangi birini yıkıp onarmayacaklardır... Yahudilerin, aşağıda sözü edilecek açık kurallara uymak koşuluyla, Batı Duvarı'ndan özgürce yararlanma hakkı olacak-

---

[12] Hans Köchler, "The Evolution of the Palestine Problem and the Status of Jerusalem: Force of Law or Law of Force?", International Conference on Jerusalem, Organized by the League of Arab States, Qatar-Doha, 2-3 February 2011, s. 10.
http://www.qatarconferences.org/jerusalem/doc1/doc5.pdf (Erişim Tarihi: 26.12.2013)

[13] Türkkaya Ataöv, "Kudüs ve Devletler Hukuku", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 35, Sayı: 1, 1980, s. 35.

[14] United Nations, The Right of Self-Determination of the Palestinian People [New York, 1979], s. 29'dan aktaran M. Lutfullah Karaman, *Uluslararası İlişkiler Çıkmazında Filistin Sorunu*, (İstanbul: İz Yayıncılık, 1991), s. 41.

[15] Ataöv (1980), *a.g.m.*, s. 36.

> tır... Sınırlı bir zaman için olsa bile, Duvar'ın bulunduğu yere, oraya koymak amacıyla, herhangi bir çadır, perde ya da benzeri eşya getirmek yasaklanacaktır... Yahudiler Duvar yakınında boynuz biçimindeki borazanlarını çalmayacak ve Müslümanları rahatsız etmeyeceklerdir; öte yandan, Müslümanlar da Yahudiler tapınırlarken Döşeme yakınında kendi 'zikr' törenlerini yapmayacaklar ve Yahudileri herhangi bir biçimde rahatsız etmeyeceklerdir...[16]

MC döneminde, Kudüs sorunundaki bir başka gelişme, 1937'de İngiltere' nin girişimiyle hazırlanan, üçlü bir yapı öngören Peel Komisyonu Raporu'dur. Raporda, Filistin'de bağımsız Arap ve Yahudi devletlerinin ayrıca Kudüs ve Beytüllahim'i de kapsayan kutsal yerlerin İngiltere manda idaresinde kalması öngörülmüştür.[17] Peel Komisyonu'nun bu önerisi, Filistin'in taksimini öngören ve Kudüs'e özel bir statü sağlayan ilk plan olmuştur.[18]

MC sürecinde, II. Dünya Savaşı'na kadar olan dönemde, Kudüs sorununun çözümü tam olarak mümkün olmamıştır. Böylece, İngiltere tarafından II. Dünya Savaşı sonrasında Kudüs sorunu BM'ye devredilmiştir. BM süreciyle birlikte, Kudüs sorunu farklı bir düzleme girmiş, günümüze kadar etkisi devam eden gelişmeler olmuştur.

II. BİRLEŞMİŞ MİLLETLER DÖNEMİ

İngiltere'nin Filistin sorununu BM'ye taşıması üzerine, 28 Nisan 1947'de toplanan BM Genel Kurulu, BM Filistin Özel Komitesi'nin (*United Nations Special Committee on Palestine /UNSCOP*) konuyla ilgili rapor hazırlamasını kararlaştırmıştır. UNSCOP, yaptığı çalışmalar sonucunda çoğunluk ve azınlık planı şeklinde iki çözüm sunmuştur. Çoğunluk planına göre, Filistin Arap Devleti, Yahudi Devleti ve Kudüs Bölgesi olarak üç ayrı bölge; azınlık planına göre ise, Kudüs'ün başkent olduğu Arap ve Yahudi devletlerinden oluşan bağımsız Filistin Federal Devleti öngörülmüştür. BM Genel Kurulu, UNSCOP raporunu incelemek üzere 23 Eylül 1947'de geniş katılımlı *ad hoc* komite kurulmasına karar vermiştir. *Ad hoc* komite çoğunluk planında bazı değişiklikler yaparak Genel Kurul'a sunmuş, BM Genel Kurulu da 29 Kasım 1947'de yapılan oylama ile ço-

[16] The Rights and Claims of Moslems and Jews in Connection with the Wailing Wall at Jerusalem, Beirut, the Institute for Palestine Studies, 1968, s. 73-76'dan aktaran Ataöv (1980), *a.g.m.*, s. 37.
[17] Tayyar Arı, *Geçmişten Günümüze Orta Doğu: Siyaset, Savaş ve Diplomasi*, 4. Baskı, (Bursa: Mkm Yayıncılık, 2008), s. 210.
[18] Beşli, *a.g.m.*, s. 282.

günluk planını, Taksim Kararı olarak bilinen 181 (II) sayılı kararla[19] kabul etmiştir.[20] BM, tek uygulanabilir çözüm olarak gördüğü bu kararı alırken, bölgede yaşayanların konuyla ilgili görüşlerini yansıtmak amacıyla bir referandum yapılmamıştır.[21] Yahudi kesimi tarafından kabul edilen söz konusu plan, Arap devletleri ve Filistinli Araplar tarafından kabul görmemiştir.

Taksim Kararı'nda, hem Yahudi hem de Arap devleti kurulacak, Kudüs de BM tarafından idare edilen özel bir uluslararası rejim altında *corpus separatum* (ayrı bir varlık) olarak kurulması öngörülmüştür. Arap kesiminden önemli tepkiler gelen kararın üçüncü bölümünde Kudüs ile ilgili konulara değinilmiştir:

> Kudüs Kenti bir *corpus separatum* olarak özel bir uluslararası rejim altına sokulacak ve Birleşmiş Milletler tarafından yönetilecektir. Sorumlulukları Birleşmiş Miletler adına ve Yönetici Otorite olarak Vesayet Kurulu yüklenecektir... Kudüs Kenti bugünkü Kudüs belediyesini ve... çevresindeki köy ve kasabaları içerecektir. Vesayet Kurulu, bu tasarının kabulünden sonra beş ay içinde... aşağıdaki özellikleri içine alan, ayrıntılı bir Kent statüsünü hazırlayacak ve kabul edecektir. '...Yöneten Otorite şu amaçlara ulaşmaya çaba gösterecektir: Üç büyük tek Tanrılı dinlerin... kendine özgü manevi ve dinsel çıkarlarını korumak... Kentin tüm sakinleri arasında işbirliğini geliştirmek...' Vesayet Kurulu Kudüs Kentine bir vali atayacaktır. Yöresel özerk birimler... yöresel hükümet ve yönetimin geniş yetkilerine sahip olacaktır... Kudüs Kenti askersizleştirilecek, tarafsızlığı ilân edilecek ve korunacak, sınırları içinde yarı-askerî birliklere, onların talimlerine ya da eylemlerine izin verilmeyecektir. ...Vali özel bir polis kuvveti oluşturacaktır... Bir Yasama Kurulunun yasa çıkarma ve vergi toplama yetkileri olacaktır... Statü bağımsız bir adalet sistemi kuracaktır. Arapça ve İbranice kentin resmî dilleri olacaktır... Kentin sakinleri, inanç, din ve tapınma, dil, eğitim, söz ve basın; toplantı ve dernek kurma ve dilekçe hakları da dâhil olmak üzere, insan hakları ve temel özgürlüklerinden yararlanacaklardır. Sakinler arasında ırk, din, dil ve cinsten ötürü hiçbir çeşit ayrım yapılmayacaktır... Her toplum kendi üyelerini kendi okullarında kendi dilleriyle eğitecektir... Kutsal Yerler'den özgürce yararlanacaktır... Kutsal Yerler ve dinsel yapılar ya da mahaller koru-

[19] Resolution 181 (II) Future government of Palestine, United Nations General Assembly, 29 November 1947. Bkz. Ek 1: BM Genel Kurulu'nun 181 (II) Sayılı Taksim Kararı.
[20] Arı, *a.g.e.*, s. 218-223.
[21] Martha Wenger, "Jerusalem", *Middle East Report*, No. 182, Jerusalem and the Peace Agenda, May-June 1993, s. 10.

nacaktır. Onların kutsal niteliğini bozacak hiçbir eyleme izin verilmeyecektir.[22]

Filistin'i ikiye bölen kararda önemli olan nokta Kudüs'ün *corpus separatum* olarak kabul edilmesidir. Sonraki tarihlerde, "BM aldığı tüm kararlarda 'Kudüs'ün meşru statüsünden' bahsetmiş, buna ilişkin olarak 181 sayılı kararda geçen *corpus separatum*'dan başka bir statü tanımı yapmamıştır."[23] Kudüs için öngörülen bu durum, 1948 Arap-İsrail savaşıyla İsrail'in Filistin topraklarının büyük bir kısmını ve Kudüs'ün batısını, Ürdün'ün de Doğu Kudüs'ü ele geçirmesi nedeniyle uygulanmamıştır. 1948'de Batı Kudüs'ün İsrail tarafından işgal edilmesi; işgalin Kudüs'ün *corpus separatum* özelliğine aykırı olması, Filistin ve İsrail arasında Kudüs'ün statüsüne ilişkin gelecekteki müzakere sonuçlarına zarar verecek olması, BM kararlarına uyulmaması gibi bazı nedenlerden dolayı tanınmamıştır.[24]

BM Genel Kurulu 1948'de kabul ettiği 194 (III) sayılı kararla[25] BM Filistin Uzlaştırma Komisyonu kurulmasına karar vermiştir. Komisyon'un Kudüs'e ilişkin kararında, 181 sayılı kararda olduğu gibi, Kudüs'ün güneyde Beytüllahim'i içine alacak şekilde sınırları çok geniş tutularak *corpus separatum* şeklinde askersiz hale getirilerek BM gözetimine bırakılması belirtilmiştir. Ayrıca, BM Genel Kurulu 1948'de 303 (IV) sayılı kararı[26] alarak, önceki aldığı 181 ve 194 sayılı kararlara atıfta bulunmuş, Kudüs'ün uluslararası statüsünü tekrar belirtmiştir.

Nisan 1949'da İsrail ve Ürdün arasında imzalanan ateşkes anlaşmasıyla, Kudüs'ün batı ve doğu olmak üzere iki parça şeklinde, Yeşil Hat ayrımıyla, *de facto* olarak bölünmesi gerçekleşmiştir. Ancak, 1948 savaşıyla birlikte Kudüs'ün batı tarafının İsrail, doğu tarafının ise Ürdün tarafından işgal edilmesi dönemin güçlü devletleri tarafından *de jure* olarak kabul edilmemiş, Kudüs'ün bu şekilde ikiye bölünmesi çoğu ülke tarafından *de facto* olarak kabul edilmiştir.[27] Diğer bir deyişle, uluslararası topluluk için Kudüs'ün ikiye bölünmesi, BM Taksim Kararı ile Kudüs'ün uluslararası-

---

[22] Ataöv (1980), *a.g.m.*, s. 39-40.
[23] Zafer Balpınar, *İsrail: Güvenlik Politikasında Süreklilik ve Değişim (1948-2008)*, (İstanbul: Açılım Kitap, 2012), s. 256.
[24] Areikat, *a.g.m.*, s. 7.
[25] 194 (III) Palestine Progress Report of the United Nations Mediator, United Nations General Assembly, 11 December 1948.
[26] 303 (IV) Palestine: Question of an international regime for the Jerusalem area and the protection of the Holy Places, United Nations General Assembly, 9 December 1949.
[27] Rashid Khalidi, "The Future of Arab Jerusalem", *British Journal of Middle Eastern Studies*, Vol: 19, No: 2, 1992, s. 137.

laştırılmasına ilişkin hükümlerin geçerliliği üzerinde hiçbir hukuki etki yaratmamıştır.[28]

15 Mayıs 1948'de kurulan İsrail, 11 Mayıs 1949'da BM'ye üye olurken, "İsrail'in Ortadoğu'daki çatışmayla ilgili BM kararlarına uyma taahhüdünde bulunduğu belirtilmekteyse de gelişmeler bunun bir 'aldatmaca' olduğunu çok geçmeden gösterecektir."[29] BM yukardaki kararları alırken, İsrail tarafından Ocak 1950'de Batı Kudüs'ün İsrail'in bağımsızlığından beri başkenti olduğu ilân edilmiştir.[30] Bu dönemden sonra, 1967 savaşma kadar BM hem Kudüs konusunda ilgisiz kalmış hem de Kudüs 1967'ye kadar İsrail ve Ürdün arasında bölünmüş olarak kalmıştır.

İsrail, 1967 Arap-İsrail savaşında diğer birçok bölgenin yanısıra, 1948 savaşında işgal ettiği Batı Kudüs'ten sonra Doğu Kudüs'ü de ele geçirerek Kudüs'ü tamamen işgali altına almıştır. İsrail'in Kudüs'ün iki kesimini de işgal etmesi sonrasında, İsrailli General Moşe Dayan "Kutsal yerlerimize geri döndük, tekrar ayrılmamak üzere geri döndük" demiştir.[31]

İsrail, Doğu Kudüs'ün ilhak sürecini başlatmanın yanısıra, Beytüllahim ile Kudüs, El-Halil ile Beytüllahim arasında inşa edilen yeni yerleşkelerle iki kenti birleştirerek sınırlarını genişletmiştir. Bu noktada önemli bir ayrıntı da, İsrail yetkililerinin, belediye sınırlarının "genişlemesi" ve "yeniden birleşmesi" ifadelerine rağmen özellikle "ilhak" kelimesinden kaçınmalarıdır.[32]

1967'de BM Genel Kurulu aldığı 2253 ve 2254 sayılı kararlarla,[33] İsrail'in Kudüs'ün statüsünü değiştirmeye yönelik faaliyetlerini kınayarak, bu eylemlerin geçersiz olduğunu ve İsrail'in bu eylemlerden vazgeçmesi gerektiğini belirtmiştir. Yine 1967'de alman 242 sayılı kararda savaş yoluyla toprak kazanılmasının kabul edilmeyeceğini ve İsrail'in işgal ettiği topraklardan geri çekilmesi gerektiğini belirtmiştir. Bu süreçte, 1967 savaşıyla birlikte, BM'nin Kudüs'e yönelik ilgisinin Genel Kurul'dan Güvenlik Konseyi düzeyine kaymıştır.[34] Bu durum da, kararları bağlayıcı olan Güvenlik Konseyi'nin Kudüs ile ilgili karar vermesi, her ne kadar

---

[28] Adnan Abdelrazek, "A UN Perspective on the Status of Jerusalem" *Palestine-Israel Journal of Politics, Economics & Culture,* Vol. 17, Issue 1-2, 2011, s. 165.
[29] Karaman, *a.g.e.*, s. 48.
[30] Wenger, *a.g.m.*, s. 11.
[31] David Hirst, "Rush to Annexation: Israel in Jerusalem", *Journal of Palestine Studies*, Vol: 3, No: 4, Summer 1974, s. 4.
[32] Wenger, *a.g.m.*, s. 11.
[33] 2253 (ES-V) Measures taken by Israel to change the status of the City of Jerusalem, United Nations General Assembly, 4 July 1967; 2254 (ES-V) Measures taken by Israel to change the status of the City of Jerusalem, United Nations General Assembly, 14 July 1967.
[34] Türkkaya Ataöv, "The Question of Jerusalem in the Post-Cold War Era", *The Turkish Yearbook of International Relations*, Cilt: XXI, 1982-1991, s. 157.

alınan kararlar İsrail tarafından dikkate alınmasa da, sorunu daha fazla görünür kılmıştır.

Cattan'a göre; 1967'den beri BM tarafından Kudüs ile igili alınan kararların bazı ortak özellikleri vardır. Bunlar; Kudüs'ün hukuki statüsünün kabul edilmesi, İsrail'in Kudüs'ün tarihî karekterini ve statüsünü değiştirmeye yönelik aldığı bütün tedbirlerin geçersiz olduğunun belirtilmesi, İsrail'in Doğu Kudüs'te dâhil işgal edilen topraklardan çekilmesi, Kudüs' ün demografik, coğrafi ve hukuki statüsünü değiştirmeye yönelik bütün eylemlerin iptal edilmesi, Kudüs'te dâhil olmak üzere işgal edilmiş topraklardaki yerleşimlerin kaldırılmasıdır.[35]

1968'de BM Güvenlik Konseyi tarafından alınan 252 sayılı kararla[36] BM Genel Kurulu tarafından alman 2253 ve 2254 sayılı kararlara vurgu yapılarak, askerî fetih yoluyla toprak kazanmanın kabul edilemez olduğunu, İsrail'in daha önceki kararlara uymadığını, Kudüs'ün hukuki statüsünü değiştirmek amacıyla topraklara el koyma ve yasama gibi faaliyetlerinin geçersiz olduğunu, İsrail'in bu eylemlerinden vazgeçmesi gerektiğini belirtmiştir. BM Genel Kurulu tarafından alınan 181 sayılı karar, Filistin konusunda alman ilk karar olurken; BM Güvenlik Konseyi tarafından İsrail'in Doğu Kudüs'ü işgalinden bir yıl sonra alman söz konusu 252 sayılı karar ise, Kudüs konusunda alman ilk karar olma özelliğini taşımaktadır.[37]

1969'da BM Güvenlik Konseyi tarafından alınan 267 sayılı kararda[38] da, 252 sayılı karara atıf yaparak askerî fetih yoluyla toprak kazanmanın kabul edilemez ve İsrail'in Kudüs'ün statüsünü değiştirmeye yönelik eylemlerinin geçersiz olduğunu, bu eylemleri kınadığını belirtmiştir. 1969' da Müslümanların en kutsal mekânlarından biri olan Mescid-i Aksa'nın kundaklanması üzerine, BM Güvenlik Konseyi tarafından Kudüs'ün statüsünün değiştirilmesiyle ilgili daha önce kabul edilen kararları hatırlatan ve İsrail'in uluslararası hukuk kurallarını gözetmesi gerektiğini belirten 271 sayılı karar[39] alınmıştır.

Arım'a göre, 1967 sonrasındaki BM Güvenlik Konseyi ve Genel Kurulu kararlarında İsrail'in Kudüs'ün statüsünü değiştime eylemlerine karşı çıkılmasında iki önemli neden ortaya çıkmaktadır. İlki, İsrail'in Kudüs'ün statüsünü değiştirmeye yönelik hareketlerini nitelendiren İsrail'in işgal ettiği topraklardan çekilmesi ve bölge devletlerin varlıklarının kabul edil-

[35] Cattan, *a.g.e.*, s. 258.
[36] Resolution 252, United Nations Security Council, 21 May 1968.
[37] Hani Albasoos, "Sovereignty over Jerusalem", *Journal of Conflictology*, Vol: 4, Issue 2, 2013, s. 24-25.
[38] Resolution 267, United Nations Security Council, 3 July 1969.
[39] Resolution 271, United Nations Security Council, 15 September 1969.

mesi dengesini sağlayan 242 sayılı karardır. Diğer neden ise, işgal altındaki toprakların statüsünün değiştirilemeyeceğine dair Savaş Halinde Sivil Kişilerin Korunmasıyla ilgili 1949 tarihli Dördüncü Cenevre Sözleşmesi hükümleridir.[40]

Mattar, 1948'den itibaren Kudüs şehrinin "İsrailleştirme" sürecinin gerçekleştirilmesinde kutsal şehirden Filistinlilerin yerlerinden edilmesinin iki şekilde olduğunu belirtmektedir. Bunlardan ilki, 1948'de terör kampanyalarıyla sonraki tarihlerde Batı Kudüs denilen topraklardaki Filistinlilerin köylerinden ve evlerinden tahliye edilmesidir. İkincisi, özellikle 1967 sonrasında, hukuki bir süreç başlatarak Filistinlilere ait özel mülkiyetlerin "kamu yararı" için ele geçirilmesidir. Ancak belirtmek gerekir ki, bu süreçteki, "kamu" ifadesi İsrail'i, "yarar" ifadesi de Doğu Kudüs'te kurulacak olan Yahudi yerleşimlerini nitelendirmektedir.[41]

1971'de BM Güvenlik Konseyi'nin aldığı 298 sayılı kararda,[42] İsrail' in önceki BM kararlarına uymaması kınanmış, Kudüs'ün statüsünü değiştirmek amacıyla yaptığı uygulamaların geçersiz olduğu, iptal edilmesi ve benzer uygulamaların tekrarlanmaması gerektiği belirtilmiştir. 1970'lerde de BM'nin tutumu, bu dönemdeki kararlarından biri olan Genel Kurul'un 31/106 sayılı kararında[43] da görüldüğü gibi, Kudüs'ün fiziksel ve demografik değişimi, halkın transferi, toprakların kamulaştırılmasına yönelik uygulamaları geçersiz olarak kabul etmek yönünde olmuştur.

Karaman'ın belirttiği gibi; yüzyıllardır özel bir statüsünün sürdürüldüğü Kudüs'ü ele geçirme hedefine ayrı bir önem veren İsrail, 1967 Savaşı ile Kudüs'ü tamamen işgal edince, tümüyle işgal planını uygulama zemini bularak, bölgedeki Yahudi yerleşimlerine ve daha fazla toprak kazanılmasına çaba göstermiştir. İsrail bu amaç doğrultusunda, Kudüs bölgesinde kademe kademe iktisadi, sosyal, idari ve birçok alanda değişiklikler yapmıştır. 29 Temmuz 1980'de ise, Kudüs'ü İsrail'in "birleşmiş bir bütün halinde –Devlet başkanlığı makamı, Hükümet, Parlamento ve Yüksek Mahkeme'nin içinde yer alacağı– İsrail'in ebedi başkenti ilân ederek ilhak etmiştir.[44] İsrail'in söz konusu ilhakında, "Knesset, ilân metninde 'ilhak' ifadesinden kaçınarak 'birleştirme' ifadesine yer vermiştir."[45]

---

[40] Arım, *a.g.m.*, s. 158.
[41] Ibrahim Mattar, "From Palestinian to Israeli: Jerusalem 1948-1982", *Journal of Palestine Studies*, Vol: 12, No: 4, Summer 1983, s. 57.
[42] Resolution 298, United Nations Security Council, 25 September 1971.
[43] 31/106 Report of the Special Committee to Investigate Israeli Practices Affecting the Human Rights of the Population of the Occupied Territories, United Nations General Assembly, 16 December 1976.
[44] Karaman, *a.g.e.*, s. 184.
[45] Balpınar, *a.g.e.*, s. 263.

İsrail, Kudüs'ü ilhakını daha önceden açıklamadığı için, BM Güvenlik Konseyi konuya ilişkin olarak 476 sayılı kararı[46] almıştır. Bu kararda, önceki kararlar yinelenerek, İsrail'in Kudüs'ün statüsünü değiştiren eylemlerinin geçersiz olduğu bir kez daha hatırlatılmıştır. İsrail'in Kudüs'ün ilhakını "temel yasa" (*basic law*) olarak kabul etmesi[47] üzerine, BM Güvenlik Konseyi 1980'de 478 sayılı kararı[48] almıştır. Bu kararla, İsrail'in Kudüs'ü başkent olarak ilân etmesinin 1949 Cenevre Konvansiyonu açısından uluslararası hukukun ihlali olduğunu belirtmiştir. 12 Ağustos 1949 tarihli Dördüncü Cenevre Sözleşmesi'ne göre, bir ülkeyi işgal eden devlet, işgalci güç olarak savaş süresince bu ülkeyi kendine katamayacağı gibi, işgal altındaki toprakların sadece geçici yöneticisi olarak hareket edebilirdi. Bu doğrultuda, Temel Yasa'nın geçersiz olduğunu belirtmiş ve Kudüs'te diplomatik misyon kuran devletleri, misyonlarını geri çekmeye davet etmiştir. İsrail'in Kudüs'ü başkenti ilân etmesinin önemli bir yönü de, 1967-1980 arasında Kudüs ile ilgili karar almayan Genel Kurul'un[49] 35/169E kararını[50] alarak, İsrail'in Kudüs'ü başkent olarak ilân etmesinin Cenevre Konvansiyonu, uluslararası hukuk, BM'nin önceki kararlarının ihlali olduğunu ve Kudüs'ün statüsünün değiştirildiğini belirtmesidir.

1981'de Genel Kurul 36/120 sayılı kararıyla[51] İsrail'in Kudüs'te dâhil olmak üzere işgal ettiği topraklardan çekilmesi ve Kudüs'ün ilhakını reddettiğini açıklamıştır. Yine bu dönemde, Genel Kurul tarafından alınan 36/147 sayılı kararda da,[52] önceki karara ilave olarak, Kudüs'ün tarihî, dinî mekânlarında İsrail tarafından yapılan kazıların kınandığını belirtmiştir. 1988'de, BM Genel Kurulu İsrail'in Kudüs'ü ilhak eden yasasının BM üye devletleri tarafından kabul edilmemesi ayrıca Kudüs'te diplomatik misyonu olan devletleri de misyonlarını geri çekme çağrısı yapan 43/54 sayılı kararı[53] almıştır.

1980 ilhakıyla ilgili önemli bir nokta da, İsrail'in Kudüs Belediyesi sınırlarını 1967 savaşıyla işgal ettiği Doğu Kudüs ve Batı Şeria topraklarının belli bir bölümünü kapsayacak şekilde yeniden çizdiğinden dolayı Filistinli Araplar *de facto* olarak İsrailli belediyenin idaresi altına girmesi-

[46] Resolution 476, United Nations Security Council, 30 June 1980

[47] Basic Law: Jerusalem, Capital of Israel, http://www.knesset.gov.il/laws/special/eng/basic10_eng.htm (Erişim Tarihi: 11 Ocak 2014).

[48] Resolution 478, United Nations Security Council, 20 August 1980.

[49] Ataöv, *a.g.m.*, s. 158.

[50] 35/169 Question of Palestine, United Nations General Assembly, 15 December 1980.

[51] 36/120 Question of Palestine, United Nations General Assembly, 10 December 1981.

[52] 36/147 Report of the Special Committee to Investigate Israeli Practices Affecting the Human Rights of the Population of the Occupied Territories, United Nations General Assembly, 16 December 1981.

[53] 43/54 The situation in the Middle East, United Nations General Assembly, 6 December 1988.

dir. Diğer bir deyişle, "1980'de dile getirilmiş olmasına rağmen, aslında 1967 itibariyle Kudüs zaten tek bir idari sistem altında yönetilmeye başlamıştı."[54]

İsrail'in Kudüs'ün bütünü üzerindeki üstünlüğüne karşı, 1980'lerin sonu Filistin açısından önemli bir gelişmeye sahne olmuştur. 1988'de Filistin Ulusal Konseyi tarafından "başkenti Kudüs olan Filistin Devleti'nin kurulduğu" ilân edilmiştir.[55] Bağımsızlık açıklamasındaki, başkent olarak Kudüs'e referans aslında açık bir şekilde Doğu Kudüs'e referans olmuştur.[56]

1990'da BM Genel Kurulu tarafından alman 45/69, 1991'de alman 46/82, 1993'te alman 48/59, 1995'te alman 50/29 ve 1998'de alman 52/53 sayılı kararlarda da, önceki kararlara benzer olarak, Kudüs'ün ilhakının geçersiz olduğu, şehrin statüsünü değiştirmeye yönelik eylemlerin kınandığı ve Kudüs'te diplomatik misyonu olan devletlerin misyonlarını çekmeleri hatırlatılmıştır.[57]

1990'larda İsrail'e göç eden Sovyet Yahudilerinin çoğu Kudüs'ün hem doğu hem de batı tarafına yerleştirilmiş, İsrail hükümeti de yeni göçmenler için Doğu Kudüs'te yeni yerleşimler inşa etme planlarının olduğunu açıklamıştır.[58] Bu bağlamda, Kudüs'teki nüfus ve yerleşim dengesizliğinde Kudüs belediyesinin demografik politikası belirleyici nedenlerden biri olmuştur. Filistinlilerin doğum oranının yüksek olması ancak buna karşın gerekli konut ihtiyacının karşılanamamasının yanısıra Yahudi nüfusunu artırmak, imar izinlerini politik bir amaca dönüştürmek, ev ve arsa teşvikleriyle Kudüs'e Yahudi göçünü sağlamak İsrail tarafından uygulanan politikalar olmuştur.[59]

4 Eylül 1995'te, İsrail Başbakanı Yitzhak Rabin'in "bölünmemiş Kudüs, Yahudi halkının ve İsrail devletinin kalbidir. Bölünmemiş Kudüs, bi-

---

[54] Esra Bakkalbaşıoğlu, "Ayrımcılık İçin Yeni Yöntemler: Kudüs'te Yerel ve Merkezi İdarenin İşbirliği", *Kent Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 2, Aralık 2010, s. 258-259; Ayrıca bkz. Ek 2: Kudüs Belediye Sınırları 1947-2000.

[55] A/43/827, S/20278, Annex III, United Nations General Assembly, 18 November 1988.

[56] John Quigley, "The Legal Status of Jerusalem Under International Law", *The Turkish Yearbook of International Relations*, Cilt: 24, 1994, s. 19.

[57] 45/69 The uprising (intifadah) of the Palestinian people, United Nations General Assembly, 6 December 1990; 46/82 The situation in the Middle East, United Nations General Assembly, 16 December 1991; 48/59 The situation in the Middle East, United Nations General Assembly, 14 December 1993; 50/29 Report of the Special Committee to Investigate Israeli Practices Affecting the Human Rights of the Palestinian People and Other Arabs of the Occupied Territories, United Nations General Assembly, 5 February 1996; 52/53 Jerusalem, United Nations General Assembly, 28 January 1998.

[58] Quigley, *a.g.m.*, s. 20

[59] Bakkalbaşıoğlu, *a.g.m.*, s. 260-261.; Ayrıca bkz. Ardi Imseis, "Facts on the Ground: An Examination of Israeli Municipal Policy in East Jerusalem", *American University International Law Review*, Vol: 15, No: 5, 2000, s. 1039-1069.

zimdir"[60] şeklindeki açıklaması döneme ilişkin İsrail'in soruna bakışını yansıtmaktadır. 1990'lı yıllarda önemli barış girişimleri olan Madrid Konferansı, Oslo, Oslo II ve Camp David süreçlerinde ise, Kudüs sorunuyla ilgili kesin çözüm sağlanamamış, sorun sürekli olarak ertelenmiştir.

İsrail'in 1990 sonrası Kudüs politikası; "şehrin Filistin özerklik pazarlıklarına dâhil olmaması, idari uygulamalarla şehirdeki Filistinli varlığını azaltması, Yahudiler için sembolik anlamı ön plana çıkarılarak vazgeçilmezliğinin vurgulanması, İsrail egemenliğinin tartışılmazlığı ve Filistinlilere işlevsel hâkimiyet verilmesi, Metropolitan Kudüs modeliyle şehrin *corpus separatum* statüsünün ortadan kaldırılması, yerleşim yerlerinin Filistinlileri şehirden bloke edecek şekilde konumlandırılması, şehrin dinî kimliğinin ötesinde İsrail kimliğiyle anılmasını sağlayacak açılımların yapılması, Yahudi yerleşimlerinin arttırılıp Filistin yaşam alanlarının azaltılmasıyla şehrin Yahudileştirilmesinin sağlanması, Kudüs konusunda İsrail siyasi hayatında bölünme yaşanmaması ve güvenlik duvarının tüm bu amaçları gerçekleştirecek işlevde kullanılması unsurlarından oluşmuştur."[61]

2000'li yıllarda da BM, Kudüs'e yönelik kararlar almaya devam etmiştir. BM, 2000 sonrası kararlarında da önceki kararlarındaki ifadelerini tekrarlamış, konuyla ilgili bazı gelişmeleri de kararlarında belirtmiştir. İsrail'in kutsal topraklardaki eylemlerinin ve ilhakın geçersiz olduğu, kutsal yerlere bütün inanç gruplarının gidebilmesi, Filistin ve İsrail taraflarının Kudüs sorununun çözümüne yönelik girişimleri dikkate almaları gerektiği, inşa edilen yerleşim birimlerinin ve İsrail'in Kudüs etrafındaki ve içindeki duvar inşasının Kudüs'ü işgal edilen Filistin topraklarından ayırdığı BM'nin 2000 sonrası aldığı kararlarda vurguladığı önemli hususlar olmuştur.[62]

2002 tarihinde Filistin Yasama Konseyi, 1980'de İsrail'in Kudüs'ü başkent ilân etmesine benzer şekilde, Başkent Kanunu'nu kabul ederek

---

[60] Martin Gilbert, *Jerusalem in the Twentieth Century*, (London: Chatto & Windus, 1996), s. 358.
[61] Balpınar, *a.g.e.*, s. 495.
[62] 55/50 Jerusalem, United Nations General Assembly, 25 January 2001; 57/111 Jerusalem United Nations General Assembly, 14 February 2003; 59/32 Jerusalem, United Nations General Assembly, 31 January 2005; 60/41 Jerusalem, United Nations General Assembly, 10 February 2006; 61/26 Jerusalem, United Nations General Assembly, 29 January 2007; 62/84 Jerusalem, United Nations General Assembly, 21 January 2008; 63/30 Jerusalem, United Nations General Assembly, 23 January 2009; 64/20 Jerusalem, United Nations General Assembly, 25 January 2010; 65/17 Jerusalem, United Nations General Assembly, 25 January 2011; 66/18 Jerusalem, United Nations General Assembly, 26 January 2012; 67/24 Jerusalem, United Nations General Assembly, 28 February 2013.

Kudüs'ü Filistin Devleti'nin başkenti ilân etmiştir.[63] Ancak, sonraki süreçte Filistin'in devlet olma sürecindeki gelişmeler, İsrail'in Kudüs'e yönelik politikalarını değiştirmemiştir.

İsrail, günümüzde de Kudüs üzerindeki egemenliğini sürdürmekte, yerleşimlerini genişletmeye ve şehrin statüsünü değiştirmeye yönelik politikalarına devam etmektedir. 2010'da, İsrail Başbakanı Benjamin Netanyahu'nun "Doğu Kudüs'te yerleşim yerleri inşa etmeyi durdurmayacağız" açıklamasıyla Doğu Kudüs'te 1600 yerleşim yeri inşası kararını almıştır.[64] İsrail, Kudüs'te 2011'de 2600 yerleşim yeri[65], 2012'de 1200 yerleşim yeri[66], 2013'te de 1500 yeni yerleşim yeri inşa planını[67] açıklamıştır. Bu gelişmeler, İsrail'in Kudüs'ün yapısını değiştirmeye yönelik politikalarına devam ettiğini göstermektedir.[68]

III. SORUNUN ULUSLARARASI HUKUK BOYUTU

Köchler'e göre, Kudüs sorunuyla ilişkili uluslararası kararlar dikkate alındığında hukuk ve politika arasındaki farklılığı "ideal ve realite" arasındaki farklılık olarak kabul etmek mümkündür.[69] 2010'da Netenyahu'nun: "Yahudi halkı, Kudüs'ü 3000 yıl önce inşa ediyordu, bugün de inşa ediyorlar. Kudüs bir yerleşim yeri değil, başkentimizdir"[70] açıklaması Kudüs sorununun İsrail tarafından müzakere meselesi yapılmayacağını göstermektedir. Cattan'a göre, İsrail'in bu iddiasını temelsiz/yanıltıcı kılan bazı nedenler vardır. Öncelikle, 20. yüzyılın Yahudileri Filistin topraklarına manda döneminde veya İsrail devleti kurulduğunda göç eden Yahudiler olduğundan kutsal kitaptaki Yahudi neslinin devamı olarak kabul edile-

[63] André Thomashausen, "The Legal Status of Jerusalem As A Key to Middle Eastern Conflict Resolution", International Conference on Jerusalem, Organized by the League of Arab States, Qatar-Doha, 2-3 February 2011, s. 2.
http://www.qatarconferences.org/jerusalem/doc1/doc20.pdf (Erişim Tarihi: 05.01.2014)

[64] Rory McCarthy, "Benyamin Netanyahu tells US: We won't stop east Jerusalem settlement building", http://www.guardian.co.uk/world/2010/apr/22/binyamin-netanyahu-jerusalem-settlements-building (Erişim Tarihi: 02.01.2014)

[65] Chris McGreal, "Israel plans new settlement of 2,600 that will isolate Arab East Jerusalem", http://www.theguardian.com/world/2011/oct/16/israel-settlement-isolate-arab-jerusalem (Erişim Tarihi: 07.01.2014)

[66] "Israel pushes forward with 1,200 homes in East Jerusalem settlements", http://www.theguardian.com/world/2012/nov/06/israel-12000-homes-jerusalem-settlements (Erişim Tarihi: 07.01.2014)

[67] "1,500 Units to Be Added in Settlement, Israel Says", http://www.nytimes.com/2013/10/31/world/middleeast/israel-approves-1500-new-apartments-in-east-jerusalem.html?_r=0 (Erişim Tarihi: 07.01.2014)

[68] Bkz. Ek 3: Doğu Kudüs'te Yerleşim Yerleri Genişleme Planlaması - 2012

[69] Köchler, *a.g.m.*, s. 19.

[70] "Netenyahu: Jerusalem is not settlement but our capital", http://edition.cnn.com/2010/POLITICS/03/22/us.israel/index.html (Erişim Tarihi: 04.01.2014)

mez. İkincisi, bu iddia doğru olarak kabul edilse bile, Yahudilerin Kudüs'ü yönettiği zamandan daha fazla bir süre İspanya'yı yöneten Araplara bu topraklarda hak iddia etme imkânı vermeyeceği gibi, İsrail'in söz konusu hak iddiası uluslararası hukuka aykırıdır. Uluslararası hukuk, 20. yüzyılda kurulan İsrail'e, toprakları işgal etmesini 3000 yıl öncesine dayandırma hakkı vermemektedir. Bu nedenle, İsrail'in kutsal kitaba yönelik iddialarını hukuki anlamda anlamsız olarak nitelendirmek mümkündür. Üçüncüsü, Kudüs kuruluşunda ve yüzyıllar boyunca Arap nüfusunun etkin ve yoğun olduğu bir şehir olmuştur. Son olarak, İsrail'in Kudüs'ü işgal ve ilhak etmesi Filistinlilerin egemenliğini ihlal etmesine rağmen, Kudüs'ün işgal edilmesi Filistinlilerin bölgedeki haklarını ortadan kaldırmamaktadır.[71]

Cassese, BM tarafından Kudüs sorunu ile ilgili alınan kararlara ilişkin olarak bazı tespitlerde bulunmaktadır. Bunlardan ilki, İsrail tarafından Doğu Kudüs'ün işgalini BM gibi bir uluslararası örgütün onaylamayacağıdır. İkincisi, BM'nin Kudüs'ü uluslararasılaştırma fikri veya şehrin ikiye bölünerek farklı egemenlikler altında olması şeklinde sorunun çözümüne yönelik belli bir düzenleme teklif etmemesidir. Böylece, BM çözümlere yönelik belli bir mesafede durmayı tercih etmektedir. Üçüncüsü, BM Kudüs üzerindeki söylemini sürdürmekte, bütün görüşlere açık bir şekilde bölgenin askerî ve siyasi gerçekliklerini kabul etmektedir.[72]

Aziz'e göre, Kudüs sorununa ilişkin konular uluslararası hukuk kapsamında değerlendirildiğinde dört sonuç ortaya çıkmaktadır. Bunlardan ilki, İsrail'in Kudüs'ü uluslararası hukuka aykırı bir şekilde güç kullanarak ele geçirmesidir. Diğerleri ise, İsrail'in şehrin Arap bölümünde yerleşimler inşa etmek yoluyla Kudüs'ün demografik yapısını değiştirmesi ayrıca, self-determinasyon hakkına sahip olan Filistin halkının Doğu Kudüs'ün başkenti olduğu Batı Şeria ve Gazze Şeridi'nde Filistin Devleti'ni kurma hakkıyla Doğu Kudüs'teki egemenliğinin yürürlüğe girmesi gerektiğidir. Son olarak, İsrail'in self-determinasyon hakkını 1948'de kullanmış olması ve hakkın devamı olarak Kudüs'ün başkenti olmasıdır.[73]

İsrail, BM kararlarına uymamasına ilave olarak, konuyla ilgili 12 Ağustos 1949 tarihli Savaş Zamanında Sivillerin Korunmasına İlişkin Cenevre Konvansiyonu'na da aykırı eylemlerde bulunmaktadır. İsrail, 1952'

---

[71] Henry Cattan, "The Status of Jerusalem under International Law and United Nations Resolutions", *Journal of Palestine Studies*, Vol: 10, No: 3, Spring 1981, s. 11-12.

[72] Antonio Cassese, "Legal Considerations on the International Status of Jerusalem", *Palestine Yearbook of International Law*, Vol: 3, 1986, s. 33-34.

[73] Davinia Filza Abdul Aziz, "The Utility of an International Legal Approach to the Jerusalem Question: Camera Obscura or Camera Lucida?", *Singapore Journal of International & Comparative Law*, Vol: 7, Issue 2, 2003, s. 517-518.

de onayladığı Konvansiyon'un konuyla ilgili maddelerini ihlal etmektedir. BM Güvenlik Konseyi ve BM Genel Kurulu'nun kararlarında görülen tutum, 1967'den beri İsrail tarafından Kudüs'ü de kapsayan işgal altındaki Filistin topraklarında Dördüncü Cenevre Konvansiyonu'nun uygulanmasını teyit etmek ayrıca 1952'den beri taraf olan İsrail'i sözleşmenin hükümlerini uygulamaya ve sözleşme hükümlerine uygun olarak hareket etmesini talep etmektir.[74]

Öncelikle Konvansiyon'un birinci maddesi, "tarafların bu konvansiyona bütün durumlarda saygı duyacaklarını ve saygı duymayı sağlayacaklarını" belirtmektedir. Bu maddeden hareketle, İsrail'in yerine getirmesi gereken sorumlulukları ve diğer ülkelerinde İsrail'in sözleşmeye uymasını sağlamakla yükümlü olduğu belirtilebilir. Ayrıca, sivil halkın yerlerinin değiştirilmesi, bölgede yerleşimlerin kurulması, Kudüs'ün çehresinin değiştirilmesi de sözleşmeye aykırı eylemler olmuştur. Konuyla ilgili önemli bir nokta da, İsrail'in "işgal edilmiş toprak" ifadesine farklı anlamlar yükleyerek sorumluluklarını kabul etmeme çabasıdır. Ancak, Ataöv'ün belirttiği gibi, "Ürdün Batı Yakası'nı işgal etmiş olsa bile, bu durum İsrail'e o topraklarda insan haklarını çiğneme hakkı vermez, çünkü Cenevre Andlaşmalarının amacı bir toprak parçası üstünde hangi tarafın egemen olduğunu saptamak ya da devletlerin çıkarlarını gözetmek değil, insan haklarının çiğnenmesini, sivillere insanlık-dışı muamele yapılmasını önlemektir. Bu hedefler çerçevesinde, İsrail Dördüncü Cenevre Andlaşmasını çiğnemiştir ve çiğnemektedir."[75]

İsrail, genel anlamda Filistin toprakları özelde ise Kudüs üzerindeki politikalarıyla temelde BM Şartı'nın önemli maddelerini ihlal etmektedir. Buna göre, BM Şartı md. 2/4'e göre, "Teşkilatın Üyeleri, milletlerarası münasebetlerde gerek herhangi bir başka Devletin toprak bütünlüğüne veya siyasi bağımsızlığına karşı, gerekse Birleşmiş Milletlerin amaçları ile telif edilemeyecek herhangi bir surette, tehdide veya kuvvet kullanılmasına başvurmaktan kaçınırlar." Sorunun bir diğer boyutu ise BM Şartı madde 25'te belirtildiği gibi, "Teşkilatın üyeleri işbu Andlaşma gereğince, Güvenlik Konseyi'nin kararlarını kabul etmek ve uygulamak hususunda mutabıktırlar."[76] Söz konusu temel ilkelere rağmen, İsrail'in Kudüs'te dâhil olmak üzere Filistin topraklarını işgal etmesinin yanısıra, işgal edi-

[74] Hussein A. Hassouna, "Jerusalem and the Implementaion of International Humanitarian Law", International Conference on Jerusalem, Organized by the League of Arab States, Qatar-Doha, 2-3 February 2011, s. 5. http://www.qatarconferences.org/jerusalem/docs/doc3.pdf (Erişim Tarihi: 07.01.2014)

[75] Konuyla ilgili olarak bkz. Ataöv (1980), *a.g.m.*, s. 50-52.

[76] BM Şartı'nda yararlanılan kaynak için bkz. Gönlübol, *a.g.e.*

len Filistin topraklarına ilişkin BM tarafından alınan Güvenlik Konseyi kararlarına uymaması nedeniyle BM'nin temel ilkelerine aykırı davranmaktadır.

1986'dan beri BM Güvenlik Konseyi tarafından kullanılan terminoloji, "Kudüs'te dâhil olmak üzere, 1967'den beri İsrail tarafından işgal edilen Filistin ve diğer Arap toprakları" şeklinde olmuştur.[77] Bir diğer konu olan, İsrail'in Kudüs'teki statüsü, askerî işgalci olarak kabul edilmektedir. Bu durumun örneklerini BM kararlarında İsrail'i "işgalci güç" olarak nitelendirmesinde görmek mümkündür. Ancak, İsrail'in bu durumu Filistinlilerin Kudüs'teki egemenlik hakkını yok etmemekte; işgalin üzerinden geçen uzun zaman ise, İsrail'in Kudüs'teki durumunu meşru hale getirmemektedir.[78] Uluslararası hukuk bakımından Kudüs'te işgalci kuvvet statüsünde olan İsrail, Kudüs'ün demografik yapısını, maddi ve tarihî karakterini bozmaya, hukuki statüsünü ve BM kararlarını dikkate almamaya devam etmektedir.[79] İsrail'in Kudüs'ün statüsünü değiştirmeye yönelik eylemleri, "taşınmaz mallara el koyma, evleri yıkma, yeni ev yapımını engelleme, yüksek vergi koyma" şeklinde uluslararası hukuka aykırı uygulamalar olarak kabul edilmektedir.[80]

Uluslararası Adalet Divanı'mn 2004 tarihli "İşgal Altındaki Filistin Topraklarında Duvar İnşasının Hukuki Sonuçları" başlıklı danışma görüşünde[81] "işgal edilmiş Doğu Kudüs" ve "Doğu Kudüs'ü de içeren işgal edilmiş Filistin toprakları" şeklindeki ifadeleri Kudüs'ün mevcut durumuna yönelik uluslararası hukukun görüşünü yansıtmaktadır.

Son olarak, uluslararası hukuk bağlamında Kudüs sorununa bakıldığında, İsrail'in geçmişten günümüze Kudüs'ü de kapsayan Filistin toprakları üzerindeki politikalarını 1970'li yılların başında Kudüs belediyesi Arap ilişkileri danışmanı olan Yehoshafat Palmon'ın "önce toprağı alırız, hukuk daha sonra gelir"[82] söyleminden çıkarmak mümkündür.

IV. SORUNUN ÇÖZÜMÜNE YÖNELİK GÖRÜŞLER

Bir asırlık tarihsel sürece uzanan Arap-İsrail çatışmasında, girift, duygusal ve ihtilaflı özelliğinden dolayı Kudüs sorununun geleceğini, çözümü

---

[77] Abdelrazek, *a.g.m.*, s. 167.
[78] Cattan, *a.g.m.*, s. 12-14.
[79] İslam Konferansı Teşkilatı, *Kudüs (Tarihî Belge)*, Tercüme: Acar Tanlak, (Ankara: İslam Konferansı Teşkilatı Kudüs Komitesi, 1988), s. 84.
[80] Arım, *a.g.m.*, s. 164.
[81] Legal Consequences of the Construction of a Wall in the Occupied Palestinian Territory, Advisory Opinion, I. C. J. Reports 2004. http://www.icj-cij.org/docket/files/131/1671.pdf (Erişim Tarihi: 11 Ocak 2014).
[82] Hirst, *a.g.m.*, s. 19.

en zorlu sorun olarak kabul etmek mümkündür.[83] İsrail, Kudüs'te işgalini sürdürerek idari yönetimi tek taraflı olarak yürütmeye devam ederken; Kudüs, toprakları işgal edilen, mülksüzleştirilen Filistin halkı için merkezî bir önem taşımayı sürdürmekte, gelecekteki Filistin devletinin başkenti olarak kabul edilmekte bu nedenle de Kudüs'teki İsrail egemenliği reddedilmektedir.[84]

Beşli, Kudüs sorununa ilişkin Filistin ve İsrail taraflarının görüşlerini şu şekilde özetlemektedir: Filistin tarafı, Kudüs'ün dinî ve tarihî özelliğine, demografik varlıklarına atıf yaparak gelecekteki başkentleri olacağını ve özellikle Harem-i Şerif ve Doğu Kudüs'teki Filistin egemenliğini kabul eden BM kararlarının uygulanması gerektiğini belirtmekte, İsrail'in Kudüs'ün statüsündeki değişiklik eylemlerini reddetmektedir. Kudüs üzerinde tam egemenliğini sağlamaya çalışan İsrail ise; Doğu Kudüs dâhil olmak üzere belediye sınırlarını genişletmekte, arazi kontrolü ve müsaderesi yapmakta, bölgede yerleşim yerlerini genişletmekte, Doğu Kudüs'e Yahudi göçünü teşvik etmekte, bölgede Filistin nüfusunu azaltmak için politikalar uygulamakta, kendi egemenliğindeki birleşik Kudüs'ün din özgürlüğünü garanti edeceğini iddia etmektedir.[85]

Khalidi, Kudüs'te bütün tarafları memnun edecek bir çözüm için üç unsur belirtmektedir. Bunlar; Filistin ve İsrail tarafının Kudüs'ü eşit şekilde paylaşması, Kudüs'ün Filistin ve İsrail'in başkenti olması, bütün inanç gruplarının baskı altında olmadan, serbestçe Kudüs'e girmesidir. Bu bağlamda, Kudüs'te çatışmanın çözümü için en önemli konular arasında ilk sırada Filistinlilerin, Müslamanların ve diğer Arap ülkelerinden gelen Hıristiyanların Kudüs'e girebilmesi vardır. Bu imkân ise, Filistin yönetimi altında mümkün olabilecektir. İkincisi; Kudüs'te Yahudi, Müslüman ve Hıristiyan kutsal yerlerinde güvenlik ve kontrol için tatmin edici ve karşılıklı bir rejimdir. Bu rejimi sağlamak için mevcut durumda önemli değişiklikler yapmak gerekmektedir. Üçüncüsü, Arap Doğu Kudüs'ünde Filistin egemenliğidir.[86]

Jones, Kudüs sorununun üç önemli boyutu olduğunu belirtmektedir. Bunlar; Kudüs'ü kimin yöneteceği, Kudüs'ün kutsal topraklarında üç büyük dinin özel çıkarlarının yeterli düzeyde kabul edilmesi, kutsal toprak-

[83] Odeh, *a.g.m.*, s. 184.
[84] Imseis, *a.g.m.*, s. 1041-1042.
[85] Beşli, *a.g.m.*, s. 301-303.
[86] Rashid Khalidi, "The Centrality of Jerusalem to an End of Conflict Agreement", *Journal of Palestine Studies*, Vol: 30, No: 3, Spring 2001, s. 82-84.

ların korunmasından daha kapsamlı işlevlerle Kudüs'te uluslararası varlığın sürdürülmesidir.[87]

Emmett, Kudüs sorununa ilişkin olarak 1852'de Sultan Abdülmecid tarafından yayımlanan ferman ile "statüko" olarak tanımlanan sistem üzerinde durmaktadır. Buna göre, Kudüs'teki kutsal mekânların kimler tarafından kullanılacağı, kimler arasında paylaştırılacağı konusu temel alınmıştır. Farklı kutsal topluluklara, kutsal yerlerdeki hakları paylaştırmayı amaçlamış; Kudüs'ün beş alana bölünmesi daha sonra 1856 Paris Barış Konferansı, 1919 Versay Anlaşması gibi uluslararası antlaşmalara girerek meşruiyetini güçlendirmiştir. Ancak, günümüzde Kudüs için statükoyu uygulamak mümkün görünmemektedir. İsrail bütün kutsal topraklarda kontrolünü sürdürdüğü sürece Kudüs'ün paylaşılması zaten söz konusu değildir. Ancak, olası çözüm şehrin, iki tarafın uzlaşısıyla paylaşılmasıdır. Statüko tipi bir düzenleme, İsrail'in kontrolünde, Filistin'in kontrolünde ya da ortak kontroldeki yerleri belirleyebilir. Böylece, her siyasi varlık kendi dağıtılmış semtleri ve kutsal toprakları üzerinde egemenlik hakkına sahip olacaktır. Bu doğrultuda, taraflar arasındaki güç dengesizliği nedeniyle BM veya ABD arabulucu bir rol oynayabilir.[88]

Cotran, Kudüs sorununun çözümüne yönelik görüşlerin ortak özellikleri olduğunu belirtmektedir. Bunlar; Kudüs'ün sınırlar ve fiziksel engeller olmadan bölünmüş bir şehir olarak kalması, egemenliğin İsrail ve Filistin arasında paylaşılması, hem İsrail'in hem de Filistin'in başkenti olması, Filistin ve İsrail tarafından oluşan bir belediye veya Arap ve İsrail taraflarından oluşan birer belediye olması, Eski Şehir ve kutsal yerler için özel bir rejim olmasıdır.[89]

Genelde Kudüs özelde de Mescid-i Aksa sorunu çözülmeden Filistin ve genel anlamda Ortadoğu sorununun çözülemeyeceğini savunan Davutoğlu'na göre, "Ortadoğu meselesi Filistin meselesine, Filistin meselesi Kudüs meselesine, Kudüs meselesi de Mescid-i Aksa meselesine indirgenebilir."[90]

Ahmad Samih Khalidi'ye göre, Doğu Kudüs sorununun çözümünde şu hususlar dikkate alınmalıdır: "Doğu Kudüs, Filistin'in tarihsel, ruhsal ve ticari kalbidir. Onu Filistin devletinden ayırmak olanaksızdır. İsrailli-lerin '*ebedi birleşmiş başkent*' dedikleri yerin sınırları ne kutsaldır, ne de

---

[87] S. Shepard Jones, "Status of Jerusalem: Some National and International Aspects", *Law and Contemporary Problems*, Vol: 33, No: 1, Winter 1968, s. 175.
[88] Chad F. Emmett, "The Status Quo Solution for Jerusalem", *Journal of Palestine Studies*, Vol: 26, No: 2, Winter 1997, s. 16-25.
[89] Eugene Cotran, "The Jerusalem Question in International Law: The Way to a Solution", *Islamic Studies*, Vol: 40, No: 3-4, Autumn-Winter 2001, s. 499.
[90] Davutoğlu, *a.g.e.*, s. 395.

değişmezdir. İsrail 1967'de kentte Batı Yakası'ndan bazı yerleri katarak yeni sınır dayatmıştır. Eski Kent'teki kutsal Musevi yerleri dışında, Kudüs'ün şimdiki sınırları pek az Musevi için önemlidir. Dolayısıyla, Kudüs'te iki ayrı ve birarada yaşayan egemenlik olabilir. Arap ve Musevi bölgeleri arasında açık bir sınır bulunabilir. Kent yeniden bölünmeden, kutsal yerlere gidiş ve hareket özgürlüğü garanti edilebilir."[91]

Filistinli devlet adamı Faisal al-Husseini'ye (1940-2001) göre, güvenlik konuları İsrail ve Filistin Otoritesi tarafından ortaklaşa sürdürülmek üzere, Kudüs "açık bir şehir" olarak kalmalıdır. Al-Husseini, "Niçin Kudüs'ü özel bir yer olarak görmeyelim?" diye sorarak, Kudüs'ü "başkentlerin başkenti" olarak nitelendirmektedir.[92]

Aras'a göre, "Kudüs, mevcut uluslararası hukukun ilkeleri doğrultusunda işgal edilen diğer topraklarla birlikte Filistinlilere geri verilmelidir."[93] Said ise, bir halkın egemenliği ve self-determinasyon ilkesi temelinde Kudüs konusunu ortak egemenlik ve ortak bir vizyonla değerlendirmek gerektiğini belirtmektedir.[94]

Whitbeck'e göre; iki devletli çözüm bağlamında Kudüs'ün her iki devletin bölünmemiş parçası, başkenti, şemsiye belediye konseyi ve yerel bölge meclisleri tarafından yönetilmesi mümkün olabilirdi. Diğer bir deyişle, uluslararası hukuk terminolojisinde İsrail ve Filistin özelinde Kudüs, "ortak yönetim altında ülke (*condominium*)" olarak kabul edilebilirdi. Bu durum, örnekleri olan bir konudur. Hindistan'ın iki komşu eyaleti olan Haryana ve Punjap ortak bölünmemiş başkentinin Chandigarh olması örneklerden biridir. Ortak bir başkent olarak Kudüs, batı tarafında İsrail ve doğu tarafında Filistin hükümet yetkilileri, her iki tarafta da belediye yetkililerinin görevde olduğu bir şehir olarak böylece bölünmemiş ama paylaşılmış bir şehir olabilir.[95]

Hassan Bin Talal, Kudüs üzerinde etkin bir şekilde var olan egemenlik söz konusu değildir. BM ve uluslararası topluluğun tam olarak desteklediği bir çözüm kabul edilene kadar Kudüs'ün egemenliği konusu ertelendiğini belirtmiştir.[96]

---

[91] Arım, *a.g.m.*, s. 156.
[92] Gilbert, *a.g.e.*, s. 352.
[93] Bülent Aras, "Turkish Foreign Policy and Jerusalem: Toward a Societal Construction of Foreign Policy", *Arab Studies Quarterly*, Vol: 22, No: 4, Fall 2000, s. 51
[94] Edward W. Said, "Projecting Jerusalem", *Journal of Palestine Studies*, Vol: 25, No: 1, Autumn 1995, s. 12.
[95] John V. Whitbeck, "The Road to Peace Starts in Jerusalem: The Condominium Solution", *Middle East Policy*, Vol: VII, No: 2, February 2000, s. 131-134.
[96] H. Bin Talal, A Study on Jerusalem (Longmans, London 1979), pp. 24-27'den aktaran Thomashausen, *a.g.m.*, s. 5.

Žižek'e göre, "Hem İsrailliler hem de Araplar, Kudüs'ün (politik) kontrolünden feragat etme jestini göstermeli, yani Kudüs'ün Eski Kent'inin tarafsız bir enternasyonel güç tarafından (geçici olarak) kontrol edilen devlet-üstü dinî ibadet alanına dönüştürülmesini onaylamalıdır. İki taraf da şunu kabul etmeli ki, Kudüs'ün politik kontrolünden feragat etmekle onlar hiçbir şey kaybetmiş olmuyor, onun gerçekten politika-üstü kutsal bir alana yükseltilmesini *kazanıyorlar*."[97]

Tarık Ali'ye göre; "Bu sorunun tek bir çözümü var, o da Kudüs'ün tekrar kozmopolit bir kent haline gelmesi. Eğer İsrailliler buna karşı çıkarsa, Birleşmiş Milletler müdahale etmeli. Tüm sorumluluğu üzerine alıp Kudüs'ü Filistinliler için bir başkent ve İsrailliler, Filistinliler ve herkes için kozmopolit bir kent haline getirmeli."[98]

Sonuç

Kadim bir şehir olan Kudüs, geçmişten günümüze savaşlara ve çatışmalara sahne olmuş, farklı yönetimler altına girmiştir. 20. yüzyılda ise, Osmanlı egemenliğinden çıkan Filistin bölgesiyle birlikte öncelikle MC döneminde İngiltere'nin manda yönetimine verilmiş ancak çözüm sağlanamaması üzerine sorun BM'ye devredilmiştir. BM'ye devredildikten sonra, İsrail, 1948 savaşıyla Batı Kudüs'ü, 1967 savaşıyla da Doğu Kudüs'ü işgal etmiştir. İsrail, 1980'de Kudüs'ü ilhak ettikten sonra, şehrin bütünü üzerinde kontrolünü sürdürmüştür.

BM Genel Kurulu kararıyla kurulan ancak karara uygun olmayan şekilde hareket eden İsrail,[99] Kudüs ile ilgili kararları da hiçe saymaya devam etmektedir. Kudüs sorunuyla ilgili özellike 1967'den beri BM'de alınan çok sayıdaki kararda "Kudüs'ün uluslararası bir statüye sahip olduğu, İsrail'in Kudüs'ü işgalinin geçersiz olduğu, İsrail'in şehrin statüsünü ihlal eden bütün girişimlerinin geçersiz olduğu" sürekli olarak tekrarlanmıştır.[100] Ancak buna rağmen, İsrail'in şehirdeki yerleşim yerlerinin ve İsrailli yerleşimcilerin sayılarını arttırma, şehrin dinî mekânlarını tahrip etme, şehirdeki Filistinlileri temel haklarından mahrum bırakma gibi politikalarından vazgeçmemesi çözüme ulaşmayı engellemektedir. Jones 1968'deki çalışmasında, Kudüs'ün gelecekteki statüsünün Ortadoğu coğrafyasının uluslararası sistemdeki geleceğinin büyük sorunlarıyla yakından ilgili ol-

[97] Žižek, *a.g.e.*, s. 44-45.
[98] Çiğdem Dalay, "Tarık Ali: Kudüs tekrar kozmopolit bir kent haline gelmeli..." (Söyleşi), *Virgül*, Sayı: 37, Ocak 2001, s. 33.
[99] Ataöv, *a.g.m.*, s. 156.
[100] İslam Konferansı Teşkilatı, *a.g.e.*, s. 89.

duğunu belirtmiştir.[101] Yaklaşık yarım asır sonra, Ortadoğu'nun savaşlarından ve siyasi sorunlarından kaynaklanan nedenlerden dolayı Kudüs zaman içerisinde çözümden gittikçe uzaklaşmıştır.

Uluslararası hukuka göre, Kudüs işgal edilmiş toprak ve Kudüs'teki yerleşimler de yasadışı olarak kabul edilmektedir. İsrail'in Kudüs'ün mevcut karakteristik özelliklerini Yahudileştirme politikaları ve başkent olarak kabul etmekten vazgeçmemesi sorunu büyüten etkenlerdir. İsrail, şehir üzerindeki işgaliyle sorunu hukuk dışına çıkartarak fiilî duruma sürüklemekte, Filistin tarafının ve uluslararası topluluğun mevcut fiilî durumu kabul etmesini sağlamaya çalışmaktadır.

Filistin sorununun çözülememesinin nedenlerinden biri de, sorunun çözümüne yönelik çok sayıda görüşün olmasıdır. Bu durum, Kudüs sorunu için de geçerli olduğundan, onlarca çözüm arasından hangisinin geçerli olacağına ilişkin tartışma çözümün ertelenmesini de beraberinde getirmektedir. Kudüs sorununda, gelinen noktada İsrail bölgedeki varlığını kalıcı ve değiştirilemez hale getirdiğinden ötürü sorunun çözümü daha da güçleşmektedir. İsrail'in önce işgal etmek, ardından tahliye etmek, bölgeye yerleşmek ve ilgili kanunu çıkarmak şeklinde sürdürdüğü politikaları şehrin yapısını değiştirmeye devam etmektedir.

Kudüs sorunundaki önemli bir nokta, bağımsız bir Filistin Devleti'ne yönelik çözümün bir parçası olarak sorunun çözülmesidir.[102] Kudüs'ün geleceği konusunda, kutsal mekânlara gidebilme, şehir içinde hareket kısıtlamasına maruz kalmama, sosyal ve ekonomik haklardan mahrum bırakılmama gibi şartların işgal altında yaşayan Filistin halkına tanınması barış çabalarının temel noktaları olmalıdır.

Sonuç olarak, MC döneminden BM dönemine kadar Kudüs sorununda uluslararası topluluğun konuya ilgisinin daimî olduğu görülmektedir. Ancak bu noktada, sorunun çözümündeki en önemli etken olan Kudüs sorunuyla ilgili çok sayıdaki BM kararını nasıl yorumlamak gerektiği üzerinde durmak gerekiyor. Söz konusu kararlar, Filistin tarafının haklı olduğunu mu yoksa BM'nin Kudüs sorununda etkisiz kaldığını mı kanıtlamaktadır? Tarihsel süreç göstermektedir ki, bu soruların cevabı "evet" şeklinde verilebilir. Başka bir ifadeyle, Filistin tarafının haklılığı ve BM'nin sorunda etkisiz kaldığı önemli doğrular olarak duruyor. BM tarafından alınan onlarca karardan çıkarılabilecek sonuç, sorunun çözümünün sorun hakkında karar almaktan ziyade bu kararları uygulamayı mümkün kılmakta yattığıdır.

---

[101] Jones, *a.g.m.*, s. 179.
[102] Cotran, *a.g.m.*, s. 499.

KAYNAKÇA

Abdelrazek, Adnan. "A UN Perspective on the Status of Jerusalem" *Palestine-Israel Journal of Politics, Economics & Culture,* Vol. 17, Issue 1-2, 2011, ss. 160-171.

Albasoos, Hani. "Sovereignty over Jerusalem", *Journal of Conflictology*, Vol: 4, Issue 2, 2013, ss. 23-31.

Aras, Bülent. "Turkish Foreign Policy and Jerusalem: Toward a Societal Construction of Foreign Policy", *Arab Studies Quarterly*, Vol: 22, No: 4, Fall 2000, ss. 31-58.

Areikat, Maen Rashid. "The Status of Jerusalem under International Law", International Conference on Jerusalem, Organized by the League of Arab States, Qatar-Doha, 2-3 February 2011, ss. 1-15. http://www.qatarconferences.org/jerusalem/doc1/doc34.pdf (Erişim Tarihi: 24.12.2013)

Arı, Tayyar. *Geçmişten Günümüze Orta Doğu: Siyaset, Savaş ve Diplomasi*, 4. Baskı, Bursa: Mkm Yayıncılık, 2008.

Arım, Reşat. "Türkiye ve Kudüs Sorunu", *Türkiye ve Ortadoğu Tarih, Kimlik, Güvenlik*, Der. Meliha Benli Altunışık, İstanbul: Boyut Kitapları, 1999, ss. 149-178.

Ataöv, Türkkaya. "Kudüs ve Devletler Hukuku", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 35, Sayı: 1, 1980, ss. 29-54.

Ataöv, Türkkaya. "The Question of Jerusalem in the Post-Cold War Era", *The Turkish Yearbook of International Relations*, Cilt: XXI, 1982-1991, ss. 153-164.

Aziz, Davinia Filza Abdul. "The Utility of an International Legal Approach to the Jerusalem Question: Camera Obscura or Camera Lucida?", *Singapore Journal of International & Comparative Law*, Vol: 7, Issue 2, 2003, ss. 511-544.

Bakkalbaşıoğlu, Esra. "Ayrımcılık İçin Yeni Yöntemler: Kudüs'te Yerel ve Merkezi İdarenin İşbirliği", *Kent Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 2, Aralık 2010, ss. 256-267.

Balpınar, Zafer. *İsrail: Güvenlik Politikasında Süreklilik ve Değişim (1948-2008)*, İstanbul: Açılım Kitap, 2012.

Basic Law: Jerusalem, Capital of Israel, http://www.knesset.gov.il/laws/special/eng/basic10_eng.htm (Erişim Tarihi: 11 Ocak 2014).

Beşli, Süleyman. "Kudüs'ün Statüsü Sorunu", *Filistin Çıkmazdan Çözüme*, Haz. M. İbrahim Turhan, İstanbul: Küre Yayınları, 2003, ss. 277-308.

BM Genel Kurul Kararları. http://www.un.org/documents/resga.htm

BM Güvenlik Konseyi Kararları. http://www.un.org/en/sc/documents/resolutions/index.shtml

Cassese, Antonio. "Legal Considerations on the International Status of Jerusalem", *Palestine Yearbook of International Law*, Vol: 3, 1986, ss. 13-39.

Cattan, Henry. "The Status of Jerusalem under International Law and United Nations Resolutions", *Journal of Palestine Studies*, Vol: 10, No: 3, Spring 1981, ss. 3-15.

Cattan, Henry. *The Palestion Question*, London, New York: Croom Helm, 1988.

Cotran, Eugene. "The Jerusalem Question in International Law: The Way to a Solution", *Islamic Studies*, Vol: 40, No: 3-4, Autumn-Winter 2001, ss. 487-500.

Dalay, Çiğdem: "Tarık Ali: Kudüs tekrar kozmopolit bir kent haline gelmeli..." (Söyleşi), *Virgül*, Sayı: 37, Ocak 2001, ss. 31-33.

Davutoğlu, Ahmet: *Stratejik Derinlik: Türkiye'nin Küresel Konumu*, 26. Baskı, İstanbul: Küre Yayınları, 2008.

Emmett, Chad F. "The Status Quo Solution for Jerusalem", *Journal of Palestine Studies*, Vol: 26, No: 2, Winter 1997, ss. 16-28.

Gilbert, Martin. *Jerusalem in the Twentieth Century*, London: Chatto & Windus, 1996.

Gönlübol, Mehmet. *Milletlerarası Siyasi Teşkilatlanma: Milletlerarası Siyasi Teşekküllerin Tarihi Gelişimi ve Birleşmiş Milletler Teşkilatı*, Ankara: AÜSBF Yayınları, 1964.

Hassouna, Hussein A. "Jerusalem and the Implementaion of International Humanitarian Law", International Conference on Jerusalem, Organized by the League of Arab States, Qatar-Doha, 2-3 February 2011, ss. 1-12. http://www.qatarconferences.org/jerusalem/docs/doc3.pdf (Erişim Tarihi: 07.01.2014)

Hirst, David. "Rush to Annexation: Israel in Jerusalem", *Journal of Palestine Studies*, Vol: 3, No: 4, Summer 1974, ss. 3-31.

Imseis, Ardi. "Facts on the Ground: An Examination of Israeli Municipal Policy in East Jerusalem", *American University International Law Review*, Vol: 15, No: 5, 2000, ss. 1039-1069.

"Israel pushes forward with 1,200 homes in East Jerusalem settlements", http://www.theguardian.com/world/2012/nov/06/israel-12000-homes-jerusalem-settlements (Erişim Tarihi: 07.01.2014)

İslam Konferansı Teşkilatı, *Kudüs (Tarihî Belge)*, Tercüme: Acar Tanlak, Ankara: İslam Konferansı Teşkilatı Kudüs Komitesi, 1988.

Jones, S. Shepard. "Status of Jerusalem: Some National and International Aspects", *Law and Contemporary Problems*, Vol: 33, No: 1, Winter 1968, ss. 169-182.

Karaman, M. Lutfullah. *Uluslararası İlişkiler Çıkmazında Filistin Sorunu*, İstanbul: İz Yayıncılık, 1991.

Khalidi, Rashid. "The Future of Arab Jerusalem", *British Journal of Middle Eastern Studies*, Vol: 19, No: 2, 1992, ss. 133-143.

Khalidi, Rashid. "The Centrality of Jerusalem to an End of Conflict Agreement", *Journal of Palestine Studies*, Vol: 30, No: 3, Spring 2001, ss. 82-87.

Köchler, Hans. "The Evolution of the Palestine Problem and the Status of Jerusalem: Force of Law or Law of Force?", International Conference on Jerusalem, Organized by the League of Arab States, Qatar-Doha, 2-3 February 2011, ss. 1-23. http://www.qatarconferences.org/jerusalem/doc1/doc5.pdf (Erişim Tarihi: 26.12.2013)

Lee, Mordecai. "Governing the Holy Land: Public Administration in Ottoman Palestine, 1516-1918", *Digest of Middle East Studies*, Vol: 9, Issue 1, Summer 2000, ss. 1-25.

Legal Consequences of the Construction of a Wall in the Occupied Palestinian Territory, Advisory Opinion, I. C. J. Reports 2004. http://www.icj-cij.org/docket/files/131/1671.pdf (Erişim Tarihi: 11 Ocak 2014).

Mattar, Ibrahim. "From Palestinian to Israeli: Jerusalem 1948-1982", *Journal of Palestine Studies*, Vol: 12, No: 4, Summer 1983, ss. 57-63.

McCarthy, Rory. "Binyamin Netanyahu tells US: We won't stop east Jerusalem settlement building", http://www.guardian.co.uk/world/2010/apr/22/binyamin-netanyahu-jerusalem-settlements-building (Erişim Tarihi: 02.01.2014)

McGreal, Chris. "Israel plans new settlement of 2,600 that will isolate Arab East Jerusalem", http://www.theguardian.com/world/2011/oct/16/israel-settlement-isolate-arab-jerusalem (Erişim Tarihi: 07.01.2014)

"Netenyahu: Jerusalem is not settlement but our capital", http://edition.cnn.com/2010/POLITICS/03/22/us.israel/index.html (Erişim Tarihi: 04.01.2014)

Odeh, Adnan Abu. "Two Capitals in an Undivided Jerusalem", *Foreign Affairs*, Vol: 71, No: 2, Spring 1992, ss. 183-188.

Quigley, John. "The Legal Status of Jerusalem Under International Law", *The Turkish Yearbook of International Relations*, Cilt: 24, 1994, ss. 11-23.

Said, Edward W. "Projecting Jerusalem", *Journal of Palestine Studies*, Vol: 25, No: 1, Autumn 1995, ss. 5-14.

The Central Bureau of Statistics (Israel), http://www1.cbs.gov.il/reader/?MIval=cw_usr_view_SHTML&ID=705 (Erişim Tarihi: 15.01.2014)

Thomashausen, André. "The Legal Status of Jerusalem As A Key to Middle Eastern Conflict Resolution", International Conference on Jerusalem, Organized by the League of Arab States, Qatar-Doha, 2-3 February 2011, ss. 1-9. http://www.qatarconferences.org/jerusalem/doc1/doc20.pdf (Erişim Tarihi: 05.01.2014)

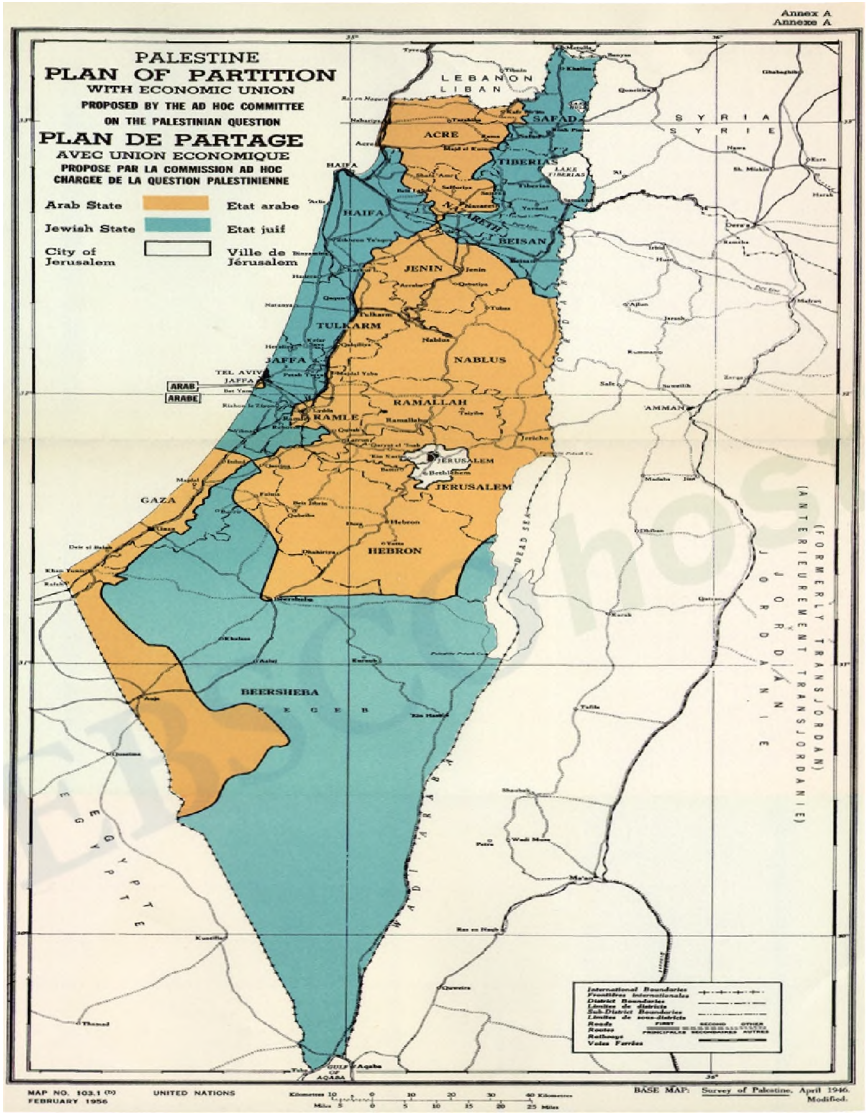
Wenger, Martha. "Jerusalem", *Middle East Report*, No. 182, Jerusalem and the Peace Agenda, May - June 1993, ss. 9-12.

Whitbeck, John V. "The Road to Peace Starts in Jerusalem: The Condominium Solution", *Middle East Policy*, Vol: VII, No: 2, February 2000, ss. 130-139.

Žižek, Slavoj. *Ödünç Alınan Irak Çaydanlığı*, Çev: Mehmet Öznur, Sibel Erduman, İstanbul: Encore Yayınları, 2004.

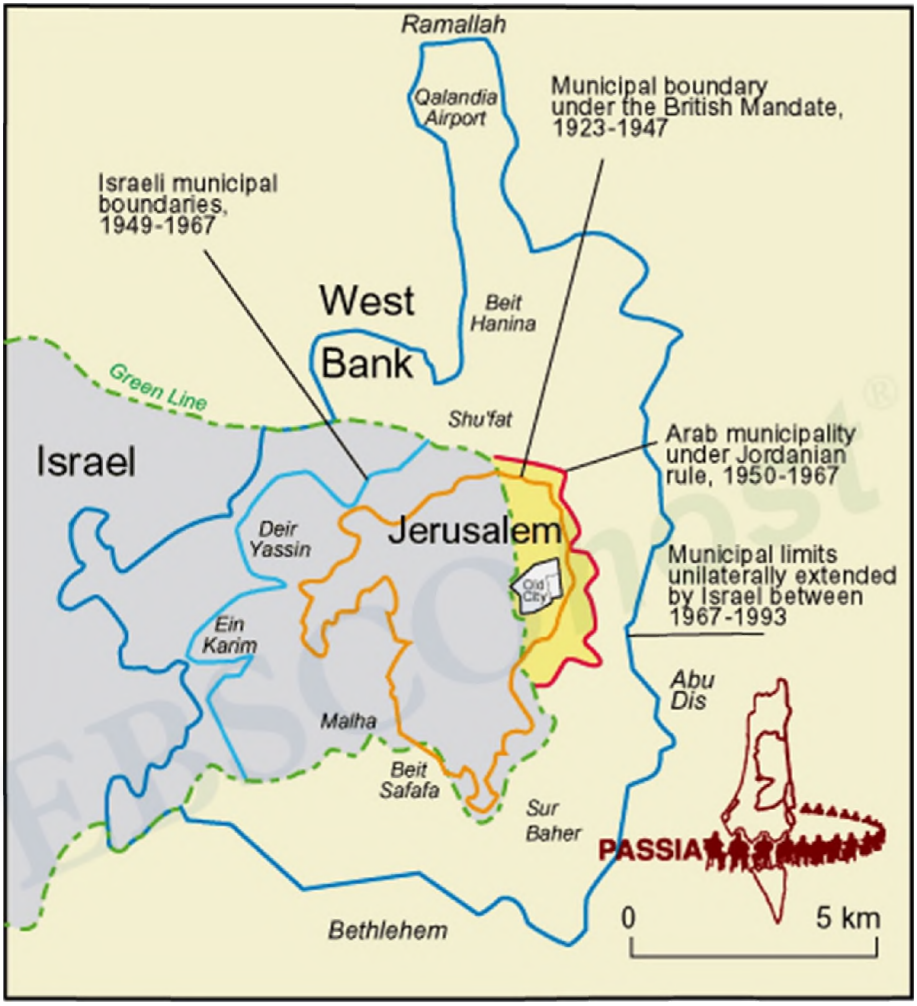
"1,500 Units to Be Added in Settlement, Israel Says", http://www.nytimes.com/2013/10/31/world/middleeast/israel-approves-1500-new-apartments-in-east-jerusalem.html?_r=0 (Erişim Tarihi: 07.01.2014)

Ek 1: BM Genel Kurulu`nun 181 (II) Sayılı Taksim Kararı

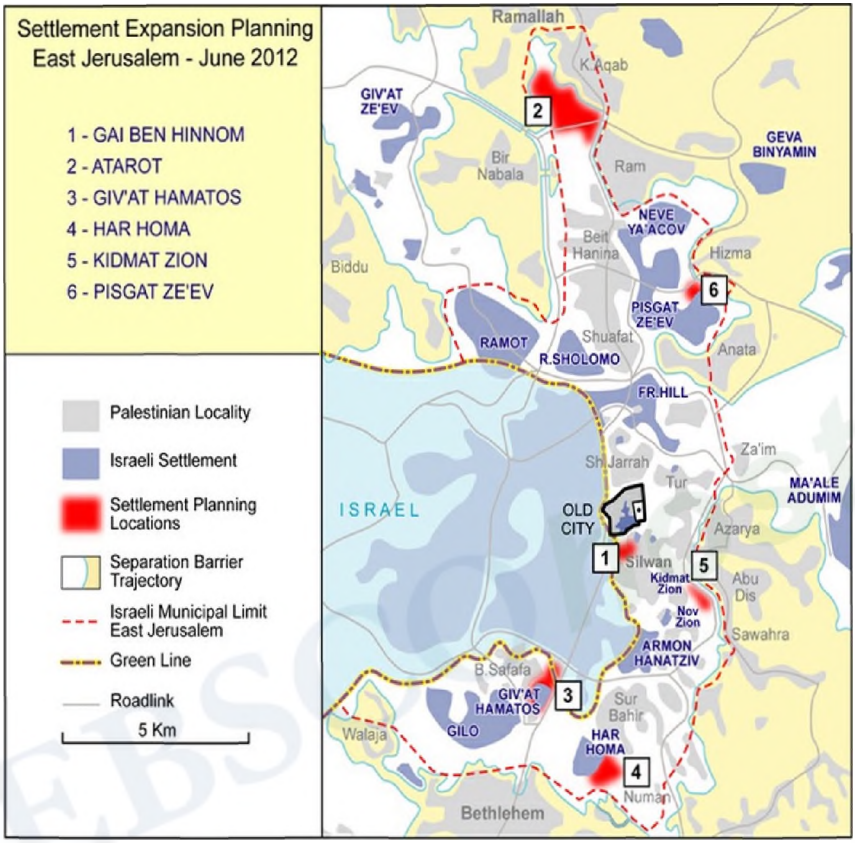
Kaynak: PALESTINE PLAN OF PARTITION WITH ECONOMIC UNION proposed by the Ad Hoc Committee on the Palestinian Question [Annex A to resolution 181 (II) of the General Assembly dated 29 November 1947]
http://unispal.un.org/UNISPAL.NSF/5ba47a5c6cef541b802563e000493b8c/164333b501ca09e785256cc5005470c3?OpenDocument (17.01.2014)

Ek 2: Kudüs Belediye Sınırları 1947-2000

Kaynak: Palestinian Academic Society for the Study of International Affairs, http://www.passia.org/palestine_facts/MAPS/images/jer_maps/Jlem1947-2000.html (17.01.2014)

Ek 3: Doğu Kudüs'te Yerleşim Yerleri Genişleme Planlaması - 2012

Kaynak: The Foundation for Middle East Peace (FMEP), http://fmep.org/reports/archive/vol.-22/no.-3/map-settlement-expansion-planning-east-jerusalem-june-2012 (17.01.2014)